T.C.
İSTANBUL ÜNİVERİSTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

OSMANLI YÜKSEK DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞININ DEĞİŞİMİ (XIX. VE XX. YÜZYILLARDA)

HASAN SABRİ ÇELİKTAŞ
ÖĞRENCİ NO: 2502100352

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. AYŞE ZİŞAN FURAT

İSTANBUL, 2017

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	HASAN SABRİ ÇELİKTAŞ	**Numarası**	:	2502100352
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ	**Danışmanı**	:	YRD. DOÇ. DR. AYŞE ZİŞAN FURAT
Tez Savunma Tarihi	:	13.09.2017	**Saati**	:	11:00
Tez Başlığı	:	OSMANLI YÜKSEK DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞININ DEĞİŞİMİ (XIX. VE XX YÜZYILLARDA)			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ		KABUL
2- PROF. DR. MEHMET ZEKİ AYDIN		KABUL
3- PROF. DR. AHMET KOÇ		KABUL
4- PROF. DR. HAMİT ER		KABUL
5- ~~YRD.~~ DOÇ. DR. AYŞE ZİŞAN FURAT		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- YRD. DOÇ. DR. EMİNE KESKİNER		
2- YRD. DOÇ. DR. M. İSMAİL BAĞDATLI		

Versiyon: 1.0.0.2-61559050-302.14.06

ÖZ

OSMANLI YÜKSEK DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞININ DEĞİŞİMİ (XIX. VE XX. YÜZYILLARDA)

HASAN SABRİ ÇELİKTAŞ

Araştırmanın temel konusu, Osmanlı Devleti'nin XIX. ve XX. yüzyıllarında medrese eğitim sisteminden yeni bir yüksek eğitime geçiş sürecinde yüksek din eğitimi anlayışında yaşanan değişimdir. Döneme ilişkin değişimin tespit edilmesi ile günümüzdeki ilahiyat fakültelerinin ilk örnekleri sayılan kurumların eğitim anlayışını ayrıntılı bir şekilde çözümleyebilmek ve medrese eğitim anlayışında verilen yüksek din eğitiminden hangi açıdan farklılaştığını ortaya çıkarmak hedeflenmektedir.

Osmanlı Devleti'nde XIX. ve XX. yüzyılda yaşanan değişimden devlet teşkilatının birçok alanı gibi eğitim de etkilenmiştir. XIX. yüzyıla kadar devletin hukuki, idari, dini ve eğitim alanında görev yapan üst düzey idarecilerini oluşturan insan kaynağı medreselerden yetişmiştir. Medreselerde eğitim devam ederken devletin yenilendiği dönemde yaşanan çok boyutlu değişim, yeni eğitim ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Süreç içinde medrese tahsili yapanların görevlendirildikleri alanlara yönelik açılan yeni okulların müfredatının belirlenmesinde; idareci, hoca ve öğrenci kaynağının teşekkülünde medrese eğitim sistemi belirleyici olmuştur. Ayrıca Batı'daki örnekleri de dikkate alınarak Darülfünun bu dönemde açılmıştır. Bu çerçevede XIX. yüzyıl boyunca oluşan yeni eğitim anlayışı, XX. yüzyılda açılan yüksek din eğitimi kurumlarını ve bu dönemdeki medreseleri etkilemiştir.

Araştırmada incelenen eğitim kurumlarına yönelik tarihi bilgi vermenin ötesinde, konuya değişim eksenli yaklaşarak, yüksek din eğitimi anlayışının geçirdiği aşamalar izah edilmeye çalışılmıştır. Araştırma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nde son dönemde yaşanan çok yönlü değişim ele alınmıştır. İkinci bölümde XIX. yüzyılda oluşan yeni eğitim anlayışında yüksek din eğitimi müfredatının aldığı şekil üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde XX. yüzyılda kurulan yüksek din eğitimi kurumları ve bunlara ait müfredatların oluşum

süreçleri takip edilmiştir. Son bölümde ise Osmanlı yüksek din eğitimi anlayışının değişimi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Yüksek Din Eğitimi, Medrese, Darülfünun, Tertib-i Ulum, Müfredat Programı, Ulum-ı Diniye.

ABSTRACT

TRANSFORMATION OF OTTOMAN CONCEPTION OF HIGHER RELIGIOUS EDUCATION (IN 19TH AND 20TH CENTURIES)

HASAN SABRI ÇELIKTAŞ

The subject matter of the research is the transformation, which occurred regarding the conception of higher religious education within the Ottoman Empire in the 19th and the 20th century in the transitory phase from madrasas to a new system of higher education. This study aims to detect the change related the period, and analyze educational methodology of the institutions which are accepted as very first examples of contemporary faculties of theology, and to reveal in which aspects madrasa education is differentiated from current faculties of theology.

As many fields of the state organization, education field was also influenced by transformations took place in Ottoman Empire in the 19th and the 20th centuries. Human resources, which served as senior administrators in legal, administrative, religious, and educational fields of the state were raised in madrasas till the 19th century. The multidimensional change which took place in the period of renewal of the state brought about a new education model. In the formation of curriculums for new schools and provision of administers, instructors, and students madrasa system was the determining factor. In addition, Darülfünun was founded in the period by considering its Western equivalents. In this context, the common conception of higher education of the 19th century had influenced the madrasas and the institutions of higher religious education which established in the 20th century.

The study aims to describe and explain the transformation phases of higher religious education rather than shedding historical information. The study consists of four chapters. In the first chapter, the multifaceted change that took place in the Ottoman Empire in the last period was discussed. The second chapter investigates the new shape of higher religious education curriculums' in the 19th century. The third chapter tackles with institutions of higher religious education which established in the 20th century and tracks the formation process of the curriculums. In the last

chapter, the change of the Ottoman understanding of higher religious education was investigated.

Keywords: Ottoman Empire, Higher Education of Religion, Madrasa, Darulfunun, Tertib-i Ulum, Curriculum, Ulum-ı Diniye.

ÖNSÖZ

Yüksek din eğitimi, yaşanılan dinin kutsal metinlerinin ileri seviyede öğrenilmesi ve onlardan hükümler çıkarıp yaşam tarzına dönüşmesi ve yüce Yaratıcı'nın hakkıyla bilinmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu önemine binaen yüksek din eğitiminin nasıl yapılacağının tespit edilmesi ve yöntemlerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bunun yapılabilmesi için yüksek din eğitimine konu olan ilimlerin eğitim ve öğretiminin daha önce ne şekilde olduğunun bilinmesi meselenin çözümlenmesi bakımından kolaylık sağlayacaktır. Bu açıdan tarih araştırmaları arasında eğitim tarihinin ayrıcalıklı bir yerinin olması gerekmektedir. Çünkü tarihte yaşanmış olaylar, sonrakiler için ihmal edilemeyecek tecrübeler demektir. Tecrübelerin öğrenilmesi ise bir şeyi ilk defa yaparken insanın düştüğü yanlışları yapmaması için alınan tedbirler mahiyetindedir. Bu çerçevede genel yüksek eğitimden bağımsız düşünmediğimiz yüksek din eğitimi anlayışında yeni arayışlarımıza verilecek önemli cevaplar bulmak ümidiyle bu tarihî araştırmaya başlanmıştır.

Hiçbir çalışma tek başına gerçekleşmediği gibi bu araştırmamız da vücûd bulurken birçok kimsenin yardımlarını görmüştür. Bu vesile ile doktora yeterlilik aşamasından araştırmamızın sonuç kısmına gelene kadar yakın ilgisi, değerli yönlendirmeleri, kıymetli katkılarıyla danışmanım sayın Doç. Dr. Ayşe Zişan Furat'a teşekkürlerimi öncelikli olarak bildirmek istiyorum. Tez önerisi hazırlarken kendisiyle istişare imkânı bulduğum sayın Prof. Dr. Zeki Salih Zengin'e teşekkür ediyorum. Tez izleme süreçlerinde değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Hamit Er ve Prof. Dr. Nurettin Gemici hocalarıma teşekkür ediyorum. Doktora sürecinin her safhasında değerli teşviklerinden dolayı yakın dostum Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yazıcı hocama; tezin bölümlerini okuyarak kıymetli katkılarda bulunan sayın Yrd. Doç. Dr. Şerafettin Adsoy ve sayın Yrd. Doç. Dr. Z. Şeyma Altın'a teşekkür ediyorum. Tez çalışması esnasında bana gerekli kolaylığı sağlayan mesai arkadaşlarıma ve idarecilerime teşekkür ediyorum. Maddi ve manevi destekleri için Değerler Eğitimi Merkezi'ne ve kıymetli yöneticisi sayın Hulusi Yiğit'e teşekkür ediyorum. Akademik çalışmalar için en uygun ortamlardan birisi olan ve okuyucularına her

türlü nezaketi ve kolaylığı sağlayan İSAM kütüphanesi kurucu, idareci ve çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Son olarak tezin her türlü sıkıntılarının yakın tanığı olan kıymetli eşim ve çocuklarımın engin sabrı ve hoşgörüsü olmasaydı araştırmanın tamamlanması daha da zorlaşacaktı. Bu vesile ile değerli eşim Ayşe Hanım ve çocuklarım Halime Nur, Ahmet Selman ve Mehmet Selim'e teşekkürü bir borç biliyorum.

Üsküdar, 10.08.2017
Hasan Sabri Çeliktaş

İÇİNDEKİLER

ÖZ iii

ABSTRACT v

ÖNSÖZ vii

TABLOLAR LİSTESİ xii

ŞEKİLLER LİSTESİ xiv

KISALTMALAR LİSTESİ xv

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE DEĞİŞİM VE EĞİTİM

1.1. Osmanlı Devleti'nde Modernleşme 12

1.2. Osmanlı Eğitim Tarihini Okumak 24

1.3. Medreselerin Niteliği ve Devletteki İşlevi 35

1.4. Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda Eğitim Alanında Yaptığı Islahatlara Bir Bakış 40

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA YENİ OLUŞAN YÜKSEK ÖĞRETİM VE DİN EĞİTİMİ

2.1. Teknik-Tıp Okulları ve Din Eğitimi 52

2.1.1. Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun (1189/1775)-Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun (1210/1795) ve Din Eğitimi 53

2.1.2. Mekteb-i Tıbbiye (1242/1827) ve Din Eğitimi 56

2.1.3. Mekteb-i Harbiye (1250/1834) ve Din Eğitimi 61

2.2. Öğretmen Yetiştiren Kurumlar (1264/1848) ve Din Eğitimi 62

2.3. Hukuk Okulları ve Din Eğitimi 71

2.3.1. Muallimhâne-i Nüvvâb (1271/1855) ve Din Eğitimi 73

2.3.1.1. Kadılık ve Nâiblik Hakkında XIX. Yüzyıldaki Düzenlemeler 74

2.3.1.2. Nâiblerin Eğitimi 81

2.3.2. Mekteb-i Mülkiye (1275/1859) ve Din Eğitimi 94

2.3.3. Yeni Bir Yüksek Öğretim Kurumu Dârulfünûn ve Din Eğitimi 99

Dârulfünûn ve Yüksek Din Eğitimi İlişkisi 107

2.3.4. Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi (1287/1870) ve Din Eğitimi 116

2.3.5. Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi (1291/1874) ve Din Eğitimi _ 119
2.3.6. Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne (1297/1880) ve Din Eğitimi _____ 130

2.4. Mekteb-i Sultanî (1285/1868) ve Din Eğitimi _____ 139

2.5. Mekteb-i Ulûm-ı Diniye (1302/1884) _____ 145

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XX. YÜZYILDA YÜKSEK DİN EĞİTİMİ

3.1. Dârulfünûn-ı Şâhâne (1318/1900) _____ 150
3.1.1. Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi (1318/1900)____ 160
3.1.1.1. Müfredat Programının Teşekkülü_____ 161
3.1.1.1.1. İlk Dönem: Nizamnâme Çerçevesinde Şekillenen Müfredat Programı_____ 162
3.1.1.1.2. İkinci Dönem: Meclis-i Muallimîn Tarafından Hazırlanan Müfredat Programı_____ 166
3.1.1.1.3. Müfredat Programının Yeniden Düzenlenmesi _____ 178
3.1.1.2. Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi Mezunlarının İstihdamı _____ 184

3.2. Islah Edilmiş Medrese (1910-1924) _____ 186
3.2.1. Medreselerin Islahına Yönelik Düşünceler: İlk Dönem (1128/1716-1264/1868) _____ 189
3.2.2. Medreselerin Islahına Yönelik Düşünceler: İkinci Dönem (1286/1869-1328/1910) _____ 196
3.2.3. Medrese Eğitim Sisteminde Yeni Arayışlar _____ 201
3.2.4. Medreselerin Islahında Resmî Düzenlemeler _____ 207
3.2.4.1. Resmî Düzenlemelerin Birinci Aşaması (1910-1914) _____ 208
3.2.4.2. Resmî Düzenlemelerin İkinci Aşaması: Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi (1914-1924) _____ 211
3.2.5. Islah Edilmiş Medrese Müfredat Programları_____ 215

3.3. İlâhiyat Fakültesi (1924-1933) _____ 227
3.3.1. İlâhiyat Fakültesi'nin Kuruluşu ve Medreselerin Durumu _____ 228
3.3.2. İlâhiyat Fakültesi İçin Teklif Edilen Müfredat Programı _____ 232
3.3.3. İlâhiyat Fakültesi Resmî Müfredat Programı ve İlâhiyat Eğitimi___ 234

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YÜKSEK DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞININ DEĞİŞİMİ

4.1. Osmanlı Medrese Eğitim Anlayışı **240**
4.1.1. İlimlerin Seviyesi (Mertebesi) ve Tertîb-i Ulûm 248
4.1.2. İlimlerin Tahsili ve Tedris Yöntemi 253

4.2. Yüksek Din Eğitiminde Eğitim Anlayışının Değişimi **259**
4.2.1. Sınıf Sistemi 259
4.2.2. Ders Çizelgeleri 262
4.2.3. İlimler Tertibinin Değişmesi 266
4.2.3.1. Dil Eğitimi: Ulûm-ı Arabiye ve Edebiye 267
4.2.3.2. Mantık Eğitimi 273
4.2.4. Üretilen İlmî Çalışmalar 278

4.3. Yüksek Din Eğitimine Konu Olan İlimlerin Eğitimindeki Değişim **285**
4.3.1. Kelâm 285
4.3.1.1. Kelâm Eğitimi 286
4.3.1.2. Kelâmın İşlevselliği 293
4.3.2. Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh 296
4.3.2.1. Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Eğitimi 296
4.3.2.2. Fıkıh-Hukuk İlişkisi 303
4.3.3. Hadis ve Tefsir 307

SONUÇ ve ÖNERİLER **314**

KAYNAKÇA **329**

ÖZ GEÇMİŞ **355**

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 15 Şaban 1242/14 Mart 1827'de kurulan Tıbhâne'nin ilk yıllarına ait ders programı 58
Tablo 2: Nevsâl-i Afiyet'te 1315/1899'da Yayınlanan Mekteb-i Tıbbıye'nin Altı Senelik Ders Programı 59
Tablo 3: Dârulmuallimîn Ders Programı 1316/1898 70
Tablo 4: Mekteb-i Nüvvâb Ders Programı h.1326/m.1908 90
Tablo 5: Medresetü'l-Kudât'ta Tedris Olunacak Ders Programı 1334/1916 92
Tablo 6: Muallimhâne-i Nüvvâb'ın Karşılaştırmalı Ders Programları Tablosu 93
Tablo 7: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Ders Cedveli 98
Tablo 8: 1869'da Çıkarılan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne Göre Açılması Düşünülen Darülfünun-ı Osmanî'deki Şubelerinin Ders Programları 111
Tablo 9: 1287/1870 Devlet Salnâmesi'nde verilen Dârulfünûn Ders Programı 112
Tablo 10: Dârulfünûn-ı Osmanî İçin İlan Edilen Ders Programlarının Mukayesesi 114
Tablo 11: Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi Ders Cedveli 1293/1876 121
Tablo 12: 1869-1874 Arasında Açılan Hukuk Mekteplerinin Karşılaştırmalı Ders Programları 122
Tablo 13: Dârulfünûn-ı Sultanî Edebiyat Mektebi 1293/1876 123
Tablo 14: Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin 1299/1882 Senesi Ders Programı 132
Tablo 15: Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin 1299-1321/1882-1903 Yılları Arasındaki Ders Programları 134
Tablo 16: İstanbul Dârulfünûnu Ulûm-ı Hukukiye Şubesi Takım Dersleri 138
Tablo 17: İstanbul Dârulfünûnu Ulûm-ı Hukukiye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubelerindeki Fıkıh Takım Derslerinin Karşılaştırmalı Tablosu 138
Tablo 18: Ulûm-ı Diniye Mektebi'nin Ders Programı 1884 146
Tablo 19: Dârulfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin 1901-1903 Yılına ait Dersleri ve Hocaları 163
Tablo 20: Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin Ulûm-ı Kelâmiye ve Ulûm-ı Fıkhiyye Kısmı Karşılaştırmalı Ders Programı 175
Tablo 21: Dârulfünûn Edebiyat Şubesi'nin Kısımlarına Ait Programların Cetveli 176

Tablo 22: Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin Muallimler Heyeti Tarafından Hazırlanan Programı _____ 179
Tablo 23: Dârulfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubelerinin 1900-1914 Yılları Arasında Şekillenen Ders Programı _____ 181
Tablo 24: İstanbul Dârulfünûnu İçin 1329/1913'te Hazırlanan Talimatın 16. Maddesine Göre Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ndeki Takım Dersler _____ 182
Tablo 25: İlmiye Mensuplarının Medresede Okutulan İlimlerin Suret-i Tedrisi Hakkındaki Raporuna Göre Oluşturulan Medrese Müfredatı _____ 194
Tablo 26: Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin'in Medrese Programı _____ 199
Tablo 27: 1328/1910'da Çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ne Göre Medreselerin Müfredatı _____ 210
Tablo 28: Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısm-ı Evvel ile Mekâtib-i Rüşdiye, İdâdiye, Dârulmuallimîn-i İbtidâiye ve Rüşdiye Ders Programlarının Karşılaştırmalı Tablosu _____ 218
Tablo 29: Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısm-ı Sânî ile Mekteb-i Sultanî ve Dârulmuallimîn Âlîye Kısmı Ders Programlarının Karşılaştırmalı Tablosu _____ 221
Tablo 30: Dârulfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi ile Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Kısm-ı Âlî'nin Karşılaştırmalı Ders Programı _____ 224
Tablo 31: Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Medrese-i Mütehassisîn Karşılaştırmalı Ders Programı _____ 225
Tablo 32: TBMM'de 1921'de çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde Yer Alan Ders Programı _____ 226
Tablo 33: 1924'te Medresetü'l-Mütehassisîn Tarafından Hazırlanan Lâyihada İlâhiyat Fakültesi'nde Okutulması Gerektiği Düşünülen Dersler _____ 233
Tablo 34: İlâhiyat Fakültesi'nin Karşılaştırmalı Dersleri _____ 236
Tablo 35: Kevâkib-i Seb'a Risalesi'nde Medrese Eğitim Sisteminde Okutulan İlimlerin Tertibi _____ 250

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Kısm-ı Evvel ile Dârulmuallimîn-i İbtidâiye-Rüşdiye ve Mekteb-i Rüşdiye-İdâdiye Ders İlişkisi _____ 220
Şekil 2: Dârulhilâfeti'l-Âliyye Medresesi Kısm-ı Sânî ile Dârulmuallimîn-i Âliye ve Mekteb-i Sultanî Ders İlişkisi _____ 223

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	**:** Aynı eser
BOA	**:** Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
C.	**:** Cilt
Çev.	**:** Çeviren
DİA	**:** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	**:** Hicri
Haz.	**:** Yayına Hazırlayan
İ. DH.	**:** İrade Dâhiliye
İFAV	**:** Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı
m.	**:** Miladi
MEB	**:** Milli Eğitim Bakanlığı
OTAM	**:** Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ö.	**:** Ölümü
s.	**:** Sayfa
T.C.İ.D.	**:** Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Dârulfünûnu
t.y.	**:** Basım tarihi yok
TTK	**:** Türk Tarih Kurumu
v.d.	**:** ve diğerleri
y.y.	**:** Basım yeri yok

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde âlimler ve din hizmetleri veren kimselerle birlikte hukukun icrasında yetkili olan kadıasker ve kadı gibi kişiler ilmiye sınıfını oluşturmuşlardır. Devlet yapısı içerisinde ilmiye sınıfının üstlendiği görevler çok geniş kapsamlı olup eğitim, hukuk, fetva ve din işlerini de kapsamaktaydı.[1] Söz konusu işleri yürütecek kişilerin yetiştirilmesi ise ancak güçlü bir eğitim sistemiyle mümkün olmuştur. Medrese teşkilatı yıllar boyunca ilmiye sınıfını bu anlamda beslemiş; medrese eğitim sisteminin içerisinden din âlimleri ile vaiz ve müftü gibi din görevlilerinin yanında edebiyatçılar, felsefeciler, dilciler, matematikçiler, gökbilimcileri ve hukukçular yetişmiştir. Kuşkusuz bu da eğitim sisteminin kendine has yapılanması ile söz konusu olabilmiştir. Böylesi bir eğitim sistemi içerisinde dil, edebiyat, mantık, hikmet ve heyet gibi ilimler temelde verilmektedir. Bu temelin üzerine kelâm, fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinin usulleri ve fürûları inşâ edilmektedir.

Medreseler, XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumları olmuştur. Bu yüzyılda başta hukuk, siyaset ve askeriye olmak üzere birçok alanda yaşanan değişim, medreseler üzerine kurulu Osmanlı eğitim anlayışında da yansımasını bulmuştur. Söz konusu dönemde hem orta hem de yüksek eğitim seviyesinde öğretmen, hukukçu, idareci vs. yetiştirmek üzere yeni okullar tesis edilmiştir. Yüksek din eğitimi ise medrese eğitim sistemi içerisinde yer almaya devam etmiştir. Bu yüzyılda daha öncesinde medrese eğitim sisteminden yetişen edebiyatçı ve hukukçu gibi meslek alanlarına yönelik Mekteb-i Edebiyat ve Mekteb-i Hukuk benzeri kurumlar oluşturulurken yüksek din eğitimi alanında yeni bir eğitim kurumu açılmaması dikkat çekicidir.[2]

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki çok yönlü değişiminden yüksek din eğitiminin bağımsız kalamayacağı açıktır. XX. yüzyıla gelindiğinde medreseler faaliyetlerini sürdürmeye devam ederken bir taraftan da yeni yüksek din eğitimi kurumlarının oluşturulmaya başlandığı görülmektedir. Nitekim 1863-1880 tarihleri

[1] Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1965.

[2] 1302/1884 yılında Mekteb-i Ulûm-ı Diniye ismiyle bir okul kurma girişimi bulunmaktadır. Söz konusu okul ile ilgili ayrıntılı bilgi II. Bölüm'de Mekteb-i Ulûm-ı Diniye kısmında sunulmaktadır.

arasında kısa süreli faaliyetlerde bulunan Dârulfünûn'un 1900 yılındaki açılışında Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi (1900-1912) ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne (1913-1914) yer verilmesi, yüksek din eğitiminin medrese dışında bir kurumsal çerçevede değerlendirilmesi yönünde önemli bir adım olmuştur. Uzun yıllardır medreselerin ıslah edilmesi için yapılan teşebbüsler 1914 yılına gelindiğinde Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin teşekkülüyle neticelenmiş; nihayet Cumhuriyet'in ilanının ardından 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile İstanbul Dârulfünûnu İlâhiyat Fakültesi (1924-1933) açılmıştır.

Buraya kadar çok kısa bir kronoloji çerçevesinde izah edilen olaylar silsilesi, medreseden yeni bir yüksek eğitime geçiş sürecinde yüksek din eğitimi anlayışının önemli ölçüde değişim geçirdiğine işaret etmektedir. Dönemin sosyal, kültürel ve politik hayatından bağımsız olarak değerlendirilemeyecek bu durum, çalışmamızın da temel konusudur. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı Devleti'nin XIX. ve XX. yüzyıllarında hangi âmiller nedeniyle ve hangi şekillerde yüksek din eğitimi anlayışında meydana gelen değişimi tespit etmek, doktora tezimizin temel problemini oluşturmaktadır. Böylelikle günümüzdeki ilâhiyat fakültelerinin öncüsü kabul edilen müesseselerin üzerine kurulu olduğu eğitim anlayışını detaylı bir şekilde çözümleyebilmek ve medrese eğitim sisteminde verilen yüksek din eğitiminden hangi açıdan farklılaştığını ortaya çıkarmak hedeflenmektedir. Çalışmada bahis konusu eğitim kurumlarına dair tarihî bilgi vermenin ilerisine geçilerek konuya değişim eksenli yaklaşılmış ve yüksek din eğitimi anlayışının geçirdiği safhalar açıklanmaya gayret gösterilmiştir.

Araştırmamızda yüksek din eğitiminde değişimine işaret ettiğimiz "eğitim anlayışı" ile ne kastedildiğinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Eğitim anlayışından kasıt yürütülen eğitimin amacı, müfredat programının oluşturulma mantığı ve öğretimin nasıl yapıldığıdır. Bu çerçevede araştırmada geçen "medrese eğitim anlayışı, Osmanlı eğitim anlayışı, yüksek din eğitimi anlayışı" gibi tamlamalarla belirtilen hususta üç noktadan biri veya hepsi kastedilmektedir.

Araştırmamızda yüksek din eğitimi, iki farklı bağlamda değerlendirilmiştir. Bunların ilkinde yüksek din eğitimi ile İslâmî ilimlerin ileri seviyede öğrenilip tetkik edildiği, din hizmetlerini yürütecek, ilk ve orta dereceli eğitim kurumlarında İslâm

Dini'nin eğitim ve öğretimini yapacak kişilerin yetiştirildiği kurumsal yapı kastedilmektedir. Konu ile alakalı mevcut yayınlara bakıldığında bu anlamın yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.[3] Eğitim tarihimiz boyunca medreseler, Yüksek İslâm Enstitüleri ve İlâhiyat Fakülteleri gibi kurumlar yüksek din eğitiminin yapıldığı mekânlar olarak öne çıkmaktadır. Bu kurumlardan mezun olanlar, görev alanları göz önünde bulundurulduğunda, İslâm dini hakkında konuşabilecek, onu savunabilecek ve öğretebilecek bir konumda kabul edilmektedirler. Müftü, vaiz, imam-hatip, din dersi ve Kur'ân-ı Kerim dersi öğretmeni bahsi geçen kurumlardan yetişmektedir.

Yüksek din eğitimi ile ikinci olarak bizzat akâid, kelâm, usûl-i fıkıh, fıkıh, hadis ve tefsir gibi İslâmî ilimlerin eğitimi ve öğretimi kastedilmektedir. Dolayısıyla bu tabir İslâmî ilimlerin, zikri geçen kurumlar hâricinde yüksek eğitim veren okul seviyesinde öğrenilip tetkik edilmesi anlamında da ele alınacaktır. Daha açık bir ifade ile yüksek din eğitimi denilince, ilk ve orta seviyede eğitim veren sıbyan mektebi, rüşdiye ve idâdîlerin hâricinde ileri düzeydeki okullarda müfredat programına giren; okuluna göre hem temel seviyede hem de bu seviyenin üzerinde olan dinî ilimlerin eğitimi ve öğretimi kastedilmektedir. Örneğin ikinci bölümde görüleceği üzere yüksek din eğitimi, Mekteb-i Harbiye'de temel itikâdî ve fıkhî meseleler düzeyinde verilmektedir. Mekteb-i Hukuk'ta, yüksek din eğitimi müfredatı arasında yer alan fıkıh ve usûl-i fıkıh dersleri ise ileri düzeyde okutulmaktadır.

Araştırmamızda "müfredat programı" ile "bir okulu bitirmek ya da bir alanda uzmanlaşmak için okunması gereken ders ve konuları kapsayan program"

[3] Yüksek din eğitimi ile kurumsal yapının kastedildiği örnekler için bkz. Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnâmeler, Islahat Hareketleri**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983; Mustafa Usta, **Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Kurumlaşma ve Ekolleşme Sorunları**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı, 2001; Zeki Salih Zengin, **Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi İstanbul**, Çamlıca Yayınları, 2011; Safinaz Asri, "Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi ve Öğretiminin Sorunları ve Geleceği", **Dinî Araştırmalar**, 2004, C. VI, sayı: 18, s. 293-302; Ekrem Sarıkçıoğlu, "Yüksek Din Eğitiminde Hedef ve Program", **Yüksek Öğretimde Din Bilimleri Öğretimi Sempozyumu**, 1988, s. 208-215; Ayşe Zişan Furat, "Darülfünundaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", **Darülfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, 2010, s. 133-147; M. Ali Kirman, "Türk Modernleşmesi ve Yüksek Din Eğitimi", **Darülfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri** , 2010, s. 55-62; Saadettin Özdemir, "Yüksek Din Eğitiminin Geleceği ve İstihdam Alanlarına Yönelik Program Önerileri", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, 2013/1, sayı: 30, s. 237-249; Bu başlık altında sempozyum düzenlenmiştir. Bkz. **Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu: Bildiriler, Müzakereler**, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, 2004.

kastedilmektedir. Bu kavram "öğretim programı" ve "müfredat" kavramlarıyla aynı anlama gelmektedir.[4] İncelediğimiz döneme ilişkin kaynaklarda da okulların derslerini ve programlarını belirtmek için çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Bunlar arasında ders programı,[5] ders cedveli,[6] müfredat programı[7] ve ders müfredat programı[8] kavramları yer almaktadır. Kaynaklardaki kullanımlara bakıldığında bu kavramların anlamı verilen tanımla paralellik arz etmektedir. Kullanımda çeşitlilik olması için verilen kavramları araştırmamızda kullanmayı tercih ettik. "Müfredat" kavramı esas alınarak ilgili okulların derslerinin bütününü kastetmek üzere "yüksek din eğitimi müfredatı, medrese müfredatı, ilâhiyat müfredatı, hukuk müfredatı" gibi terkipler kullanılmıştır. Ayrıca medrese eğitiminde ilimlerin birbirleriyle olan ilişkisine ve tahsilinin nasıl olacağına değinildiği yerlerde "medrese eğitim müfredatı" terkibi kullanılmıştır. Medresede okutulan ilimlerden bahsedilen durumlarda da "medrese müfredatı" terkibi tercih edilmiştir.

Araştırmamızda medrese, mahzâ din eğitimi veren bir kurum olarak ele alınmayarak; eğitim anlayışı, müfredatı ve eğitim organizasyonuyla kendine özgü yapılanmaya sahip bir eğitim sistemi olarak kabul edilmiştir. Buradan hareketle medrese eğitimini tam anlamıyla yansıtmadığını düşündüğümüz için "klasik eğitim" veya "geleneksel eğitim" tanımlamalarının araştırma çerçevesinde kullanılmamasına dikkat edilmiştir. Çünkü bu tanımlamalar medreseyi işlevselliği olmayan ve geçmişte kalmış bir şekilde resmetmekte; XIX. yüzyılda kurulan eğitimin karşısında konumlandırmaktadır. Medrese eğitim sisteminin tanımı ve özellikleri tezin dördüncü bölümünde ayrı bir başlıkta belirtilmiştir. Burada ifade ettiğimiz yaklaşım üçüncü bölümdeki Islah Edilmiş Medrese kısmında görüşlerine başvurulan Osmanlı düşünürlerinin yaklaşımları ile paralellik arz etmektedir.[9] Söz konusu bu

[4] "Öğretim programı" kavramının tanımı için bkz. A. Ferhan Oğuzkan, **Eğitim Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974, s. 134-135.
[5] Örneğin bkz. **İ.DH.** 1248.97756.1.1. Belgenin başlığı: "Hukuk Mektebi'nin Ders Programıdır"; **Mekteb-i Sultanî Ders Programı**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1327.
[6] Örneğin bkz. **Y. MTV.** 3.69.2.1. Belgenin başlığı: "Hukuk Mektebi'nin Birinci Sene Ders Cedvelidir"; **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333.
[7] Örneğin bkz. **İmam ve Hatip Mektepleri Müfredat Programı**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340.
[8] Örneğin bkz. **İstanbul Mekteb-i Sultanîsi Ders Müfredat Programı**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1328.
[9] Örneğin Şevketî, medreseleri zamanın geçerli olan şer'î, Arabî ve aklî ilimlerinin öğreniminin yapıldığı birer dârulfünûn gibi görmektedir. Bkz. Hafız Eşref Efendizâde Şevketî, **Medâris-i**

yaklaşımdan hareketle özellikle araştırmanın ikinci bölümünde ele aldığımız Dârulmuallimîn, Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye gibi XIX. yüzyılda yeni açılan kurumlarda medrese eğitim sisteminin yansımaları ve bu kurumların müfredatında yer alan yüksek din eğitimine dair ilimler incelenmiştir. Örneğin Mekteb-i Mülkiye'nin müfredatında usûl-i fıkıh, fıkıh, kelâm, tefsir ve hadis; Mekteb-i Hukuk'un müfredatında ise usûl-i fıkıh ve fıkıh gibi yüksek din eğitimi kapsamındaki ilimler yer almıştır.

Araştırmamızda tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda konuya ilişkin ulaşılan birincil kaynaklardan hareketle değerlendirme yapmaya gayret gösterilmiştir. İncelenen konu ya da kurumla ilgili yorumları takip etmek için ikincil kaynaklara müracaat edilmiştir. Böylelikle incelenen dönemdeki eğitim kurumlarına ilişkin bilgiler; temelde, devlet salnâmeleri, maârif salnâmeleri, ilmiye salnâmesi, nizamnâmeler, talimatnâmeler, meclis-i muallimîn zabıt defteri, müfredat programları, talebe rehberleri vb. kaynaklardan takip edilmiştir. Bu kaynaklar arasında özellikle müfredat programları yüksek din eğitimi anlayışındaki değişimin tespitinde değerli bilgiler sağlamaktadır. Söz konusu matbu eserlerin yanı sıra konuya dair tespit edilebilen arşiv belgelerine de başvurulmuş; kurumlar mümkün olduğunca farklı boyutlarıyla ele alınmaya gayret gösterilmiştir. Tarihî kaynaklardan toplanan veriler dışsal eleştiri sürecinden geçirilmiştir. Daha sonra elde edilen veriler içsel eleştiri aşamasında yorumlanarak ilgili yerlerde kullanılmışıtır.[10] Dönemin müfredat programlarına ve ders cetvellerine dayanarak hazırlanan karşılaştırmalı tablolar okuyucunun konuyu kavramasına yol gösterici olması gayesiyle metne eklenmiştir. Yapılan çalışmada söz konusu kaynaklarda ifade edilen kavramlar, tanımlar ve açıklamalar mümkün olduğu ölçüde orijinallerine uygun bir şekilde kullanılmaya gayret gösterilmiştir.

Konumuzu yakından ilgilendiren yüksek din eğitimi tarihi ile ilgili literatürde önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar arasında Hüseyin Atay'ın *Osmanlılarda*

İslâmiyye Islahat Programı, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1329, s. 3. Bu görüşe göre hazırlanan program için bkz. **a.e.**, s. 26-28.

[10] Tarih araştırmalarında tenkit için bkz. İsmail Özçelik, **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler**, Ankara, Nobel, 2011, s. 89-92.

Yüksek Din Eğitimi[11] isimli eserinde İslâm'da eğitimin değeri ve ilimlerin tasnifi ile ilgili bilgiler verilmekte; vakfiyelerinden hareketle Fatih ve Süleymaniye medreselerinin dersleri sayılmaktadır. Ayrıca son döneme kadar bazı âlimlerin icâzetnâmelerinde zikredilen derslere de yer verilmektedir. Eserin ikinci bölümünde medrese ıslahatına yönelik fikirler ele alınmaktadır. Buna karşın son dönemde oluşan yüksek din eğitimi kurumlarına ve bunlardaki eğitim anlayışına değinilmemiştir. Eserde Cumhuriyet'in ilanının ardından yapılan medrese ıslahına değinilmekle beraber 1924'te kurulan İlâhiyat Fakültesi'ne ve programlarına yer verilmemiştir.

Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*[12] isimli hacimli eserinde 1920'den sonraki döneme ait din eğitimi ile ilgili konular üzerine yoğunlaşmıştır. 1924'te kurulan İlâhiyat Fakültesi'nin kuruluş aşamasında mecliste yaşanan tartışmalara yer vermiştir. Lakin bu kısımda yeni açılan yüksek din eğitimi kurumunun müfredatının oluşumu ile ilgili meseleler ele alınmamıştır.

Yüksek din eğitimi anlayışını etkileyen temel kurumlar arasında Dârulfünûn gelmektedir. Araştırmamızda önemli yer ayırdığımız Dârulfünûn ve özelde bu kurumdaki yüksek din eğitimi veren şubeler, akademik literatürün de üzerinde durduğu temel konular arasında bulunmaktadır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı Dârulfünûn'un ve fakültelerinin tarihçesi ile teşkilat yapılanması üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Dârulfünûn'un tarihi üzerine yapılan ilk çalışma Mehmet Ali Aynî'nin, 1927'de kaleme aldığı *Dârülfünûn Tarihi'*dir.[13] Burada Aynî, birinci Dârulfünûn'u Fatih Sultan Mehmed'in (1444-1446 ve 1451-1481) kurmuş olduğu Sahn-ı Semân medreseleriyle ilişkilendirmektedir. Bunun bir sonucu olarak da Aynî çalışmasında Dârulfünûn'u medreselerin devamı olarak betimlemektedir. Müellif, kitabının başlangıcında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde maârifin sıkıntılarından söz ederek yeni ilimlerin okutulacağı kurumlara olan ihtiyacı ele almaktadır. Ardından Dârulfünûn'u kurma teşebbüslerinden bahsederek kurumun tesisinden itibaren uygulanan müfredat programlarına ve ders veren hocalara değinmektedir. Aynî'nin

[11] Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnâmeler, Islahat Hareketleri**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983.
[12] Halis Ayhan, **Türkiye'de Din Eğitimi**, İstanbul, İFAV, 1999.
[13] Mehmet Ali Aynî, **Dârülfünûn Tarihi**, İstanbul, İstanbul Dârulfünûnu, 1927.

bu çalışmasında medrese Dârulfünûn tarihi için bir başlangıç kabul edilmiş; ancak kurumlar arası ilişki bu hususta ibaret kalmıştır. Medresenin Dârulfünûn üzerindeki eğitim anlayışı bakımından etkisi hususuna ise değinilmemiştir.

Abdurrahman Siler, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)*[14] isimli doktora tezinde, Dârulfünûn'un ilk kuruluşundan İstanbul Üniversitesi'ne dönüşümüne kadar geçen süreyi ele almaktadır. Tezin ikinci bölümünde Siler, Dârulfünûn'da muallim olarak ders veren hocaların ve ilim adamlarının, kendi alanlarında iyi özellikleri ve başarılarıyla tanınmış kişiler olduğunu bildirmektedir. Sözü daha sonra Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'ne getirmektedir. Bu şubedeki hocaların medrese ulemasından farklı olmadıklarını belirtmektedir. Ancak bu kurumun medreseden farkının, müderrislerin yalnız İslâm dini ile uğraşmalarına karşın bu şubedeki hocaların Batılı metotlara uygun bir bilim halinde din eğitimi vermeleri olduğunu ileri sürmektedir.[15] Siler, Dârulfünûn bünyesinde Ulûm-ı Âliye şubesinin açılmasının en önemli neticelerinden biri olarak yüksek din eğitiminin medresenin tekelinden kurtarılması olarak görmektedir.[16] Olumsuz medrese algısından kaynaklandığını düşündüğümüz belirtilen neticenin bu şekilde olmadığı araştırmamızda gösterilmiştir. Dolayısıyla Siler'in çalışmasının yeniden değerlendirilmesi gerektiği kanaatine ulaşılmıştır.

Ali Arslan, *Darülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş*[17] isimli doktora tezinde Cumhuriyet döneminde yükseköğretimin geçirdiği yapısal değişiklikleri ele almaktadır. Arslan, Dârulfünûn'un ilk kurulma girişimlerine özet bir biçimde tezin giriş bölümünde yer vermektedir. Tez ise esas olarak 1929-1936 yılları arasındaki yükseköğretimi konu edinmektedir. Tezde ilâhiyat eğitimine yönelik yorumlayıcı bir katkıda bulunulmamıştır.

---

[14] Abdurrahman Siler, "Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992.
[15] Siler, "Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)", s. 76
[16] Siler, "Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)", s. 301.
[17] Ali Arslan, **Dârülfünûn'dan Üniversite'ye Geçiş**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992. Bu tez kitap olarak basılmıştır. Bkz. Ali Arslan, **Dârülfünûn'dan Üniversiteye**, İstanbul, Kitabevi, 1995.

Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1- Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*[18] isimli eserinde iki bölüm halinde Osmanlı Devleti'nde yükseköğretimin tarihini fotoğraflar ve belgelerle görsel yönden destekleyerek ayrıntılı bir şekilde sunmaktadır. Birinci bölümde Batılı anlamda ilk eğitim kurumları olarak kabul ettiği askerî ve tıp okulları ile Dârulfünûn'un kuruluşu öncesindeki gelişmelerden bahsetmektedir. İkinci bölümde ise Dârulfünûn'un 1900-1922 tarihleri arasındaki gelişimini detaylı bir şekilde belge, şema ve fotoğraflarla anlatmaktadır. Dölen, Ulûm-ı Âliye-i Diniye (1900-1912) şubesine kısaca değinmekle birlikte bu okulun devamı olan Ulûm-ı Şer'iyye (1913-1914) şubesinin kapanışını "Dârulfünûn'un laikleştirilmesi yönünde atılmış önemli bir adım" olarak değerlendirmektedir.[19] Ancak araştırmamızda beş fakülteli üniversiter yapının temel bölümlerinden olan Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin kapatılmasının arkasında farklı nedenlerin bulunduğu gösterilmiştir. Bu sebeple Dölen'in çalışmasını eleştirel bir gözle ele almanın uygun olacağı anlaşılmaktadır.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*[20] isimli çalışmasında kendi kavramlaştırmasıyla "Osmanlı Üniversitesi"ni üç kitaptan oluşan iki cilt halinde incelemiştir. Birinci kitapta Dârulfünûn'un doğuşunu, gelişmesini ve sona erişini tarihî sıraya riayet ederek ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. İkinci kitapta yükseköğretim kurumu olarak Dârulfünûn'u, son dönem Osmanlı toplumunun bilimsel ve kültürel anlamda modernleşmesine yaptığı katkıları anlatmıştır. Eserin üçüncü kitabında ise Dârulfünûn'un kurumlarını yani fakülteleri, enstitüleri ve kütüphânelerini konu edinmiştir. İhsanoğlu, Dârulfünûn'u sadece bir eğitim kurumu tarihi olarak incelememek gerektiğini, aksine bu yapıyı "Osmanlıda klasik kültür anlayış ve toplum yapısından modern anlayış ve yapıya geçişin odak noktasında bulunmasından dolayı, Osmanlı modernleşmesinin birçok unsurunun kesiştiği" bir kurum olarak görmek gerektiğini ifade etmektedir.[21] Dolayısıyla Dârulfünûn ile Osmanlı'nın diğer kurumları üzerinde yapılan çalışmaların tek

[18] Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi: 1- Osmanlı Döneminde Dârülfünûn 1863-1922**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
[19] Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi: 1**, s. 357.
[20] Ekmeleddin İhsanoğlu, **Dârülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, C. I, 2010.
[21] İhsanoğlu, **Dârülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C.1, s. 37.

boyutluluğundan şikâyet etmektedir. İhsanoğlu, kendisi hem bu kitabında hem de konuyla alakalı diğer çalışmalarında "mukayeseli bir yöntem" kullandığını belirtmektedir.

Dârulfünûn'daki yüksek din eğitimi ile ilgili öncü bir çalışma olan Zeki Salih Zengin'in *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*[22] isimli çalışmasında Osmanlı Devleti'nin son döneminden itibaren başlayan yükseköğretim kurumları arasında yüksek din eğitiminin kurumsal gelişimi ele alınmıştır. Kitapta, Tanzimat öncesinde ve sonrasında yüksek din eğitimindeki gelişmelere kısaca değinilerek, Ulûm-ı Âliye-i Diniyye (1900-1912) ve Ulûm-ı Şer'iyye (1913-1914) şubelerinin kuruluşları, ders programları, öğretim kadroları ve bunlarla ilgili sayısal veriler incelenmektedir. Daha sonra ismi geçen şubelerin medrese bünyesine katılışı ve Cumhuriyet döneminde İlâhiyat Fakültesi'nin kuruluşu ile ilgili gelişmeler aynı usulle ele alınmaktadır. Zengin, Dârulfünûn içerisinde yüksek din eğitimi veren kurumların açılmasını medresenin eksikliğine veya medreseye rakip çıkarma düşüncesine bağlamamaktadır. Ona göre bu girişim, modern anlamda yeni oluşturulan bir yükseköğretim kurumunun hem bilimsel hem de sosyal açıdan taşıdığı görev ve sorumluluğun bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.[23] Kitapta, Dârulfünûn'daki yüksek din eğitimi müessesesinin açılmasındaki amacın, Siler'in yaklaşımıyla paralel olarak, İslâm ilim ve kültürünün modern bilim anlayışının yöntemleriyle desteklenen bir yaklaşımla incelenmesine imkân hazırlamak olduğu belirtilmektedir.[24] Ancak araştırmamızda okulun açılmasıyla ilgili ilk belgelerde ve müfredat programında bu yönde bir amaca işaret edilmediği görülmüştür.

Hamit Er, *İstanbul Darülfünûnu İlâhiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*[25] isimli çalışmasında, Cumhuriyet devrinde kurulan İstanbul Dârulfünûnu İlâhiyat Fakültesi'nin (1924-1933) ilmî yayın organı olan İlâhiyat Fakültesi Mecmuası'nı tanıtmaktadır. Çalışmada bu dergi ile ilgili sayısal veriler ve yazıların

[22] Zeki Salih Zengin, **Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2011.
[23] Zengin, **Medreseden Darülfünuna**, s. 17.
[24] Zengin, **Medreseden Darülfünuna**, s. 18.
[25] Hamit Er, **İstanbul Dârülfünûnu İlâhiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları**, İstanbul, Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, İslâm Medeniyeti Vakfı, 1993.

içerikleri sunulmaktadır. Bunun yanında dergiye yazılarıyla katkıda bulunan kişilerin kısa hayat hikâyeleri anlatılmaktadır.

18-19 Kasım 2009 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi tarafından "Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi" ile alakalı bir sempozyum düzenlenmiştir.[26] Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi, "Osmanlı Son Dönemi ve Cumhuriyet İlk Dönemlerindeki İlâhiyat Birikimi", "Akademik Yapı, Dersler ve Mezunlar" ve "Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi Dergisi" şeklinde üç ana başlık altında kırk altı yazı ile incelenmiştir.

Doktora çalışmamızda ise medrese eğitim sisteminin XIX. yüzyılda yeni oluşan yüksek eğitim kurumlarına tesiri ve bu yüzyıldan itibaren yüksek din eğitimine ait müfredatın nasıl şekillendiği üzerinde durulmuştur. Bahsi geçen yüzyılda oluşan yeni eğitim anlayışı üzerine inşâ edilen Ulûm-ı Âliye-i Diniye (1900-1912) ve Ulûm-ı Şer'iyye (1913-1914) şubeleri, Dârulhilâfeti'-Aliyye Medresesi (1914-1924) ve İstanbul Dârulfünûnu İlâhiyat Fakültesi'nin (1924-1933) eğitim anlayışının değişimi müfredat programları temelinde ele alınmıştır. Özellikle müfredatların nasıl bir mantık çerçevesinde oluşturulduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle tezin alan ile ilgili çalışmalara dönemin eğitim anlayışını anlamlandırabilme açısından katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

Araştırma dört bölüm üzerine inşâ edilmiştir. Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nde son dönemde yaşanan çok boyutlu değişim üzerinde durulmuştur. Tarihçiler XIX. ve XX. yüzyıldaki değişimi çoğunlukla modernleşme ile izah etmektedirler. Eğitim tarihçileri de bu kavramı kullanarak söz konusu dönemdeki eğitim hamlelerini açıklama eğilimindedirler.[27] Araştırma kapsamında değişim, sekülerleşme şeklinde kastedilen modernleşme kavramından farklı, devletin kendi iç dinamiklerinden hareketle gerçekleştirmeye çalıştığı yenilenme çabası olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda medrese eğitimine karşı takınılan olumsuzlayıcı bakış açısı eleştirilerek, medresenin sadece bir din eğitimi kurumu olmadığı kendine ait özellikleri bulunan bir eğitim sistemi olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

[26] **Darulfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, Haz.: Tahsin Özcan, Ahmet Hamdi Furat, Hüseyin Sarıkaya, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, 2010.
[27] Örneğin bkz. Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.

Tezin ikinci bölümünde yüksek din eğitimi müfredatının XIX. yüzyıl boyunca açılan yüksek eğitim veren okullarda aldığı şekil üzerinde durulmuştur. Yüksek din eğitimi bu dönemde kurumsal olarak sadece medreselerde verilmektedir. Ancak XX. yüzyılda yüksek din eğitimi veren müstakil bir kurum açılmadan önce bu alana ilişkin müfredat, bir önceki yüzyılda yeni açılan kurumların dersleri arasında yer almıştır. Burada yüksek din eğitimine ait kelâm, usûl-i fıkıh, fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinin, medreseden eğitim organizasyonu açısından farklı bir ortamda hazırlanan müfredattaki durumu ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde medrese yüksek eğitim anlayışının XIX. yüzyılda açılan yeni eğitim kurumlarına tesirine dikkat çekilmiştir. Medrese eğitim anlayışının tesiri temelde, insan kaynağı ve müfredat programının içeriğinin belirlenmesi noktasında olmuştur. Medrese eğitim müfredatının önemli bir kısmını ihtiva eden ulûm-ı Arabiye ve ulûm-ı edebiye, söz konusu dönemde açılan yeni okulların ders programlarının belirleyici unsurları olmuştur. Örneğin 1839'de açılan Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin ders programı tamamen ulûm-ı Arabiye kapsamında okutulan derslerden oluşturulmuştur. Bölüm boyunca bu hususlar üzerinde durularak yeni oluşan müfredat programlarıyla yüksek din eğitimi ilişkisine dikkat çekilmiştir.

Üçüncü bölümde XX. yüzyılda açılan yeni yüksek din eğitimi kurumları ele alınmıştır. Bu kurumların ilki üniversiter yapı içerisinde kurulan Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi (1900-1912) ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'dir (1913-1914). Daha sonra buradaki tecrübe dikkate alınarak Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi (1914-1924) ve en son İlâhiyat Fakültesi (1924-1933) kurulmuştur. Bu bölümde okulların müfredat programlarının nasıl oluşturulduğu ve hangi ilimlerin yer aldığı incelenmiştir. Bu inceleme dördüncü bölümde çerçevesini çizdiğimiz medrese yüksek eğitim anlayışı ile mukayese edilerek yapılmıştır.

Tezin son bölümünde ise XIX. ve XX. yüzyıl boyunca gelişen yüksek din eğitimindeki eğitim anlayışının değişimi üzerinde durulmuştur. Öncelikle medrese yüksek eğitim anlayışının temelleri tespit edilmeye gayret gösterilmiştir. İkinci olarak eğitim anlayışındaki değişim ele alınmıştır. Daha sonra yüksek din eğitimine konu olan İslâmî ilimlerin eğitimindeki değişime dikkat çekilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE DEĞİŞİM VE EĞİTİM

Bu bölümde öncelikli olarak Osmanlı Devleti'ndeki değişimin anlaşılması üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda genel olarak XIX. yüzyıldaki gelişmeleri tanımlamak için kullanılan modernleşme şeklindeki kavramsallaştırma eleştirilerek bu dönemde yaşanan değişimin devletin iç dinamiklerinden kaynaklanan bir yenileşme süreci olduğuna dikkat çekilmiştir. Bununla bağlantılı olarak Osmanlı eğitim tarihini okumada bir takım esaslar tespit edilmiştir. Daha sonra devletin son döneme kadar önemli eğitim kurumlarından olan medreselerin niteliği ve bu kurumların devletteki işlevi tartışılmıştır. Son olarak Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda eğitim alanında yürütülen ıslahatların bir değerlendirmesi yapılmıştır.

1.1. Osmanlı Devleti'nde Modernleşme

Osmanlı Devleti'nin son iki yüzyılını kapsayan dönemde bir çok alanda meydana gelen değişim üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Dönemde yaşanan değişimi bir olgu olarak ele alan bu çalışmaların büyük bölümü, konuya "batılılaşma" çerçevesinden hareketle yaklaşmaktadır.[1] Garplılaşma diye de anılan batılılaşma kavramı, "Batı hâricindeki milletlerde ve Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti'nde Batı'nın gelişmişlik düzeyine çıkabilmek maksadıyla gerçekleştirilen siyasî, sosyal ve kültürel faaliyetleri" tanımlamak için kullanılmaktadır.[2] Batılılaşmayı ifade etmek üzere kullanılan kavramlardan birisi de üzerinde en çok tartışmanın yapıldığı modernleşmedir. Modernleşme, Batı'nın kendi değerler dünyasında oluşturduğu başta bilim, ekonomi, kültür, hukuk ve eğitim

[1] Örnek için bkz. Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri", **Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, İstanbul, Maârif Matbaası, 1940, s. 13-30; Tarık Z. Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, ikinci baskı, İstanbul, Arba Yayınları, 1996; Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma,** Ankara, Vadi Yayınları, 1997.
[2] M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma-Giriş", **DİA**, 1992, C. V, s. 148.

olmak üzere hemen her alandaki yaşam biçimini dünyaya hegomonik bir şekilde aktarma sürecine işaret ederken başvuruda bulunulan bir kavramdır.[3]

Modernleşme kavramı Avrupa dışındaki milletlerin tarihini ve kültürünü okumada önemli bir parametre olarak kullanılmıştır. Modernleşmenin önemli unsurlarından olan ilerleme fikri ile tarihe bakılmıştır. Osmanlı tarihine bakışta da buradan hareket edilerek ilerlemenin zıddıyla yani gerilemeyle geçmiş okunmaya çalışılmıştır. Bu tür okumalarda Osmanlı Devleti'nin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda birçok alanda gerilediği tezi vurgulanarak devletin bu gerilikten çıkış yolları araması, yerli ve yabancı bazı tarihçiler tarafından Batı'nın o günkü gelişmişlik düzeyine ulaşma çabaları olarak yorumlanmıştır.[4] İlerleme yoksa gerileme söz konusudur, şeklindeki yaklaşım, Osmanlı Devleti'nin tarihini anlamada yeterli olmamaktadır. Bu noktada gerileme bakış açısını eleştiren tarihçiler de bulunmaktadır. Örneğin gerileme olgusunu bir paradigma olarak kabul eden Quataert, Osmanlı Devleti'nin geçmişine ve Ortadoğu'ya ait bu "gerileme paradigması" anlayışının tarihte derin izlerinin bulunduğunu söylemektedir.[5] Quataert, XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki nasihatnâme edebiyatında[6] dile getirilen, devletin ve düzenin bozulduğuna yönelik

[3] Modernleşmenin çeşitli tanımları için bkz. Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, İstanbul, Küre Yayınları, 2005, s. 11-13.

[4] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 16; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, t.y., s. 17; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 18; J. Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 1808-1975, C. II, İstanbul, E Yayınları, 1983, s. 86; Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, İstanbul, Sarmal Yanyınevi, 1995, s. 38-39; **Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye**, Editör: Reşat Kasaba, Çev.: Zuhal Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 25-33. Berkes ve Lewis'in Osmanlı ve Türkiye'ye yönelik modernlik anlayışlarını "İslâmî bir imparatorluktan laik bir cumhuriyete doğru bir ilerleyiş öngören teleolojik bir bakış" şeklinde eleştiren Carter Findley, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişi, "sekülerizmin gelişmesi" olarak değil, moderniteye yönelik dinî ve seküler yaklaşımlar arasındaki dinamik etkileşim yönünden değerlendirmektedir. bkz. Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi: İslâm, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, Çev.: Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 1-18.

[5] Donald Quataert, "Osmanlı Tarihyazımı ve "Gerileme" Kavramına Yönelik Değişen Tavırlar", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 292-293.

[6] Edebî bir tür olan nasihatnâme için bkz. İskender Pala, "Nasihatnâme", **DİA**, Ankara, 2006, C. XXXII, s. 409-410. Howard, Koçi Bey, Ayni Ali, Hezarfen Hüseyin gibi kişilerin Osmanlı devlet idaresine yönelik nasihatnâme türü eserlerini "gerileme" edebiyatı kapsamında değerlendirmektedir. Howard, Avrupalı akademisyenlerin XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı yazarlarının "gerileme" görüşünden fazlasıyla etkilendiklerini ve onların bu risalelerini edebî bir eser olarak değil de arşiv belgesi olarak gördüklerini iddia etmektedir. Howard, Osmanlı gerileme edebiyatının ele alınışında gözlemlenen akademik noksanlığın üzüntü verici olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Osmanlı tarihinde başka hiçbir konu ya da dönemin bu derece yeniden değerlendirilmeye ihtiyacının

bir takım iddiaların sonraki dönem Osmanlı yazarları ve kronikçilerince canlandırıldığını, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki Türk tarihçilerince kullanıldığını ve ardından Osmanlı geçmişini araştıran Batılı tarihçiler tarafından da uyarlandığını belirtmektedir. Quatert ayrıca Osmanlı gerilemesi paradigmasını, Bernard Lewis ve Niyazi Berkes gibi tarihçilerin "şık bir biçimde işlediklerini ve bu paradigmayı ilk önce modernleşme teorisi çatısı içine, daha sonra da gelişme ekonomicileri ve siyasî analizciler arasındaki öfkenin göbeğine yerleştirdiklerini" ifade etmektedir.[7] Bu tespitlerden hareketle Osmanlı tarihini gerileme yaklaşımıyla ele alan çalışmalara eleştirel bir gözle bakılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin gerilediğini temele alan bu yaklaşımlarda üzerinde durulan ortak nokta, devlet adamlarının geri kalmışlıktan çıkış için yaptığı tüm teşebbüslerin modernleşme adına atılmış adımlar olarak görülmesidir. Devlet meselelerinden birisi olan eğitim alanında yapılan bir takım yenilenme hamleleri de eğitim tarihçileri tarafından çökmekte olan devletin çöküşten kurtulmak için Avrupa'nın modernlik seviyesine ulaşabilmek uğruna aldığı tedbirler olarak sunulmaktadır.[8] Buna verilecek örneklerden bir tanesi Hasan Ali Koçer'dir. Koçer bu konuda şöyle söylemektedir:

> "Devleti gerçek manada gençleştirmek için esaslı çare, burjuvazilere ve halklara dayanan demokratik hareketleri gittikçe artan ve laik eğitime göre eğitim sistemleri düzenlenen devletlere benzemekle olacaktır."[9]

---

olmadığını söylemektedir. Bkz. Douglas A. Howard, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve XVI.-XVII. Yüzyılların 'Gerileme' Edebiyatı", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 245-246.

[7] Donald Quataert, "Osmanlı Tarihyazımı…", s. 292-293.

[8] Bkz. Osman Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla**, C. I-II, İstanbul, Eser Kültür Yayınları, 1977, s. XIII; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 1-4; Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 55; Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorlukta Cumhuriyete Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, Derleyen: Kemal H. Karpat, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 78-79; Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, Çev.: Osman Yener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 19-26; Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s.163-164. Bunlara ilaveten eğitimi modernleşmenin bir aracı görmekle birlikte, Osmanlı'daki modernleşmenin aracı olan eğitimin içinde yerellik unsurları taşıdığına dikkat çeken bir çalışma için bkz. Bejamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümâyun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

[9] Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 122.

Koçer'e göre bunun şartı da sadece şekil yönüyle değil, siyasî, içtimaî ve ekonomik teşkilatta kökten değişiklikler yaparak ve her yönden modern eğitimi tatbik ederek Avrupa medeniyetine girmektir.[10]

XVIII. yüzyıldan XXI. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kendini yenileme gayreti, bu durumu ifade etmek için kullanılan modernleşme kavramına yüklenebilecek iki farklı anlamdan hareketle değerlendirilebilir. Bunlardan ilkine göre modernleşme, bir toplumun kendini yenilemesi, zamanın gereklerini teknik ve teknolojik bakımdan yerine getirerek devletin ihya edilmesi şeklinde tanımlandığı takdirde Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıla kadar söz konusu yenilenme sürecini yoğun bir şekilde tecrübe ederek varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Osmanlı devlet adamları ve düşünürlerinin de konuyu bu bakış açısıyla ele aldıkları; bahsi geçen tarihçilerin modernleşme kavramıyla yaklaştıkları değişime devletin kendini yenileme gayreti anlamı yükledikleri görülmektedir.

Devletin kendini yenileme durumuna misal olarak Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'yi ziyareti esnasında tıp talebesine hitaben yaptığı konuşmasında, yeni açılan tıbbiyenin öğretim dilinin neden Fransızca olduğuna dair açıklaması verilebilir. Padişah, maksadın talebelere Fransızca tahsil ettirmek olmadığını, bu durumun bir zaruretten ileri geldiğini belirtmektedir. Müslümanlara ait tıp ilmi literatürünün çok geniş olduğunu, Avrupalıların dahi bu kaynakların tercümesi ve talimiyle tıp ilminde önemli kazanımlar elde ettiğini söyleyerek, Müslüman âlimlerin bu ilme çok fazla rağbet etmediğinden dolayı tıp ilmine ait ıstılahları bilenlerin azaldığını ifade etmektedir. Avrupalılar, tıp ilmini Arapça kitaplardan kendi dillerine naklettikten sonra, bu alanda derinleşmişler ve yeni şeyler ortaya çıkarmışlardır. Dolayısıyla Padişah, Mekteb-i Tıbbiye'de Fransızca eğitimin kısa süreli olacağını ve tıp ilmi ile ilgili yeterli aktarımda bulunulduğunda Türkçeye dönüleceğini söylemektedir.[11] II. Mahmud nutkun son bölümünde şu ifadeleri kullanmaktadır:

[10] Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 122.
[11] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mektebi Tıbbiye)**, Haz.: Aykut Kazancıgil, İstanbul, Özel Yayınlar, 1991, C. I-II, s. 10-11.

> "İşte bu adamdan (Dr. Bernard'ı işaret etmektedir.) ve sâir hocalarınızdan ilm-i tıbbı tahsile çalışın ve Türkçeye alıp lisanımız üzere tedavüle sa'y eyleyin. Zira etıbba sıfatıyla memâlik-i ecnebiyeden bir takım meçhul-i ahvâl eşhâsın gelmesinden ve şuraya buraya sokulmasından hoşnut ve memnun değilim…"[12]

Devletin en resmî yetkili kişisi padişah tarafından yapılan bu açıklamada Avrupa'ya ait bir unsur alınırken bilinçsiz bir şekilde davranılmadığı ve bu aktarımın yerli unsurlarla yeniden düzenlenmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bunun gibi Sultan Abdülaziz Han'ın (1861-1876) askeriyede yapılacak bir düzenlemedeki mütâlaası da Osmanlı Devleti'nin yenilenme kavramını hangi minvalde ele aldığını ve yenilik yaparken nasıl bir yöntem benimsediğini anlayabilmek açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir. Cevdet Paşa (1823-1895), Sultan Abdülaziz'in askeriye ile ilgili şu mütâlaasına yer vermektedir:

> "Zırhlı asker tertip olunsa amma anlar Sultan Murad zamanında yapılmış idi. Anlara bakılıp da yapılsa. Zira her millet âdet-i milliyesini muhafaza eder ve bu keyfiyyet her devlette makbuldür. Amma bundan garaz bütün bütün eski usule gidilsin demek değildir. Belki eskisine ve yenisine bakılıp da bir güzel suret alınmalı demektir."[13]

Abdülaziz Han'ın (1861-1876) ifadelerinden devlette yapılması planlanan yeniliklerin bir milletin gelenekleriyle mütenasip şekilde tasarlanması gerektiği düşüncesinin ön plana çıktığı ifade edilebilir. Devletin zirvesindeki kişi olarak padişahın bu durumu öncelemesi yenilenme meselesine yaklaşımda değişimin milletin örf, adet ve manevî değerleriyle uyuşmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda Osmanlı düşünürlerinden Ziya Gökalp (1876-1924) de "muasırlaşmanın, Avrupalılar gibi otomobiller ve tayyareler yapıp kullanmak demek olup onlara şekilce ve maişetçe benzemek olmadığını" belirtmektedir.[14] Gökalp bu

---

[12] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 11.

[13] Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, Yayınlayan: Prof. Dr. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s. 47.

[14] Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak**, Haz.: İbrahim Kutluk, Kültür Bakanlığı, Ankara, Devlet Kitapları, 1976, s. 11-12. Safahat şairi Mehmet Akif de bu durumu şu dizelerinde dile getirmektedir:

"Sade Garb'ın, yalnız ilmine dönsün yüzünüz.
O çocuklarla beraber, gece gündüz, didinin;
Giden üç yüz senelik ilmi sık elden edinin.
Fen diyarında sızan nâ-mütenâhî pınarı,
Hem için, hem getirin yurda o nâfi' suları."

Burada da Batı'nın teknik ve ilim yönünün alınması üzerinde durulmuştur. Mehmed Âkif Ersoy, **Safahat, Eski ve Yeni Harflerle Karşılaştırmalı Neşir ve Safahat Dışında Kalmış Şiirler**, Haz.: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, İz Yayıncılık, 2009, s. 428. Tanpınar'ın, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi

ifadesiyle muasırlaşmanın, Batı'nın hayat tarzının alınması demek olmadığına dikkat çekmektedir.

Modernleşme kavramına, ikinci bir bakış açısı olarak dini; düşünceden, siyasetten ve toplumdan ayırıp soyutlayarak bunun yerine pozitivizmi, laikliği ve sekülerizmi katı bir şekilde tepeden inerek uygulama anlamı yüklenmektedir. Örneğin Berkes, çağdaşlaşmayı, "kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarından soyutlanması" olarak görmektedir.[15] Bu tip bir anlamın yüklendiği modernleşme hareketi neticesinde, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 ile uzun süren tek parti iktidarından sonra Demokrat Parti'nin hükümeti kurduğu 1950'ye kadar geçen süreçte Osmanlı Devleti ve onun varisi Türkiye toplumu böylesi bir dayatma ile karşılaşmıştır.[16] Söz konusu durum, toplumun iç dinamikleri aracılığıyla yerli bir hüviyet taşımadığından ve bu coğrafyanın insanı için sunî bir olgu olması hasebiyle uzun süre devam edememiştir. Bahsedilen süreçte sosyal, hukukî ve kültürel anlamda İslâmî kökenli olup Osmanlı toplumunun kimliğini oluşturan pek çok unsur yerine modernleşme uğruna toplumun dinî ve kültürel yapısında bir takım değişiklikler yapılmıştır. İslâmî karakterli olan birçok şeyin yerine Avrupa'ya ait olan getirilmiştir. Yüzyıllardır kullanılan ilim, sanat, kültür ve edebiyat dilinin yazı şekilleri olan Arap alfabesi yerine Batı kaynaklı Latin harfleri getirilmiştir. Müslümanların tarihî ve dinî hafızasının kaydedildiği hicrî takvim kaldırılmıştır. Kaynağını İslâm dininden alan şer'î mahkemeler lağvedilmiştir. Eğitim alanı dinden ve dinî unsurlardan arındırılmıştır. Yani İttihat ve Terakki Cemiyeti ile onun uzantısı zihniyetin iktidarda olduğu dönemlerde, bu coğrafyanın duygu ve düşünce dünyasını oluşturan etmenlerden hareketle kendini yenileme çabası sekteye uğramıştır. Bu dönemler adeta Osmanlı toplumunun siyasî

Yeni Osmanlılar'ı aslında eleştirmek için yaptığı şu değerlendirmeleri de bu doğrultuda okunabilir: "Her büyük hareket gibi, mevcut kadroyu eleştirmekle işe başlayan genç muharrirler, Tanzimat'ın getirdiği esasların İslâm dininin ve şeriatın tabii icap ve emirleri olduğunu söylüyorlar, yeniliğin, garpla münasebetlerinde muayyen hadlerin ilerisine geçmemesini istiyorlar, fıkıh gibi toplum hayatının her ihtiyacına cevap veren, 1250 sene işlenmiş büyük bir kaynak dururken, garptan kanun tercümesini gülünç ve lüzumsuz, hatta cemiyette oluşturacağı ikilik dolayısıyla tehlikeli buluyorlardı…" Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Haz.: Abdullah Uçman, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013, s. 231.

[15] Bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, tarihsiz, s. 21.

[16] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 15.

anlamda yaşadığı 1402-1413 yılları arasındaki ilk fetret döneminden sonra dinî, ilmî ve kültürel alanlarda yaşanan ikinci bir fetret dönemi olarak okunabilmektedir.

Son devir Osmanlı siyasal, kültürel ve eğitim tarihini kaleme alan Batılı ve yerli Kemalist tarihçilerin[17] Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıldan başlayan kendini yenileme çabası ve girişimlerini ikinci tip modernleşme olarak okumasının temel sebebi, esas aldıkları Osmanlı tarihyazımı yönteminden kaynaklanmış olmalıdır. Döneme ilişkin tarihyazımı yöntemleri; temelde Marksist, Weberyen, ilerlemeci, diyalektik vb. hususları içeren yaklaşımlar barındırmaktadır. Bu bakış açılarının şekillendirdiği algı neticesinde Osmanlı sürekli Batı'yı taklit eden, kendi iradesi olmaksızın modernleşmeye evrilen, bu dönemlerde din ile bilimin sürekli çatıştığı, kadın unsurunun ön plana çıkarıldığı, eski ile irtibatın reddedici bir şekilde kesildiği, toplumun ırkî, kültürel ve dinî temellerinin İslâm öncesi döneme dayandırılmaya çalışıldığı, dilde sadeleşmeye gidildiği bir tablo tasvir edilmiştir.[18]

XIX. yüzyıla kadar tarih, olayların vakanüvisler tarafından kendi bakış açılarına göre kaydedilmesi şeklinde anlaşılmıştır. Bu yüzyıldan sonra ise tarih bilimine bakışta önemli değişimler meydana gelmiştir. Özellikle Hegel'in tarihe yüklediği metafizik anlamla birlikte, ki o "yaratıcı usun dünya tarihinin ta kendisi"[19] olduğunu ifade etmektedir, tarih bilimine dünyanın geçmiş ve geleceğini inşâ etme

[17] Şu isimler sayılabilir: Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**; Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**; Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu**; Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**.

[18] Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine**, İstanbul, Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 17-19. Burada Copeaux, 1870'lerde Batı'da Türklerin tarihi ve etnik kökenleriyle alakalı yayınlanan birçok eserin Osmanlı aydınları üzerinde tesiri olduğunu ve bunların en etkili ikisinin şunlar olduğunu söylemektedir: İlki, İstanbul'a sığınmış ve Mustafa Celaleddin ismini alarak Müslüman olmuş Polonyalı göçmen Constantin Borzecki'nin önce İstanbul'da sonra Paris'te yayımlanan **Les Turcs Anciens et Modernes**, Paris, 1870 adlı kitabıdır. Copeaux, bu kişinin ve eserinin sonraki yılların Türklük ile ilgili temel savunmalarının özünü sergilediğini belirtmektedir. Ayrıca bu eserin, 1930'lardaki Güneş Dil Teorisi'ne doğrudan tesir ettiği söylenmektedir. Burada ilginç olan ve sorgulanması gereken bir durum vardır. O da 1870'lerde yeni Müslüman olmuş birisinin Müslümanlıkla ilgili değil de doğrudan Türklükle ilgili bir çalışma yapmasıdır. Bu tarihlerde oryantalist çalışmalar yoğunlaşmıştır. Copeaux'a göre Türklük ile ilgili tezleri etkileyen diğer bir isim Fransız Leon Cahun'dür (1841-1900). Onun Paris'teki Birinci Oryantalister Kongresi'nde (1873) verdiği konferans, Türklükle ilgili görüşlerin oluşmasında etkili olmuştur. Yazar, Cahun'un etkisinin Kemalist tarihyazımının temel yapıtlarından olan **Türk Tarihi'nin Ana Hatlarına Giriş (1930-31)** adlı eserde görüldüğünü bildirmektedir. Copeaux, Mustafa Celaleddin ve Leon Cahun'un eserlerinin Mustafa Kemal'in dikkatini çektiğini, kendisine ait ciltlerin sayfa kenarlarına düştüğü notlardan hareketle söylemektedir.

[19] G. W. F. Hegel, **Tarihte Akıl**, Çev.: Önay Sözer, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1995, s. 50.

vazifesi yüklenmiştir. Hegel geçmişi ve geleceği inşâ işini, Batılıların özellikle de Germen ırkların yapacağını söylemektedir.[20] Buna göre diğer milletler tarihte edilgen bir rol üstlenmektedirler. Tarih bilimine dünyayı dizayn etme misyonu yüklenirken onun kendine ait bir takım yasalarının olması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Hegel'in görüşlerinin yankı bulduğu isimlerden Marx, tarihsel gelişim yasasının en önemli yönünü, köklerini ekonomik eşitsizlikten alan toplumsal çatışma olarak görmektedir.[21] Buradaki toplumsal çatışma fikri, Osmanlı siyasî tarihi üzerine çalışanların olduğu kadar eğitim tarihi araştırmacılarının da tarih yazma veya tarihi okuma çabalarının temelini oluşturmaktadır. Son dönem Osmanlı eğitim tarihi çalışmalarında, ulema ile aydın olarak tanımlanan toplumsal tabakalar arasında, her iki grubun da beslendiği kaynaklar olan din ile bilim üzerinde sürekli bir çatışma bulunduğu varsayımı üzerinden hareket edilmektedir.[22] Tarihi okumada ön planda tutulan bu tür bir yaklaşım, maziyi değerlendirmede yeterince yardımcı olamamaktadır. Bundan dolayı geçmiş, içinde sürekli bir olumsuzluğu barındıran, bu özelliği ile birlikte etkisini bugüne taşıyan ve kendisinden kurtulunması gereken kötü bir anı olarak tanımlanmaktadır. Aradan bir asırdan fazla süre geçmiş olmasına rağmen üretilen çatışma kendisini XX. yüzyılın ikinci yarısında birçok alanda göstermektedir.[23]

Osmanlı siyasî ve eğitim tarihine, ilerlemeci ve diyalektik fikirlerinden bağımsız, o dönemi sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal noktalardan yeni bir bakış açısı geliştirerek bakmak gerekmektedir. Bu bakış açısının temel sac ayaklarından birisi olan Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki yenilenme hareketleri, tanımı verilen ikinci tip modernleşmeden bağımsız bir şekilde ele alınmalıdır. Yenilenmenin devletin kendi iç dinamiklerinden hareketle yapıldığını görmek gerekmektedir.[24]

---

[20] Hegel, **Tarihte Akıl**, s. 50.
[21] G. George Iggers, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 80.
[22] Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 136.
[23] Örneğin 1950'den sonra İmam Hatip Liselerinin orta kısmının açılıp açılmayacağına, din dersinin ilk, orta ve liselerde yer alıp almayacağı tartışmasına, başörtülü öğrencilerin bilim yuvalarına girip giremeyeceği meselesine kadar birçok hususun tarihyazımına hâkim olan diyalektik unsurların eseri olduğunu ileri sürebiliriz.
[24] Kemal Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev.: Dilek Özdemir, Ankara, İmge Yayınevi, 2006, s. 7-8. Karpat, Osmanlı döneminde Balkan ve Ortadoğu toplumlarındaki sosyo-kültürel ve ekonomik yapılarındaki değişimin Avrupa etkisinden çok önceleri kendi iç nedenlerinden

Değişim ve yenilenmenin bir takım ihtiyaçlar üzerine olduğuna şu husus örnek olarak verilebilir: Cevdet Paşa (1823-1895), 1272/1856 yılında gerçekleşen olaylardan bahsederken Avrupalılarla münasebetin gelişmesiyle birlikte ticaret davalarının da arttığını, yabancıların şer'î mahkemelere gitmek istemediğini, müslim-gayri müslim arasındaki şehâdetin şer'an sıkıntılı olduğunu, Avrupalıların bu duruma itiraz ettiğini ve Frenklerin bir anlamda yeni düzenleme beklediğini ifade etmektedir. Bunun üzerine böyle bir ihtiyaçtan dolayı Metn-i Metin ismiyle ilmi-i fıkhın muâmelât kısmına dair Türkçe ve herkesin anlayabileceği açık ibarelerle bir kitap oluşturulmasına vekiller arasında karar verildiğini ve buna başlanıldığını, ancak tamamlanamadığını bildirmektedir.[25] Bu örnekte görüldüğü üzere hukuk alanında yenilenme, ortaya çıkan bir takım ihtiyaçları karşılamak maksadıyla yerli unsurları kullanarak gerçekleştirilmek istenmektedir.

Eğitimdeki yapısal değişimin siyasal, sosyal, hukukî ve ekonomik değişiklikten ileri geldiği göz önünde bulundurulması gereken bir gerçektir.[26] Diğer bir ifade ile devletin zikredilen hususlardaki değişimi, eğitim alanında farklı tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır. Devletin XIX. yüzyıldaki değişimi yüksek öğretim veren bir kurum olarak medrese eğitim sistemini derinden etkilemiştir. Bu değişimin gereği olarak ortaya çıkan ihtiyaçlar medreseden ayrı yeni öğretim kurumlarının tesisini gündeme getirmiştir. Örneğin Osmanlı Devleti'nde kalemiye sınıfı öteden beri bürokrasiye eleman yetiştirmektedir. Devletin içine girdiği bir takım değişim gereksinimi ile birlikte kalemiye sınıfında yani mevcut memur yetiştirme usulünde form değişikliğine gidilerek yeni mektepler açılmaya

---

dolayı başladığı tespitinde bulunmaktadır. Bu tespitte bulunurken Koçi Bey Risalesinde (1630) ve Hasan Kafi Bosnavî'nin (1544-1616) **Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem** adlı eserinde sosyal sorunlara değindiğinden hareket etmektedir.

[25] Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, Yayınlayan: Prof. Dr. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s. 62-64.

[26] Jun Akiba, ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte Anadolu ve Rumeli'ye "muhassıllar" gönderilerek mâlî ve idarî reformların başlatıldığını bildirmektedir. Muhassıl tayin olunan yerlerde ahalinin temsilcileriyle memurlardan oluşan birer meclis kurulmuş ve bu meclislere devletle halk arasında aracılık rolü verilmiştir. Yazar, Osmanlı devlet yapısına birçok yenilikler getiren bu reform projesi kapsamında kadılık teşkilatının yeniden düzenlenmesinin de önemli bir yer tuttuğunu ve bugüne kadar Tanzimat tarihiyle ilgili edebiyatta pek vurgulanmadığı tespitinde bulunmaktadır. Bkz. Jun Akiba, "Kadılık Teşkilatında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Talimnâme-i Hükkâm", **Osmanlı Araştırmaları**, XXIX, 2007, s. 9.

başlanmıştır. Burada ortaya çıkan mektepler model olarak ilerleyen safhalarda kitle eğitimine yönelik kurumlar halini alarak ülke geneline yayılmıştır.

Sosyal olayları anlamaya çalışırken ve açıklarken tek bir nedenden hareket etmek meselenin tamamının görülmesini engellemektedir. Bu çerçevede yukarıda ifade edilenler dikkate alınarak yüksek din eğitimindeki değişikliklerin incelenmesi gerekmektedir. Osmanlı'da eğitimin yenilenmesini XVIII. ve XIX. yüzyıldaki askerî başarısızlıklara bağlayan ve Avrupa'daki gelişmelere ayak uydurmak için eğitimin düzenlendiğini ileri süren yaygın kanaat de yenilenme olgusunu açıklamada yetersiz kalmaktadır.[27]

Eğitim alanındaki değişim devletin yapısındaki değişimden bağımsız değildir. Arada bir nevi bağımlılık ilişkisi vardır. Devletler ihtiyacı olan hususlarda eğitime şekil vermektedir. Osmanlı Devleti de tarihindeki dönüm noktalarında kendini değiştirirken eğitim sistemini de yeniden düzenleme ihtiyacı hissetmiştir. Bu sebeple Osmanlı eğitim tarihindeki değişimleri iyi bir şekilde anlayabilmek için Osmanlının devlet yapısındaki değişimi takip etmek gerekmektedir.

Karpat, XIX. yüzyıldaki Osmanlı yenilenme çabalarının özünü devleti merkezileştirme dürtüsünün oluşturduğu üzerinde durmaktadır.[28] Bahsi geçen dönemden önce devlette, ordu, sadâret ve şeyhülislâmlık makamı başta olmak üzere bütün birimler kendi içlerinde, mali işlerde ve karar alma noktasında bir serbestiyete sahipti.[29] Bir anlamda adem-i merkeziyet denilen yönetim tarzında devlet, söz konusu birimleri denetleyen en üst makam konumundaydı. Devletin bürokrasideki

[27] Eğitimdeki yenilenmeyi askerî başarısızlıkların sonucu alınan tedbirlere bağlayarak kurgulayan yazarlar için bkz. Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**; Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**; Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**.

[28] Kemal Haşim Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Çev.: Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara, İmge Kitabevi, 2002, s. 77.

[29] Evliya Çelebi'nin gözlemiyle, yabancı devlette elçilik vazifesinde bulunan Elçi Paşa'nın, gittiği ülkedeki görevlilerin kendisinden bir takım istekte bulunanlara verdiği cevap devlet birimlerindeki serbestiyete örnek olarak verilebilir. Elçi Paşa'nın, görevlilerden Osmanlı teşrifat usulleriyle ve bir takım yiyeceklerle ilgili istekleri üzerine görevlilerin Krala danışacaklarını söylemeleri üzerine şöyle dediği nakledilir: "Bre hey, melun dinsizler, söze gelse 'Çasar şöyle Cem-haşmetli ve şanı yüce filan falandır' dersiniz. Bunu Çasar'a danışacak ne var, Çasar'dan gayrı iş bilir ve söz bilir adamlarınız yok mudur? Bizim Âl-i Osman vezirleri işler görür, kaleler alır, bozar bozulur, Erdel krallarını ve Eflak ve Boğdan beylerini azledip Erdel'de Yanova ve Varat kalelerini fethederler, padişahın haberi olmayıp sonra fetihnâme haberini gönderirler, ama sizler elçiye bir ekmek ve bir okka et fazla verelim mi diye hemen Çesar'a danışırsınız ve yine Âl-i Osman ile denklik satarsınız." Bkz. **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, 7. Kitap, 1. Cilt, s. 205-207.

memurlara düzenli maaş verme gibi usulü yoktu. Her bir kademe kendi mâli imkânlarını kullanarak başta maaş olmak üzere diğer muhasebe işlerini devletten bir yardım almadan görmekteydi.[30] XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yaşanan sosyo-ekonomik değişimler devletin tarım politikalarını ve buna bağlı olarak ordu düzenini yeniden kurmaya zorlamıştır. Bu değişimler, yeni oluşmaya başlayan düzenin içerisinde eğitim alanını da önceki anlayıştan farklı şekilde ele almayı gerektirmiştir.

Bütün bunlara paralel olarak Batı'daki ilmî gelişmeler ve yeni coğrafî keşifler neticesinde şekillenen Avrupa'daki sosyo-ekonomik değişimler ile siyaset felsefesindeki ulusçuluğa yönelim de kıtanın etkileşim halinde olduğu Osmanlı Devleti'ni siyasal, sosyal, ekonomik, askerî ve daha sonraları da kültürel yönden ister istemez tesiri altında bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nde asker yetiştirme sistemindeki dönüşüm, tarım politikalarının yeniden şekillenişi, toprak-mülkiyet arasındaki değişim, ayanların söz sahibi olması, Batı ile yakınlaşan ikili ilişkilerin ortaya çıkardığı hukukî ve siyasî durum Osmanlı Devleti'nin mevcut yapısını etkilemiştir.[31] Bu itibarla XVIII. ve XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yapısında yaşanan değişimler neticesinde devletin çeşitli işlerini yürütecek yeni tip insan yetiştirme sorunu ortaya çıkmıştır. Merkezileşme için gerekli en önemli unsur, yeni şekillenen bürokrasinin etkin elemanı olacak yeni tip bürokratıdır. Değişen şartlara ve gereksinimlere göre memur eğitimi noktasında yeni açılımların ve farklı yöntemlerin bulunması gerekmektedir. O zamana kadar eleman ihtiyacı kalemiyenin içinde giderilmektedir. Ancak yeni düzene hem nitelik hem de nicelik açısından yeterli kişilerin yetiştirilememesi hasebiyle kalemiyedeki eğitimde değişikliğe gidilmiştir. Devletin değişen merkezî yapısında ve bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev alacak aynı zamanda bu değişime ayak uyduracak memur ihtiyacını karşılamak için yeni bir kurumun gerekliliği kendini göstermiştir. Bu kurum, XIX. yüzyıla kadar

[30] Örneğin, XVIII. yüzyıl ortalarında beylik kaleminden çıkan her fermandan yarısı reisü'l-küttâba yarısı beylikçiye ait olmak üzere bir kuruş alındığını bildirmektedir. Tahvil kaleminde yapılan inhâlardan 20 para, tahvillerden 2 kuruş alınıp bunların 2/3'ü reisü'l-küttâba ayrılmaktadır. Bu tür durumlarda alınan paralar kalemdekilerin gelirlerini oluşturmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Reîsü'l-Küttâb", **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988, C. IX, s. 675. Reîsülküttâblık makamında bulunanların gelirleriyle ilgili bilgiler için ayrıca bkz. İbrahim Ahıshalı, **Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)**, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001, s. 52-60.

[31] Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 63-75.

varlığını sürdüren mektep[32] olacaktır. İslâm eğitim tarihinde uzunca bir geçmişi olan mektepte okutulan ilimler XII. yüzyılda 'ulûm-ı edebiye' (edebî ilimler) diye anılmaktadır.[33] Bunlar aynı zamanda kalemiyenin ihtiyacı olan ilimlerdir. Kalemiye'ye memur olacak kişilerin, kitâbetin ilk bilgilerinden başka, inşâ için lüzumlu ilimler ('el-ulûmü'l-lafziye', lügat, sarf ve nahiv; 'ulûmü'l-belâğa', meâni, beyân, bedî) ile şiir, mensur edebiyat (âdâb ve muhazara) gibi ilimleri; ayrıca temas ettiği konular dolayısıyla, çeşitli ilimlerde kullanılan ıstılahları bilmek ve ulûm-ı şer'iyeden başka, tarih, sultânî hukuk (el-Ahkamü's-Sultaniye), coğrafya (el-Mesâlik ve'l-Memâlik) ve diğer ulûm-ı ameliye hakkında bilgi edinmek zorunda olduğu bildirilmektedir.[34] Bu ilimler kalemiyenin içinde kendi elemanlarını yetiştirmek üzere verilmektedir.[35]

Devlet kademesinde görev yapacakların yetişmesi için gerekli olan bu ilimlerin eğitimi yeni dönemde daha da önem kazanmıştır. Bir anlamda mektepte daha önce kısmen okutulan bu ilimler kurumsal bir kimlik kazandırılarak yeniden yapılandırılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde belirli bir düzen verilen yeni mektepler esas itibariyle devletin hizmetlerini görecek memur ihtiyacına[36] binaen açılmıştır.[37] Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye adıyla

[32] Mektep dışında, h. 1236/m. 1821'de Müslüman tercüman yetiştirmek üzere Bâbıâli'de, okul mahiyetinde olarak, bir tercüme odası açıldığı bildirilmektedir. 1833'de divan-ı hümâyun hocası Tecellî Mehmet Efendi tarafından Bâbıâli'de Fransızca okutulmaya başlanmıştır. Mektep haline gelen buraya ilk girenlerin Nedim, Âli ve Safvet Efendiler olduğu, Âli ve Safvet Paşaların daha sonra Sadrazamlığa getirildiği bildirilmektedir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1984, s. 74. Ayrıca Ergin bu tür kurumları kitabında 'Memur Mektepleri' başlığı altında ele almaktadır. Bkz., Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, s. 63-81.

[33] Bu bilimlerin o çağlardan beri 'mekteb, küttab' denilen ama medrese gibi örgün olmayan kurumlarda verilmekte olduğu ifade edilmektedir. Bkz. George Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, Çev.: Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009, s. 57-58.

[34] Bkz. İnalcık, "Reîsü'l-Küttâb", s. 678. Bu tür bir formasyonu kâtip olacak kişinin usta-çırak ilişkisinden kazanması beklenemez.

[35] Kalemiyede memurların yetişmesi için bkz. Mehmet Ali Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Musa Çadırcı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2010, s. 7-9.

[36] Örneğin XVIII. yüzyılın son çeyreğinde kurulan Âmedî Kalemi'nin III. Selim devrinde özel bir önem kazandığı ve bu odada başlangıçta 5-6 kâtip varken sonraları sayılarının 50'yi bulduğu bildirilmektedir. Bkz. İnalcık, "Reîsü'l-Küttâb", s. 675.

[37] Bu dönemde açılan okullara devlete eleman yetiştirme vazifesi de yüklenmiştir. Bkz. **BOA. İ. DH.** 129.6634.01. Meclis-i Muvakkat Lâyihası- 22 Safer 1262/19 Şubat 1846. "…ve bir de bundan asıl murâd-ı hakiki hidemât-ı mühimme-i saltanat-ı Seniyyede kullanılmak üzere terbiye ve malumatlı bende-gân yetişdirilmek sureti olduğundan…"

1255/1839'da açılan bu ilk kurumlar,[38] memuriyet dairesinin dışında müstakil bir binada, halka açık bir şekilde eğitime başlanılan okullardır.[39] Eğitim müfredatı da o günkü medreselerin ulûm-ı edebiye kapsamına giren lügavî ilimlerden oluşmaktadır. Bu çerçevede okulun dersleri arasında Emsile, Bina, Maksud, İzzî, Avâmil, Izhâr ve Kâfiye bulunmaktadır.[40] Ayrıca okuldaki öğrencilere medrese talebesine olduğu gibi maaş da verilmektedir. Ders hocaları ve yöneticileri de ulemâdan kimselerdir.[41] Dolayısıyla değişim döneminde açılan bu kurumların daha önceden varlığını bir şekilde sürdüren mekteplerin yeni bir formda ortaya çıktığı görülmektedir.[42]

1.2. Osmanlı Eğitim Tarihini Okumak

Eğitim tarihi, hangi toplumda olursa olsun bir ülkenin genel tarihinden ve bu tarih oluşturulurken kullanılan tarihyazımından bağımsız salt bir şekilde ele alınamaz. Modernleşme bakış açısı temelinde kaleme alınan Osmanlı'nın siyasî, sosyo-ekonomik, askerî ve kültürel tarihinde bir takım sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunlar genel tarihle yakından ilgili olan Osmanlı eğitim ve medrese tarihinin doğru bir şekilde değerlendirilmesinde olumsuz etkide bulunmaktadır.

Söz konusu sorunlardan ilki, Osmanlı tarihine yönelik klasik dönemlendirme

---

[38] Bu okullar hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)**, İstanbul, Eren, 1993, s. 226-228; Mehmet Ali Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları", s. 14-30.

[39] **BOA. İ.DH.** 55.2721.1. Bu belgenin başlığı "Mekteb-i Maârif-i Adliye'de teallüm etmekte olan şâkirdânın dersleri itibariyle sunufu ve sâbıkı misüllü akîb-i imtihanda ihsân buyurulacak atiyye-i seniyyenin mikdârını hâvî defterdir." şeklindedir. Bu belgede imtihana girecek olan öğrenciler şâkirdân ve ketebe şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Şâkirdânın sayısı üç yüz otuz yedi, ketebenin sayısı ise altmış sekizdir.

[40] **BOA. İ.DH.** 55.2721.1.

[41] Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, s. 386-393; Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev.: Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 158.

[42] Buna karşın bahsi geçen kurumlar bazı tarihçiler tarafından Batı tarzı okullar olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 43-48; Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 62; V. Carter Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbıâli (1789-1922)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1994, s. 107. Ayrıca yeni açılan mekteplere ulemânın olumsuz tepki verdiği de iddia edilmektedir. Alkan, ilk kurulan rüşdiyelerin askerî nitelikte olmasının nedenini, medrese ve ulemadan gelecek tepkiyi önlemeye yönelik olduğunu kaynak belirtmeden iddia etmektedir. bkz. **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, Haz.: Mehmet Ö. Alkan, Tarih İstatistikleri Dizisi, C. VI, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 6. Ancak bu iddiaların aksine yeni okulların kurulduğu dönemlerde ulemanın katkıda bulunduğu görülmektedir. Örneğin Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin ilk nâzırı İmamzâde Esad Efendi (ö.1851) ulemadandır. Bu kişi hakkında geniş bilgi için bkz. Recep Cici, "İmamzâde Esad Efendi", **DİA**, C. 22, 2000, s. 211-212.

sorunudur.[43] Kuruluş, yükseliş, gerileyiş ve çöküş şeklindeki dönemlendirme tarzı[44] Osmanlı Devleti'ni anlamada yeteri kadar kuşatıcı ve izah edici olamamaktadır. Bu dönemlendirmede XVIII. ve XIX. yüzyıllar gerilemenin, olumsuzluğun, Batı karşısında acizliğin olduğu dönemler olarak resmedilmektedir.[45] Bahsi geçen yüzyıllarda Osmanlı'nın olumlu yönleri gerileme algısı sebebiyle gündemde tutulmamaktadır.[46] Bu çerçevede yabancı devlet ve bilim adamlarının izlenimleri konu hakkında durumun tamamıyla olumsuz olmadığını göstermektedir. Örneğin Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar görev yapmış Sir James Porter isimli büyükelçi XVIII. yüzyıldaki Osmanlı devlet yönetiminin en önemli kurumu olan Bâbıâli hakkındaki gözlemlerinde, o dönemde hiçbir Hıristiyan gücün Bâbıâli ile boy ölçüşecek seviyede olmadığını ve orada işlerin çok iyi yapıldığını belirtmektedir.[47] Findley, bu konuyu Hammer'in de farklı yönlerden teyit ettiğini; hatta evrak

[43] Dönemlendirme sorunu için bkz. Jane Hathaway, "Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Sorunu: XV. ve XVIII. Yüzyıllar", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 165-174. Hathaway, burada Osmanlı idaresinin Kanuni'den sonraki ara yüzyıllarının, devletin tarihi sürecinin tamamlayıcı bir parçası olarak görülmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu dönemler Osmanlı kurum ve kültürünün şekillendiği dönemlerdir. Ona göre Osmanlı tarihinin bölümlere ayrılması biraz keyfidir ve devletle ilgili önyargıların ürünüdür. Ayrıca o, Osmanlı tarihinin bu şeklide yazılması yönünde fazlasıyla baskı bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. **a.e.**, s. 173-174.

[44] Alternatif bir dönemlendirme için bkz. Linda T. Darling, "Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 154. Darling, 3 dönemlik bir çerçeve önermektedir. Buna göre, Genişleme (1300-1550), Tahkim (1550-1718) ve Dönüşüm (1718-1923) şeklinde adlandırılabilecek bu dönemlerin her biri kendi içerisinde benzer tarihler gözetilerek ikili alt dönemlere ayrılabilmektedir. Darling, bu sınıflandırmaların her bir dönemde hem devlet hem de sosyal örgütlerin oluşumu için dönemin en temel karakterlerine dayandığını söylemektedir. Ayrıca bu yaklaşımın amacının, 'Osmanlılara ne olduğunu ortaya çıkarmak?' olmadığını bilakis 'Osmanlıların kendilerinin ne yaptıklarını?' anlamak olduğunu belirtmektedir.

[45] Karpat, Osmanlı tarihini gelişme, duraklama ve gerileme şeklinde dönemlere ayırarak inceleyen ilk kişinin Boğdan Kralı Dimitrie Cantemir (1673-1723) olduğunu ve bunu 1733'te Paris'te yayınlanan **Historia İncerementorum Atque Decrementorum Aulae Ottomanicae** (Osmanlıların Yükseliş ve Gerileme Tarihi) adlı eserinde dile getirdiğini bildirmektedir. Osmanlı'nın bu şekilde sınıflandırılmasının yerine onun toplumsal, kültürel ve ekonomik faktörlerin etkilerinin de dikkate alınarak yeni bir yaklaşım ortaya konulması gerektiğini ileri sürmektedir. Bkz. **Osmanlı ve Dünya**, Haz.: Kemal Karpat, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2000, s. 120-121; Ortaylı, medeniyet tarihi açısından en tehlikeli şeyin, Aydınlanma Çağı'nın tarihi yorumlayarak kademelere ayırma şeklindeki tarih yaklaşımı olduğunu ileri sürmektedir. O, bu yaklaşımda bulunanlar arasında Weber, Tonnies, Karl Marx gibi isimleri saymaktadır. Bkz. İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2009, s. 17.

[46] Osmanlı ile ilgili araştırmalarda, 'her şeyi Osmanlı'nın gerilemesi ile açıklama' eğilimi gibi yanılgıların araştırma yapılmasını engellediği belirtilir. Bkz. Suraiya Faruqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s. 29.

[47] George Larpent, Turkey; Its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter…, 2 cilt. (Londra, 1854; 1971'de yeniden basılmış), C. I, s. 268-269'dan nakleden Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbıâli (1789-1922)**, s. 75.

biçimlerinin aynılığını ve doğruluğunu sağlamada Avrupa'nın Osmanlı'yı örnek almış olabileceğini belirtmektedir.[48] Bürokrasideki bu üstünlük aynı zamanda devletin o dönemdeki niteliğini de göstermektedir.

Klasik dönemlendirmedeki gerileme-çöküş algısı Osmanlı Devleti'ni XVIII. ve XIX. yüzyıllarda çöküşe geçmiş ve hiçbir varlık gösteremeyen, bağımlı, Batı'yı taklit etmekten başka bir şey yapamayan bir şekilde göstermektedir. Sözkonusu yüzyıllarda sadece Osmanlı Devleti'nde değil Avrupa'daki devletlerin bir kısmında da benzer problemlerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.[49] Bu noktada Osmanlı'nın durumunu net anlayabilmek için Avrupa başta olmak üzere diğer devletlerle kıyas yapılması faydalı olacaktır. Örneğin deniz gücü bağlamında konu ele alınacak olursa 1750-1790 yılları arasında Fransa, İspanya ve Hollanda'nın, İngilizler karşısında savaş filolarının hızla eridiği; 1785'te Fransız donanmasının ikinci kez iflas ettiği ve 1798'de Abukır (Ebu Hûr) Körfezi'ndeki savaşta Fransız donanmasının tamamen çöktüğü belirtilmektedir.[50] Görüldüğü gibi bu dönemlerde askerî başarısızlıklar ve ekonomik sorunlar Avrupa devletleri için de söz konusu olmaktadır. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar dünyada ve bölgesinde etkinliği olan, kendisi hesaba katılmadan önemli kararların alınmadığı bir ülke olduğuna o dönemdeki gelişmeler işaret etmektedir. XVIII. yüzyıldaki askerî başarılar,[51] ekonomik alandaki iyileşmeler,[52] devletin kendini yenileme çabaları,[53] XIX. yüzyılın

[48] Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbıâli (1789-1922)**, s. 76.

[49] Detaylı bilgi için bkz. Stephan J. Lee, **Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980**, Ankara, Dost Kitabevi, 2002, s. 120-129.

[50] Bkz. Richard Harding, "Deniz Savaşları 1453-1815", **Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815**, Editör: Jeremy Black, Çev.: Yavuz Alogan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003, s. 125-126.

[51] 1699'daki Karlofça Antlaşması'yla Rusya'nın Karadeniz'de donanma bulundurması Osmanlı açısından büyük sıkıntı oluşturmuştur. Bu sıkıntılı durumu ortadan kaldırmak üzere Osmanlı deniz donanması 1711, 1736 ve 1739'da düzenlediği seferler neticesinde kara ordularının da katılımıyla Rusya'yı yenmiştir. Bu savaşlar neticesinde imzalanan Belgrad Antlaşması (1739) ile artık Rusya, Azak Denizi ve Karadeniz'de donanma bulunduramayacaktı. Bkz. İdris Bostan, **Osmanlılar ve Deniz: Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler**, İstanbul, Küre Yayınları, 2007, s. 53-54.

[52] Osmanlı Devleti'nde 1783'le 1911 tarihleri arasında dış ticaretin büyük artış görüldüğü bildirilmektedir. Ticaret hacmi 4,4 milyon sterlinden 64 milyon sterline çıkmıştır. Osmanlıların Fransa ve İngiltere ile yaptıkları ticaretin Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları nedeniyle 1829'da 2,6 milyon sterline kadar geriledikten sonra 1845'te 12,2 milyon sterline yükselmiştir. Bkz. Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Çev.: Sabri Tekay, Ankara, Yurt Yayınları, 1987, s. 18; Ayrıca Osmanlı istatistiklerindeki verilere göre 1878'de 8,394 milyon Osmanlı lirası olan ihracat 1913'te 21,600 milyon Osmanlı lirasına çıktığı

son çeyreğinde II. Abdülhamid Han'ın (1876-1909) oyun kurucu siyaseti ile Osmanlı'nın canlılığını koruduğunu göstermektedir.

Osmanlı tarihini incelemede dikkate alınan klasik dönemlendirmenin bir sorun olarak diğer tarih alanlarına da yansıdığı anlaşılmaktadır. Örneğin XIX. yüzyıl edebiyat tarihini kaleme alan Ahmet Hamdi Tanpınar şu tespitte bulunmaktadır:

> "Mukaddememizde sebepleri üzerinde o kadar ısrar ettiğimiz o çeşitli ve beraber gelişme, edebiyatımızda onaltıncı asırdan ondokuzuncu asrın ortasına kadar tam manasıyla hakikaten yeni diyebileceğimiz hiç bir tarzın teessünü mümkün kılmaz." [54]

Tanpınar'ın buradaki yaklaşımı Osmanlı tarihyazımındaki kuruluş-yükselme-gerileme-çöküş şeklindeki dönemlendirmeden etkilenmiş görünmektedir. Bu şekilde bir dönemlendirmede ortalama üç yüz yıl süren bir zaman dilimi adeta görmezden gelinerek toptancı bir yaklaşım sergilenmektedir. Benzer bir yaklaşım eğitim tarihi için de söz konusudur. Abdülkadir Özcan, Tanzimat döneminde öğretmen yetiştirilmesini mesele edindiği çalışmasında, "Osmanlı Devleti'nde eğitim konusu Fatih'ten sonra II. Mahmud zamanında ele alınmıştır, denilebilir." şeklinde bir yargıda bulunarak iki padişah arasındaki üç yüz yıldan fazla bir dönemi dikkate almamaktadır.[55] Bu yargıdaki genelleme, tarihçilerdeki olumsuz yaklaşım tarzının yansıması olarak görülebilmektedir. Medrese tarihinde de benzer genellemeler yapılmaktadır. Ergin'in aşağıda alıntılanan sözleri, medrese konusundaki genellemenin ve olumsuz yargılamanın boyutlarını görmek bakımından ilgi çekicidir:

> "İşte medreselerin Fatih zamanından Abdülhamid II devrinin sonlarına kadar geçen dört buçuk asır içindeki tarihçesi bundan ibarettir. Bu medreselerin memlekete, Türklüğe ve ilim âlemine ne hizmeti ve faydası olmuştur? …'hiç kimseyi yetiştirmemiştir.' demekle iktifa etmek daha muvafık olur."[56]

---

görülmektedir. Bkz. Şevket Pamuk, **XIX. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi C. I, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995, Tablo 3.1, s. 18.

[53] Devletin kendini yenileme çabalarına XVIII. yüzyılda mühendishânelerin açılması ve yeni bir ordu kurulmaya çalışılması örnek olarak gösterilebilir.

[54] Ahmet Hamdi Tanpınar, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1976, s. 77-78.

[55] Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 442.

[56] Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, C. I-II, s. 108.

Medrese tarihi ele alınırken kuruluş-yükseliş-gerileyiş-çöküş şeklindeki dönemlendirmeden etkilenildiğine başka misaller de verilebilir. Örneğin Yaltkaya, medreselerin yaklaşık XVI. yüzyılın sonunda bozulmaya başladığını ve II. Mahmud Han (1808-1839) devrine yani XIX. yüzyıla gelene kadar medreselere pek bir şey yapılmadığını ileri sürmektedir.[57] Sakaoğlu'nun meseleye yaklaşımı da "XVII. yüzyıl Osmanlı medreselerine, dünyanın gidişine sırtını dönmüş birer çöküntüydü demek yanlış olmaz."[58] şeklindedir. Dolayısıyla XVII.-XIX. yüzyıllar Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş devri kabul edilerek, bu dönemlerde medreseler de miadını doldurmuş, çökmeye mahkûm kurumlar olarak değerlendirilmektedir. Altı yüz yıllık tarihi kabaca bu şekilde bölmek meselelerin anlaşılmasına yeteri kadar katkıda bulunmamaktadır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'ndeki olumlu gelişmelerin ve atılımların[59] görülmesini, dönemlendirmedeki "çöküş" algısı engellemektedir.[60] Osmanlı bu dönemlendirmede edilgen pozisyonda resmedilmektedir. Kendisine biçilen rolü oynamış; yerini başka devlete bırakmıştır.

Bir devletin tüm tarihini ifade edilen şekilde bölmek yerine her asrı kendi içinde kısımlara ayırarak anlamaya çalışmak daha isabetli sonuçlar ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Küçük parçalar halinde her devrin kendi içinde iniş ve çıkışlara sahip olduğu gerçeğinden hareket etmek tarihin anlaşılmasında yardımcı olacaktır. Braudel, tarihsel çalışmalarda uzun zaman aralıklarının yerine kısa zaman aralıklarının tercih edilmesinin doğru olacağını vurgulamaktadır.[61] Braudel uzun zaman dilimi –örneğin üç yüz yıl– ele alınarak incelenen meselelerin anlaşılmasında kuşatıcı bir şekilde davranılamayacağını belirtmektedir. Olay yerine de kısa zaman diliminin tercih edilmesini önermektedir. Bu şekilde hayatın "ekonomik, toplumsal, edebî, kurumsal, dinsel, siyasal tüm biçimlerinin de kısa bir zamanının var

[57] M. Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul, Maârif Matbaası, 1940, s. 465-466.
[58] Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 27.
[59] Özellikle ateşli silahlar ve donanma üretimindeki gelişmeler hakkında bkz. Hathaway, "Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Sorunu: XV. ve XVIII. Yüzyıllar", s. 180-196.
[60] "Çöküş" algısının mimarlık tarihine de olumsuz bir şekilde tesir ettiğini ileri süren bir çalışma için bkz. Uğur Tanyeli, "Bir Historiyografik Model Olarak Gerileme-Çöküş ve Osmanlı Mimarlığı Tarihi", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 303-317.
[61] Fernand Braudel, **Tarih Üzerine Yazılar**, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 1992, s. 54.

olduğunun anlaşılacağını" söylemektedir.[62] Bir anlamda, kısa zamanı ve o zamanın türlü yönlerini tercih ederek meselenin daha kuşatıcı bir şekilde idrak edileceği vurgulanmaktadır. Mevlana'nın körlerin fili tarif hikayesindeki gibi olayların tek boyutlu ele alınması onların anlaşılmasını güçleştirmektedir.

Osmanlı eğitim tarihini ele alan çalışmalarda anakronizme düşülmesi de bir diğer sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzdeki eğitim olgusu ve eğitim anlayışı geçmişte aranmaya, geçmiş bugünden hareketle okunmaya çalışılmaktadır. Örneğin, Mühendishâne'nin kuruluşuyla ilgili bilgi verilirken okul hakkında şu ifadeler kullanılmaktadır:

> "Okulda Bahrî konuları, -dolayısıyla ilave edilen Berrî konuları- belirli bir eğitim programı ve zamanı içinde birbirini tamamlayan bir bütünlük arz edecek şekilde öğreten ve bu eğitimi alan bir talebenin, gördüğü eğitim ile ilgili bir mezuniyete ve diplomaya eriştiği bir sistem henüz, haliyle böyle bir modeli tatbik edebilecek şartların oluşmamış olmasından ötürü, geliştirilememiştir."[63]

Bugünden geriye doğru baktığımızda yapılan değerlendirmelerin haklı olduğu yönler muhakkak bulunmaktadır. Lakin bu türlü bir yaklaşım bahsi geçen kurumu kendi zaman ve şartlarında tanımaya imkân vermemektedir. Günümüzde mevcut olan bir eğitim sistemine ait hususlar geçmişteki bir eğitim kurumunda aranmaktadır. Hâl böyle olunca geçmiş daima içinde bir takım eksiklikler barındıran bir durumda karşımıza çıkmakta; bunun tezahürleri ise ya geçmişi küçümseme şeklinde olmakta ya da bakış açısına göre kötüleme tarzında tezahür etmektedir. Bu noktada araştırılan konunun kendi döneminin siyasal, toplumsal ve kültürel etmenleri göz önünde bulundurularak incelenmesi meselenin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Yapılacak çalışmada kurgu ve kavramlaştırma o zamanın şartlarından hareketle düzenlenmelidir.

Bunun yanında Osmanlı eğitim tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda başta Avrupa eğitim tarihi olmak üzere diğer toplumlardaki eğitimle karşılaştırmalı incelemelerin sınırlı sayıda olması da büyük bir eksikliktir. Bu noktada İhsanoğlu, Dârulfünûn ve Osmanlı'nın diğer kurumları üzerinde yapılan çalışmaların tek boyutluluğundan şikâyet etmekte ve kendisi hem Dârulfünûn ile ilgili kitabında hem

---

[62] Fernand Braudel, **Tarih Üzerine Yazılar**, s. 56.

[63] Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1995, s. 25.

de konuyla alakalı diğer çalışmalarında "mukayeseli bir yöntem" kullandığını belirtmektedir.[64] Bu tür mukayeseli çalışmalar Osmanlı Devleti'ndeki eğitimin niteliğinin ve niceliğinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Osmanlı eğitim tarihinde eksiklik olarak görülebilecek bir husus da başta medrese olmak üzere diğer eğitim kurumları olan sıbyan mektebi, küttâb gibi okullara kurumsal kimliği ile yaklaşılmamasının ortaya çıkardığı olumsuzluktur. Burada kurumsal kimlikten, okulların kendilerine ait idare ve eğitim düzeni kastedilmektedir. Bahsedilen olumsuzluğa Unat'ın yaklaşımı örnek verilebilir. Unat, "Okulların [sıbyan mektepleri] belli bir yönetmeliği, devletçe veya herhangi bir makamca düzenlenmiş bir öğretim programı yoktu." şeklindeki yargısı ile bu okulların herhangi bir kurumsallığının olmadığına işaret etmektedir.[65] Bu tür bir imaj çizimi ile söz konusu kurumlar herhangi bir düzeni, programı, kuralları olmayan, sıradan yapılar şeklinde okunmaktadır.[66] Buna karşılık sıbyan mekteplerinden örneğe devam edilecek olursa okulun kendine ait bir düzeninin olduğunu kabul eden yaklaşımların bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir. Mefail Hızlı'nın mahkeme sicillerine dayanarak Bursa özelinde hazırlamış olduğu çalışmasında sıbyan mekteplerinin bir kurumsallığının ve düzeninin olduğu görülmektedir.[67] Öte yandan XII. yüzyılda edebî ilimleri (ulûmu'l-edebiye) inceleme konusu yapan Makdisi,[68] bu ilimlerin "küttâb" ve "mekteb" denilen kurumlarda tahsil edildiğini ve bu okullarda Kur'ân okuma, nahiv ve yazı yazma gibi ilk eğitimin verildiğini belirtmektedir.[69] Bu örneğin verilmesindeki maksat ilimlerin öğretildiği okullar konusuna yaklaşım farkını göstermek içindir. Her kurumu ön yargıdan bağımsız, kendi döneminde

[64] Bkz. İhsanoğlu, **Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C. I, s. 37. Bu çerçevede XIV-XV. yüzyıllarda medrese ile üniversitenin işleyişleri bakımından karşılaştırmalı incelemesi için bkz. Murat Çelik, "Osmanlı Medreseleri İle Avrupa Üniversitelerinin İşleyişleri Bakımından Mukayesesi 1450-1600", Basılmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2015.

[65] Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 7.

[66] Bu şekilde okumalar için bkz. Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 13; İsmail Güven, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Naturel Yayıncılık, 2010, s. 67.

[67] Mefail Hızlı**, Bursa Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Sıbyan Mektepleri**, Bursa, Rahmet Yayınları, 1995, s. 50-92.

[68] Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, s. 63.

[69] Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, s. 57-58.

algılandığı ve işlev gördüğü şekliyle eksi ve artılarını dikkate alarak ele almak gerekmektedir.

Aynı şekilde kalemiyedeki kâtiplerin eğitimi hususunda ekser tarihçi usta-çırak yaklaşımını benimsemektedir.[70] Kalemiyedeki memurların yetişme usullerine bakıldığında olayın basit bir usta-çırak ilişkisi olmadığı görülmektedir. İnalcık, Reisü'l-Küttâb ile ilgili makalesinde konuya ilişkin alıntı yaptığı bir kısımda,

> "Kâtibü'l-inşâ'nın, temas ettiği mevzular dolayısıyla, çeşitli ilimlerde kullanılan ıstılahları bilmek ve ulûm-ı şer'iyeden başka, tarih, sultânî hukuk (el-Ahkâmü's-Sultaniye), coğrafya (el-Mesâlik ve'l-Memâlik) ve diğer el-ulûmü'l-ameliye hakkında bilgi edinmek zorunda…"[71]

olduğunu söylemektedir. "Kalem vazifesine talip olanların bu bilgileri öğrenmesi gerekir." denilirken bunun nasıl bir düzen ve program dâhilinde olacağı üzerinde durulmamakta ve bilgilerin öğretilmesine ilişkin açıklayıcı herhangi bir yaklaşımda bulunulmamaktadır.

Benzer bir durum tıp tahsilinde de görülmektedir. Adıvar, 17 Ramazan 802/12 Mayıs 1400 senesinde Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da "Dâru't-Tıb" ismiyle bir hastane açıldığını bildirmektedir. Doktor Osman Şevki'nin[72] bu hastaneyi bir tıp mektebi gibi telakki ettiğini, lakin aynı müellifin Bursa Evkâf Hazine-i Evrakı'ndan çıkardığı 15 Ramazan 802/10 Mayıs 1400 tarihli vakfiyesinde tedrisata dair bir fıkraya rastlanmadığını bildirmektedir. Adıvar, bu bilgiye dayanarak o kurumda tabiplerin yetişmesini usta-çırak usulüyle mümkün görmektedir. Bu ihtimalli bilgiden hareketle Anadolu'da hastanelerin bulunduğu şehirlerin isimlerini sayarak onlarda da usta-çırak ilişkisiyle tabip yetiştirildiğini kesin bilgi olarak sunmaktadır.[73] Buna karşılık tıp eğitimi ile ilgili aynı durum Batı için söz konusu olduğunda yaklaşımın değiştiği görülmektedir. Örneğin yine Adıvar, Albanolu Peter'in (1250-1318) Paris'te tıp okuttuğundan bahsederken, o dönemdeki tıp

[70] Örneğin bkz. İnalcık, "Reîsü'l-Küttâb", s. 676.
[71] İnalcık, "Reîsü'l-Küttâb", s. 678.
[72] Bursalı Doktor Osman Şevki, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1341/1925, s. 75-82.
[73] A. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, Maârif Matbaası, 1943, s. 13.

tedrisiyle ilgili, bu ilmin öğretiminin yapılıp yapılmadığı hususunda hiç tereddüt etmemektedir.[74]

Kâtiplerde olduğu gibi mimarlık, mühendislik ve tabâbet gibi meslekî alanlarda insan yetiştirme tarzı, çabuk ve pratik yoldan usta-çırak ilişkisi ile açıklanmaktadır. Hâlbuki bu ve bunun gibi tabiî ilim dallarında telif eserler kaleme alınması, meselenin usta-çırak ilişkisinden daha öte olduğunu göstermektedir. Adıvar, hekim-müellif diye tanıttığı Mukbilzâde Mü'min isimli kişinin yazdığı eser hakkında bilgi verirken eserin tertibinin güzelliğinden, Arapça ıstılahların yanında Türkçe ıstılahları da kullandığından ve iktibas ettiği kaynakları belirttiğinden sitayişle bahsetmektedir.[75] Buradaki yaklaşımda ilmî bir eser ve onu kaleme alan kişi hakkında bu sözler sarf edilirken ilmî eser veren kişinin yetişme tarzı konusunda usta-çırak ilişkisi yeterli görülmektedir. Bu durum eğitim tarihimize bakıştaki yaklaşım sorununa işaret etmektedir.

Medreseye yaklaşım da ifade edilen bu hususlara benzer bir şekilde sorunludur. Medrese eğitiminin olumsuz yönünü ortaya koymaya çalışan yazarlar konuyu, ilmî bir şekilde ele almaktan ziyade hissî ve ideolojik bir tarzda işlemektedirler. Bunlara örnek olarak Türk eğitim tarihi yazarı Osman Ergin'i verebiliriz. Ergin, Süheyl Ünver'in İstanbul Üniversitesi tarihine başlangıç olarak yazdığı eserinde, *"Medreselerde Öğreniş Tarzına Bir Bakış Yahut Medreseler Kendisinden Beklenen Hizmeti Yapmış mıdır?"* başlıklı bir yazı kaleme almıştır.[76] Ergin, bu yazısında Ünver'in eserinde müdafaa edilen medrese kurumunun Fatih'ten (1444-1446 ve 1451-1481) sonraki durumuna dair medrese tahsili hakkında bildiklerini yazdığını söylemektedir. Osmanlı son döneminde medrese öğrenimi ile ilgili ortaya çıkan sorunları Ergin, Fatih sonrasının tümüne genellemektedir. Ayrıca Kanûnî devirlerine doğru medresede okuyanların Arapçayı öğrenemediklerini, tahsilde asıl gaye olan İslâm kültürünü alamadıklarını, hayatta lazım olan müspet ilimleri öğrenemediklerini ve bundan dolayı da Türkiye'de medrese mensuplarının âlimler arasında değil, dinden de dünyadan da haberi olmayan cahiller arasında

[74] Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 42.
[75] Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 13.
[76] Osman Ergin, "Medreselerde Öğreniş Tarzına Bir Bakış Yahut Medreseler Kendisinden Beklenen Hizmeti Yapmış mıdır?", **İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç** içinde, s. XVIII-XXXVII.

sayıldığını belirtmektedir.[77] Ergin'in kullandığı ifadeler akademik hassasiyetlerden uzak bir görünüm arz etmektedir. Fatih devrinden sonraki eğitimle ilgili durum, Ergin'in ifade ettiği şekilde ise, XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında dünya genelinde idarî, askerî, malî, hukukî ve kültürel alanda söz sahibi olmuş Osmanlı Devleti'nin ayakta durmasının ve söz konusu dönemlerde âlim olarak tanınan kişilerin varlığının nasıl izah edileceği önemini koruyan bir sorudur. Ergin, bu tür soruların itiraz bâbından kendisine sorulduğunu söyleyerek âlim sayılan kişilerin kendi üstün gayretleriyle yetiştiği şeklinde genel ve tahmini cevaplar vermekle yetinmektedir.[78]

Ergin'in, İstanbul Üniversitesi'nin o dönemde tarihsel ve kurumsal temeli sayılan Fatih'in külliyesini tanıtan bir kitaba, medreseler hakkında özellikleri zikredilen şekilde bir yazı yazması düşündürücüdür. Çünkü Ünver, kitabında medrese ile oradan yetişen âlimleri güzel ve olumlu vasıflarla anlatmıştır. Ayrıca O, Fatih'in yaptırdığı külliyeyi dünya genelinde bugünkü anlamda üniversite kampüsü olarak değerlendirmektedir. Ergin'in yazısı bir nevi, kitapta medreseye karşı takınılan olumlu tavrı olumsuzlaştırmak için uyarı mahiyetinde kaleme alındığı intibaını uyandırmaktadır. Yoksa İstanbul Üniversitesi'nin özü olarak temellendirilmeye çalışılan bir kitaba neden "Medreseler Kendinden Bekleneni Yapmış mıdır?" başlıklı bir yazı konulduğu anlaşılamamaktadır.

Eğitimci ve tarihçi olmamasına rağmen bu konunun tarihini, "… gördüğüm gibi değil düşündüğüm gibi yazdım."[79] diyerek kaleme aldığı eseri, Maârif Vekâleti yetkililerinin "…tetkik edilen programı üzerinde görüşülerek kararlaştırılan şekilde eseri tamamlarsa bastırılmasına delâlet olunacağı…"[80] şartıyla kaleme alan Ergin'in Osmanlı eğitimine bakışı, Cumhuriyet'in ilk döneminin olumsuzlayıcı, dışlayıcı ve küçümseyici ideolojisini yansıtmaktadır. Türk eğitim tarihi ile alakalı kitapta medreselere "niçin fazladan altmış sayfa ayırdığını" izah ederken "fosilleşmiş bir yapı olarak ne kadar müteredd*i bir müessese olduğunu tesbit hatta isbat için"[81] şeklinde bir gerekçe sunarak niyetini izhar etmektedir.

[77] Ünver, **İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç**, s. XXIII.
[78] Ünver, **İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç**, s. XXX.-XXXVII.
[79] Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, s. XII.
[80] Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, s. X.
[*] müteredd*i*: soysuzlaşmış, soyca bozulmuş, alçalmış.

Osmanlı eğitim tarihine bu türlü küçümseyici yaklaşımlar medrese eğitiminin kendine özgü bir sisteminin var olduğunu perdelemekte ve medresenin sıradan bir şekilde ele alınmasına sebebiyet vermektedir. Bu kurumların sadece dinî kitapların okunduğu, müderrislerin ilmî kimliğinin kabul edilmediği, şerh, hâşiye, ta'lik gibi eserlerin medrese sisteminde bir yere oturtulmayıp onların basit birer karalamadan ibaret olduğu görüşü medrese eğitim sistemini yeterince iyi anlatamamaktadır. Medrese geleneğindeki bir ilim veya kitap üzerinde şerh, hâşiye, ta'lika ve tahrir şeklindeki çalışmalar, ilgili ilimdeki ihtisaslaşmanın alâmeti olduğu gibi bu tür eserlerin yazarının da ilmi değerini göstermektedir.[82]

Osmanlı eğitim tarihinde olduğu gibi bilim tarihi üzerindeki çalışmaların da yeterince bilimsel bir bakış açısıyla kaleme alınmadığı görülmektedir. Örneğin Osmanlı Türklerinde İlim isimli kitabın yazarı Adıvar, Osmanlı'daki bilimsel gelişmelerden bahsederken, "XVI.-XVII. Asırlar arasında, Türkiye'de müsbet ilimlere karşı önceki devirlerde tesbit edilen temayülün durakladığı hissolunur."[83] şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Adıvar'ın buradaki "hissolunur" ifadesi delil kullanmadan yargı bildirmek tarzında bilimsel kabul edilemeyecek bir üsluptur. Aynı şekilde Adıvar, "Osmanlı tarih kaynaklarına ve terceme-i hal kitaplarına bakıldığında bu devrin müsbet ilimlerde büyük âlimler ve mühim eserler vermediğinin görüldüğünü" bildirmektedir. Bu durgunluğun sebebini kendi ifaedeleriyle "büyük bir ihtiyatla, bir farz ve tahmin"[84] yaparak izah etmeye çalışmaktadır. Yazarın döneme yaklaşımının bilimsellikten uzak olduğu görülmektedir. Tarihi bir olaya zan üzerinden yaklaşmaktadır. Bilimsel bir eserde kanıt olarak ileri sürdüğü fikri "zanna" dayandırmaktadır. Bu türlü bir yaklaşım dahi, Osmanlı dönemini inceleyen bilim ve eğitim tarihçilerinin bilimsellikten ne kadar uzak olduklarını ve eserlerini zan, tahmin, ihtimal ve ön kabul üzerine inşâ ettiklerini göstermektedir. Mecelle kaidelerinde belirtildiği gibi "Zan ile yakîn kaim olmaz."

---

[81] Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, s. XIV.
[82] Ta'lika türü eserlerin medrese eğitim sisteminin bir parçası olarak değerlendiren yaklaşım için bkz. George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı**, Çev.: Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 179-182.
[83] Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 55.
[84] Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 55.

Burada üzerinde durulan esaslar araştırmamız esnasında göz önünde bulundurulmuştur. İncelediğimiz döneme gerileme ve çöküş algısı ile yaklaşılmamıştır. Bunun yerine XIX. ve XX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin kendini yenilediği; farklı noktalarda değiştirdiği; bunu yaparken de çevresindeki gelişmeleri takip ettiği; değişimde yerli unsurları kullandığı bir dönem olarak kabul edilmiştir. Yüksek din eğitimi müfredatının bulunduğu kurumlar ele alınırken okulların kuruluş gayeleri tespit edilmeye gayret gösterilmiştir.

1.3. Medreselerin Niteliği ve Devletteki İşlevi

Osmanlı Devleti'nde medreselerin icra ettiği işlevinin belirlenmesi araştırmamız açısından önemlidir. Zira bu işlevinin tespiti son dönemde açılan eğitim kurumlarının medrese ile olan ilişkisinin görülmesini sağlayacaktır.

Bir eğitim kurumu olarak medresenin İslâm tarihinin çok erken dönemlerinden itibaren oluşmaya başladığı bilinmektedir.[85] Zaman içinde çeşitli Müslüman devletlerin yönetiminde medrese, eğitim öğretim ve kurumsallaşma açısından gelişimini farklı şekillerde sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti, kurulduğu coğrafyada hüküm süren devletlerin yönetim anlayışlarından etkilenmiştir.[86] Etkilendiği devletlerin başında gelen Selçukluların devlet geleneği XIII. yüzyılda canlı bir şekilde ayakta durmaktadır. Aynı şekilde Selçuklular zamanındaki ilmî hayat ve eğitim kurumlarının faaliyeti sürmektedir.[87] Osmanlı yöneticileri tarafından Selçukluların idarede ve eğitimde örnek alınmasında herhangi bir beis görülmemiştir.[88] Selçuklular ve ondan önceki İslâm devletleriyle olan güçlü dinî, kültürel ve etnik bağlar, Osmanlıların gerek yönetim şeklinde

---

[85] Medreselerin ilk kuruluşlarıyla ilgili toplu bir özet için bkz. Nebi Bozkurt, "Medrese", **DİA**, Ankara, 2003, C. XXVIII, s. 324-325; Cahit Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, İFAV, 2005, C. I, s. 60-63. Makdisi, medresenin gelişimini "mescid, mescid-han kompleksi ve medrese" olmak üzere üç aşamada olduğunu ileri sürmektedir. Bu süreçle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, s. 67-73.

[86] Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal: Büyük Selçuklar, Anadolu Selçukiler, Anadolu Beylikleri, İlhânîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlüklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış**, Ankara, TTK Basımevi, 1970, 2. Basım, s. IX.

[87] Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi medreseleri için bkz. Ahmet Gül, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 14-33.

[88] Hasan Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş**, İstanbul, Ulusal Yayınları, 1997, s. 373-374.

gerekse ilim anlayışında onların izinden gitmesinde etkili olmuştur. Bunun yanında Osmanlılarda kurulan ilk medreselerdeki tedrisin o zamanki Arap ve Acem ülkelerinde yürürlükte olan usûle göre de düzenlendiği bildirilmektedir.[89]

Eğitim tarihimizde üzerinde en çok konuşulan konulardan birisi olan medrese hakkında lehte ve aleyhte değerlendirmeler yapılmaktadır. Lehte konuşanlar, onun mükemmel bir yükseköğretim kurumu olduğunu, eğitim öğretim konusundaki faaliyetlerini geçmişte üstlenerek bugünkü üniversitelerin bir benzeri kabul edildiğini ileri sürmektedir. Örneğin Süheyl Ünver, İstanbul Üniversitesi'nin tarihine başlangıç olarak kaleme aldığı eserin önsözünde, İstanbul Tıp Fakültesi tarihini Fatih devrinden başlattığını ve incelemeleri neticesinde İstanbul'da üniversitenin bugünkü anlamda Fatih zamanında kurulduğuna şüphe olmadığı kanaatine ulaştığını belirtmektedir.[90]

Medreselerin aleyhinde konuşanlar ise bu kurumların, XVI. yüzyıla kadar toplumun ve devletin yüksek öğretim alanındaki ihtiyaçlarını gayet güzel bir şekilde yerine getirdiğini, daha sonraki dönemlerde ise hızlı bir şekilde çöküşe geçtiğini ve devleti geri bıraktıran bir yük olarak kabul edildiğini ileri sürmektedirler. Ayrıca medreselerin çağın gelişmelerini yeterince kavrayamadığını, dini de dünyayı da anlamlandırmada sorunu olduğunu söylemektedirler. Bundan dolayı medreselerin artık kendisinden kurtulunması gereken ve miadını doldurmuş bir yapıya dönüştüğünü iddia etmektedirler.[91]

Bu tip değerlendirmeler, hiç şüphesiz ki içerisinde bir takım doğruları barındırmakla birlikte medrese olgusunu açıklamaktan uzak görünmektedir. Yapılan

---

[89] Osmanlının kuruluş devrindeki ilmî hayatı konu edindiği makalesinde Arif Bey, bu irtibatı ifade etmektedir. Bkz. Arif Bey, "Devlet-i Osmaniye'nin Tesis ve Takriri Devrinde İlim ve Ulemâ", **Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, r. 1332 (h.1334/m.1916), sene 1, sayı: 2, s. 144. İhsanoğlu, 1916 yılında yayımlanan Arif Bey'in bu yazısını Osmanlı medreselerinin tarihi ile ilgili çalışmaların başlangıcı saymaktadır. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965): Keşif ve Tasarlama Dönemi", **Belleten**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. LXIV, sayı 240, Ağustos 2000, s. 544.

[90] Bkz. Ahmet Süheyl Ünver, **İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946, s. IX. Ekmeleddin İhsanoğlu, medrese tarihi yazıcılığını eleştirel bir şekilde kaleme aldığı makalesinde, Ünver'in bu tespitinin gerçekle bağdaşmadığını ve sadece bir temenni olduğunu söylemektedir. Zira ona göre medrese ile üniversitenin kurumsal ve yapısal anlamda bir benzerliği yoktur. Bkz. İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965): Keşif ve Tasarlama Dönemi", s. 541-581.

[91] Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, s. 101-102; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 11-13.

tanımlamalarda duygusal ve tepkisel yön ağır bastığından medresenin ne olduğu hakkında doğru bilgi verilememektedir. Dahası medrese tarihi ile ilgili çalışmalar meseleyi bir bütünlük içinde bilimsel yönden ele almada yetersiz kalmaktadır.

Medrese üzerine yapılan çalışmaların çoğunluğu, konuyu kurumsal tarihçilik yönünden ele almayı tercih etmektedir. Medreselerin hangi şehirde kaç adet olduğu, yapılarının hangi tür mimarî özellik barındırdığı, vakıfnâmedeki şartları taşıyıp taşımadığı üzerinde durulmaktadır. Verilen eğitimin niteliği genellikle, okutulan kitapların isimlerinin sayılması ile sınırlı tutulmaktadır.[92] Mezunlarının devlette ve toplumda yüklendiği vazifeler üzerinde icra edilen işlev açısından medreselerin değerlendirilmesi yeterince yapılmamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde medresede ağırlıklı olarak devletin din, idare, eğitim ve hukukla ilgili işlerini görecek kişiler tahsil görmektedir. Bu açıdan medrese, devletin ihtiyacı olan müderris, kadı, müftü, nişancı vb. üst düzey görevlilerin[93] ve bunların alt birimlerinde çalışanların tahsil gördüğü bir eğitim müessesesidir. Medrese eğitimi, bünyesinde orta ve yüksek seviyeli öğretim veren bir kurumu karşılamaktadır. Yüksek seviyeli öğretimden kasıt bugünkü anlaşıldığı şekliyle üniversiter bir yapı değildir. Kavram burada, öğretime konu olan ilimlerin ayrıntılarının işlenip öğretildiği bir üst seviye olarak kullanılmaktadır.[94] Bu seviyede öğrenimini tamamlamış bir kişi müftü gibi fetva verebilecek[95] veya kadı gibi ortaya çıkan fıkhî meseleleri delilleriyle birlikte değerlendirip hüküm verebilecek konuma gelmektedir.

---

[92] Örneğin bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1965, s. 20-23.

[93] Nişancının özellikleriyle ilgili bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, s. 214-225.

[94] Buna işaret eden bir kavrama Kevâkib-i Seba isimli eserde işaret edilmektedir. İlimlerin ileri seviyesini ifade etmede kullanılan "istiksâ" mertebesinde ilmî bir mesele bütün yönleriyle ele alınıp, tahkik edilerek delil getirmek suretiyle incelenmektedir. Bu seviyedeki ilimlerin okutulduğu medreseler yüksek seviyede olmaktadır. Bkz. **XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dâir Bir Eser: Kevâkib-i Seb'a Risalesi**, Metni yeni harflere ve ekinde Fransızca metinleri Türkçeye çev.: Nasuhi Ünal Karaarslan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 71. Bu eser, Paris Milli Kütüphânesi (Bibliothéque Nationale), Türkçe-Ek, 196 numarada kayıtlıdır. Eserin orijinaline (Çevrimiçi) http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8414996k/f301.planchecontact.r=196 01.04.2016 tarihinde ulaşıldı. Gerekli yerlerde karşılaştırmalar yapıldı. Bundan sonra bu esere "**Kevâkib-i Seb'a**" şeklinde atıf yapılacaktır.

[95] Arif Bey, "Devlet-i Osmaniye'nin Tesis ve Takriri Devrinde İlim ve Ulemâ", **Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, r.1332 (h.1334/m.1916), sene 1, sayı 2, s. 144.

Osmanlı Devleti'nde yöneten kesim seyfiye sınıfının dışında ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi hüküm, ferman, olay, mesele, mektup vs. yazan ve bunun gibi işleri yöneten kalemiye sınıfıdır. İkincisi ise hüküm veren yönetici konumundaki üst düzey memurlardır ki bu da ilmiye sınıfıdır. Bu iki sınıfın yetişmesinde medresenin katkıda bulunduğunu ifade edebiliriz. XIX. yüzyıl Osmanlı düşünürlerinden Nâmık Kemâl (1840-1888) ulemânın Batı'daki papazlar gibi bir din koyucu, Allah ve peygamber adına insanları cennet ve cehenneme sokan bir zümre olmadığını belirtmektedir. O, ulemâyı Avrupa'daki avukat fırkasına benzetmektedir. Onların vazifelerinin "umûr-ı siyasette iftâ ve kazâdan" ibaret olduğunu bildirmektedir.[96] Arif Bey de Osmanlı Devleti'nin ikinci padişahı Orhan Gazi (1326-1362) döneminde devlet topraklarının genişlemesinden dolayı bu yerlerde görevlendirmek üzere kadı ihtiyacı ortaya çıktığını ve bundan dolayı medreselerin müfredatının kadı yetiştirmeye yönelik düzenlendiğini ifade etmektedir.[97] Medresenin eğitim müferedatının, İslâmî ilimleri tahsil etmek gayesiyle öğrenilmesinin yanında şer'î ve örfî hukukun icrası için de okutulmakta olduğunu verilen örneklerden hareketle söyleyebiliriz.

Kalemiye sınıfının ihtiyacı olan ulûm-ı edebiye ve ulûm-ı Arabiye medrese eğitim müfredatının ilk bölümünü oluşturan ilimlerdir. Medrese eğitim müfredatının ikinci bölümü de ulûm-ı âliye denilen ilimlerden müteşekkildir. Bu noktadan bakıldığında medrese tahsili gören kişiler, yöneten kesimin kalemiye sınıfına dolaylı, ilmiye sınıfına ise doğrudan geçip hizmet verebilmektedir. Buradan hareketle medrese müfredatını belirleyen hususların içerisinde devletin ihtiyacı olan yöneten kesimin eğitilmesine yönelik bilgilerin olması muhtemeldir.

Bu çerçevede XVIII. yüzyıldan itibaren devletin merkezileşmesiyle başlayan siyasal, malî, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik değişimi ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan yeni hukuk ihtiyacının dolaylı bir şekilde medrese yüksek eğitim anlayışının sınırlarının yeniden belirlenmesi gereksinimini ortaya çıkardığı ileri sürülebilir. Cevdet Paşa'nın (1823-1895) aktardığı bir olay bu duruma örneklik teşkil etmektedir. Cevdet Paşa, Fransız elçisi Bourée'nin, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye dairesinde Fransa

[96] **Hürriyet**, numara 35, 10 Zilkade 1285/22 Şubat 1869, s. 7, sütun 2.
[97] Bkz. Arif Bey, "Devlet-i Osmaniye'nin Tesis ve Takriri Devrinde İlim ve Ulemâ", s. 144.

kanunnâmesini öğretmek üzere bir Fransız mualliminin tayin olunmasını ve mehâkim-i nizamiyede Fransız kanunlarının kullanılmasını istediğini belirtmektedir.[98] Lakin Cevdet Paşa bu duruma karşı çıkmıştır. Onun öncülüğünde Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye dairesinde ileri gelen fakihlerden bir cemiyet-i ilmiye teşkil olunarak ilm-i fıkhın muamelât kısmına dair mahkemelerde kullanılacak olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ismiyle bir kanun kitabının telifine başlanmıştır.

Kitabın Şeyhülislâmlık makamının dışında telif edilmesi, bu dönemde hukuk anlayışının değişmeye başladığını ve hukuk eğitiminin yapıldığı medreselerin bahsi geçen zaman dilimindeki özelliklerini göstermektedir. Kanunların başka devletlerden tercüme yoluyla değil de telif yoluyla oluşturulması ve söz konusu kitabın yazımında bazı devlet adamlarının da tıpkı Fransız elçisi gibi Cevdet Paşa'ya (1823-1895) husumet ettikleri bildirilmektedir.[99] Paşa, bu meselede daha da garibinin ulemâdan "cehele" diye vasıflandırdığı bir grubun Şeyhülislâm Kezûbî Hasan Efendi ile birlikte, böyle bir fıkıh kitabının neden Dâire-i İlmiye'de değil de Dâire-i Adliye'de yazıldığını bahane ederek kendisinin aleyhinde olduğunu ifade etmektedir. Cevdet Paşa'nın, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin hazırlanmasında hedeflediği amaç, bu tür kanunları başka milletlerden almak yerine başta usûl-i fıkha uygun ve milletin örfüne, âdetine ve hayat tarzlarına aykırı olmayan biçimde yeni çıkacak kanunlara milli bir hüviyet kazandırmak olmalıdır. Ahmed Cevdet Paşa'nın (1823-1895) Fransız kanunlarını almak yerine yeni bir kanun kitabı oluşturmada gösterdiği tavırdan medrese müfredatında yer alan fıkıh ve usûl-i fıkıh ilmine, hukuk alanında çıkarılacak olan yeni kanunlara bir zemin olarak bakıldığı görülmektedir.

Tanzimatla birlikte yapılan düzenlemelerden en önemlisi hukuk alanında yapılanlardır. Bu çerçevede, kadıların medreseden farklı bir ortamda yetiştirilmesi için Sultan Abdülmecid (1839-1861) devrinde, h.1271/m.1855 yılında Muallimhâne-i Nüvvâb[100] adıyla bir mekteb kurulmuştur. Bu mektebin kurulmasıyla fıkıh ilmini, bilhassa ferâiz ve sâk usûlünü bilen, şer'î sahada görev yapacak hukuk adamlarının

[98] Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, Yayınlayan: Prof. Dr. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967, s. 95.
[99] Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, s. 95.
[100] Nüvvâb, 'nâib' kelimesinin çoğuludur. Sözlük manası 'vekil' demek olan nâib, şer'î mahkemelerde kadı namına hizmet veren vekildir. Bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, s. 117; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1946, C. II., s. 644-645.

yetiştirilmesi amaçlanmıştır.[101] Ayrıca 12 Şubat 1859'da eğitime başlayan Mülkiye Mektebi ders programına Fıkh-ı Şerif dersinin konulması da medrese müfredatının omurgasını oluşturan fıkıh ilminin eğitiminin medreseden başka kurumların programına girmeye başladığını göstermektedir.

1.4. Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda Eğitim Alanında Yaptığı Islahatlara Bir Bakış

Milletler bilimsel birikimlerini oluştururken birbirleriyle etkileşim içerisindedirler. Devletler, aralarında mesafe farkı olmaksızın irtibat kurduğu çeşitli millet ve kültürler ile bilimsel kurum, yöntem, teknik, bilgi, teknoloji vb. pek çok alanda alışveriş yapagelmiştir. Milletler ve kültürler arasındaki bu alışveriş farklı boyutlarda ve şartlarda geçmişte olduğu gibi günümüzde de cereyan etmektedir. Keith Krause'ın askerî teknolojinin silah üreticileri arasında nasıl yayıldığına dair ortaya koyduğu modelden[102] hareketle kültürler arasındaki alış verişi yorumlayabiliriz. Buna göre milletlerden bir kısmı bilimsel düşünce ve yöntem ile buna bağlı olarak gelişen teknolojiyi üreten konumunda olurken diğer bir kısmı söz konusu unsurları transfer edip kullanan, geliştiren ve ona yeni bir şekil veren, yeniden yorumlayarak onu sahiplenen bir konumda olmaktadır.

Milletler ve kültürler arasındaki alışverişe Osmanlı son dönemine ilişkin en güzel örneklerden bir tanesi tıp ilminin tahsiliyle ilgili ifadelerdir. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda Mekteb-i Tıbbiye'nin açılması ve tıp eğitiminin Türkçe olması ile alakalı bir takım değerlendirmeler[103] yapılırken tıp ilminin gelişimi beş ayrı medeniyette ele alınmaktadır. Bu medeniyetler sırasıyla Hintliler-Farslar,

---

[101] İlhami Yurdakul, **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 202-208.

[102] Keith Krause'nin askerî teknolojinin silah üreticileri arasında nasıl yayıldığına dair ortaya koyduğu bu modele göre sıradan bir yayılma dalgası hızlı bir icat dönemiyle başlar ki bu **ilk seviyedir.** Bunu askerî teknolojinin icat edenden silah ihraç edene **(ikinci seviye),** oradan teknoloji transferiyle kendi yerli silah sanayisini kurana **(üçüncü seviye)** yayılması izler. Bkz. Keith Krause, **Arms and The State: Patterns of Military Production and Trade,** Cambridge, Cambridge University Press, 1992, s. 30-31'den nakleden Jonathan Grant, "Osmanlı Gerilemesi'ni Yeniden Düşünmek: XV.-XVIII. yüzyıllardaki Askerî Teknoloji Yarışında Osmanlı İmparatorluğu'nun Konumu", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 177-178.

[103] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, 1991, C. I-II'in içinde EK-III'te Lâyiha-i Reddiye, "Fenn-i tabâbetin Türkçe talim ve tedrisi aleyhinde olarak Doktor Mühlig'in Gazette Médicale'de görülen bendine itirazı hâvi kaleme alınan lâyiha-i reddiyedir.", s. 163-165.

Mısırlılar, Yunanlılar, Araplar-Müslümanlar ve Avrupalılardır. Bu medeniyetler tıp ilmini ve diğer ilimleri birbirlerine aktararak tercüme yoluyla elde etmişlerdir. Beşinci tabakadaki Avrupalılar tıp alanındaki faydalı kitapların tercümesini yapmışlardır. Bunun üstüne kendileri de ilimleri tahsil konusunda önemli gayretler göstererek diğer medeniyetleri geçmişler; matematik, hikmet-i ameliye, tıp ve sâir alanlarda büyük ilerleme göstermişlerdir. Kudemâ-i hukemânın ilimlerin amelî kısımlarıyla uğraşmaktan zamanla uzaklaştıkları ve böylece bahsi geçen ilimlerde geriledikleri ifade edilmektedir. Buna karşılık Avrupalılar bütün güçlerini maddî gelişmelere hasrettiğinden dolayı söz konusu ilimlerde ilerlemişlerdir.[104]

Burada ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti de ihtiyacı olan bilim, teknik, düşünce ve bunlarla ilgili organizasyonel unsurları kuruluşundan beri, farklı milletlerden ve kültürlerden almaktadır. Mühendishâne'nin ilk mezunlarından Seyyid Mustafa, Nizam-ı Cedîd hakkındaki risâlesinin giriş bölümünde, dünyanın bir kararda durmayıp her an değişim içinde olduğunu ve milletlerin de değişim geçirdiğini, devletlerin yönetim tarzlarının da bundan nasibini aldığını söylemektedir.[105] Buna göre ulûm ve fünûnun dünyanın her tarafını gezindiğini, maârif ve sanayinin lütuf ile muamele eden milletlere uyduğunu bildirmektedir. Bu durumun birçok örneğinin olduğunu, bunlar arasında Harun er-Reşid'in (ö. 193/809) kendi dönemindeki (Hilâfeti: 786-809) Fransa Kralı Şarlman'a yeni icat edilen ilk çalar saati göndermesini misal olarak göstermektedir. Avrupa'da fünûn ve maârif ile meşhur milletlerin hocalarının eski Latinler, onların üstatlarının Yunanlılar ve bunların muallimlerinin de Acemliler, Mısırlılar ve Hintliler olduğunu, zamanın değişmesinden dolayı şu anda ise üstatların öğrencilere "hayran" bir şekilde muhtaç olduklarını belirtmektedir. Önceki Osmanlı padişahlarının Yunan ve Acem'e ait askerî tertibatları devrin gerektirdiği bir şekilde geliştirip intizama koyduklarını ve böylece yenilik getirdiklerini söylemektedir. Bunlar arasında ateşli silahlardaki yeni icatlarda; kale, lağım ve istihkâm gibi askerî yapılanmalarda da ileri gitmişlerdir. Bu

[104] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 163-165.
[105] Kemal Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Risâlesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sene: 1983-1987, sayı 13, İstanbul, 1987, s. 433-435. Şöyle ifade edilmektedir: "Bu kâr-gâh-ı âlem ve tez-gâh-ı âdem bir kararda durmayup her dem ü ân zemân başkalanur ve be-her devr ü evân cihan diğerlenür. Ve bi'l-cümle milletler tagyîr ü tebdil ve devletler usûlü dahi tahvil olunur…"

gelişmeler neticesinde kendisini Osmanlının "yürüyüşünden" muhafaza etmek isteyen Avrupa'nın, "yenile yenile yenmeyi öğreniriz" diyerek ve aynıyla karşılık verip taklit ederek zamanla Osmanlı'nın seviyesine yetiştiğini ve burada durmayıp yeni icatlar ortaya çıkararak ileri gittiğini ifade etmektedir.[106]

Seyyid Mustafa'nın belirttiği üzere Osmanlı Devleti önceki devirlerde olduğu gibi XVIII. ve XIX. yüzyılda da çeşitli devletlerden askerî alanda bir takım unsurlar almıştır. Bu dönemlerde en güçlü ve etkin olan milletlerden Batı'daki İngiliz, Alman ve Fransızlar ön plana çıkmaktadır. Bu devletlerdeki teknik, bilim ve eğitim alanlarında yaşanan gelişmeler yakından takip edilmiştir. Uygun olan modeller çeşitli uyarlamalarla alınmıştır.[107]

Batı bilim ve teknik modellerinin kurumsal olarak XVIII. yüzyıldaki en etkin örneği şeklinde sunulan mühendishânelerdeki eğitim organizasyonuna yakından bakıldığında Batılı teknik ve eğitim usullerinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak bunun yanında bu kurumdaki eğitim organizasyonunun uygulayıcıları ve düzenleyicileri yerli unsurlardan oluşmuştur. Bunların da büyük çoğunluğu ilmiye sınıfı mensupları arasından gelen kimselerdir.[108] İlginç olan bir nokta da Batılı teknik ve eğitim organizasyonu örnek alınarak kurulduğu söylenen mühendishânelerin öğretici kadrosu iki kişi müstesna diğerleri hep Osmanlı'da yetişen ilim adamlarıdır.[109] Mekteb-i Harbiye'de de durum bunun gibidir.[110] Mekteb-i Tıbbiye'de

---

[106] Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Risâlesi", s. 433-435.

[107] Beydilli, Nizâm-ı Cedîd planlayıcılarının, nazari eğitim programları açısından Avusturya'nın Askerî ve Mühendislik Akademilerinden (Akademie Militar ve Akademie Enginieur) esinlendiklerini, tatbiki eğitim sahasında ise kendilerine Fransa'yı örnek aldıklarını söylemenin yanlış olmadığını bildirmektedir. Ayrıca, Mouradgea D'Ohsson'ın (Muratcan Tosunyan) Avrupa'dan mimar, mühendis ve askerî uzmanlar getirtilmesinde aracı olduğundan bahsetmektedir. Onun bu konuda hazırlamış olduğu lâyihanın bir "Fünûn-ı Harbiye Talimhânesi", dolayısıyla bir Kara Mühendishânesi, bir "Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye" açılması ile ilgili olarak, bu konuda açık ve sistemli öneriler getirdiğini söylemektedir. Bkz. Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne**, s. 29.

[108] Mühendishâne'nin ilk hocalarının ulemâdan oldukları bildirilmektedir. Bu hocalar şunlardır: Müderris Abdurrahman Efendi, İsmail Gelenbevî, Ali Bahar. Gelenbevîzâde Emin Efendi daha sonraki hocaları arasında sayılmaktadır. Bkz. Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne**, s. 25-26.

[109] Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun'da yabancı olarak görev yapan Lafitte-Clavé ve Monnier 1784-1787-8 yılları arasında görev yapmıştır. Bu kişilerin de bahriye işlerinden anlamayan yalnızca "kale mühendisleri" olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne**, s. 24-26.

[110] Selim Paşa'nın nâzırlığı döneminde (1837-1841) hocalık yapanlar ulemâdan kimselerdir. Bunlar Bâyezid Dersiâmı Tokatlı Hoca Hüseyin Efendi, Kütahyalı Hoca Abdurrahman Efendi, Hacı Mustafa Efendi ve Hoca İsmail Efendi'dir. Bu dönemdeki iki yabancı hocadan birisi resim hocası Mösyö

ise yabancı hocalar bulunmakla birlikte, yabancıların çoğunluğu Ermeni, Yahudi ve Rum gibi Osmanlı unsurlarıdır. Bu okulun eğitim dilinin Fransızcadan Türkçeye dönmesinde verilen mücadele,[111] dönemin Osmanlı yöneticilerinin ve öğrencilerinin bu gibi kurumların yapısının yerli olması konusundaki hassasiyetlerini göstermektedir.

Osmanlı Devleti için söz konusu olan bilim ve teknik modelleri alma işi diğer milletler için de geçerlidir. Örneğin Takvim-i Vekâyi'de 1847 yılında Batı'daki ilk ve orta seviyeli öğretim kurumları tanıtılırken Alman okullarının daha etkili olduğu, Fransızların da onların usulünü yedi seneden beri kullandıkları bildirilmektedir.[112] Aynı şekilde Fransızların istihkâm usullerini İtalyanlardan aldığını ve onları bu konuda geçerek önemli bir model sunduğu ifade edilmektedir. Rönesans çağında, yeni istihkâm sanatlarını İtalyan mühendislerinden öğrenen Fransızların sonradan 1600'lü yıllarda bahsedilen sahada durumu lehlerine çevirerek daha da ileri gittikleri bildirilmektedir.[113] Ayrıca XVII. yüzyılla birlikte Fransız mühendislerinin tüm Avrupa'ya yayıldıkları ve Portekiz, İtalya prenslikleri, Venedik Cumhuriyeti, Polonya Krallığı, Alman prenslikleri ve İngiltere Krallığı'nın birçok Fransız mühendisine çalışma olanağı sağladıkları ifade edilmektedir. Artarak devam eden Fransız etkisi, o dönemde bir model halini almıştır. Portekiz, Prusya, Napoli ve Amerika Birleşik Devletleri de Fransız modeline uyarak mühendis birlikleri oluşturmuşlardır. XVIII. yüzyıl boyunca devam eden bu eğilim bütün dünyada Fransızlar lehine bir hayranlık uyandırmıştır.[114] Osmanlı Devleti de dünyadaki diğer ülkeler gibi belli konularda ileri model olabilecek ülkelerden bir takım kurumları ve eğitim usullerini örnek almış ve kendi usulüne uygun bir formatta sunmuştur.

Şirans ve diğeri piyade talimi hocası Mösyö Mavuni'dir. Bkz. Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310, s. 25-26.

[111] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mektebi Tıbbiye)**, Haz.: Aykut Kazancıgil, İstanbul, Özel Yayınlar, 1991, C. I-II, s. 161-163.

[112] Alman mekteplerinde özellikle fakir çocuklar için uygulanan meslek okulları hakkında tanıtıcı ve övücü bilgiler verilmektedir. Fakir çocuklar hakkında Fransa'nın da yedi seneden beri bahsedilen usulü uyguladığı ve bu eğitimin genel tesirlerinin henüz Almanlarınki gibi müşahede edilmediği bildirilmektedir. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 20 Muharrem 1264/28 Aralık 1847, sayı 362.

[113] **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, Editör: Mehmet Karaca, Yazarlar: Mustafa Kaçar v.d., Yayımcı: Mehmet Karaca, İstanbul Teknik Üniversitesi, Maden Fakültesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü ve Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 25. İlgili yerde bu bilgilerin kaynağı olarak Anne Blanchard, Les Ingénieurs du Roi, Montpellier, 1979, s. 400, gösterilmektedir.

[114] **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, s. 25.

Ayrıca teknik, tıp ve askerî okullarda öğretim konusundaki bir takım unsurları başka milletlerden esinlenip yerli unsurları kullanma durumunun bir benzeri orta seviyeli öğretimde de kendini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda yeni açılan orta ve yüksek seviyeli eğitim veren okullar oluşturulurken Osmanlı devlet adamları örneklik edebilecek modelleri araştırmışlar ve özellikle Batılı örnekleri incelemişlerdir. Bu çerçevede Almanya ve Fransa eğitim sistemleri üzerinde yoğunlaşılmıştır.[115] Bu iki ülkenin eğitim anlayışına dair yapılan tespitler arasında ilk, orta ve yüksek eğitim şeklinde ifade edilen sistem de tanıtılmaktadır.[116] Üç kademeli eğitim fikri alınmakla birlikte ilk ve orta düzeyli kurumlardaki eğitimin içeriğinde yerli unsurların da dikkate alındığı görülmektedir. Bu çerçevede açılacak olan rüşdiyelerin "usûl-i diniyyeye müteallik umûm nâs için teallümü zaruriyyattan olan ulûma mekseb olmak üzere tertib olunması" şeklindeki yaklaşım o dönemin raporlarına yansımaktadır.[117]

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde orta seviyeli öğretim tecrübesinin Alman ve Fransız eğitim sistemleri ile ilgili verilen rapordan daha önce oluşmaya başladığını ifade edebiliriz. Osmanlı Devleti'nde temel eğitim sıbyan mekteplerinde, orta seviyeli öğretim kapsamında değerlendirilebilecek eğitim ise medreselerin çeşitli kademelerinde verilmekteydi. XVIII. yüzyılda yaşanan değişim neticesi alınan yeni tedbirler çerçevesinde yüksek eğitim vermek üzere teknik, tıp ve askerî okullar açılmıştır. Bu okullar ihtiyaç duyduğu öğrencilerin akademik yetersizliğinden dolayı kendi bünyelerinde ilk ve orta öğretim verecek şekilde yapılanmışlar ve sonradan idâdî ismi verilen hazırlık sınıfları oluşturmuşlardır.[118]

Söz konusu hazırlık sınıfları hem mühendishânelerde hem de askerî ve tıp mekteplerinde yüksek eğitim seviyesindeki dersleri anlayacak öğrenci ihtiyacından dolayı ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen kurumlar bu ihtiyacı binaen aynı zamanda yüksek eğitime hazırlayıcı mektep modelleri oluşturmuşlardır. Örneğin 1261/1845

[115] Alman ve Fransız eğitim sistemleri ile ilgili rapor Takvim-i Vekâyi'de üç sayı ard arda yayınlanmıştır. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 11 Muharrem 1264/19 Aralık 1847, sayı 361; 20 Muharrem 1264/28 Aralık 1847, sayı, 362; 27 Muharrem 1264/4 Ocak 1848, sayı, 363.
[116] **Takvim-i Vekâyi**, 11 Muharrem 1264/19 Aralık 1847, sayı 361, s. 3, sütun 2.
[117] Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın raporu için bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 27 Receb 1262/21 Temmuz 1846, sayı 303, s. 2.
[118] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, s. 38-39; Rıza Tahsin, **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye**, Dersaâdet, Kader Matbaası, 1328, s. 40-41.

senesinde Mekteb-i Tıbbiye'nin orta dereceli kısmının ayrılarak dört senelik eğitim veren Mekteb-i İdâdî-i Tıbbî ismini aldığı anlaşılmaktadır.[119] Bu modellerin XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde ortaya çıkan genel mektepler için de örnek teşkil etmiş olduğu düşünülebilir. Zira tıp mektebinin orta düzeyini belirlemek için kullanılan "idâdî" kelimesi daha sonra açılacak olan yüksek seviyeli eğitime hazırlayan kurumların adı haline gelmiştir.[120] Osmanlı Devleti'nde yeni açılan ilk ve orta seviyeli mekteplerin burada zikredilen hazırlık sınıfı modellerinden etkilenmeleri mümkündür. Bu etkilenmeleri öğrencilerin sınıflara ve şubelere ayrılması, her sınıfta okutulacak ders programlarının düzenlenmesi, imtihan usûlünün uygulanması, ders konularının sadeleştirilmesi ve yeni ders araç gereçlerinin kullanılması şeklinde özetleyebiliriz.

Yüksek eğitim vermek üzere askerî birim içinde kurulan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'un Humbaracı ve Lağımcı Ocakları'ndan ayrı olarak hazırlanan ilk kanunnâmesinde, mühendislik bilimlerinin verildiği bu okula, hangi meslek grubundan olursa olsun ki metinde buna tarik denilmektedir, dışarıdan gelen kabiliyetli kimselerin de alınması ve hocalar tarafından bunlara ders verilmesi ile ilgili bir madde bulunmaktadır. Okula bu şekilde dışarıdan gelenler dilerlerse önceki tariklerini terk ederek "merâtib-i şakird"e dâhil olurlar, dilerlerse tariklerini terk etmeyip bir hocalık kadrosu boşaldığında imtihana girerek bu makama gelebilirlerdi.[121] Bu maddenin varlığıyla adeta yüksek eğitim veren bu okul, kabiliyeti ve isteği olan herkese açık hale getirilerek ileriye dönük yeni bir eğitim anlayışının da temellerini atmıştır. 1734'te Üsküdar'da temeli atılan ve ancak

---

[119] Rıza Tahsin, **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye**, s. 40-41. Mekteb-i İdâdî-i Tıbbi ile yaklaşık aynı dönemde Mekteb-i Harbiye bünyesinde Mekteb-i Fünûn-ı İdâdî kurulmuştur. Bkz. Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, 38-39.

[120] İdâdîler için bkz. **Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi**, madde 33-41.

[121] **Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'un 1210/1795 Tarihli Kanunnâmesi**, Haz.: Kazım Çeçen ve A. M. Celal Şengör, İ.T.Ü. Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1988, s. 22. Beydilli, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'un Humbaracı ve Lağımcı Ocaklarından ayrılarak müstakil hale gelmesinden sonra ilk kanunnâmesinin 1806 yılında çıkarıldığını bildirmektedir. Bununla birlikte Mirât-ı Mühendishâne adlı kitap başta olmak üzere onu referans gösterenlerle birlikte başka kaynakların (Bunlar arasında "Kazım Çeçen, **İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Kısa Tarihçesi**, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1990" ile "**Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun'un 1210/1795 Tarihli Kanunnâmesi**, Haz.: Kazım Çeçen ve Celal Şengör, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1988" bulunmaktadır.) bu ilk kanunnâmenin 1210/1795'te çıkarıldığı şeklinde verdiği bilginin yanlış olduğunu bildirmektedir. Bkz. Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne**, s. 79, 6. dipnot.

yüzyılın son çeyreğinde esas gayesi üzerine yüksek eğitim vermeye başlayan mühendishâneler ile birlikte Osmanlı yüksek eğitimi sonraki yüzyıla önemli kazanımlarla girmektedir. Teknik eğitimin değer kesbetmesiyle birlikte genel eğitim öğretim organizasyonuna ve yeni eğitim teşkilatlarına da zemin hazırlanmıştır. Tabiî ilimler sahasında Avrupa'da gelişen yeni teknikler ve bilgiler alınmış ve yakından takip edilmiştir. Yabancı dil öğretimi, ihtiyaçtan dolayı eğitim sistemine dâhil olmuştur. Eğitim organizasyonu yeni bir şekil almıştır. Öğretim yöntem ve teknikleri gelişmiştir. Bahsi geçen yüksek eğitim veren okulların ortaya çıkmasıyla birlikte yeni orta öğretim ihtiyacı kendisini ciddi bir şekilde göstermiştir. Bu ihtiyaç ileride müstakil olarak rüşdiye, idâdî ve sultanîlerin kurulmasını gerektirmiştir.

Teknik, tıp ve askerî okulların tecrübeleri de dikkate alınarak açılan yeni mekteplerin eğitim ve kurumsal organizasyonlarında medresenin izlerini taşıdığı görülmektedir. Örneğin Dârulmuallimîn (1848) ilk kurulduğunda buraya alınan öğrencilerin medrese tahsilini tamamlayanlar için kullanılan mülâzemetle ilgili sıra beklemeleri üzerinde durulmaktadır.[122] Bunun gibi "muîd" kavramı da kullanılmaktadır. Okulda öğrenim sürelerini bitirip imtihanda başarısız olanların öğretmenlikten çıkarılacakları ve bunların muîdlik gibi bazı hizmetlerde istihdam edilecekleri bildirilmektedir.[123] Mülâzemet[124] ve muîdlik[125] medrese organizasyonunun önemli unsurlarıdır. Ayrıca Dârulmuallimîn'in müfredatına bakıldığında medrese eğitim anlayışının izlerini görmek de mümkündür. Örneğin bu okulun müfredatındaki sarf, nahiv, edebiyat-ı Arabiye ve Farisiye medrese müfredatında âlet ilimleri içerisinde yer almaktadır. Ulûm-ı diniye dersinde de medrese müfredatının önemli eserlerinden Şerh-i Akâid okutulmaktadır.[126]

Bu kapsamda medrese eğitim sistemindeki ulûm-ı Arabiye ve ulûm-ı edebiyeden oluşan âlet ilimlerinin (ulûm-ı êliye) yeni açılan mekteplerdeki müfredatın belirli bir kısmını oluşturduğu görülmektedir. Bu açıdan medrese eğitim

[122] Yahya Akyüz, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmed Cevdet Paşa", **Milli Eğitim**, sayı 95, Mart 1990, s, 11-13.
[123] Akyüz, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnâmesi (1851)…", s. 11-13.
[124] İlmiye mesleği adaylarının meslekî stajları ve görev bekleme süreleri için kullanılan mülâzemet hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", **DİA**, C. XXXI, s. 537-539.
[125] Medreselerde müderris yardımcısı olan muîd hakkında geniş bilgi için bkz. Sâmî es-Sakkâr, "Muîd", **DİA**, C. XXXI, s. 86-87.
[126] Dersler için bkz. **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1316, s. 127-129.

sisteminin yeni kurulacak olan mekteplerin ders müfredatlarının oluşumuna zemin kabul edildiği ifade edilebilir.

Yeni açılan mekteplerdeki medrese eğitim anlayışının izlerini sadece eğitim müfredatında görmüyoruz. Bu izler medrese eğitimi neticesinde gidilen iş sahalarında da bulunmaktadır. Medrese eğitimini alan bir kişinin gidebileceği iş sahaları öğretmenlik, kâtiplik (kalemiye, mahkeme kâtipliği ve benzeri görevler), kadılık (hâkimlik, idarî ve beledî yöneticilik), nâiblik, imamlık, vaizlik ve müderrislik gibi alanları kapsamaktadır. Askerî, teknik ve tıp okullarının hâricinde XIX. yüzyılda açılan yeni orta ve yüksek seviyeli mekteplerin istihdam noktasında medrese eğitimi almış kişilerin zikredilen çalışma alanlarına insan gücü yetiştirmekte olduğu ve bu alanların her birisinin yeni açılan mekteplerle birlikte ayrı bir okul haline geldiği ileri sürülebilir.

Medrese eğitim anlayışında üç temel alan bulunmaktadır. Ulûm-ı Arabiye ve edebiye (âlet ilimleri), fıkıh (hukuk), ulûm-ı diniye eğitimi temel olarak bu alanları karşılamaktadır. Bu çerçevede XIX. yüzyılda sivil okul diye tabir edilen mektepler bu alanların üzerine inşâ edilmiştir denilebilir. İlk açılan Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin (1255/1839) müfredatlarına bakıldığında burada okutulan ilimlerin medrese eğitim anlayışındaki ulûm-ı Arabiyeye tekabül ettiği görülmektedir.[127] Hukuk alanında Muallimhâne-i Nüvvâb'ın ve Mekteb-i Hukuk'un, öğretmenlik alanında Dârulmuallimîn'in, idare alanında Mekteb-i Mülkiye'nin açılması ile medrese müfredatı bu tür okulların programında, alanlarına göre kendine yer bulmuştur. Dönemin gerektirdiği yeni dersler ve metotlar gibi eğitim unsurları müfredat programına eklenerek genişletilmiş ve geliştirilmiştir. Bunlar yapılırken müfredat hafifletilmiş, kısa zamanda sonuç alınacak seviyeye getirilmiştir. Bunlar arasında Muallimhâne-i Nüvvâb'ın müfredatını örnek olarak verebiliriz. Medresedeki yoğun fıkıh eğitimi bu yeni okulda belli birkaç kitapla sınırlandırılıp mahkemede ihtiyaç olan şer'î belge düzenleme anlamındaki Fenn-i Sakk dersi gibi uygulamalı birkaç ders ilave edilerek okul süresi de üç sene ile (daha sonra dört) sınırlandırılarak hedefe ulaşılmak istenmiştir.[128]

[127] **BOA. İ.DH.** 55.2721.1. [tarih yok.]
[128] Burada bahsi geçen okullar hakkında detaylı bilgi bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Yukarıda izah edildiği üzere Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl boyunca eğitim alanında yapılan ıslahatlarda Batılı örnekler takip edilmekle birlikte, bu örnekler birebir kopya edilmemiştir. Yeni açılan mekteplerdeki düzenlemeler yerli unsurlarla birleştirilmiştir.

Şevketî, medreselerin vaktiyle önemli eserler veren mühim şahsiyetler yetiştirdiğini bildirmektedir. Ona göre medreselerin gerileme sebebi olarak, ulemânın yalnızca bir ilimde ihtisaslaşması gösterilmektedir. Önceki âlimlerin kendi zamanlarında geçerli olan ilimlerin hemen her birinde, haşiye yazacak kadar meşgul oldukları örnek gösterilerek sonrakilerle durum kıyas edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde her bir medresenin idâdîsi ile birlikte küçük bir dârulfünûn olması ve her bir müderrisin münferit olarak bütün fünûnu tedris etmesi belirli bir kurala bağlanıp uzmanlaşmaya dikkat edilmediğinden 'tekâmülât-ı ilmiye'nin meydana gelmediği ve dolayısıyla hem önceki Müslüman âlimlerden hem de muasırlardan geri kalındığı bir tespit olarak ileri sürülmektedir. Son dönemdeki gelişmelerden sonra ulûm ve fünûnun çok fazlalaştığı ve geliştiği ifade edilerek, bir insan için bu ilimlerin değil bir kaçını bilmek, bir ilmin bir şubesinin bile ayrıntılı öğrenilmesinin senelerce çalışmaya ihtiyaç duyduğu eklenmektedir.[129]

Osmanlı Devleti'nin birçok acı tecrübelerden sonra çevresindeki ülkelerin etkisiyle bir anlamda zorunlu olarak bir kısım fünûnu özel bir şekilde öğretmek için kurumlar oluşturduğu tesbitinde bulunularak medreselerin gerilemesi ile ilgili bir takım sebepler sayılmaktadır. Bu sebepler arasında tıp ve hendese şubelerinin medrese bünyesinden ayrılması ve fıkhın zamanın ihtiyaçlarına göre muamelat konularında geliştirilememiş olması dolayısıyla bahsi geçen alanlar için, medreseden başka kurumların açılması gösterilmektedir. Bu kurumların açılması önceden dârulfünûn mesabesinde olan medreselerin şubelerinden bir kaçını kaybetmesine neden olmuştur. Bu durumun etkisi de medresedeki diğer şubelerin zayıflaması şeklinde yansımıştır. Sonuç olarak medresenin elinde kalan ulûmun zayıfladığı ve medrese bünyesinden ayrılan ilimlere de yabancı kalındığı için gerileme kaçınılmaz olmuştur.[130]

[129] Şevketî, **Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı**, s. 3-5.
[130] Şevketî, **Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı**, s. 5.

Medreselerin gerileyişi ile ilgili sayılan sebeplerden sonra bu kurumların ıslahı meselesinde tutulacak yolun eski hale dönmek yerine mevcut olan durumun maksada elverişli hale getirilmesi şeklinde olması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Medreselerin ıslahında bu kurumların esasen bir dârulfünûn oldukları dikkate alınmaktadır. Bu noktadan hareketle o zamana kadar medreselerde tedris edilen ulûm-ı şer'iyye, lisaniye ve makulatın diğer milletlerdeki seviyesinde geliştirilmesini ve talebe-i ulûmun zihnen ve bedenen terbiyesini temin edecek yolların araştırılması gerekmektedir. Bu çerçevede Şevketî'nin ıslah programında medreselerde okutulan derslerin, talebelerin ve müderrislerin durumları incelenmektedir.[131]

[131] Şevketî, **Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı**, s. 6-7.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA YENİ OLUŞAN YÜKSEK ÖĞRETİM VE DİN EĞİTİMİ

Birinci bölümde bahsedildiği üzere Osmanlı Devleti'ndeki siyasî, askerî, ekonomik, sosyo-kültürel ve hukukî değişim hamleleri eğitime de tesir etmiştir. XIX. yüzyılda eğitim alanında yaşananlar yüksek din eğitimindeki değişimin önemli etkenleri olmuştur. Bu sebeple XIX. yüzyılı, 1900 yılından itibaren kurulan yüksek din eğitimi okullarındaki müfredatın şekillenmesi açısından öncü bir zaman dilimi olarak kabul etmek uygun olacaktır. Ayrıca bahsi geçen yüzyıl İslâmî ilimlerin eğitiminin medresenin yanında, yeni oluşturulan eğitim kurumlarında da yapılmaya başlandığı bir dönemdir. Bu bölümde bahsi geçen dönemde yüksek din eğitiminde yaşanan değişim ele alınmıştır.

Giriş bölümünde yüksek din eğitimi ile iki farklı anlam kastedildiği ifade edilmiştir. İlk olarak bu tabir ile din eğitiminin verildiği kurumlar; ikinci olarak da çeşitli seviyelerdeki mekteplerde İslâmî ilimlerin eğitimi kastedilmektedir. Birinci tanımdaki yüksek din eğitimi ile kastedilen kurumsal yapıya, XIX. yüzyıl boyunca medreseler hâricinde rastlanmamaktadır. Her ne kadar 1302/1884 yılında Mekteb-i Ulûm-ı Diniye adı altında yüksek din eğitimini kurumsallaştırmaya yönelik bir çaba bulunuyorsa da söz konusu girişim hayata geçirilememiştir.

Yüksek din eğitiminin ikinci tanımından hareketle yüksek seviyede eğitim ve öğretim yapılan mekteplerin müfredat programında yüksek din eğitimine konu olan ilimlerin durumu bu bölümde incelenmiştir. Bu ilimler medreseden sonra üniversiter yapı içerisine hemen dâhil olmamış; bunların eğitim ve öğretimi XIX. yüzyıl boyunca yeni açılan farklı okullarda değişik düzeyde yapılmıştır. İslâmî ilimlerin eğitiminde ve öğretiminde yeni bir süreç yaşanmıştır. Bu süreç aynı zamanda ilgili ilimlerin medrese dışına çıktığı, mevcut öğretim usullerinin farklılaştığı bir aşamayı da göstermektedir. Hazırlık aşaması olarak değerlendirebileceğimiz bu süreç iyi tahlil edildiği takdirde 1900 sonrası üniversiter yapı ile ıslah edilmiş medrese içerisinde İslâmî ilimlerin müfredatının nasıl şekillendiği hakkında fikir

edinilebilecektir. Buradaki maksat üniversiter yapı içerisinde yer alan din eğitimi müfredatının kökenlerini araştırmaktır. Yani 1900 yılında kurulan Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi, II. Meşrutiyet'ten sonraki medreseler ve Cumhuriyet döneminde açılan İlâhiyat Fakültesi'nin faaliyetine konu olan ilimlerin öncüsü kabul edilen dersleri tespit etmektir.

XIX. yüzyılda medreseden başka bir okulda yüksek din eğitiminin verildiği kurumlar belirlenirken öğrencilerin mezuniyet sonrasında, okulun niteliğine göre istihdam imkânı elde etmesi göz önünde bulundurulmuştur. Bu okulların belirlenmesinde medrese tahsili görenlerin çalıştığı alanlar dikkate alınmıştır. Medrese kurumunun mezuniyet sonrası öğrencilerine sunmuş olduğu çalışma alanları arasında müderris ve muallim gibi eğitim hizmetleri, imam ve vâiz gibi din hizmetleri, nâib ve kâdı gibi hukuk hizmetleri ve bunların uhdesindeki beledî görevlerle ilgili sahalar bulunmaktadır. Dolayısıyla yüksek din eğitiminin XIX. ve XX. yüzyıldaki değişimini takip etmek için, incelediğimiz yüksek eğitim veren okulların tesbitinde medrese eğitim sisteminde öğrencilerine mezuniyet sonrası sunduğu görev alanlarından eğitim öğretim, idare, hukuk ve din hizmetleri dikkate alınmıştır. Yani bu alanlara insan kaynağı yetiştiren kurumlar incelenmiştir.

Ancak bir istisna yapılarak burada tanımlanandan farklı olarak yüksek eğitimin verildiği kurum kapsamına Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun, Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun, Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye dâhil edilmiştir. Zira bu okullar Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın son ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, yeni oluşmaya başlayan yüksek eğitimin kurumsal öncülleridir. Bu okulların müfredatında yüksek din eğitimi kapsamına giren derslere yer verilmiştir. Bu derslerin hangi seviyede verildiği meselesini ele almamızın nedeni, bahsi geçen kurumlarda, yüksek din eğitiminin "iktisâr"a[1] karşılık gelen ilmihâl seviyesinde öğretime konu olmasıdır. Ayrıca söz konusu kurumların ilk nesil hocaları arasında ilmiye sınıfına mensup olanlar bulunmaktadır.[2] Bu dönemde ulemâ, medrese ortamından farklı mekânlarda ve mezuniyet sonrası müderris, kadı ve nâib gibi

[1] Osmanlı medrese eğitim anlayışında okutulan ilimler, "iktisâr, iktisâd ve istiksâ" şeklinde üç seviyeye ayrılmaktadır. Bu seviyeleri başlangıç, orta ve ileri şeklinde ifade etmek mümkündür. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. 4.1.1. İlimlerin Seviyesi (Mertebesi) ve Tertîb-i Ulûm

[2] Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1995, s. 25-26.

ilmiye mesleğinin hâricinde bir tercih imkânına sahip öğrenci grubuna ders verme durumuyla karşılaşmıştır. Bu durumu Tanzimât ile birlikte kurumsal bir kimlikle yani önceden kalemiyenin bünyesinde iken daha sonra Mekteb-i Maârif-i Adliye (1255/1839) ismiyle açılan kurumlardaki ulûm-ı Arabiye ile alakalı derslerde de aynı şekilde düşünebiliriz. Rüşdiyeler ve idâdîler de hem kurumsal olarak hem de eğitim öğretim amacı olarak medrese ortamından farklı okullar olması hasebiyle bu kurumlarda verilecek olan din eğitimi, yüksek din eğitiminin amaçlarını, öğretim şeklini, niteliğini ve geleceğini etkilemiştir. Çünkü yeni oluşturulan orta öğretim kurumlarında din eğitimi verilmesi meselesi, medrese ortamından farklı olduğu için yeniden ele alınmayı gerektirmiştir.

Bu kapsamdaki okullar beş başlık altında ele alınmıştır. Öncelikle teknik ve tıp okulları ikinci olarak da öğretmen yetiştiren kurumlar değerlendirilmiştir. Medresenin sıbyan mekteplerine eğitimci yetiştirme görevi 1848'de kurulan Dârulmuallimîn tarafından paylaşılmıştır. Üçüncü olarak hukuk okulları üzerinde durulmuştur. Hukuk eğitimi medresenin önemli alanlarından birisidir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki çok yönlü değişim hukuk alanında farklı oluşumlara gidilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla burada hukuk eğitiminin söz konusu olduğu altı farklı kurumda verilen yüksek din eğitiminin incelemesi yapılmıştır. Dördüncüsünde Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde umum mekteplerin dördüncü derecesinde yer alan[3] Mekteb-i Sultanî yer almıştır. Beşincisinde ise tamamıyla yüksek din eğitimine konu olan ilimlerin öğretiminin müstakil olarak yapılması maksadıyla yeni bir tasarı olan Mekteb-i Ulûm-ı Diniye ele alınmıştır.

2.1. Teknik-Tıp Okulları ve Din Eğitimi

Devletler kuruluşlarından itibaren kendilerini, düşmanlarına, komşularına, ileriye dönük hedeflerine ve içinde bulundukları dönemin gereklerine göre sürekli yenilemektedirler. Bu yenilenme ameliyesi farklı zaman dilimlerinde, ihtiyaca binaen hukukî, ekonomik, sosyal, yönetimsel, eğitimsel ve askerî alanlarda adeta bir zorunluluk olarak kendini göstermektedir. Bahsi geçen alanlarda yapılması düşünülen değişiklik veya yenilenme hiçbir zaman bir öncekinden bağımsız

[3] Bkz. **Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi**, madde 2. Umum mekteplerin beşinci derecesinde Mekâtib-i Âliye yer almaktadır.

nevzuhur şekilde ortaya çıkmamıştır. Bir kurumda öngörülen değişiklik veya yenilenme, keskin farklılıklar olmaksızın öncekinin üzerinde gerçekleşmektedir. Bu durum dikkate alınarak teknik okul kapsamında değerlendirebilecek mühendishâneler ve harp okulu ile tıp eğitimi veren okulda yüksek din eğitimine ait dersler aşağıda incelenmiştir.

2.1.1. Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun (1189/1775)-Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun (1210/1795) ve Din Eğitimi

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl boyunca askerî alanlarda yapılması düşünülen yenilikler beraberinde bir çok değişikliği de getirmiştir. Bu yenilikler arasında mühendishânelerin kurulması gelmektedir. Tarihçilerden bir kısmı, bu gibi kurumların tesisleri öncesinde meydana gelen askerî başarısızlıkları yeni kurumların kuruluş gerekçesi olarak kabul etmekte ve söz konusu müesseselerin bu başarısızlığa binaen zorunlu olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Ayrıca bundan önce böyle bir kurum olmadığı ve en önemlisi de bunların "modern" kurumlar olarak tesis edildiği şeklinde değerlendirmektedir.[4] Kurumlara yönelik bu tür bir bakış açısı onların özgünlüğünü perdelemekte, kendi alanlarıyla ilgili bir önceki kurumlarla olan ilişkilerinin görülmesini engellemektedir. Beydilli, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun kurulduğunda, burada okuyacak öğrencilerin doğal olarak Lağımcı Ocağı ve Humbaracı mülâzimlerinden oluştuğunu, bu iki ocakla irtibatlı şekilde kurulacak olan yeni mühendishânenin işleyişi, hoca ve dersleri ile ilgili kayıtların, bu ocakların kanunnâmeleri içinde yer aldığını bildirmektedir. Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun'un da aynı şekilde Tersâne'ye bağlı olarak ve Tersâne Kanunnâmeleri ile işlemekte olduğunu ifade etmektedir.[5] Yani bu okulların kendisinden önceki kurumlarla olan münasebetleri hoca, talebe, ders ve kanunlarıyla devam etmektedir.

1207/1792'de Halıcıoğlu'nda Humbarahâne olarak inşâ edilen binanın yarısının İstihkâm Ocağı'na diğer yarısının da Humbaracı Ocağı'na ayrıldığı ve her

[4] Örneğin bkz. Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, Çev.: Osman Yener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 41-42.
[5] Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne**, s. 27-28.

ikisi için de ayrı nizamnâme teşkil olunduğu bildirilmektedir.[6] Bu iki ocağın yakınlarında, Eyüp'te Mühendishâne-i Sultânî ismiyle bir mektep kurulmuştur. Bu mektebe Enderun'un kabiliyetli gençleri şakird olarak kaydedilmiş ve mütefennin hocalar tayin edilmiştir. Burada öğrencilere bir iki sene kadar mukaddemât-ı ulûm-ı dinîye ile Türkçenin doğru okutulup yazılmasına vesile olacak kadar Arapça ve Farsça dil ilimleri tahsil ettirilmiş ve böylece 1208/1793 tarihine kadar öğrencilerin istidadı, ulûm-ı riyaziye ve hikemiyeyi tahsil edecek hale getirilmiştir. Bu mektep, nazarî bilgilerin tatbik sahasına konulması ve öğrenilen bilgilerden herkesin faydalanması gayesiyle yeni inşâ olunan Humbarahâne'nin mahallinde ve ona bağlı olacak şekilde 1210/1795'te yeni ve müstakil olarak yapılan binaya taşınmıştır.[7]

Okulun kurulduğu dönemlerde yüksek eğitime hazırlayıcı kurumlar olmadığından yukarıda zikredilen dersler verilerek öğrenciler bir anlamda hazırlık eğitiminden geçirilmektedir. Burada amaç o dönemde toplumda genç sayılan bir kişide bulunması gereken temel bilgi ve becerileri kazandırmaktır. Bunlar arasında dinî bilgiler ve ahlâkî olgunluk da yer almaktadır. Osmanlı toplumunda ilmî ve edebî dilin kaynakları arasında olan Arapça ve Farsça öğretimde yer almıştır. Burada üzerinde durulması gereken nokta temel eğitim süreci diyebileceğimiz aşamanın medrese eğitim anlayışındaki zihnin ilmî teşekkülünün sağlanması için verilen ulûm-ı Arabiye ve edebiyenin kısmen de olsa öğrencilere okutulmasıdır.[8] Böyle bir temel eğitim sürecinden sonra mühendislik eğitimine başlanmıştır. Yüksek seviyeli eğitim aşaması olarak kabul edeceğimiz bu aşamada müfredat programında mühendislik bilgilerini içeren dersler olup dinî ilimlere ilişkin bir ders yer almamaktadır. Dört senelik bir dönemi kapsayan mühendislik eğitiminin ilk iki senesinde de Arabî dersinin bulunduğu görülmektedir.[9] Arabî dersini de medrese eğitim anlayışındaki ulûm-ı Arabiye kapsamında anlamak gerekmektedir.

---

[6] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun (İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi)**, Haz.: Sadık Erdem, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1986, s. 6; Çağatay Uluçay, Enver Karatekin, **Yüksek Mühendis Okulu**, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1958, s. 55.

[7] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun**, s. 6; Çağatay Uluçay, **Yüksek Mühendis Okulu**, s. 55.

[8] "Zihnin ilmî teşekkülü" kavramsallaştırması ile ilgili olarak bkz. 4.1. Osmanlı Medrese Eğitim Anlayışı.

[9] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun**, s. 11-12.

Takvim-i Vekâyi'de 1249/1833 tarihinde Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'da verilen eğitim ve öğretim hakkındaki izahatta Başhoca İshak Efendi'nin[10] (ö. 1836) öğretim yönteminden bahsedilmektedir. Burada İshak Efendi'nin öğleden önce matematik ve hendese gibi mühendislik derslerini talim ettirdikten sonra bir ara vererek öğle namazını müteakip bahsi geçen müfredat programında bulunmayan mantık ilminden İsâgûcî risalesini, metnin içerisindeki ibareleri tahta üzerine yazarak okuttuğu belirtilmektedir.[11] Gazetedeki bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla müfredatta mantık görünmemesine karşın ders programının dışına çıkılabildiği ve orada farklı derslerin işlendiği de görülmektedir. Medrese öğrenimi görenlerin de aktardığı bilgilere göre mürettep sayılan ilimlerin öğrenimi öğleden önce okunmakta, öğleden sonra veya tatil günlerinde cebir, hendese ve heyet gibi ilimler isteyenler tarafından tahsil edilmektedir.[12] Medrese eğitim anlayışındakine benzer şekilde Başhoca İshak Efendi'nin uygulamasında görüldüğü üzere, Mühendishâne'nin de esasını teşkil eden matematik ve hendese ilimleri öğleden önce verilmekte olup, öğleden sonra da yardımcı dersler okutulmaktadır.

Askerî bir karakter taşıyan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'dan sonra 2 Rebiülevvel 1291/19 Nisan 1874 tarihinde Dârulfünûn-ı Sultânî bünyesinde sivil nitelikte Mülkiye Mühendis Mektebi kurulmuştur. Bir yıl sonra o günün mevcut ihtiyaçları ve gerçekleri göz önünde bulundurulup geliştirilerek bu okulun konumu Turuk-ı Meâbir Mühendisliği şekline dönüştürülmüştür. Dört yıllık eğitim veren bu okulun ders programında dinî ilimlere ilişkin bir ders görünmemektedir.[13] Dârulfünûn-ı Sultânî'den ayrı olarak Mühendishâne-i Hümâyun Nezâretine bağlı ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'un yakınlarında 8 Muharrem 1302/28 Ekim 1884'te yatılı olarak Hendese-i Mülkiye Mektebi kurulmuştur. Burada ilk üç yılı idâdî son dört yılı da mühendis sınıflarından olmak üzere toplamda yedi yıllık bir eğitim verilmiştir. Ders programına baktığımızda idâdî kısmının ikinci ve üçüncü

[10] Başhoca İshak Efendi, Receb 1249/Aralık 1830-Şevval 1251/Şubat 1836 tarihleri arasında Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'da Başhocalık vazifesinde bulunmuştur. Şevval 1251/Şubat 1836'da vefat etmiştir. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, **Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 21-25.
[11] **Takvim-i Vekâyi**, 7 Cemâziyelâhir 1249/22 Ekim 1833, sayı 69, s. 3-4.
[12] Bkz. Tablo 35.
[13] **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, Editör: Mehmet Karaca, Yazarlar: Mustafa Kaçar v.d., Yayımcı: Mehmet Karaca, İstanbul Teknik Üniversitesi, Maden Fakültesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü ve Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 140-144.

sınıfında Akâid-i İslâmiyye derslerinin olduğu görülmektedir.[14] İdâdîlerdeki Akâid-i İslâmiyye dersinin içeriğinde isbât-ı vâcib, ilâhî sıfatlar ve Allah Teâlâ'nın fiilleri, isbât-ı nübüvvet ve peygamberler, ahiret ve uhrevî meseleler ile imana dair olan mühim şer'î meseleler yer almaktadır.[15]

Burada görüldüğü gibi XIX. yüzyılda dinî ilimlere ait dersler yeni açılan okulların müfredatına girmiştir. Yeni okul medrese ortamından farklı olduğu için bu derslerin eğitimi için sonraki dönemlerde öğretmen yetiştirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

2.1.2. Mekteb-i Tıbbiye (1242/1827) ve Din Eğitimi

İlk başlarda Tıbhâne-i Âmire, Dârüttıbb-ı Âmire olarak anılan[16] Mekteb-i Tıbbiye, tıp alanındaki yeni gelişmeleri takip edebilmek, askeriyenin ve milletin doktor ihtiyacını karşılamak[17] maksadıyla II. Mahmud Han (1808-1839) döneminde 15 Şaban 1242/14 Mart 1827 tarihinde kurulmuştur.[18] Yeni usulde tıp okulunun açılışı Fransa'da da çok eskilere dayanmamaktadır. Fransa'da teorik esaslar üzerine eğitim yapan eski tıp fakültesinin yerine pratik eğitimi önceleyen yeni bir tıp okulu olarak 4 Aralık 1794'te Ecole de Santé tesis edilmiştir.[19] Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin tıp alanında Avrupa'da yaşanan gelişmeleri yakından takip ettiğini ileri sürmek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nde yeni açılan tıp mektebinde öğrenim görecek olan öğrenciler Asâkir-i Mansûre acemilerinden, Süleymaniye Tıp Medresesi öğrencilerinden[20] ve mukaddemât-ı ulûmu tahsil edenlerden oluşmaktadır. Yeni tıp okulunun ilk hocaları ise Osmanlı tebaası olan iki kişi müstesna medrese tahsilini

[14] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun**, s. 122-128.
[15] Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, Matbaa-i Âmire, 1338, s. 407-408.
[16] Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiyye", **DİA**, 2004, C. XXIX, s. 2.
[17] Esin Kahya, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz", **Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, Eylül 1985, C. I, sayı 3, s. 688.
[18] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 3.
[19] Kahya, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi…", s. 689-691.
[20] Süheyl Ünver, **Tıb Tarihi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943, s. 177; Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiyye", **DİA**, 2004, C. XXIX, s. 2.

tamamlamış müderrislerden müteşekkildi.[21] Okulun ilk nâzırı olan Mustafa Behçet Efendi'nin (h.1249/m.1834) konu hakkında vermiş olduğu takririnde ders verecek hocaların Müslüman olması gerektiğine vurgu yaptığı bildirilmektedir.[22]

Mühendishâne bahsinde değindiğimiz üzere Mekteb-i Tıbbiye'de de kendi bünyesinde hazırlık eğitimi kabilinden bir takım tedbirler alınmıştır. Okula kayıt yaptıran öğrenciler seviye bakımından bir ayrıma tabi tutulmuştur. Öğrencilerden ulûm-ı Arabiye derslerini görmüş olanlar ayrılarak, bu dersi görmemiş olanlardan bir sınıf oluşturulmuştur. Bu öğrencilere medrese eğitim anlayışının temelinde yer alan derslerden Emsile, Binâ, Maksûd, akâid-i diniye ve Gülistan gibi dersler ile Osmanlıcayı iyi bir şekilde öğretmek için hüsn-i hatt-ı Osmanî, kavaid-i Osmaniye ve imlâ-yı Osmanî okutulmuştur. Yeni tıp okulunda alan derslerinin Fransızca okunacak olmasından dolayı bütün öğrenciler ayrıca Fransızca dersini de görmüştür.[23] Fransızca haricinde buradaki dersler medrese eğitim anlayışındaki âlet ilimlerine kısmen karşılık gelmektedir.

Bir nevi hazırlık eğitimi gibi görülebilecek bu eğitim tamamlandığında öğrenciler, gerek önceden okudukları derslerden gerekse tıbbiyede gördükleri derslerden imtihan yapılarak derecelerine göre dört sınıfa yerleştirilmişlerdir. Dördüncüden birinciye doğru derecelendirilip isim verilerek oluşturulan sınıfların[*] üst seviye olan birinci ve ikincisinde sadece tıp ile alakalı dersler okutulmuştur.[24] Mekteb-i Harbiye bahsinde görüleceği gibi Mekteb-i Tıbbiye'de de orta öğretim kapsamında değerlendirilecek olan hazırlayıcı eğitim, öğrencilere okulların bünyesinde verilmiştir. Daha sonra da yüksek eğitime geçilmiştir.

[21] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 3-5.
[22] Kahya, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi…", s. 689.
[23] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 5.
[*] Derecelendirme aşağıdan yukarıya doğru şu şekildedir: Sınıf-ı Râbi', Sınıf-ı Sâlis, Sınıf-ı Sâni ve Sınıf-ı Evvel.
[24] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 5.

Tablo 1: 15 Şaban 1242/14 Mart 1827'de kurulan Tıbhâne'nin ilk yıllarına ait ders programı[25]

Sınıflar	Dersler				
Sınıf-ı Rabi'	Ulûm-ı Arabiye	Akâid-i Diniye	Fransızca	Hikmet	Kimya
Sınıf-ı Salis	Akâid-i Diniye	Fransızca	Teşrih	Nebatat	Hayvanat
Sınıf-ı Sani	Hıfzıssıhha	Müfredat-ı Tıb	Menâfiü'l-A'zâ	Fenn-i Cerrahi-i Askerî	
Sınıf-ı Evvel	Emrâz-ı Dâhiliye	Emrâz-ı Hâriciye	Fenn-i Vilâde		

Tablo 1'de görüldüğü üzere ilk iki senede dinî ilimlere ait dersler kapsamına girecek olan akâid-i diniye tıp öğrencilerine okutulmuştur. Tıp derslerinin yer aldığı dörtlü sınıf sistemine geçmeden önceki hazırlık seviyesinde okutulan akâid-i diniye dersi de başlangıç seviyesinde olmalıdır. Bu dersleri medrese eğitimi sürecinde okutulan eserlere kıyas ederek içeriği hakkında bir fikir edinebiliriz. Medrese eğitim anlayışında ulûm-ı Arabiye derslerine başlamadan önce talebeye okutulan eserler arasında Birgivî Risalesi[26] bulunmaktadır.[27] Risalenin içeriğinde temel inanç esasları, temel ibadetle ilgili bilgiler ve kavramlar yer almaktadır. Ulûm-ı Arabiye derslerine başladıktan sonra ise akâid ile ilgili iktisâd seviyesinde Ömer Nesefî Risalesi[28] okunmaktadır.[29] Bu akâid risalesinin Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye matbaasında[30] basılmış nüshaları bulunmaktadır. Baş tarafında fıkıh metni ile birlikte Arapça olarak basılmış Risale-i Nesefiye fi'l-Akâid'de[31] beş sayfalık metin ve buna ilaveten temel akâid meselelerini içeren altmış sekiz beyitlik Arapça bir şiir yer almaktadır. Bu nüshalardan hareketle o dönemdeki teknik ve tıp okullarında okunmuş olabileceğini çıkarabiliriz.

Tıbhâne, Mekteb-i Tıb (1836) haline geldikten sonra hazırlık kapsamındaki bölüm ayrı bir okul şeklini alarak 1261/1845 tarihinde Mekteb-i İdâdî-i Tıbbî

[25] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 5.
[26] Muhammed b. Pir Ali Birgivî'ye (981/1573) ait olan bu eser Osmanlı'da tahsilin ilk seviyesinde okunan eserler arasındadır.
[27] Saçaklızâde eş-Şeyh Muhammed b. Ebî Bekr el- Mer'aşî, **Tertîbü'l-Ulûm**, Çev.: Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan, Ukde, Kahramanmaraş, 2009, s. 238.
[28] "Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî'ye (h.537/m.1142) ait o bu eser üzerinde farklı kişiler tarafında şerler yazılmıştır." Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Hümeyra Aslantürk, "Nesefi, Necmeddin", **DİA**, 2006, C. XXXII, s. 571-573.
[29] Bkz. Tablo 35.
[30] Mekteb-i Harbiye bünyesinde 1835 yılında kurulan matbaanın okulda okutulacak ders kitaplarının basılmasında etkili olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Gülşah Eser, "Türkiye'de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, 2012, XIII/2, s. 112-113.
[31] **Metn-i Fıkh-ı Keydanî ve Risale-i Nesefiye fi'l-Akâid**, Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Cenab-i Mülûkâne Matbaası, 1286.

kurulmuştur.[32] Öğretim süresi ilk dört sınıfı idâdî, son beş sınıfı da âli olmak üzere dokuz yıla çıkarılmıştır. Bu dönemde öğrencilerin normal imtihanların yanında üç doktora imtihanı ve bir tez imtihanı vermeleri gerekmektedir.[33] Bu imtihanlarla birlikte Osmanlı eğitim sistemine doktora ve tez kavramlarının da girmiş olduğu görülmektedir.

Nevsâl-i Afiyet'te (1315/1899) yayınlanan altı senelik programın ilk üç sınıfında ilm-i fıkıh, dördüncü ve beşinci sınıflarda da ilm-i akâid dersleri yer almaktadır.[34] Aşağıdaki tabloda dersler görülmektedir.

Tablo 2: Nevsâl-i Afiyet'te 1315/1899'da Yayınlanan Mekteb-i Tıbbıye'nin Altı Senelik Ders Programı[35]

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene	Beşinci Sene	Altıncı Sene
Hikmet-i Tıbbiyye	İlm-i Teşrih	İlm-i Teşrih	Emraz-ı Umûmiyye	Emraz-ı Dâhiliye	Tıp Kanunu
Kimya-i Gayri Uzvi	İlm-i Nebatat	Fizyoloji	Müfredat-ı Tıb	Emraz-ı Hâriciye	Emraz-ı Dâhiliye
İlmü'l-Arz ve'l-Meâdin	Kimya-i Uzvi ve Fenn-i İspençiyari (Eczacılık)	İlm-i Hayvanat	Hıfzı's-Sıhhat	Fenn-i Kıbâle	Emraz-ı Hâriciye
İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh	İlm-i Akâid	İlm-i Akâid	Seririyyat-ı Dâhiliye
Lisan-ı Fransevî	Lisan-ı Fransevî	Lisan-ı Fransevî	İlm-i Ensac (Doku Bilimi)	Teşrih-i Marazî	Seririyyat-ı Hâriciye
	Kitâbet	Kitâbet	Ameliyat-ı Cerrahiye	Emraz-ı Asabiye	Seririyyat-ı Kehhâliye
				Seririyyat-ı Dâhiliye	Seririyyat-ı Efrenciye ve Cildiye
				Seririyyat-ı Hâriciye	Seririyyat-ı Hançeriye ve Üzniye
				Seririyyat-ı Kehhâliye	Emraz-ı Etfâl
				Seririyyat-ı Hançeriye ve Üzniye	Müdavet-i Sıhhiye
				Seririyyat-ı Cildiye ve Efrenciye	
				Bakteriyoloji	

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Almanya'dan gelen iki profesör tarafından hazırlanan ve 1319/1903 yılında tatbik edilen programda da dinî ilimlere ait derslere yer verildiği görülmektedir. Sınıf-ı âlîsi beş sene olan mektebin bu programında

[32] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 26-28.
[33] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 26-28.
[34] **Nevsâl-i Afiyet: Salnâme-i Tıbbî**, İstanbul, Alem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekası , 1315/1899, s. 75-77.
[35] **Nevsâl-i Afiyet: Salnâme-i Tıbbî**, s. 75-77.

ulûm-ı diniyye dersi ilk üç senede, ilm-i ahlâk dersi de birinci senede yer almıştır.[36] Ergin, bu derslerin konulmasına sebep olarak o dönemlerde tıp mektebindeki gayrimüslim öğrencilerin sayıca fazla olmasının ortaya çıkaracağı sakıncayı önlemek olduğunu ileri sürmektedir.[37] Lakin yukarıda görüldüğü üzere bu dersler okulun ilk kurulduğu yıllardan itibaren müfredatta bir şekilde yer almaktadır.

Altı senelik ders programında görülen ilm-i fıkıh ve ilm-i akâid ile zikri geçen ulûm-ı diniye ve ilm-i ahlâk derslerinin içeriğini o dönemdeki diğer mekteplerde okutulanlar ile kıyas ederek ortaya koymak mümkündür. Örneğin Mekteb-i Sultanî'de ulûm-ı diniye dersinde Dürr-i Yektâ Şerhi[38] okutulmaktadır.[39] Dürr-i Yektâ Şerhi'nde önce imanî konular ele alınmıştır. Daha sonra temel fıkhî meseleler mevzu bahis edilmiştir. İlm-i akâide dair de Şerh-i Akâid[40] isimli eser müfredatta yer almaktadır.[41]

Bunların yanında Mekteb-i Tıbbiye'de okunması muhtemel iki eserden bahsetmek gerekmektedir. Her iki eser de Maârif Nezâreti'nin ruhsatıyla basılmıştır. Bunlardan ilki Hüseyin Remzi'ye ait İlmihâl-i Tıb isimli eserdir.[42] Kitabın iç kapağında "Evâmir ve nevâhî-i diniyye-i İslâmiyyeyi tıbbın hâl-i hazırıyla tatbik eder bir risâledir." açıklaması yer almaktadır. Kitabın içeriğinde ise ibadetlerin (amellerin) ve temizliğin sağlığa ne derece vesile olduğu; yiyecek ve içeceklerin dinî hükümlerine göre yarar ve zararlarının ne olduğu; giyecekler arasından hangilerinin faydalı ve mahzurlu olduğu üzerinde durulmaktadır.[43] Bu ilmihâl kitabının yazarına

---

[36] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 65-66. Ulûm-ı Diniyye dersine Hoca Haşim Efendi, Ahlâk dersine Mazhar Bey girmektedir. Ayrıca bkz. Galip Ata, **Tıb Fakültesi**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341, s. 131-132.

[37] Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, s. 652. Adı geçen yerde Ergin, 1313/1897'den itibaren ikinci sınıf programına Fıkıh, iki sene sonra da bütün sınıflara Ulûm-ı Diniye dersinin konulduğunu kaynak göstermeden belirtmektedir. Lakin Nevsâl-i Afiyet'teki programda bütün sınıflarda Fıkıh dersinin olmadığı, dördüncü ve beşinci sınıflarda da Fıkıh yerine İlm-i Akâid dersinin konulduğu görülmektedir. Bkz. 147. dipnot. Ergin, Eczacı Mektebi'nde de aynı programın uygulandığını bildirmektedir. Bkz. Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, s. 657.

[38] İmamzâde Mehmed Esad, **Dürr-i Yekta Şerhi**, nâşir Mehmed Cemal, İstanbul, Cemal Efendi Matbaası, 1315.

[39] **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, Âlim Matbaası, İstanbul, 1316 (1898), s. 16.

[40] **Şerh-i Akâid**, Mekâtib-i İdâdiye'nin Altıncı ve Yedinci Sınıflarında Tedrisi Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi'nce Tensib Kılınmıştır, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1317. Künyesi verilen bu kitap Arapçadır.

[41] **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, 1316 (1898), s. 18.

[42] Hüseyin Remzi, **İlmihâl-i Tıb**, Dersaâdet, Mahmud Bey Matbaası, 1305.

[43] Hüseyin Remzi, **İlmihâl-i Tıb**, s. 14.

ait bir de beden sağlığının korunması, tıbbî ilaçlar, suyla tedavi, salgın hastalıklardan korunma gibi konularda kırk iki hadis-i şerifi içeren Tıbb-ı Nebevî isimli eserin yine Maârif Nezâreti ruhsatıyla basıldığı görülmektedir.[44]

Burada bahsedeceğimiz ikinci eser ise Mehmed Reşid'in Hıfzıssıhat-ı Ahlâk isimli kitabıdır.[45] Mehmed Reşid, hıfzıssıhat kitaplarının "tıbb-ı cismanî" üzerinde yoğunlaştığını, hâlbuki insanın ruhunun sağlıklı olmasının daha mühim bir mesele olduğunu belirtmektedir. Bu cihetten "tıbb-ı ruhanî" denilen ahlâk kısmının sağlıklı olmasının bedeni de sağlıklı kılacağını ileri sürmektedir.[46] Dolayısıyla kitabında bu yöne ağırlık vermektedir.

2.1.3. Mekteb-i Harbiye (1250/1834) ve Din Eğitimi

Osmanlı Devleti'nde yeni oluşturulan orduya subay yetiştirmek üzere tesis edilen Mekteb-i Harbiye'nin ders programına bakıldığında ağırlıklı olarak fen, matematik, geometri ve askerî bilgi alanlarını ilgilendiren derslerin olduğu görülmektedir.[47] İlk açıldığı yıllarda nitelikli öğrencilerden yoksun olan okulun dersleri arasında ilmihâl bilgilerinin yer aldığı ve bu dersin sıbyan okulu mesabesinde öğretildiği bilgisi verilmektedir.[48]

Mekteb-i Harbiye'nin tarihçesini kaleme alan Mehmed Esad talebelerin okula gelmeden önce devam ettikleri mektep, medrese ve askerî rüşdiyelerde ulûm-ı diniyeyi tahsil ettiklerini bildirmektedir.[49] Bu çerçevede Mekteb-i Harbiye'de de "öğrencilerin dünya ve ahiret saadetlerini temine vesile olan ve maddi ve manevi faydası açık bulunan ulûm-ı diniyenin talim ve tedrisinin yapılmakta" olduğu görülmektedir.[50] Mehmed Esad ilk önceleri askerî mekteplerde ulûm-ı diniye

[44] Hüseyin Remzi, **Tıbb-ı Nebevî**, İstanbul, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1309.
[45] Mehmed Reşid, **Hıfzıssıhat-ı Ahlâk yahud Fezleke-i Tıbb-ı Ruhânî**, Dersaâdet, Mahmud Bey Matbaası, 1311.
[46] Mehmed Reşid, **Hıfzıssıhat-ı Ahlâk**, s. 4-5.
[47] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310, s. 102-130.
[48] Abdülkadir Özcan, "Harbiye", **DİA**, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 116; **Harp Okulu Tarihçesi 1834-1945**, yayın yeri yok, tarih yok, Harp Okulu Matbaası, s. 7; İsrafil Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, **Kara Harp Okulu Tarihi**, Ankara, Kara Harp Okulu, 1992, s. 129.
[49] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, s. 130.
[50] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, s. 130.

kapsamında Nûru'l-îzâh, Dürr-i Yektâ[51] ve Halebî isimli eserlerin öğretiminin yapıldığını söylemektedir.[52] Temel fıkhî bilgileri içeren bu kitaplardan Halebî[53] isimli eserin medrese eğitim müfredatında iktisâr seviyesinde olduğu görülmektedir.[54] Daha sonra Ramazan 1284/ Aralık 1867 ayından itibaren Mekteb-i Harbiye'nin idâdî kısımlarında, âdâb-ı İslâmiye ve Kur'ânî faziletleri içeren Emâlî isimli manzum risalenin tedris edildiği bildirilmektedir.[55] Bu dersten imtihan yapılmakta ve bu ders sınıf geçmede belirleyici olmaktadır. Öğrencilerin bu derse önem gösterdiği ifade edilmektedir.[56] Mehmed Esad ayrıca Ramazan aylarında Mekteb-i Harbiye'de İntişâr-ı İslâm isimli Hz. Peygamber'in (sav) ve sahabe-i güzinin hayatlarından bahseden kitap okutulduğunu söylemektedir. O bu dersin Ramazan ayında öğle namazından sonra mekteb camisinde tedris olunduğunu ve ders sonunda kabiliyetli öğrencilerin, hocaya şüphe ettikleri soruları sorarak anlatılan konu hakkında "usûl-i âdâb ve kanun-ı münâzaraya riâyetle müzâkere etme imkânı" bulduğunu belirtmektedir. Sonraları savaş sebebiyle bu derslerin eski düzeni bozulmuşken II. Abdülhamid Han (1876-1909), Mekteb-i Harbiye ve idâdîde ulûm-ı diniye derslerini ilmiye sınıfından gelen ulemâ mârifetiyle tedris edilmesini tekrar sağlamıştır.[57]

Bahsini ettiğimiz bu dersler, ismi geçen kitaplardan anlaşıldığı üzere temel fıkhî meselelerden oluşan ilmihâl bilgilerini ve İslâm tarihi ile ilgili konuları içermektedir. Görüldüğü üzere yeni eğitim anlayışının gelişiminde önemli katkısı olan bu okulun programında din eğitimine ait dersler yer almaktadır.

2.2. Öğretmen Yetiştiren Kurumlar (1264/1848) ve Din Eğitimi

Küçük yaştaki çocukların eğitim İslâm dünyasında üzerinde önemle durulan bir meseledir. Hz. Peygamber döneminden itibaren temel eğitim veren mektep gibi

---

[51] Sıfat-ı iman, ahkâm-ı savm, salât, hac, zekât ve fezâil-i cihattan bahseden bu kitabın 1282'de Mekteb-i Harbiye Matbaası'nda da basıldığı görülmektedir. Bkz. **Mekteb-i Harbiye Matbaası'nda Tab' Olunub Kütüphânesinde Mevcud Kitapların İsimleriyle ve Fiyatlarını Mübeyyin Fihristtir**, yayınevi yok, 1324, s. 54.
[52] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, s. 130.
[53] "İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî'ye (ö. 956/1549) ait olan bu eserin bir çok baskısının yapılmıştır." Bkz., Şükrü Selim Has, "Halebî, İbrâhim b. Muhammed", **DİA**, 1997, C. XV, s. 232.
[54] Bkz. Tablo 35.
[55] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, s. 130-131.
[56] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, s. 130-131.
[57] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, s. 130-131.

kurumlar her devirde varlığını sürdürmüştür.[58] Mektep eğitiminde küçük yaştaki çocuklara Kur'ân-ı Kerim eğitimi ile iman, ibadet ve helâl haram bilgilerini de içeren temel dinî meseleler ve hayatta kendilerine gerekli olacak faydalı bilgiler verilmektedir.[59] Bu kurumlarda eğitim öğretim vazifesini yürüten kişiler medreselerde yetişmektedirler. Osmanlı Devleti'nde mekteplerde görev yapan "muallim-i sıbyan, zümre-i ulemâdan" sayılmaktadır.[60] Bunların yanında mekteplerdeki derslerin öğrencileri, medrese ve cami halkalarında verilen üst düzey eğitime hazırlamakta olduğu ifade edilmektedir.[61] Bu nokta düşünüldüğünde mektep mualliminin yetişmesi önem kazanmaktadır. Zira muallim bir anlamda, yüksek eğitim öncesi verilen temel eğitimde, mektepteki öğrencilerin zihinlerini üst düzey eğitime hazırlama kapsamında, öğrencilere medrese kurumunun yaklaşımını ve mantığını da vermektedir. Şurası bir vakıadır ki medrese gibi hukuk, bürokrasi ve öğretmenlik alanlarında eleman yetiştirmek üzere yüksek eğitim veren bir kurumun hazırlayıcısı olan mektepler, sıradan ve basit oluşumlar olmasa gerektir.

Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumlarında öğretici vasfına sahip olanlara, mektepler için muallim, medreseler için müderris denilmektedir. Muallim ve müderrisin yetişmesi için ayrı bir kurumdan ziyade medresede yetiştirme şeklinde bir uygulama vardır.[62] Yüksek eğitimde öğretim faaliyetlerini yürütecek olanların bu

---

[58] Hz. Peygamber döneminden itibaren mektebin gelişimi için bkz. Nebi Bozkurt, "Mektep", **DİA**, C. XXIX, 2004, s. 5-6; Cahit Baltacı, "Mektep: Osmanlılar'da Mektep", **DİA**, C. XXIX, 2004, s. 6-7.

[59] Ebu'l-ûlâ Mardin, **Huzur Dersleri**, C. II-III, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966, s. 147; Mefail Hızlı**, Bursa Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Sıbyan Mektepleri**, Bursa, Rahmet Yayınları, 1995, s. 83-86.

[60] Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Al-i Osmân**, Haz.: Dr. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurum, Ankara, 1998, s. 196-197. Burada Kavânîn-i Ulemâ-yı Kirâm faslında on altı sınıf sayılmaktadır. Bunlar Müftî, Muallim-i Sultânî, Kadı, Reîs-i Kavm, Müderris, Sâhib-i Fen, Şeyhülislâm, Kadıasker, Etıbbâ, Müneccim, Küttâb, Vâiz-i Nakşibendî ve Halvetî, Mürîd, Hutebâ, Eimme, Muallimîn-i Sıbyan olarak sayılmaktadır.

[61] George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı**, Çev.: Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 55.

[62] Muallim Cevdet, Osmanlı'da muallim (tâli muallim) yetiştirmeye mahsus ayrıca medrese yapılmayıp, hem müderrislerin hem de adlî ve idarî memurlukların bir yerden yetiştiğini bildirmektedir. 1264/1848'de Dârulmuallimîn'in açılmasından önce medreselere hem dârulmuallimîn hem de siyasî mektep nazarıyla bakılması gerektiğini söylemektedir. Yani medreseler dârulmuallimîn ve mekteb-i hukuk eğitimini birlikte vermektedir. Bundan dolayıdır ki adlî bir vazifeden istifa eden veya azledilenlerin serbest tedrisat hakkına sahip olduğunu bildirmektedir. Eski eğitim öğretim siyasetimizde adliye memurlarının aynı zamanda tedrise ehil olmaları gerektiğinin düşünüldüğünü ifade etmektedir. Bkz. Muallim Cevdet, "Dârulmuallimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", **Tedrisat Mecmuası**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 7 Mart 1332, sene: 6, C. VI, numara: 33-1, s. 177. Bu konferansın latinize tam metni için bkz. **Osmanlı Eğitim**

göreve kurumların içerisinde oluşturulan halifelik (kalfalık) ve muidlik statüsü çerçevesinde hazırlanması ve değerlendirilmesi söz konusudur. Bu iki statü eğiticilik vasfını ve tecrübesini kazanmada önemli bir aşamayı da göstermektedir. Teknik, tıp ve askerî okullarda, kurum içindeki kabiliyetli olanlar öğretici olmak için bir imkân bulabilmektedirler. Örneğin yatılı olan Mekteb-i Tıbbiye'de akşam vakitlerinde öğrencilerin derslerini müzâkere vaktinde tekrar ettikleri ve bu müzâkereyi üst sınıflardan kabiliyetli ve ehliyetli öğrencilerin alt sınıflara uyguladığı bildirilmektedir. Müzâkereci denilen bu öğrencilerin, gayretlerini artırmak için aylık maaşlarının da diğerlerinden fazla olduğu ifade edilmektedir.[63] Mezun olduktan sonra bu müzâkerecilerin öğretim yöntemlerine vâkıf olan üç tabib kalemiyeye mahsus rütbeyle taltif edilmiş ve muallim muavini makamında olmak üzere "ser halife" ismiyle mektepte kalmıştır.[64] Bu usulün medrese geleneğine benzer uygulamalar olduğundan söz edebiliriz. Muallim Cevdet, tâli dereceli (orta dereceli) medreselerde muallim olmak isteyenlerin daha icâzetnâme almadan alt sınıf talebesine ve arkadaşlarına ders verme mecburiyetlerinin olduğunu bildirmektedir. Kısm-ı âli öğrencilerinin ibtidâî mürebbilerinin görmeye mecbur oldukları bütün dersleri mufassalen tekrar etmeleri gerekmektedir. Tedrisatta merkeziyette yer alan bu usul "müttehidü'l-merkez" dairelere benzetilmektedir. Yani dersler her sene birbirini takviye ve tezyid ederek öğrenilmektedir. Muallim Cevdet, böyle bir yöntemin son asır tedrisat ve teşkilatı tarafından ihmal edildiğini ve yeni derslerin eski malumatı takviye ve tezyid meziyetlerinden mahrum bırakıldığını bildirmektedir.[65]

Medreselerde müderris olmak için ruûs imtihanına girmek gerekmektedir.[66] Ruûs, medrese tahsilini bitirip "mülâzim" olanlardan imtihanda muvaffakiyet kazananlara verilen beratın adıdır. Medrese tahsilini bitiren mülâzimlerin isimleri

---

Mirası, Haz. Mustafa Gündüz, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2013, s. 497-533; özeti için bkz. Muallim Cevdet**, Mektep ve Medrese**, Haz. Erdoğan Erüz, İstanbul, Çınar Yayınları, 1978, s. 57-79.

[63] Rıza Tahsin, **Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye**, s. 28.

[64] Rıza Tahsin, **Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye**, s. 33.

[65] Muallim Cevdet, "Dârulmuallimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", s. 181. Muallim Cevdet, bu uygulamayı Fatih döneminden bahsederken anlatmaktadır. Bundan dolayı yukarıdaki "Tâlî dereceli" ve "Kısm-ı âli" kavramlarını Sahn-ı Semân medreselerindeki "Tetimme" ve "Sahn" karşılığı olarak düşünmemiz gerekmektedir.

[66] Ahmed Asım Efendi, 1279/1863'te 27 yaşındayken Fatih Camii'nde talebe-i ulûma tedrise başlamış ve 1280/1864 tarihinde Bab-ı Fetva'da icra kılınan Ruûs imtihanında ehliyetini ispat ederek İbtida-i Hariç'ten bir kıta İstanbul Ruûsu almıştır. Bkz. Ebu'l-ûlâ Mardin, **Huzur Dersleri**, s. 147.

"Ruznamçe-i Hümâyûn"a kaydolunurdu. Bu mülâzimlerden yedi sene mülâzemet süresini tamamlayanlar imtihana girerler ve bunda başarılı olanlar ruûsu elde ederlerdi. İmtihanda başarılı olanlara verilen ruûsa, ilk seviyedeki "İbtidâ-i Hâric" medreselerine müderris olmaları hasebiyle "İbtidâ-i Hâric Ruûsu" da denilirdi. Ruûs alanların teşrifatça isimleri istihkakları derecesine göre yazılırdı. İbtidâ-i Hâric medresesinden sonra sıraları geldikçe yükselerek dâhil ve sahn medreseleri müderrisliklerine geçerlerdi.[67]

Sıbyan mekteplerine muallim yetiştirilmesi ile ilgili söz söyleyen bir çok kimsenin[68] kaynağı olan Muallim Cevdet, Fatih Sultan Mehmed Han'ın (1444-1446 ve 1451-1481) kurduğu medreselerin temel hususiyetlerinden birisinin, ibtidâî muallimi olacakların zikredilecek dersleri muhtasaran görmelerinin mecbur tutulması ve görmeyenlerin de muallimlikten men edilmesi olduğunu bildirmektedir. İbtidâî muallimlerinin okuması gereken dersler, sarf ve nahv-i Arabî, edebiyat (meânî, beyân, bedî'), mantık, âdâb-ı mübâhese ve usûl-i tedris, münakaşalı akâid (ilm-i kelâm), riyaziyat (hendese ve heyet) olmak üzere toplam on derstir.[69] Bu haliyle verilen derslere bakıldığında, onların medrese ders müfredatındaki yardımcı ilimler (âlet ilimleri) kapsamında olduğu görülmektedir. Bunlar arasında eğitim yöntemlerini kapsadığı anlaşılan ve Muallim Cevdet'in de üzerinde durduğu usûl-i tedris dersi

[67] Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1946, C. III, s. 71; Sahn müderrisliklerine atanma ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ayşe Zişan Furat, **XV. ve XVI. Yüzyılllarda Osmanlı Medreselerinde Eğitim: Sahn ve Süleymaniye Medreseleri Dönemi**, Konya, Adal Ofset, 2009, s. 52-60.

[68] Nafi Atuf, **Türkiye Maârif Tarihi (Bir Deneme)**, y.y., Muallim Ahmet Halit Kitaphânesi, 1930, s. 9; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 7. Burada Koçer, Muallim Cevdet'in verdiği Âdâb-ı Mubâhese dersini sehven "Muhasebe" olarak vermektedir; Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 442; Hızlı**, Bursa Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Sıbyan Mektepleri**, s. 52'de Nafi Atuf'tan naklen alıntı yapılmaktadır; Cemil Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s. 1; Yahya Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmuallimîn'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış", **OTAM**, sayı 20, 2006, s. 20.

[69] Muallim Cevdet, "Dârulmuallimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", s. 180. Muallim Cevdet, cetvel diye tabir ettiği ders programının Riyaziyat kısmında Hesap dersinin görünmemesinin yok manasına gelmediğini, bunun Hendese'ye memzûcen görüldüğünü bildirmektedir. Tarih ve coğrafyanın da cetvelde görünmediğini lakin bunlardan coğrafyanın, Heyet (Sema ve Arz) dersine, tarihin ise (Edebiyat) dersine ilaveten ve mahlulen mütâlaa edildiğini bildirmektedir. Yazar, Fransa, İngiltere ve Almanya'da bile tarih ve coğrafya derslerinin ancak elli seneden beri görüldüğünü ifade etmektedir. Bununla birlikte bir ders cetvelinden bahseden Muallim Cevdet, burada verilen bilglerin kaynağını belirtmemektedir.

dikkat çekmektedir. Kaynağı verilmeyen bu ders müfredatının Fatih (1444-1446 ve 1451-1481) dönemine aidiyetinin tartışılması gerektiği açıktır.

Osmanlı Devleti'nin XVIII. ve XIX. yüzyıldaki çok boyutlu değişiminin eğitim alanını da etkilediğine birinci bölümde değinilmiştir. Bahsi geçen dönemde yüksek eğitim vermek üzere yeni açılan teknik ve askerî okulların kendi bünyelerinde teşekkül eden orta öğretim kısmı XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde açılacak mektepler için bir model oluşturmuştur. II. Mahmud Han'ın (1808-1839) ilköğretimi tüm Osmanlı tebaasına yayma fikri ile birlikte halkın eğitilmesi meselesi yeni bir boyut kazanmıştır.[70] Bu çerçevede var olan ve yeni oluşan eğitim kurumlarını düzenlemek, ilerletmek ve organize etmek maksadıyla Meclis-i Maârif-i Umûmiyye (1846) kurulmuştur.[71] Mevcut ve yeni oluşturulacak okullar için öğretmenlerin durumlarına yönelik de bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin İmamzâde Esad Efendi, Mekâtib-i Rüşdiye için 1255/1839'da hazırladığı lâyihada mahalle mektebi hocalarının öğrencilere ders verirken nelere dikkat edeceğine dair bilgilendirmede bulunmuştur.[72] Ayrıca 1847 yılında Sıbyan mektepleri hakkında çıkarılan talimatta da mektep muallimlerinin eğitim öğretim yöntemleri ve ders araç gereçleri hususunda yönlendirildikleri görülmektedir.[73] Öğretmenlerin niteliğini arttırmaya yönelik bu tür gayretler mesleğin uzmanlarını ayrı bir okulda yetiştirme fikrini de gündeme getirmiş olmalıdır. Zira bir sene sonra önemli bir adım atılmıştır. Rüşdiye mekteplerinde öğretmenlik yapmak için yeni bir öğretici kuşağı

[70] II. Mahmud'un ibtidâî tahsilini mecbur kıldığı 1240 tarihli fermanı için bkz. Mahmud Cevad **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 1-3.

[71] **Takvim-i Vekâyi**, 27 Receb 1262/21 Temmuz 1846, sayı 303, s. 2, sütun 1. Meclis-i Maârif-i Umûmiyye hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)**, İstanbul, Eren, 1993, s. 231-234; Teyfur Erdoğdu, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı-I", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. LI, sayı 1, 1996, s. 194-197.

[72] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 23-25. 21 Zilkade 1254/5 Şubat 1839'da İmamzâde Esad Efendi Mekâtib-i Rüşdiye nâzırlığına getirilmiştir. Mahmud Cevad, Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin kuruluşunu Osmanlı Devleti'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin tahakkuku manasına geldiğini ifade etmektedir. Bkz. **a.e.**, s. 23.

[73] Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", **OTAM**, 1994, sayı 5, s. 25-27. 8 Nisan 1847 tarihli bu talimatın öğretim yöntemleri ve araçlarıyla ilgili şu kısmı örnek verilebilir: "… her bir mektebe lüzumu miktar ita buyurulacak levhalara eşkal-i hurufu yazdırmak münasip olacağından işbu levhalardan mektebe başlayan sabîlere birer tane verilip mesela taallüm eyledikleri Elif, Be, Te, Se, Cim satırını kabil olduğu derece ol levhaya yazdırıp harflere fethile hareke vererek Cim'e kadar okunduktan sonra şekl-i Elif böyledir ve bu harfe Elif derler diye çocuğun mümkün mertebe zihni aldığı tabir ile ifade ve bu siyak üzere birkaç kere tekrar ve iade edeler…" bkz. Akyüz, **a.y.**, s. 25.

yetiştirilmek üzere 10 Rabiülahir 1264/16 Mart 1848'de Dârulmuallimîn adı altında bir kurum oluşturulmuştur.[74]

Teknik ve askerî okullarda olduğu gibi bu okulun kurulmasından önce de Batı'daki örneklerin gözönünde bulundurulmuş olması muhtemeldir. Bu konuyla ilgili daha önce değinilen Takvim-i Vekâyi'de 1847 yılında çıkan üç yazı dizisinin ilkinde, Alman ve Fransız ilk ve orta öğrenimi hakkında bilgi verilmekte olup bu seviyedeki okullarda öğretmenlik yapacaklar için bir "Dârulmuallimîn" bulunduğundan bahsedilmektedir.[75] Bu tetkikler neticesinde bir fikir edinilerek yerli unsurların ön planda olduğu öğretmen okulu faaliyete başlamıştır. Buradaki yerli unsurları zikretmekten kastımız, okulun Batı'daki benzerlerinin birebir kopyası olmadığını belirtmek içindir. Okulun ilk müdürlerinden olan ve ilk nizamnâmesini hazırlayan Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), söz konusu nizamnâme ile birlikte sunduğu takririnde, Dârulmuallimîn talebelerinin "Arabî, Farisî ve riyaziyatta ifade ve talime muktedir" bulunmalarını şart koşmaktadır. Buradaki şart medrese eğitim anlayışında zihnin ilmî teşekkülünü oluşturmayı sağlayan âlet ilimlerinin önemli bir kısmını kapsamaktadır. Bununla beraber riyaziyat tahsilinin ön planda tutulduğu da

[74] **Takvim-i Vekâyi**, 23 Rabiülahir 1264/29 Mart 1848, sayı 372. Burada okulun açılış tarihi 10 Rabiülahir 1264/16 Mart 1848 Perşembe günü olarak verilmektedir. Açılışa Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'nin bütün üyeleri, okulun hoca ve talebeleri katılmıştır. Okulun yararları ve kuruluş gerekçeleri hakkında Arapça Hocası Yahya Efendi bir konuşma yaptıktan sonra Padişah'a dua edilmiştir. 1869'da yayınlanan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde "Dârulmuallmîn", Mekâtib-i Aliye'den sayılmaktadır. Bkz. Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Tarihçe-i Teşkilat ve İcraati**, s. 481. Osmanlı Devleti'nde öğretmen yetiştiren kurumların tarihsel gelişimi için bkz. Cemil Öztürk, **Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2005, s. 9-61.

[75] **Takvim-i Vekâyi,** 11 Muharrem 1264/19 Aralık 1847, sayı 361. Bu nüshada verilen bilgide, yapılmakta olan Dârulfünûn binasının iyice ortaya çıktığı ve tamamlandığında, mevcut mekteplerde okutulan ve öğrenilen fünûn ve maârifle beraber bütün ulûm, maârif ve sâir insanlık için lüzumlu olan her türlü gerekli fünûnun bahsi geçen Dârulfünûn'da eğitim ve öğretiminin yapılacağı bildirilmektedir. Fransız ve Alman mekteplerinin eğitim ve öğretim usullerinin incelendiği ve Alman mekteplerindeki fakir çocuklara dair sanayi ve hiref maddelerinde olan usulleri Fransa mekteplerinin usulünden daha faydalı olduğu ifade edilmektedir. Fransa mekteplerinin bazı metotları tercüme ile burada bildirilmektedir. Fransa'da terbiye-i âmme maddesi talim, nezâret ve idareden ibaret olan üçlü müstakil şube ile yönetilmektedir. Bu şubelerden ilki olan talim ve teallüm maddesi de üçe ayrılmaktadır. Bunlardan ilki dahi iki kısımdır. Kısm-ı evveli, yalnız mübtedîlere mahsustur. Bunda her sınıf ahali çocukları usûl-i mezhebiye ve mizan-ı ilm-i hesab vs. okuyup yazmaktadırlar. Bu kısım seviyeye göre erkek ve kızlar hakkında caridir. Kısm-ı sâni, kısm-ı evvelde tahsil eden öğrenciler için olup, burada ulûm, riyaziye ve fünûn-ı tabiiyenin malumât-ı âdiyesi talim olunmaktadır. Yukarıda bahsedilen Alman mekteplerinin Fransa mekteplerine karşı olan üstünlüğü bu maddede olduğu zikredilmektedir. Bu iki öğretim seviyesi için muallim yetiştirilmek üzere Dârulmuallimîn vardır.
Faik Reşit Unat, öğretmen okullarıyla ilgili olarak Dârulmuallimîn kelimesinin ilk defa Takvim-i Vekâyi'nin bu sayısında geçtiğini söylemektedir. Makalenin yazarının da Kemal Efendi olabileceğini ifade etmektedir. Bkz. Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, s. 30.

görülmektedir. Ayrıca nizamnâmede bir medrese uygulaması olan Ramazan ayında cerre çıkma usulünün önüne geçilmesi için bu yeni okuldaki talebelerin aylık harçlıklarının arttırılması üzerinde durulmaktadır.[76] Okula müdür olacak kişinin de medrese hocaları arasında makbul ve muteber olanlarından seçilmesi gerektiği; hesap ile coğrafya dersine müderris Osman Efendi'nin tayin edildiği belirtilmektedir.[77] Okulun öğrencilerinin medrese talebelerinden oluştuğunu da ilave etmemiz gerekmektedir.[78] Bu ve benzeri özellikler yeni kurulan okulun medrese eğitim anlayışı ile irtibatını göstermektedir.

1848'de kurulan Dârulmuallimîn'in hazırlanan ilk nizamnâmesinde öğrencilerin göreceği dersler hakkında da bir madde ayrılmıştır. Bu derslerin, usûl-i ifade ve talim, lisan-ı Fârisî, riyaziyattan fenn-i hesab ve lazım olacak mertebede hendese, mesâha, heyet ve coğrafya olduğu anlaşılmaktadır.[79] Burada zikredilenler şüphesiz ki okulda verilen derslerin tamamı olmayıp üzerinde durulması gereken ve okulun ayırt edici yönünü oluşturan derslerdir. Nitekim Dârulmuallimîn'in mezunlarından Vizeli Selim Sabit Efendi'nin şehâdetnâmesinde de belirtilen "Arapça ve Farsçada usûl-i ifade ve istifâdeyi tahsil ve Riyaziyat",[80] nizamnâmenin ilk şartı

[76] Yahya Akyüz, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmed Cevdet Paşa", **Milli Eğitim**, sayı 95, Mart 1990, s. 7-8. Ahmed Cevdet Paşa, takririnde belirttiği öğrencilerin Arapça ve Farsça ile ilgili hususu kaleme aldığı nizamnâmenin ikinci bendinde de belirtmektedir. Bkz. Akyüz, **a.e.**, s. 10.

[77] Tayyip Duman, H. Hüseyin Dilâver, "İstanbul'da Açılan İlk Darülmuallimîn: Kuruluş Amacı, Müdürü ve Hocalarının Nitelikleri, Tayin ve Maaşları", **Erdem**, C. IX, sayı 26, 1996, s. 653-655.

[78] Ahmed Cevdet Paşa, hazırladığı nizamnâmede "Talebe ve Mülâzim Yazmanın Usûlü" kısmının birinci bendinde "Birisi Dârulmuallimîn talebeliğine alınacak oldukta baş mülâzim kim ise o alıncaktır ve eğer mülâzim yok ise bir imtihan açılıp sıfat-ı matlûbe-i meşruhada her kim bulunur ise Dârulmuallimîn talebeliğine alınacaktır ve eğer sıfat-ı mezkûrede birkaç kişi bulunur ise imtihanda en âlâ davranan talebeliğe alınıp sâirleri dahi alâ meratibihim mülâzim tahrir olunacaklardır." belirterek yeni okulun öğrenci kaynağına işaret etmiştir. Bkz. Akyüz, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmed Cevdet Paşa", s. 11. Ayrıca bkz. Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, s. 572. Ayrıca Unat, I. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte eğitim işlerine önem verildiğini ve çok sayıda öğretmen yetiştirmek düşüncesiyle 900 medrese öğrencisinin imtihana tabi tutulmadan Dârulmuallimin-i İbtidâiye Şubesi'ne geçmesinin sağlandığını belirtmektedir. Bkz. Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, s. 33;

[79] Akyüz, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmed Cevdet Paşa", s. 12. Akyüz'ün bu maddeyi açıklarken ifade ettiği gibi eğitim ve öğretim yöntemlerini kapsadığı anlaşılan"Usûl-i İfade ve Talim" dersinin Dârulmuallimîn'e daha sonraları girdiği zannediliyordu. Nitekim Muallim Cevdet de, büyük ihtimalle bu nizamnâmeden habersiz olduğu için 1264'te kurulan Dârulmuallimîn'in ilk dersleri arasında usûl-i tedris ve terbiye derslerinin olmadığını bildirmektedir. Bkz. Muallim Cevdet, "Dârulmuallimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", s. 185.

[80] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Tarihçe-i Teşkilat ve İcraati**, s. 62. Burada sureti verilen şehâdetnâmedeki tarih 21 Şevval 1271/7 Temmuz 1855'tir..

olan dersleri içermektedir. Bunlar da okulun ders müfredatının bütününü kapsamamaktadır. Aynı şekilde okula talebe olacaklarda aranan vasıflardan birisi "Arabîde ibare istihracına… müstaid"[81] şeklinde olup, burada zikredilen Arapça da nizamnâmedeki dersler arasında yer almamıştır. Nizamnâmede derslerden bazılarının zikredilmesiyle talebesi medreselilerden oluşan bu yeni okulun medreseden farklı derslerinin olduğuna dikkat çekilmiş olmalıdır. Nizamnâmede yer verilmeyen dersler arasında tarih-i İslâm ve tarih-i umûmi bulunmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa'nın (1823-1895) Dârulmuallimîn'in müdürlüğünü yaparken bu dersleri verdiği bildirilmektedir.[82] Anlaşıldığı kadarıyla okulun kayıtlara geçen dersleri, nizamnâmede vurgulananlardan oluşsa da bunun hâricinde söz konusu kayıtlara girmeyen farklı derslerin bulunduğu verilen örneklerde görülmektedir.[83] Bununla birlikte yeni oluşturulan Dârulmuallimîn'in ilk ders programında din eğitimine konu olan derslerin zikredilmemesi ise ilk olarak biraz önce ifade edilen sebebe bağlanabilir. Yani kayıtlar derslerin tamamını içermemektedir. İkinci olarak da okulun öğrenci kaynağı medreselilerden oluştuğu için onların dinî bilgileri öğrenip geldikleri varsayılabilir.

Rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek için kurulan ilk Dârulmuallimîn'den sonra sıbyan ve idâdî seviyelerine yönelik öğretmen okullarının açılması söz konusu olmuştur.[84] 1869'da çıkarılan Maârif-i Umûmiyye

[81] Akyüz, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmed Cevdet Paşa", s. 10.

[82] Muallim Cevdet, muhtemelen hocası Selim Sabit Efendi'den aktardığına göre, Ahmed Cevdet Paşa'nın müdüriyeti ifasıyla beraber Tarih-i İslâm ve Umûmi dersleri de verdiğinden bahsetmektedir. Bkz. Muallim Cevdet, "Dârulmuallimîn'in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans", **Tedrisat Mecmuası**, Haziran 1333, C. VIII, No: 39, s. 436.

[83] Devlet salnâmelerinde Dârulmuallimîn ile ilgili verilen bilgilerde de derslerin tam bir programı verilmemektedir. 1280/1863, 1286/1869 ve 1288/1871 yıllarına ait olanlara bakıldığında okulun hocalarının ismine ve girdikleri derslere yer verilmektedir. Bu dersler yıllara göre şöyledir: 1280/1863'te Arabî, Riyazî; 1286/1869'da Arabî, Farisî,Tarih, İnşâ, Rika, Riyazî ve Türkçe; 1288/1871'de Dârulmuallimîn: Rika, İnşâ, Coğrafya, Riyâziye, Resim, Arabî Tekellümü; aynı yıl Dârulmuallimât'ta Mebâdi-i İlm-i Diniye ve Ahlâk, Hesab, Coğrafya, Sülüs, Nakış ve Resim. Bkz. **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1280, 18. Defa, s. 124; 1286, 24. Defa, s. 108 ve 111; 1288, 26. Defa, s. 134.

[84] 15 Kasım 1868'de Dârulmuallimîn-i Sıbyan kurulmuştur. 26 Nisan 1870'te de Dârulmuallimât açılmıştır. Sıbyan, rüşdiye ve idâdî (bu şube 1877'de açılmış) şubelerinden meydana gelen Dârulmuallimîn-i Kebir 1874 yılında kuruldu. Bkz. Cemil Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s. 8-12-20-134-145. Öğretmen yetiştiren okullar için güncel ve ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mehmet Ali Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Musa Çadırcı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2010, s. 55-145.

Nizamnâmesi'nde Dârulmuallimîn, yüksek okullar (Mekâtib-i Âliye) arasında sayılmıştır.[85] Yeni açılan bu öğretmen okullarıyla birlikte müfredatlar da belirginleşmektedir. Aşağıdaki tabloda Dârulmuallimîn'in üç kısmına ait dersler görülmektedir.

Tablo 3: Dârulmuallimîn Ders Programı 1316/1898[86]

İBTİDAİYE ŞUBESİ			RÜŞDİYE KISMI			ÂLİYE KISMI			
ESÂMİ-İ DURUS	1. SENE	2. SENE	ESÂMİ-İ DURUS	1. SENE	2. SENE	ESÂMİ-İ DURUS	1. SENE	2. SENE	3. SENE
Kuran-ı Kerim Maa Tecvit ve Fıkh-ı Şerif	4	3	Ulûm-i Diniye	-	2	Ulûm-i Diniye ve Şerh-i Akâid	1	1	2
Türkçe Kavâid ve İmla	3	_	Usûl-i Tedris	1	2	Edebiyat-ı Osmaniye	1	1	1
Usûl-i Tedris	_	1	İnşa	1	1	Kitâbet-i Resmiye	_	1	1
İnşa	_	2	Arabî	3	3	Usûl-i Tedris	_	_	1
Arabî Sarf ve Nahiv	2	2	Fârisî	1	1	Edebiyat-ı Arabiye	1	1	1
Kavaid-i Fârisî ve Gülistan	2	2	Fransızca	2	2	Edebiyat-ı Fârisiye	1	1	1
Fransızca	_	1	Hesab	2	2	Fransızca	4	4	3
Hesab	2	2	Usul-i Defteri	1	1	Hesab	2	_	_
İlm-i Eşya	1	1	Cebir	1	1	Usul-i Defteri	1	1	_
Coğrafya-i Umumî ve Osmanî	2	2	Hendese	1	1	Cebr-i Adi ve Ala	2	1	1
Tarih-i İslam	2	1	Hikmet	1	2	Hendese	1	2	1
Hüsn-i Hat	1	1	Mevalid	1	1	Müsellesat	1	1	_
			Coğrafya	2	1	Tersimat-ı Riyaziye	_	_	2
			Tarih	2	2	Kozmoğrafya	_	1	1
			Hüsn-İ Hat	1	1	Makine	_	1	1
			Resim	1	1	Hikmet-i Tabiiye	2	2	1
			Kavaid ve İmla	1	-	Mevalid-i Sülüse	2	1	2
						Coğrafya-yı Umumî ve Umranî	1	1	1
						Tarih-i Umumî ve Osmanî	1	1	1
						Kimya	2	2	1
						Kavanin	1	1	1
						İlm-i Servet	_	1	1
Yekün	19	18	Yekün	22	24	Yekûn	24	25	24

Tablo 3'te Dârulmuallimîn'in iki senelik İbtidâiye Şubesi'nde her iki sınıfta Kur'ân-ı Kerim ve fıkh-ı şerif dersi, iki senelik Rüşdiye Şubesi'nin ikinci senesinde ulûm-ı diniye dersinin bulunduğu görülmektedir. Bunun yanında Arapça her iki

[85] Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi, 51. Madde. Bkz. Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Tarihçe-i Teşkilat ve İcraati**, s. 481.
[86] **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1316, s. 127-129.

senede üçer saat, Farsça birer saat olarak verilmiştir. Dârulmuallimîn'in üç senelik Âliye Kısmı'nda ise ilk iki sene birer saat, üçüncü sene ise iki saat ulûm-ı diniye ve Şerh-i Akâid dersi yer almaktadır. Ayrıca her sene birer saat edebiyat-ı Arabiye ve Fârisiye dersi mevcuttur.

Dârulmuallimîn'in her üç seviyesinde verilen yüksek din eğitimini ilgilendiren dersleri iki gruba ayırabiliriz. İlki ilmihâl bilgisi seviyesinde olan ulûm-ı diniye ve akâid dersleri,[87] diğeri de medrese müfredatında âlet ilimleri kapsamındaki Arapça ve Farsça dersleridir. Bu durum şunu göstermektedir: Medrese eğitiminin önemli unsuru olan Arapça ve Farsça varlığını yeni mekteplerde devam ettirmektedir. Osmanlı toplumunda bir kişide oluşması hedeflenen zihnin ilmî teşekkülünü sağlamak için bu dersler önemli bir yer tutmaktadır.

2.3. Hukuk Okulları ve Din Eğitimi

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yapısındaki çok yönlü değişim, II. Mahmud Han (1808-1839) döneminde bir çok yeni oluşumu ve bunlara bağlı olarak da yeni kurumu ortaya çıkarmıştır. Devlet yapısındaki değişimin önemli noktalarından birisi eyalet, sancak, liva ve kazaların idarî özelliklerinde olmuştur.[88] Tanzimat'ın ilanı ile birlikte bahsi geçen birimlerin yönetiminde söz sahibi olacak meclisler kurulmuştur. Bu meclislerin oluşturulmasında etken olan âmilin Tanzimât'ın ilanından sonra vergi toplama işleminde yapılan düzenlemeler olduğu ifade edilmektedir.[89] Bu kapsamda sancaklara hükümet tarafından gönderilen "muhassıl-ı emvâl" adlı görevlinin etrafında, her sancak merkezinde vergi işlerinin ve burayı ilgilendiren diğer meselelerin görüşülmesi ve bu doğrultuda uygun kararlar alınması için ilk kez "Muhassıllık Meclisleri" kurulmuştur.[90] 1255/1840 yılında hâkimlerin durumlarıyla ilgili yayınlanan talimnâmede, şer'î mahkemelerin

[87] Ulûm-ı Diniye dersinin öğretimi ile ilgili açıklamada bu dersin ilk iki senede ilmihal konularını, üçüncü senede de inanç konularını içerdiği görülmektedir. Bkz. **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1316, s. 455-458.
[88] Geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara, TTK Basımevi, 2000, s. 70-97.
[89] Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", **Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, TTK Yayınları, Ankara, 1985, s. 257-258.
[90] Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması", s. 258.

yargılama konusu dışında kalan "idare, vergi veya ceza" ile ilgili bir takım hususların yerel meclis tarafından "muhâkeme ve müzâkere" edilmesiyle ilgili bir madde bulunmaktadır. Nizâmiye mahkemelerinin oluşumuna zemin hazırlayan bu gelişmeler[91] ileride yargılamanın ve mahkemelerin ayrışmasına da ortam hazırlayacaktır.[92] Mahkemelerin şeklen ve usulen ayrışması, hukuk alanlarının ve bunların uygulayıcısı olacak olan hâkim ve hukukçuların da bölümlenmesi manasını taşımaktadır. Bu durum doğal olarak süreç içinde hukuk eğitiminin de çeşitlenmesine neden olmuştur.

Bahsi geçtiği üzere devlette XIX. yüzyılda yaşanan değişim neticesinde medreseden farklı müstakil hukuk okulları ve bünyesinde hukuk eğtiminin verildiği Mekteb-i Mülkiye (1859) gibi kurumlar ortaya çıkmıştır. II. Mahmud Han'ın (1808-1839) döneminden önce ve sonra şekillenen yeni devlet anlayışı ister istemez yeni hukuk alanlarını da beraberinde getirmiştir. Kara ve deniz ticaretinin önceki yüzyıla nazaran artışı, gayrimüslimlerin vatandaşlık hakları elde etmeleri, yeni devlet anlayışına göre düzenlenen kanun ve nizamnâmelerin çoğalması, medenî kanun düzenlemeleri gibi etkenler yeni hukuk alanlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.[93]

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde hukuk eğitimi medreselerde yapılmıştır. Medreselerin eğitim müfredatında günümüzde İslâm Hukuku da denilen fıkıh ilminin eğitimine önemli bir yer ayrılmıştır. Bununla birlikte yeni hukuk alanlarının öğretilmesi meselesi İslâm Hukuku'nun öğretildiği medreseler hâricinde başka kurumlarda düşünülmüş olmalıdır. İleride görüleceği üzere, yeni hukuk alanları XIX. yüzyılda medrese müfredatına alınmamış, lakin bu alanların öğretiminin yapıldığı yeni hukuk okullarının ders programına yüksek din eğitimi

[91] Jun Akiba, "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'lîmnâme-i Hükkâm", **Osmanlı Araştırmaları**, XXIX, 2007, s. 17. Talimâtnâmede bahsi geçen beşinci maddedir. Bkz. Akiba, **a.y.**, EK-1, s. 36.

[92] Nizamiye mahkemelerinin kuruluş ve gelişim süreci için bkz. Sedat Bingöl, **Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004; Ekrem Buğra Ekinci, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 125-233; M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", **DİA**, İstanbul, 2007, C. XXXIII, s. 185-188.

[93] Tanzimat sonrası hukukî gelişmeler için bkz. M. Âkif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Beta, 2009, s. 419-434.

müfredatında yer alan usûl-i fıkıh ve çeşitli dallarıyla birlikte fıkıh dersleri dâhil edilmiştir.

Bu çerçevede Hukuk Okulları başlığında XIX. yüzyılda medrese dışında kurulan hukuk eğitiminin verildiği okullar dikkate alınmıştır. Özellikle bu okulların, konumuzu yakından ilgilendiren yüksek din eğitimi ile ilişkisi üzerinde durulmuştur. Muallimhâne-i Nüvvâb (1271/1855), Dârulfünûn-ı Osmanî'deki İlm-i Hukuk Şubesi (1286/1869), Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi (1287/1870), Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Mekteb-i Hukuk (1291/1874) ve müstakil olarak kurulan Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne (1297/1880) bütün müfredatıyla birlikte sadece hukuk eğitimi veren okullar olarak incelenmiştir. Bu okulların yanında Mekteb-i Mülkiye de (1275/1859) bünyesinde önemli hukuk derslerine yer vermesi hasebiyle burada ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar medrese yüksek eğitimini bitiren kişilerin önemli kısmı hukukî ve idarî alanlarda istihdam edilmişlerdir. Hukukçu yetiştiren eğitim kurumları ile Mekteb-i Mülkiye gibi devlete idarî eleman yetiştiren okulu ele almamızın nedeni bir anlamda medresenin bu alandaki görevlerini devralmalarıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında açılan hukukçu ve bürokrat yetiştiren okullar medrese yüksek eğitiminden, hem eğitim anlayışı hem de müfredat bakımından önemli derecede etkilenmişlerdir. Bu etkileşim münasebetiyle yüksek din eğitimine konu olan İslâmî ilimlerden fıkıh ve usûl-i fıkıh, yeni okulların müfredatında yer almıştır. Dolayısıyla medrese yüksek eğitim anlayışının merkezinde yer alan bu ilimlerin medrese hâricindeki yüksek eğitim veren kurumlara taşınması ve yüksek din eğitiminde yaşanan değişimdeki etkisi üzerinde durulmuştur.

2.3.1. Muallimhâne-i Nüvvâb (1271/1855) ve Din Eğitimi

Osmanlı Devleti'nde yargılama işleri, ilmiye sınıfı mensubu olan kadıların uhdesindedir. Medrese eğitim müfredatındaki ilimleri tahsil edip icâzet alan bir talebe-i ulûm, ruûs imtihanı neticesinde muvaffak olup mülâzemet ederek kazâ mesleğine yani 'tarîk-i kaza'ya dâhil olma hakkı kazanmaktadır.[94] Gerek büyük gerekse küçük yerleşim yerlerinde kadılar, çeşitli nedenlerden dolayı bizzat

[94] Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, s. 87.

görevlerinin başında bulunamamakta ve kendi yerlerine vekâlet eden nâib denilen yardımcıları göndermekteydiler. Nâibler, kadı adına hüküm verme yetkisine sahip olmakta, kadının diğer beledî ve idarî hizmetlerini yürütmekteydiler.[95] Büyük merkezlerdeki ve kazalardaki kadıların kendi yerlerine veya kendilerine yardımcı olarak atadıkları nâibler mevâlî, kadı ve müderrislerden olabildiği gibi ilmiye sınıfına mensup olmayanlardan da seçilebilmekteydi.[96] İlmiye sınıfına mensup olmayan nâiblerin eğitim seviyesi, anlaşıldığı kadarıyla medrese eğitim müfredatındaki ilimleri tamamlayamayan, ruûs beratı alamayan ve bunların aşağısında olan bir derecede bulunmaktaydı. İleride bahsi geçeceği üzere şer'î hizmetlerde bulunmak isteyen bu tür nâiblerin genelinin 1254/1838'de çıkarılan "Tarîk-i İlmî'ye Dâir Cezâ Kanunnâmesi"ndeki dört basamaklı derecelendirmeden gördüğümüz kadarıyla, seviyelerinin düşük olduğu anlaşılmaktadır.[97] Burada daha çok ruûs imtihanına girmeyen ve mansıb derecesinde kadılık vazifesi almayan nâibler üzerinde durulacaktır.

2.3.1.1. Kadılık ve Nâiblik Hakkında XIX. Yüzyıldaki Düzenlemeler

Kadılar ve nâibler hakkında XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın ilk yarısında arka arkaya fermanlar ve kanunlar çıkarılmıştır. Bir kısım tarihçi tarafından bu kanunların çıkarılma sebebi, "tarîk-i kazâdaki bozulma" görüşü merkeze alınarak açıklanmaktadır.[98] Bir kurumun işlevlerini gelişen şart ve durumlara göre yenileyememesi belirli bir döneme has değildir.[99] Kazâ alanında ortaya çıkan sıkıntılar dereceleri farklı olmakla birlikte her dönemde yaşanmıştır. Örneğin Kânun-

[95] İlber Ortaylı, "Kadı", **DİA**, İstanbul, 2001, C. XXIV, s. 73.
[96] Örneğin 1266/1850 yılına ait devlet salnâmesinde Siroz nâibi mevâlîden Muhammed Emin Efendi, Yanya nâibi Müderris Seyyid Hâlid Efendi, Bozcaada nâibi kudâttan Halil Hilmi Efendi ve Hanya nâibi ise Mustafa Şakir Efendi'dir. Bkz. **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 4. Defa, Sene 1266, s. 36.
[97] Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1981, C. XIV, sayı 25, s. 151.
[98] Örneğin bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, s. 255; Hamiyet Sezer Feyzioğlu, **Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'î Mahkemelerde Düzenlemeler**, Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 27.
[99] İnalcık, günümüze kadar gelen birçok kanunnâmenin üzerinde "Yeni ve muteber kanunnâme" ibaresinin olduğunu söylemektedir. Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 1958, C. XIII, no: 2, s. 111. Buradan hareketle Osmanlı Devleti'nde ihtiyaç olan her dönemde öncekini tadil eden yeni düzenlemeler yapıldığını ileri sürebiliriz. Bu durum sadece son döneme has değildir.

i Sultan Süleyman (1520-1566) tahta çıktığında, âdet üzere mevcut olan kadıların yeniden tayinini ve kadılıklarının tasdik işlemini yapmadan önce, kadıların teftiş edildiği ve bunun neticesinde birçoğunun câhil ve liyakatsiz olduğunun belirlendiği nakledilmektedir.[100] Burada görüldüğü üzere devletin en iyi olarak kabul edildiği dönemlerde de bir takım sıkıntılar bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısındaki yargılama konusu üzerine (tarîk-i kazâya yönelik) çıkarılan kanunların; kendini değiştiren ve dönüştüren devletin, yeni durumuna ve düzenine yönelik attığı adımlar, aldığı tedbirler olarak görülmesi, meseleyi "bozulmuşluk" sarmalından çıkarıp o dönemdeki yapılan çabaları anlamlandıracaktır.

Bahsi geçen yüzyıllarda Osmanlı Devleti çok boyutlu bir değişim ve yenilenme içindedir.[101] 1789-1861 yılları arasındaki dört padişahın 72 senelik zamanında çıkarılan kanun ve düzenlemelerin sayısı devletin içine girmiş olduğu değişimin boyutu hakkında bir fikir vermektedir. Kanun derlemecisi Karakoç Sarkis'in seçerek tedvin ettiği Külliyât-ı Kavânîn'in fihristinde söz konusu dönemde çıkarılan kanun ve düzenlemelerin toplam sayısı yaklaşık bin altı yüz otuz beştir.[102]

---

[100] İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 1975, C. XXX, s. 125. Ortaylı'nın kaynak gösterdiği belgede durum şu şekilde geçmektedir: "…Âsitân-ı cihanpenah canibine arzolunan budur: Padişah-ı âlem-ârâyı medde zıllehû âla kâffeti'l-enâm devletle serîr-i saltanata cülûs ettiği esnada muktezâ-yı zamana göre her taifeye bî ehil kimesneler halt olunup sonra tedârük olunup ihraç olundu. Amma ehl-i ilm fakirlerden kudât-ı üftâdelere halt olunan bivechi mine'l-vücûh tarîk-i tahsil-i ilme sâlik olmamış kadı nâiblerinden ve ednâ cihetten ma'zûl olanlardan ve ednâ cihet talebine gelenlerdir ki, şefî' vasıtasıyla hilâf-ı vâki' terbiyet ile kadı olmuşlar idi. İhrâc olunmayup yevmen fe yevmen mütezâyid olmuştur…" metnin devamında sıkıntılı olan kadıların bulunduğu yerlerin ismi verilmektedir. Vesika (Topkapı Saray Arşivi, E. 10869) için bkz. Mustafa Cezar, **Osmanlı Tarihinde Levendler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 271 (belgenin orijinal fotokopisi, s. 343'dedir); Sultan Yıldırım Bayezid dönemindeki kadıların durumu için bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, s. 84.

[101] Benzer şekilde Fatih Sultan Mehmed Han (1444-1446, 1451-1481) döneminde de Osmanlı Devleti'nde yoğun bir yeniden yapılanma süreci yaşanmıştır. Bu dönemde Fatih kendisinden sonraki Osmanlı hukuk anlayışına ve kanunlarına etki edecek kanunlaştırmalar gerçekleştirmiştir. Fatih'in çıkarmış olduğu önemli iki kanunnâmenin İslâm hukuk nazariyesi karşısında şekil ve mahiyet bakımından önemli bir yenilik olduğu ifade edilmektedir. Bkz. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", s. 110-126.

[102] Çıkarılan kanun ve düzenlemelerin Padişahların dönemlerine göre sayılar şöyledir: Sultan III. Selim Han (1789-1807) döneminde 71; Sultan IV. Mustafa Han (1807-1808) döneminde 8 (Karakoç bu iki dönemde ağırlıklı olarak Ermeniler hakkında çıkan kanunları derlemiştir.); Sultan II. Mahmud Han (1808-1839) döneminde 505 (Bu dönemde çıkan kanunların yeniçeriliğin kaldırılışından sonra yoğunlaştığı görülmektedir. 1826'dan önce 77, bu tarihten sonra ise 428 kanun ve düzenleme yapılmıştır.); Sultan Abdülmecid Han (1839-1861) döneminde 1051. Bu veriler Karakoç'un derlemeye aldıklarına aittir. Kitabına dâhil etmedikleri de hesaba katılacak olursa sayı biraz daha fazla

Bu verilere bakıldığında Sultan II. Mahmud Han (1808-1839) döneminde öncekilere nazaran, devlet işleyişine yönelik Tanzimât'ın ilanından evvel yoğun bir kanunlaştırma ve düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Sultan Abdülmecid devrinde ise bu çabaların ikiye katlandığı müşahede edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde kadıların ve nâiblerin durumları hakkında III. Selim (1789-1807) döneminde çıkarılan bir takım fermanlara bakıldığında[103] kazalara gönderilecek kadıların âlim, hükme kâdir ve âdil olmaları, imtihansız mülâzemet verilmemesi, imtihansız kadı tayin olunmaması, kadıların görevlerini hakkıyla yerine getirmeleri, kendilerine seçecekleri nâiblerin ehliyetli ve insaflı olması, halktan alacakları ücretler konusunda haksızlık etmemeleri, küçük yerleşim birimlerinde kadıların kendi yerlerine nâib atamamaları, nâib tayininin zorunlu olduğu durumlarda Şeyhülislâm'ın onayının alınması gibi hususlar üzerinde durulduğu görülmektedir. Fermanlarda geçen konular, kadıların ve nâiblerin eğitimi ve yetişmesi ile ilgili hususları değiştirmemiş lakin var olanın daha iyi bir tarzda yürütülmesini sağlamaya yönelik olmuştur. Daha önceden kadılar tarafından atanan nâiblerin, bu döneme ait fermanlardaki hükümle birlikte Şeyhülislâm'ın onayı alınarak görevlendirilmesi nâiblik sisteminin değişeceğine bir işaret kabul edilebilir.

II. Mahmud Han (1808-1839) döneminde ve sonrasında da nâibler hakkında bazı düzenlemeler yapılmıştır.[104] 1250/1834 yılında Takvim-i Vekâyi'de Nüvvâb hakkında sekiz ay ara ile çıkan iki emirde, önceki fermanlarda kısmen değinilen haksız yere ücret alınmaması ve nâib olarak atananların ehliyetli kimselerden olması

çıkacaktır. Ayrıca Sultan Abdülaziz Han (1861-1876) döneminde de yaklaşık 1210 adet kanun ve düzenelemeler çıkarılmıştır. Bkz. Karakoç Sarkis, **Külliyât-ı Kavânîn: Kavânîn, Nizâmât ve Ferâmîn ve Berevât ve İrâdât-ı Seniyye ile Muâhedât ve Umûma Ait Mukâvelâtı Muhtevidir**, Fihrist-i Tarihi: 16 Muharrem 855-3 Şaban 1293 (1451-1876), Haz.: Mehmet Akif Aydın, Fethi Gedikli, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, M. Macit Kenanoğlu, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006, C. I, s. 72-581.

[103] Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, s. 255-260. Burada kadıların ve nâiblerin hakkında 1789 ve 1793 yıllarında çıkan fermanların özetlerinden bahsedilerek, 1793, 1795 ve 1798 yıllarında söz konusu fermanlara ilaveler yapıldığı ve önceki hükümlerin tekit edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca bkz. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Selda Kılıç, "Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XXIV, sayı 38, 2005, s. 36-41.

[104] Hamiyet Sezer Feyzioğlu, **Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'î Mahkemelerde Düzenlemeler**, Kitabevi, İstanbul, 2010; İlhami Yurdakul, **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 191-192.

meseleleri yine öne çıkmaktadır.[105] Burada da "ehliyetli kimselerden olması" temennisinden başka nâiblerin yetişmesi veya niteliklerinin artırılması usulleriyle ilgili konular üzerinde durulmamıştır.

Yine bu dönemde kadılar ve nâibler hakkında 1254/1838 yılında, "Tarîk-i İlmî'ye Dâir Cezâ Kanunnâmesi" yayınlanmıştır.[106] Bu kanunnâmenin yayınlanmasındaki maksadın, yanlış işlere bulaşmış olan kadılardan ve özellikle çoğunluğu tanınmayan (meçhûlü'l-ahvâl) nâibler ve tanınan lakin sorunlu olan diğerlerini de terbiye ve tenbih etmek hakkında olduğu belirtilmiştir. Burada kadıların gördükleri davalarda ve hukukî işlerde alacakları ücretlerden, davalı-hâkim ilişkilerinde bir takım yanlışlık yapanlara ve rüşvet alanlara verilecek cezalardan bahsedilmektedir. Bunun yanında önceki fermanlarda üzerinde durulan ancak çözüm getirilmeyen liyakatsiz ve ehil olmayan nâibler hakkında önemli bir madde getirilmektedir. Kanunnâmenin ilanından sonra "meçhûlü'l-ahvâl" olan kimselerden şeriat hizmetlerinde bulunmayı talep edenlerin Şeyhülislâm'ın nezaretinde kurulacak bir komisyon huzurunda imtihana girmeleri gerektiği bildirilmektedir. İmtihan neticesinde 'icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye'ye kabiliyetli olanların, imtihandaki başarısını gösteren ve Şeyhülislâm tarafından mühürlenmiş pusula ile birlikte kazalara gönderileceği, bunların hâricindekilerin ise kazâ hizmetine alınmayacağı ifade edilmektedir.[107] III. Selim (1789-1807) döneminde çıkan fermanlarda nâib atama yetkisinde Şeyhülislâm'ın onayının alınması gerektiği üzerinde durulmuştu. Buna karşılık onayın ne şekilde olacağına dair bir açıklama getirilmemişti. Tarîk-i İlmî'ye

[105] **Takvim-i Vekâyi**, 11 Muharrem 1250/20 Mayıs 1834, sayı 83, s. 2, satır 2. Burada nâiblerin ve kadıların defter-i tevzi ve haraç-ı mu'tadlardan alınacak senelik ücretler konusunda hakkından fazlasını almamaları üzerinde durulmaktadır. Ayrıca ahkâm-ı şer'iyyeye memur olan nüvvâbın ehliyetli olması istenmektedir. **Takvim-i Vekâyi**, 23 Şaban 1250/25 Aralık 1834, sayı 93, s. 1, satır 2. "…Niyabet-i şeriyyenin daima erbâb-ı istihkâkda bulunması hususu üss-ü esâs-ı maslahat olarak…" şeklindeki ifade ile nâib olacak kişinin nitelikli olması gerektiği vurgulanmaktadır.

[106] Çadırcı, "Tanzımat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi". Bu makalenin 148-161. sayfaları arasında kanunnâmenin ve 25 Ramazan 1254/12 Aralık 1838'de yayınlanan zeylinin tıpkı basımı bulunmaktadır. Kanunnâme, Rabiülevvel 1254/Mayıs 1838 tarihinde bastırılarak bütün vilayet ve sancak merkezlerine gönderilmiştir. Bu dönemde sadece tarîk-i ilmiye için ceza kanunnâmesi çıkmayıp diğer memurlar için de böyle bir kanun hazırlanmış olduğu Karakoç Sarkis'in külliyatında görülmektedir. 'Memurîne Mahsus Ceza Kanunu' için bkz. Karakoç Sarkis, **Külliyât-ı Kavânîn**, C. I, s. 152.

[107] Çadırcı, "Tanzımat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi", s. 150-151. 25 Ramazan 1254/12 Aralık 1838'de bu Ceza Kanunnâmesi'ne bir zeyl yayınlanarak hâli hazırda görevli olan nâiblerin imtihana alınmayacağı, sadece tarîk-i kazâya yeni girenlere sınav yapılacağı bildirilmektedir. Bkz. Çadırcı, **a.e.**, s. 160-161.

yönelik yapılan bu düzenlemeyle birlikte nâib atama konusundaki onay alınması meselesinin nasıl olacağı izah edilmiştir. Bu durum aynı zamanda nâib atama işlerinin şeyhülislâmlık makamı tarafından yapılmasına yönelik bir çabadır.

Ceza kanunnâmesinde ayrıca nâibler kendi aralarında "ednâ, evsat, karîb-i a'lâ ve a'lâ" şeklinde derecelendirilmiş ve bunların kendilerini ifade edecek şekilde yazı yazmaya kabiliyetleri olursa ancak o zaman derecelerine göre kazâlara hâkim tayin olunacakları belirtilmiştir. Söz konusu derecelerden hiçbirisine giremeyenlere ilim tahsil etmeleri gerektiği bildirilecektir.[108] Bu hükümle birlikte ilk defa nâiblerin niteliğini belirleme ve kısmen de artırma hususunda somut bir adım atılmıştır. Buna rağmen yeni ve farklı eğitim ortamında nâibliği yeniden değerlendirme gibi bir durum henüz söz konusu olmamıştır. Bilakis liyakatsiz olan nâibler mevcut eğitim sistemine yönlendirilmişlerdir.

İlmiye sınıfındaki hiyerarşik düzenlemeden farklı olarak, bu kanunnâmede nâiblerin "ednâ, evsat, karîb-i a'lâ ve a'lâ" şeklinde derecelendirilmeleri yeni bir duruma ve ilerisi için de iki yönden yeni bir döneme işaret etmektedir. Bunların ilkinde medrese eğitim sisteminde yetişip müfredatta bulunan ilimleri sonuna kadar takip edemeyen ve icâzet alamayan, dolayısıyla ilmiye sınıfına giremeyen bir zümreye bizzat Şeyhülislâm tarafından şer'î işlerde yetki verilmesi söz konusudur. Nâibler, önceden kadılar tarafından atanarak onlara vekâlet etmeleri hasebiyle sınırlı yetkiye sahiptiler. Bu düzenlemeyle birlikte sorumlulukları artmaktadır.

Nâiblerin derecelendirilmesinde ikinci önemli nokta ise Tanzimât'ın arefesinde Osmanlı Devleti'nin yeni kanunî düzenlemelerini uygulayacak yeni hâkimler zümresinin oluşumunun öncüsü olmasıdır. Bu maddenin medrese yüksek

[108] Çadırcı, "Tanzımat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi", s. 151-152. Ceza kanunnâmesindeki dereceler şu şekilde belirlenmektedir: "Bir kimse hidmet-i şeri'ate tâlib oldukda kendine Türkçeye tercüme olunmuş kütüb-ü fetâvâ-yı mutebereden bir yahud iki sûret-i nukûllü fetvâ ve mütûn-ü fıkıhtan bir mahall-i ders gösterilip, eğer ol tâlib ancak Türkçe sûreti anlayıp takrir ve tefhime kudreti olur ise ednâ ve sûret-i mezkûreyi hem okuyup ve hem nakl-i Arabîsine tatbik etmeğe muktedir olur ise evsat ve sûret-i mezkûreyi okur ve nakl-i Arabîsine tatbik eder ve mütûn-ü Arabîyeden gösterilen mahalde meseleyi istihrâc eyler ise karîb-i a'lâ ve bunların mecmûuna iktidarı olduktan sonra gösterilen meselenin kavâid-i usûl-i fıkıh üzere cihet-i istinbâtına dahî âlim olur ise a'lâ itibar olunub ve bunların her biri mâ fi'd-damîrlerini ifade edecek yazı yazmaya kudretleri olur ise bunlar merâtibince kazâlara hâkim tayin buyurulub, merâtib-i mezkûreden hiç birisinde de muktedir bulunamaz ise tahsil-i ilim etmek üzere cevab i'tâsıyla müczî ola."

eğitim sistemini ilgilendiren kısmı ise uhdesinde bulundurduğu "hukukçu eğitimi"ni ileride, kendisinin dışında oluşturulacak yeni eğitim kurumlarıyla paylaşacak olmasıdır. Bunlar Muallimhâne-i Nüvvâb (1855) başta olmak üzere açılacak olan diğer hukuk eğtimi veren kurumlardır.

Kadı ve nâiblere yönelik 1254/1838'de çıkan bahsi geçen cezanâmeden yaklaşık on dokuz ay sonra 1255/1840 yılında kaza işleriyle ilgili bir talimnâme yayınlanmıştır.[109] Yargılama işlerini yürütecek olan kişilerin, Tanzimât ile birlikte hayata geçirilen muhassıllık sistemi içerisindeki durumları üzerinde durulmaktadır. Bahsettiğimiz ferman ve kanunlarda değinilen nâibin Şeyhülislâm tarafından atanması meselesi burada da teyit edilmektedir.

Talimnâmenin ikinci maddesi kadı ve nâiblere devlet tarafından aylık maaş tahsis edilmesiyle ilgilidir. Akiba, Tanzimat'ın mali alandaki reformunun ana hedefinin iltizam sisteminin kaldırılması ve devlete devlet adına vergi toplamakla görevlendirilen Muhassıllık sisteminin getirilmesi olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında mahkeme harçlarının da bu sisteme aktarıldığını belirtmekte ve buradan hareketle kadılıkla ilgili düzenlemeleri Tanzimat'ın mali reformlarının önemli bir parçası olarak görmektedir.[110] Bu talimnâme ile birlikte kadı ve nâiblere aylık maaş tahsisi getirilmişse de daha sonra nâiblere takdir edilen maaş, kanunun ilanından yaklaşık yirmi bir ay sonra kaldırılarak, eskiden olduğu gibi kendilerine mahkeme harçlarının bırakıldığı ifade edilmektedir.[111]

Bütün bunlarla birlikte talimnâmede nüvvâbın eğitimi ve niteliklerinin artırılması ile ilgili bir madde bulunmamaktadır. Bunun yanında yargılama işlerinin

---

[109] Jun Akiba, "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'lîmnâme-i Hükkâm", **Osmanlı Araştırmaları**, XXIX, 2007, s. 9-40. Talimnâmenin metninin transkripsiyonu makalenin sonunda 33.-36. sayfalardadır. Bu makalede yazar, 'talimnâmenin, Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak içeriğini, uygulanmasını ve sonuçlarını aynntılarıyla inceleyip, çıkan sonuçları Osmanlı kadılık teşkililatının tarihi gelişimi, Tanzimat'ın ilk yıllarında teşkilattaki düzenlemeleri ve genel Tanzimat reform hareketleri bağlamlarında değerlendirmesini' yapmıştır. Talimnâmenin tarihi hakkında bkz. Akiba, **a.e.**, s. 13-14.

[110] Akiba, "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'lîmnâme-i Hükkâm", s. 16. Akiba'nın makalesinde talimatnâmenin uygulandığı örnekleri verdiği kısımda, mahkeme harçlarının nâib maaşına oranı görülmektedir. Seferihisar-ı Günyüzü kazâsının nâbine aylık 3000 kuruş verilmektedir. Buna karşılık Seferihisar şer'iye sicilinde hicri 1256 yılının ilk dört aylık mahkeme geliri net 2997 kuruştur. Aynı şekilde Yenişehir'deki mahkeme geliri de net 7200 kuruş, nâibin maaşı ise 7500 kuruştur. Bkz. Akiba, **a.e.**, s. 19.-20.

[111] Bkz. Akiba, "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'lîmnâme-i Hükkâm", s. 25-26.

iyi bir şekilde yapılması için bir takım uyarı ve yönlendirmeler verilmektedir. Talimnâme-i Hükkâm'ın, Meclis-i Umûmî'de ilave olunan yedinci maddesinde, nüvvâbın halli müşkil olan meselelerde hüküm vermede acele etmemeleri ve konu hakkında hem yerel ulemâdan hem de Dersaâdet'ten öneri almaları gerektiği üzerinde durulmaktadır. Ayrıca mahkemede düzenleyecekleri şer'î senetleri, Mûsâzâde, Şânîzâde ve özellikle Debbâğzâde'nin tedvin ettikleri sakklere uygun olarak düzenlemeleri istenmektedir.[112]

Talimnâme-i Hükkâm'ın üzerinde durduğu mühim noktalardan birisi de henüz oluşturulan muhassıllık sistemiyle birlikte ortaya çıkan yeni idarî sistemde nâibin konumu ve en önemlisi de bu sistemle birlikte ortaya çıkan mahallî meclislere, şer'î hususların dışında kalan meselelerde mahkeme yetkisi verilmesidir.[113] Mahallî meclisler Nizâmiye Mahkemeleri'nin öncüsü olarak kabul edilmektedir.[114] Bu dönemden sonra şer'î mahkemelerin yanında bu tip mahkemelerin ortaya çıkması hukuk alanında yeni düzenlemeleri beraberinde getirmektedir.

Receb 1271/Nisan 1855'te yargılama işleriyle ilgili üç nizamnâme ve bir de tembihnâme çıkarılmıştır.[115] Kadılar hakkında çıkan nizamnâmede, mansıb kadılığı denilen mülâzemet usûlü ile elde edilen kadılıkların ne şekilde olacağından bahsedilmektedir. Buradaki kadılar medrese eğitim müfredatındaki ilimleri tamamlayıp icâzet alan ve ruûs imtihanında başarılı olanlardır. Aynı tarihi taşıyan Nüvvâb Hakkında Nizâmnâme ise mansıb kadılığı olmayan, bilakis onların yerine veya yanına atanan vekillerin durumu hakkındadır. Nizamnâmenin birinci bendinde "Umûr-ı niyabet-i şer'iyyede istihdam olunan nüvvâb efendiler ehliyet ve rütbe ve haysiyetleri itibariyle esnâf-ı hamse üzere tertip olunup…" şeklindeki ifade ile

[112] Akiba, "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'lîmnâme-i Hükkâm", EK-1, s. 36. Altıncı ve yedinci maddelerin Meclis-i Umûmî'de ilave edildiği bilgisi için bkz. Akiba, **a.y.**, EK-2, s. 38.

[113] Talimnâmede bu durum beşinci maddede belirtilmektedir. Madde şu şekildedir: "Umûr-ı cesîme ve mehâmm-ı saltanat-ı seniyye ve sâ'ir mevâdd-ı mu'tenâbihâda ber-vech-i muharrer ittifâk-ı ârâ keyfiyyet-i hasenesi elzem olmağla o makûle mevâddın muhâkeme ve müzâkere ve fasl ü ru'yeti ancak meclislere mahsus ola." Bkz. Akiba, "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'lîmnâme-i Hükkâm", EK-1, s. 36.

[114] Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", s. 185.

[115] "Bilumum Mehâkim-i Şer'iyye Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamnâmedir","Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kazâ Nizamnâmesi", "Nüvvâb Hakkında Nizamnâme", **Düstur I**, C. I, s. 301-324. Arka arkaya gelen bu nizamnâmelerin ilkinin tarihi yoktur. Diğer ikisinin tarihi 17 Receb 1271/5 Nisan 1855'tir. "Kudât ve Nüvvâbın Sûret-i Hareket ve Rusûmâtına Dâir Bâ-irâde-i Seniyye Karargîr Olan Usûli Şâmil Tenbihât", **Takvim-i Vekâyi**, 18 Receb 1271/6 Nisan 1855, sayı 521, s. 2-4.

mevcut tüm nâibler beş sınıfa ayrılarak normal kadılık mansıbında olanlar da sayılmıştır. Bu sınıflama mülâzemet usûlü ile kadılık elde etmiş olanlarla diğerlerini ayırd etmek için yapılmış olmalıdır.

17 Receb 1271/5 Nisan 1855'te çıkarılan Nüvvâb Hakkında Nizâmnâme'deki[116] sınıflandırmalara bakıldığında nüvvâb arasında, ilk ikisi hâlihazırda derecesine göre kadılıkta bulunanlar ve bu görevi yapabilecek ehliyette olan müderrisler, üçüncü ve dördüncü sınıfta daha önce şer'î hizmette bulunmayıp imtihan sonucunda ehliyetlerini ispat edecek mevâlî ve müderrisîn ile dereceleri ikinci sınıftakilerden aşağı olanlar sayılmıştır. Beşinci sınıfta ise ilk defa nâiblik mesleğine gireceklerden bahsedilmektedir. Bunların bir müddet mahkemelerde staj gördükten sonra, ki bu mahkemeler nâiblerin yetişeceği birer "mektep" olarak görülmektedir, imtihana alınıp seçilecekleri bildirilmektedir.[117] Beşinci sınıftakilerin medrese tahsili görüp icâzet alamayanları kapsadığı anlaşılmaktadır. Bunlar devam edecekleri mahkemelerde yargılama usulleri ve bunlarla ilgili resmî ve hukukî yazışmaları öğrenmeye gayret edeceklerdir. Daha sonra bu kişiler devam ettiği mahkemenin hâkiminden hem mahkemeye devamlarını hem de yargı mesleğinde başarılı olduğunu gösteren onaylı bir belgeyi Fetvâhâne'ye verip imtihan meclislerine kabul edileceklerdir.[118] Nâiblerin niteliğinin artırılması hususunda planlanan bu uygulamalar 1838'de çıkan Ceza Kanunnâmesi'nde gündeme getirilen nâib olacakların imtihan edilmesi meselesinden sonra hukukçu eğitimine yönelik atılmış önemli bir adımdır.

2.3.1.2. Nâiblerin Eğitimi

Görüldüğü üzere XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tarîk-i kazâya yönelik çıkarılan bir takım kanun ve talimatlar, devletin genel işleyişine uygun ve zaman içindeki gelişmelerle paralel olarak yapılmıştır. Adlî alanda 1855 yılında yapılan düzenlemelerle birlikte nâib, yargı meselesinin önemli bir aktörü olmuştur.

[116] **Düstur, Birinci Tertib**, C. I, Matbaa-i Âmire, 1279, s. 321-324. Bu nizamnâmenin Düstur dışında yayınlandığı yerler için bkz. Karakoç Sarkis, **Külliyât-ı Kavânîn.**, C. I, s. 266-267. Burada nizamnâmenin ilk olarak Meclis-i Âlî-yi Tanzimât'ta sonra da Meclis-i Umûmî'de tezekkür olunduktan sonra yayınlandığı ifade edilmektedir.
[117] **Düstur, Birinci Tertib**, C. I, Matbaa-i Âmire, 1279, s. 321, ikinci bend.
[118] **Düstur, Birinci Tertib**, C. I, Matbaa-i Âmire, 1279, s. 321, on ikinci bend.

Buna rağmen onların eğitimi ve niteliklerinin artırılması konusunda, imtihanla seviyelerinin belirlenmesi dışında bir şey yapılmamıştır. Nâiblerin seçiminde bir önceki kısımda zikredilen kanunlarda üzerinde durulan imtihan usûlünün önemsenmesi, Şeyhülislâmlık bünyesinde yeni bir oluşumu beraberinde getirmiştir.

Bu oluşum, 1855 yılında yeni nâib olacakların imtihan edilmesi için meşihatte kurulan "Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'iyye"dir.[119] Nüvvâb Hakkında Nizamnâme'de beşinci sınıf olarak kabul edilen ve henüz görev almayan nâibleri takip etme görevinin de verildiği Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'iyye'de[120] yeni nâib olacakların durumu hakkında, 24 Şevval 1271/10 Temmuz 1855 tarihinde Şeyhülislâm'a takdim edilen bir rapor hazırlanmıştır.[121] Raporda asıl olarak meclisin uyguladığı imtihanlar neticesinde bahsi geçen nizamnâmedeki beş sınıftan hiç birine girmeyenler üzerinde durulmaktadır. Bu tip kişilerin, mahkemelerdeki kâtip yoğunluğundan dolayı, mahkeme işleriyle ilgili yeteri kadar uygulama yapamayacakları ve böylesi bir işin uzun süreli olup maksada ulaştıramayacağı ifade edilmektedir. Bundan sonra meclisin kendi içinde yaptığı değerlendirmede, şer'î hizmetlerde görev almak isteyen yetenekli kişilerin "kısa zaman zarfında istihsâl-i liyâkat etmeleri için bir münasib mekânın Muallimhâne-i Kudât" olarak açılması teklif edilmektedir. Ayrıca "ilm-i fıkıh, ilm-i ferâiz, ilm-i sakk, hat ve defter-i kassâm"dan oluşan bir ders programı da sunulmaktadır. Burada okuyacak olan kabiliyetli kişilerde aranan nitelik de "istihrâc-ı meseleye muktedir" olmaktır. Öğrencilerin ilm-i fıkıh ve ilm-i ferâizi öğrendikten sonra fıkıh kitaplarındaki meselelere ilişkin kendilerine gösterilecek şer'î dava örneklerini, mevcut tercüme edilmiş fetvâ kitaplarındaki yerlerine müracaatla uygulamalı olarak benzer davalara ait şer'î belgeleri hazırlamaları ve "kassâm defteri" de düzenleyerek muallimlerine göstermeleri istenmektedir. Böylece az müddet içinde kabiliyetlilerin şer'î hizmete ilişkin konularda yetenek sahibi olacakları vurgulanmaktadır.

---

[119] Yurdakul, **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)**, s. 193.

[120] Ahmed Lütfi Efendi bu meclisin görevleri arasında şunları saymaktadır: "… niyâbet istid'âsında bulunan erbâb-ı talebin ahvâl ve liyakatlerinin tahkikiyle, isbât-ı ehliyet edenlerin açılan kazalara derecelerine göre memur ve tayin kılınmaları ve ehliyetleri olmayanların Muallimhâne-i Nüvvâb'a devamla tahsil-i ehliyet ve liyâkatleri sâbit olmayanların beyhhûde tasdi'âtdan ictinâb eylemeleri lâzım geleceği hususlarının Makâm-ı meşihata arz ve istizanından ibarettir." Bkz. **Vak'a Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi**, Yayınlayan: M. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1984, C. IX, s. 127.

[121] **BOA. İ.DH.** 326/21224.1, 24 Şevval 1271/10 Temmuz 1855.

Meclis-i İntihâb tarafından yazılan bahsi geçen öneriler, bir gün sonra Şeyhülislâm Meşrebzâde Ârif Efendi (d. 1206/1791-ö. 1275/1858) tarafından Sadrazam'a aynı içerikle ve okul için de bir yer gösterilerek sunulmuştur.[122] Bu yer Fetvahâne'ye yakınlığı gerekçe gösterilen, Süleymaniye Camii civarında bulunan Mekteb-i Edebiye'nin binasıdır. Bu yazışmalar Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'ye havale olunarak onların da oluru alınmıştır.[123] Bu yazışmalardan sonra nihayet padişahın iradesi çıkarak okulun kuruluşu 2-3 Zilhicce 1271/16-17 Ağustos 1855'te tamamlanmıştır.[124]

Şer'î hizmetlerde bulunacaklar için açılması düşünülen okulun ismi, başta Meclis-i İntihâb'ın raporunda olmak üzere kuruluş aşamasındaki resmî yazışmalarda "Muallimhâne-i Kudât" yani "Kadılar Okulu" şeklinde geçmektedir.[125] Lakin bu isim okulun kuruluşundan sonraki belgelerde geçmemiş, bunun yerine "Muallimhâne-i Nüvvâb" ismi kullanılmıştır.[126] Okulun ismi için ilk belgelerde "kadı" kelimesinin kullanılıp sonradan "nâib"de karar kılınması, yeni açılan kurumun eğitim içeriği ile medrese eğitimini birbirinden ayırmak için olmalıdır. Kadı ile nâib arasındaki fark,

[122] **BOA İ. DH.** 326/21224.2. Buradaki bilgi şu şekildedir: "…hidmet-i şer'iyyede istihdama kabiliyetleri olan kesânın müddet-i kalilede istihsal-i liyakat etmeleri için bir münasib mahallin Muallimhâne-i Kudât ittihaz olunması tezekkür ve tensib olunmuş ve Süleymaniye Cami-i Şerifi kurbünde kâin Mekteb-i Edebiye'nin matlûb olunan Muallimhâne ittihazına kabiliyet ve bâb-ı fetvaya civar bulunması cihetiyle kemâl-i münasebeti bulunduğundan…"; Ayrıca Devhatü'l-Meşâyih'da şöyle geçmektedir: "… Tekallübât-ı asriye ile usûl-i mevzûasına halel-i küllî gelmiş olan tarîk-i kazâ ile tarîk-i hükûmet ve niyâbete müceddeden nizâmât-ı mahsusa tesis ve te'sıl ve bâb-ı fetvâda zât-ı ma'dûdeden mürekkeb bir meclis-i intihâb teşkil ve memâlik-i mahrûsede istihdâm olunan Hükkâm-ı şer'i esnâf-ı hamseye taksim ve hükûmet-i şer'iyyenin mevkuf-ı aleyhi olan ilm-i fıkh ve sak ve ferâiz talimi için hidemât-ı şer'iyyede istihdam olunmak dâiyesinde bulunanlara Süleymaniye Câmii şerifi civarında Muallimhâne-i Nüvvâb namıyla bir mekteb küşâdiyle bezl-ü lütf-u amîm eylemiş…" bkz. Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, **Devhatü'l-Meşâyih: Osmanlı Şeyhülislamlarının Biyografileri (Devhatü'l-Meşâyih Mea Zeyl, Rusûmât Muhasebecisi Rıfat Efendi'nin Zeyli)**, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1978, s. 132.

[123] **BOA İ. DH.** 326/21224.3. "…sâye-i hümâ vâye-i Cenâb-ı Hilâfetpenâhî'de esas-ı devlet-i aliyye olan umûr-ı şer'iyye hademesinin bu veçhile terbiye ve talimleri dahi asr-ı muhâssa… hasr… Hazret-i mülûkâne-i semerât-ı… celilesine ilaveten fâika… ve cemile olmasıyla Mekteb-i mezkûrun ol suretle Muallimhâne-i Kudât yapılması tensib kılınmış…"

[124] **BOA İ. DH.** 326/21224.4. Okulun kuruluş süreci ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Jun Akiba, "A New School For Qadis: Education of The Sharia Judges in The Late Ottoman Empire", **TURCICA**, XXXV, 2003, s. 129-136; Ayrıca Osmanlı Devleti'nin farklı coğrafyalarında kurulan Nüvvâb okulları üzerine karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Ayşe Zişan Furat, "Nüvvâb Okullarının Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Haziran 2012, sayı 198, s. 151-175.

[125] **BOA. İ.DH.** 326/21224.1 (Meclis-i İntihâb'ın raporu); **BOA İ. DH.** 326/21224.2 (Şeyhülislâm'ın arzı); **BOA İ. DH.** 326/21224.3 (Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'nin değerlendirmesi); **BOA İ. DH.** 326/21224.4 (Okulun kurulduğunun bildirildiği belge); **BOA, AYND**, 727, s. 77; **İ.MVL.** 346/15002.4.1; **BOA A.MKT.NZD.** 161/79.1

[126] **İ.MVL.** 346/15002.2.1; **İ.MVL.** 346/15002.3.1. 17 Muharrem 1272/29 Eylül 1855; **İ.MVL.** 346/15002.3.2. 21 Muharrem 1272/3 Ekim 1855.

aynı zamanda nâib okulu ile medrese arasındaki farkı da göstermektedir. Zira kadı olmak için ulûm-ı Arabiye, mantık, kelâm, usûl-i fıkıh, fıkıh, tefsir, hadis ilimlerinin uzun bir eğitim sürecinde okunması gerekirken, nâib olmak için fıkıh, ilm-i ferâiz, ilm-i sakk ve hattın öğrenilmesi ve medreseye nisbeten kısa bir süre eğitim görülmesi gerekmektedir. İki okul arasındaki farkı adeta belirtircesine, Muallimhâne-i Nüvvâb'dan mezun olanlara ilmiye rütbesi verilmemiştir. 1855'te çıkan Nüvvâb Hakkında Nizamnâme'de belirtilen sınıfların son üçü kastedilerek, "sâlis, râbi ve hâmis" şeklinde, ilmiye sınıfı dışındaki memuriyetler için kullanılan rütbeler takdir edilmiştir. Bu rütbeler öğrencinin okul sonunda yapılan imtihandaki başarısına göre verilmiştir.[127]

Muallimhâne-i Nüvvâb, ders programında müstakil olarak hukuk derslerine yer vermesi ve mahkeme işleri ile ilgili uygulamaların olması hasebiyle, yargı alanında önemli bir kurum olmuştur. Okulun kurulduğu dönemlerde şer'î mahkemelerin hâricinde farklı yargı kurumları açılmış ve buralarda görev alacak yeni hukukçular için istihdam alanları oluşmuştur. Böyle bir ortamda Muallimhâne-i Nüvvâb mezunları, şer'î mahkemelerle birlikte farklı yargı alanlarına bakan nizamiye mahkemelerinin de önemli insan kaynağı haline gelmişlerdir.[128] Bu noktada hem nizamiye mahkemelerinde görev alacak hem de yeni oluşan hukuk müktesebatını öğrenecek hukukçuları yetiştirmek üzere açılacak hukuk mektepleri için Muallimhâne-i Nüvvâb'ın, okulda uygulanan eğitim mütredatı ve hukuk alanında meslekî kurumsal karakteri hasebiyle öncü bir kuruluş olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Muallimhâne-i Nüvvâb, medresenin hukukçu yetiştirme özelliğini, medrese eğitimini hiç almayanlar ya da yarıda bırakanlar için, büyük ölçüde üstlenmiştir. Dârulmuallimîn de aynı şekilde medresenin sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirme vazifesini uhdesine almıştı. Bu yeni eğitim kurumlarına girişte öğrenci olacaklar için medrese şartının aranmaması, okullara karşı öğrencilerin ilgisinin artmasını kaçınılmaz kılmıştır. Müfredatlarının medresede uygulanan programdan hafif, pratik

[127] **İlmiye Salnâmesi**, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 689-729. 1332 tarihinden sonra ise mezun olanların dereceleri 'Karîbü'l-a'lâ, A'lâ, Aliyyü'l-a'lâ' şeklindedir. Bkz. **a.e.**, s. 729-736.

[128] Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 282.

ve kolay olması ile okulu bitirdikten sonraki iş imkânlarının hazır bulunması Muallimhâne-i Nüvvâb'ın öğrenciler tarafından tercih edilebilirliğini artıran önemli özellikler arasında görülmektedir.[129]

Kuruluşundan itibaren Muallimhâne-i Nüvvâb'da eğitim kesintisiz bir şekilde devam ederken[130] 1291/1874 yılında Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'de okulun eğitimi ve genel işleyişiyle ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Bunların neticesinde Gurre-i Muharrem 1291/18 Şubat 1874'de okul hakkında "Muallimhâne-i Nüvvâb İçün Müceddeden Kaleme Alınan Talimatnâme" hazırlanmıştır.[131] Talimatnâmenin mukaddime bölümünde okuldaki eğitimden maksadın "ulûm-ı Arabiye talimi" olmadığı, bilakis okulun ilk kuruluşundaki raporda[132] ifade edildiği gibi "ilm-i fıkhın muamelât kısmıyla ilm-i ferâizi ve bunların ameliyatıyla fenn-i sakkı tedris ve talim" olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Ayrıca okula alınacak öğrencilerin miktarı ve niteliklerinin yanında okuldaki talim ve tedrisin ne şekilde olacağı da izah edilmektedir. Mukaddimede belirtilen hususta, dönemin devlet anlayışının gerektirdiği üzere bir hukuk eğitiminden maksadın, mahkeme işlerini yapacak kadar donanıma sahip, kısa sürede iş görebilecek seviyede ve pratik şekilde hukukçu yetiştirmek olduğu görülmektedir.

Mukaddimede okulda verilecek eğitimdeki gayenin "ulûm-ı Arabiye" eğitimi olmayacağı vurgusunu iki şekilde okumak mümkündür. Bunlardan ilki okulun eğitimini medrese eğitim müfredatından ayırarak, sadece hukuk eğitimi ile sınırlandığını belirtmek olmalıdır. İkincisi ise okulun eğitiminin yüksek seviyede olduğunu ifade ederek, âlet ilimleri kapsamında değerlendirilen "ulûm-ı Arabiye"yi tahsil etmiş kişilere hitap ettiği ayırımını belirtmek olmalıdır. Zira talimnâmenin birinci maddesinde belirtildiği üzere okula girmek isteyen talebenin seviye

---

[129] Meclis-i İntihâb'ın Muallimhâne-i Nüvvâb okulunun kuruluşu hakkındaki raporda okulun kurulmasıyla öğrencilerin ümitsizliğe düşmeyecekleri ileri sürülmektedir. Bkz. **BOA. İ.DH.** 326/21224.1, 24 Şevval 1271/10 Temmuz 1855. Burada ifade şu şekilde geçmektedir: "…bu süret-i sâye-i füyûzât-vâye-i Hazret-i şâhâneden o misüllü müsteiddânın ye's ve füturdan vikayesiyle beraber nizâm-ı mevzûundan maksad-ı aslî olan ehliyet ve liyakat hususunun dahi bir vefk-i matlûb hüsn-ü istihsaline bir tarik-i nâfi olacağı miyâne-i dâiyânemizde tezekkür olunmuş …"

[130] İlmiye Salnâmesi'nde okulun ilk açıldığından itibaren her sene mezun verdiği ve bunların isimleri ile birlikte okuldan mezun olma dereceleri gösterilmektedir. Bkz. **İlmiye Salnâmesi**, s. 689-729.

[131] **İST. MFT. MSH. DFT.** 3-1999-1, Muallimhâne-i Nüvvâb İçün Müceddeden Kaleme Alınan Talimatnâmedir, Gurre-i Muharrem 1291/18 Şubat 1874

[132] **BOA. İ.DH.** 326/21224.1, 24 Şevval 1271/10 Temmuz 1855.

bakımından, Şerh-i Akâid'in üzerinde ders görmüş olmasının yanında fıkhın muamelat kısmı sayılan Dürer kitabından imtihan olunması ve bu sayede fıkhî meselelere aşina olduklarının görülmesi şart koşulmaktadır.[133] Ayrıca talimatnâmenin on dördüncü maddesinde Çatalcalı Ali Efendi'nin fetva kitabının muamelat kısmından birer fetva gösterilerek, bununla ilgili açıklamaların yazılı olarak yapılması istenmektedir. Okula girişte fıkıh birikimine yönelik ileri sürülen şartların ilk zamanlarda aranmadığı halde sonradan istenmesi, eğitimdeki kalitenin artırılması gayretleri olarak okumak mümkündür.

Muallimhâne-i Nüvvâb'da okula giriş şartları, sınıf geçme, mezuniyet imtihan usulleri ve okula devamla ilgili meselelere (on yedinci madde) özen gösterilmesi, 1870'te açılan Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'ndeki eğitimin sorunları hakkındaki raporda ileri sürülen tespitleri hatırlatmaktadır. Raporda, dershânenin başarısızlığındaki etkenlerden birisinin öğrencilerin imtihan edilememesi olduğu üzerinde durulmaktadır.[134] Dolayısıyla Muallimhâne-i Nüvvâb'daki eğitimin niteliği arttırılmaya çalışılmaktadır.

Muallimhâne-i Nüvvâb hakkındaki talimatnâmede okulun ders programı hakkında da bilgiler verilmektedir.[135] Buna göre okulda fıkıhtan Dürer, Mültekâ (bu iki kitabın muamelata dair olan kısmı), Mecelle, ilm-i ferâiz ve fenn-i sakk dersleri okutulacaktır. Ayrıca uygulamalı olarak 'zabt-ı dava', şer'î mahkemelerde yazıldığı şekliyle öğretilecektir. Muallimler ilm-i ferâiz dersini okutup bunun amelîsini öğrencilere öğretip, kassâm defterinin nasıl hazırlanacağını tarif edeceklerdir. Öğrenim süresinin de iki yıl olacağı belirtilmektedir. Sınıf oluşumları da Mekteb-i Tıbbiye'deki gibi üst sınıf birinci, alt sınıf da ikinci olarak kabul edilmektedir. Yani imtihan neticesinde başarılı olanlar ikinci sınıftan birinci sınıfa geçeceklerdir.

---

[133] **İST. MFT. MSH. DFT.** 3-1999-1, Muallimhâne-i Nüvvâb İçün Müceddeden Kaleme Alınan Talimatnâmedir, birinci madde.

[134] **Y.EE.** 41/159. Burada şu şekilde ifade edilmektedir: "…birkaç sene evvel Bâbıâli'de nezâret-i celile-i müşârun ileyh dairesinde küşâd buyurulan İlm-i Hukuk dersleri gerçi devam etmekte ve bu suretle hayli istifade olunmakta ise de âsâr-ı fi'liyyesi arzu olunduğu dereceye henüz vâsıl olamayıp, bunun sebebi dahi …sâlisen, devam eden talebenin şimdiye kadar imtihan olunup semere-i mektebin fi'len ve alenen müşahede olunamaması…"

[135] **İST. MFT. MSH. DFT.** 3-1999-1, Muallimhâne-i Nüvvâb İçün Müceddeden Kaleme Alınan Talimatnâmedir, Gurre-i Muharrem 1291/18 Şubat 1874, dördüncü madde.

Okulun yeni hazırlanan ders programında dikkat çeken en önemli nokta, 1868'de yazılmaya başlanan ve "medenî kanun" olarak kabul edilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin[136] müfredata alınmasıdır. Mecelle, Muallimhâne-i Nüvvâb'dan önce farklı bir hukuk okulunda okutulmaya başlamıştı. Örneğin Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nde 1870 yılında öğretime konu olmuştu.[137] Mecelle'nin müfredata alınması, Muallimhâne-i Nüvvâb'ın kendisini yeni yargı sistemine göre yenilediğine işaret sayılabilir.

Muallimhâne-i Nüvvâb öğrencilerine bir üst sınıfa geçmeleri için yapılacak sınavlarda Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarından oluşan kitabın[138] muamelatla ilgili kısmından on iki soru yöneltilmekte; sınıf geçebilmeleri için bu soruların hepsine cevap vermeleri gerekmektedir. Başaramayanların sınıf tekrarı yapmaları icap etmektedir. Okulun birinci sınıfındaki öğrencilerden nâiblik mesleğine geçmek isteyenler üç sene üst üste imtihana girebilmektedirler. İmtihanların üçünde de başarısız olanlara "tezkire" verilerek "Sunûf-ı Sülüse"nin rağbet etmediği kazaların niyabetine tayin olma imkânı tanınmaktadır.[139]

Talimatnâmede vurgulanan üç derste görüldüğü üzere fıkıh eğitiminde usûl kısmı daraltılmış ve işin muamelat ile fetvalar kısmı pratik bir şekilde birkaç kitapla sınırlandırılmıştır. Medrese yüksek eğitim anlayışında bir hukukçunun yetişmesi kısa zamanda olmamakta aksine uzun ve yorucu bir süreci gerektirmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında devlet idarî anlayışında az bir müddette, düşük maliyetle hedefe ulaştıracak eğitim tarzı ön planda olmaktadır. Dönemin eğitim anlayışı da bu yöndedir. Bu minval üzere ilmiye sınıfı mensupları da dönemin yeni eğitim işleri ile yakından ilgilenmektedirler. Muallimhâne-i Nüvvâb'ın kurulduğu sene yani 1271/1855 senesinin Meclis-i Maârif-i Umûmiyye Müdürü, ilmiye sınıfından 'Sadr-ı

---

[136] Mecelle hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Öztürk, **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İstanbul, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1973 (Burada Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin metin kısmı da bulunmaktadır); Mehmet Âkif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye", **DİA**, İstanbul, 2003, C. XXVIII, s. 231-235.

[137] Bkz. Tablo 12.

[138] Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan itibaren kullanılan, çok sayıda nüshası bulunan muteber fetva kitabıdır. Bu kitabın açıklamalar ilave edilerek latinizesi yapılmıştır. Bkz. Çatalcalı Ali Efendi, **Açıklamalı Osmanlı Fetvaları: Fetâvâ-yı Ali Efendi**, Açıklayan: H. Necati Demirtaş, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2014, 2 cilt.

[139] **İST. MFT. MSH. DFT.** 3-1999-1, Muallimhâne-i Nüvvâb İçün Müceddeden Kaleme Alınan Talimatnâmedir, Gurre-i Muharrem 1291/18 Şubat 1874, dokuzuncu ve on ikinci madde.

Anadolu' payeli İsmet Bey'dir.[140] Muallimhâne-i Nüvvâb'ın açılması hakkında rapor hazırlayan Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'in başkanı Sirozîzâde Mehmed Tâhir Efendi, hazırlanan rapor tarihinden yaklaşık dört ay sonra Rabiülâhir 1272'de Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'ye reis olarak[141] atanmış ve aynı anda iki meclisin de başkanlığını yürütmüştür.[142] Dolayısıyla bu ilişkiden hareketle Muallimhâne-i Nüvvâb'ın ders programının hukuk ile ilgili derslerle sınırlandırılarak ve eğitim için de belirli bir süre (iki ya da üç yıl) tayin edilerek düzenlenmesinde, o dönemde mevcut olan Dârulmuallimîn ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye gibi okulların tecrübesinin örnek alınmış olabileceğinden söz edebiliriz. Zira bu okulların ders programlarında da mesleğe yönelik dersler öncelenmiş ve eğitim süreci birkaç sene ile sınırlandırılmıştır.

Zikredilen hususlardan hareketle Muallimhâne-i Nüvvâb'ın açılmasını ve eğitim tarzını iki yönlü okumak mümkündür. İlki pratik ve çabuk sonuç alan bir eğitim; ikincisi de tek bir alana yoğunlaşan meslekî eğitim vermektir. Medrese yüksek eğitim anlayışında hukukçu olmak, iyi bir dil uzmanı, mantıkçı, edebiyatçı, kelâmcı, usûlcü, muhaddis ve müfessir olmakla mümkündür. Muallimhâne-i Nüvvâb'da hukukçu olmak için ise bu özellikler aranmamakta, bunun yerine hukukî bir meseleyi Dürer ve Mülteka kitaplarına göre değerlendirmeye ve söz konusu meseleye yönelik şer'î belge düzenleyebilmeye bakılmaktadır.

Muallimhâne-i Nüvvâb hakkındaki 1874 düzenlemelerinin yapıldığı sıralarda, detayları gelecek olan Dârulfünûn-ı Sultanî bünyesinde yeni bir hukuk mektebi açılmıştır. Muallimhâne-i Nüvvâb'da usûl-i fıkıh dersinin olmamasına karşılık, hem Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi'nde hem de Dârulfünûn-ı Osmanî'deki İlm-i Hukuk Şubesi'ndeki dersler arasında usûl-i fıkıh dersinin olması ilginç bir durumdur. Ayrıca Dârulfünûn-ı Sultanî bölümünde görüleceği üzere, yeni oluşturulan yüksek öğretimde Hukuk Mektebi müfredatı Edebiyat Mektebi'ninki ile desteklenmiştir.

---

[140] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1272, 10. Defa, s. 39. Ayrıca Meclis-i Maârif'in 19 kişilik azâsından 10'u ilmiye sınıfı mensubu kişilerdir. Bkz. aynı yer.

[141] Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye**, Matbaa-i Âmire, 1311, C. III, s. 249. Burada Tâhir Efendi'nin Rabiülâhir 1272'de Meclis-i Maârif reisi olduğu kaydedilmektedir.

[142] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1273, 11. Defa, s. 38'de Meclis-i Maârif reisi, s. 54'te de Meclis-i İntihâb reisi olarak görünmektedir.

Muallimhâne-i Nüvvâb ile ilgili düzenlemeler sonraki zamanlarda da devam etmiştir. 1883 yılına gelindiğinde okul hakkında yeniden bir talimat hazırlanmıştır.[143] Bu talimatta dikkati çeken bir nokta okulun isminin "Mekteb-i Nüvvâb" olarak geçmesidir. Okula kabul şartları arasında öğrencilerin yirmi yaşının üstünde olması, Şerh-i Akâid'e kadar ders görmüş olması ve iyi hallerine şahit olacak iki kişinin bulunması istenmektedir. Bu tür kriterler önceki düzenlemede de gündeme gelmiştir. Yeni talimat ile dört seneye çıkarılan okulun ders programına bir takım ilaveler yapıldığı görülmektedir. Önceki derslere ek olarak i'lâm, fenn-i inşâ, imlâ, hüsn-ü hat ve ilm-i hesab programa alınan derslerdir.[144] Öğrenim süresi dört yıla çıkarılarak okulun niteliği artırılmak istenildiğini anlaşılmaktadır. Zira bu düzenlemeden üç sene önce Adliye Nezâreti'ne bağlı olarak ileriki kısımlarda ayrı bir başlıkta incelenecek Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne (1880) kurulmuştur. Bu tür örneklere ve diğer eğitim kurumlarına bakarak Nüvvâb okulunda da yeni düzenlemeler yapılma ihtiyacı hissedilmiş olmalıdır. Daha sonra okul hakkında 1908'de yapılan düzenlemelerde bu ihtiyacın resmî ağızdan dillendirildiği görülmektedir.[145]

Müceddeden kaleme alınan talimatta (1883) okula kabul edilecek öğrencilerin yoklama ve duhûl imtihanı şeklinde iki aşamadan geçtiği görülmektedir. On dokuzuncu maddede okula duhûl imtihanlarında öğrencilerin hangi derslerden sorumlu olacağı bildirilmektedir. Buna göre imtihanda öğrencilere Dürer'den uygun bir ders gösterilerek sarf, nahiv, meânî, mantık, vaz', beyân, usûl-i fıkıh ve kelâm fenlerinden üçer soru yöneltilmektedir. Ayrıca öğrencilerin hat ve imlâsına da dikkat edilmektedir.[146] Buradan anlaşılıyor ki okula kabul edilecek öğrencilerden medrese eğitim müfredatında yer alan âlet ilimleri kapsamındaki dersleri görmesi beklenmektedir. Okulun dört senelik öğretiminde ise uygulamalı yoğun bir eğitim verildiği görülmektedir.[147]

Mekteb-i Nüvvâb hakkında yapılan düzenelemeler sonraki yıllarda da devam etmektedir. Meclis-i İntihâb'da 1325/1908'de hazırlanan bir müzekkirede Mekteb-i

[143] **Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır**, İstanbul, 1301.
[144] **Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır**, s. 2-3.
[145] Bkz. Mekteb-i Nüvvâb için Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'in Raporu için bkz. **İST. MFT. MSH. DFT.** 3.2008.1.74 (18 Zilhicce 1325/22 Ocak 1908)
[146] **Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır**, s. 5.
[147] **Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır**, s. 5-7.

Nüvvâb'ın mevcut ders programında, şer'î hâkimlerin Nizamiye mahkemelerinde başkanlık yapmaları ve burada 'umûr-ı hukukiye, cezaiye ve ticariye'ye ilişkin davalara bakmaları hasebiyle bu meselelere yönelik eğitimin yeterli olmadığı ifade edilmektedir.[148] Bundan dolayı da Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de okutulan derslerin Mekteb-i Nüvvâb'ın ders programına alınmasının bir ihtiyaç olduğu bildirilmektedir. İlave edilecek dersler, arazi kanunu, usûl-i muhakeme-i hukukiye, teşkilat-ı mehâkim, icra kanunu, usûl-i muhakemât-ı cezaiye, ceza kanunu, ticaret-i berriyye, ticaret-i bahriyye, i'lamât-ı hukukiye ve cezaiyedir. Raporda, eklenen derslerle birlikte Mekteb-i Hukuk'taki ve o dönemdeki diğer yüksek öğretim veren kurumlardaki eğitim anlayışının ve uygulamalarının da Mekteb-i Nüvvâb'da faaliyete sokulmasının gereğine dikkat çekilmektedir.[149] Meclis-i İntihâb, okuldaki eğitim ortamının yeniden düzenlenmesi için her derse farklı hocaların girmesi, ders vakitlerinin ve hoca isimlerinin belirtildiği ayrıntılı bir tedrisat programının hazırlanması, her seviyedeki sınıfa ayrı birer derslik açılması, öğrencilere sıra, hocalara koltuk konulması teklifinde bulunmaktadır.

Tablo 4: Mekteb-i Nüvvâb Ders Programı h.1326/m.1908[150]

Dördüncü Sene Dersleri	Üçüncü Sene Dersleri	İkinci Sene Dersleri	Birinci Sene Dersleri
Dürer	Dürer	Dürer	Dürer
Mecelle	Mecelle	Mecelle	Mecelle
Arazi Kanunnâme-i Hümâyunu	Sakk-ı Şer'î	Sakk-ı Şer'î	Ferâiz
Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye ve Teşkilât-ı Mehâkim	Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye ve Teşkilât-ı Mehâkim	Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye	Sakk-ı Şer'î
İcrâ Kanunu	Tanzim-i İ'lâmât-ı Cezâiye	İmlâ ve İnşâ	Ceza Kanunu
Ticaret-i Berriye	İnşâ	Hüsn-i Hat	İmlâ ve İnşâ
Ticaret-i Bahriye	Ticaret-i Berriye[151]	Hukuk-ı Düvel	Hüsn-ü Hat
Tanzim-i İ'lâmât-ı Hukukiye			

Mekteb-i Nüvvâb'ın eğitimindeki dönüşüm için ileri sürülen bu tekliflerden yaklaşık üç hafta sonra raporda belirtildiği şekliyle bir ders cetveli hazırlanmıştır.

[148] **İST. MFT. MSH. DFT.** 3.2008.1.74, numara 158 (18 Zilhicce 1325/9 Kânunusani 1323/22 Ocak 1908)
[149] Raporda şöyle geçmektedir: "…mekâtib-i âliye-i sâire misüllü tedrisât-ı cedîdeye göre ıslah ve her sınıfa muayyen derslerin evkât-ı mahsusasına muallimleri tarafından başka başka tedrisi icab etmesiyle üst kattaki iki büyük odanın vasatlarından birer bölme ile dörde tefrik…" bkz. **İST. MFT. MSH. DFT.** 3.2008.1.74, numara 158 (18 Zilhicce 1325/9 Kânunusani 1323/22 Ocak 1908)
[150] **İST. MFT. MSH. DFT.** 3.2008.1.76 (10 Muharrem 1326/31 Kânunusani 1323/13 Şubat 1908). Belgede ders günleri ve saatleri ile hoca isimleri ayrıntılı bir şekilde verilmektedir.
[151] Bu ders cetvelin üst kısmında olmamasına rağmen Perşembe günü ikinci derste görünmektedir.

Önceki müfredata yeni derslerin ilave edildiği progam Tablo 4'te görülmektedir. Okulun müfredatı bu haliyle Mekteb-i Hukuk'a büyük oranda yaklaşmıştır.

1332/1914 yılına gelindiğinde Nüvvâb okulunun ismi Medresetü'l-Kudât olarak değiştirilmiş; ayrıntılı bir nizamnâmesi hazırlanmıştır.[152] Bu nizamnâmenin ilk maddesinde okulun Meşîhat-ı İslâmiye'ye bağlı ve Hükkâm-ı Şer'e menşe olduğu belirtilmektedir. Ayrıca okula sadece Müslüman talebelerin gireceği belirtilmektedir. Diğer hukuk mekteplerine her dinden ve milletten öğrenci girebilmektedir.

Nizamnâmede okula girecek öğrencilerin yaş seviyesinin yirmi ile otuz beş arasında olması istenmektedir. Onuncu maddede, okula kabul edilecek öğrencilerin giriş imtihanında sorumlu olacakları konular zikredilmektedir. Buna göre, sarf, nahiv, vaz', mantık, belâgat, usûl-i fıkıh, akâid, kelâm fenleri ile hüsn-ü hat, kitâbet, tarih-i İslâm, tarih-i Osmanî, coğrafya-yı Osmanî ve hesab derslerinden yazılı olarak imtihanları uygulanacaktır. Öğrencilerden bu imtihanların tam puanının yarısından fazlasını almaları istenmektedir.

Eğitim süresi dört sene olan Medresetü'l-Kudât'a girmek için istenen şartlara bakıldığında, 1271/1855'te ilk açılan Muallimhâne-i Nüvvâb'dan itibaren seviyenin ne kadar yükseldiği görülmektedir. Giriş imtihanında sorumlu tutulan derslerin ilk bölümü öğrencilerin medrese eğitim müftedatında görebilecekleri dersler arasındadır. İkinci bölümündekiler ise o dönemdeki orta öğretim ders programı çerçevesinde olan derslerdir. Ayrıca bu dersler, ıslah edilmiş medreselerde yani Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin ders programlarında bulunmaktadır.

Tablo 5'te Medresetü'l-Kudât'ın sınıflara göre ayrıntılı ders programı görülmektedir. Sonraki kısımda Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin ders programında görüleceği üzere bu iki okulun müfredatı büyük oranda birbirine yaklaşmıştır. Muallimhâne-i Nüvvâb döneminden beri şer'î mahkemelerin dışındaki yargı alanlarında hem memuriyet görevinde bulunan hem de başkanlık eden nâiblerin (nizamnamdeki adıyla kadıların), okuldaki bu program vesilesiyle diğer hukukçuların formasyonu ile aralarında bir fark kalmamıştır.

[152] **Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesi**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1340.

Tablo 5: Medresetü'l-Kudât'ta Tedris Olunacak Ders Programı 1334/1916[153]

Derslerin İsimleri	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
Dürer	5	5	5	5
Mecelle	3	3	3	3
Ferâiz	2	1	-	-
Tatbikat-ı Şer'iyye	-	-	-	1
Sakk-ı Şer'î	1	1	1	2
Defter-i Kassam	-	-	1	-
Ahkâm ve Nizâmât-ı Evkâf	-	-	-	2
Arazi Kanunu	-	1	1	-
Ticaret-i Beriyye Kanunu	-	-	2	-
Ticaret-i Bahriye Kanunu	-	-	-	1
İcra Kanunu	-	-	-	1
Ceza Kanunu	2	-	-	-
Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye	-	2	1	-
Tatbikat-ı Hukukiye ve Cezaiye ve Ticariye	-	-	-	1
Tanzim-i İ'lâmât-ı Hukukiye	-	-	1	-
Usûl-i Muhakemat-ı Cezâiye ve Sulh	-	1	1	-
Tanzim-i İ'lâmât-ı Cezaiye	-	-	1	-
Medhal-i İlm-i Hukuk	1	-	-	-
Hukuk-ı Düvel	1	1	1	-
Hukuk-ı İdare	-	-	-	2
İktisâd	1	1	-	-
Kitâbet-i Resmiye	1	1	-	-
Hüsn-i Hatt-ı Ta'lik	1	1	-	-
Toplam	**18**	**18**	**18**	**18**

Nizamnâme ile birlikte basılan talimatnâmede derslerin işlenişi ile ilgili verilen bilgiler üzerinde durulan en mühim nokta, hemen hemen bütün derslerde uygulamanın ön planda olmasıdır.[154] Örneğin 'sakk-ı şer'î' dersinde hoca, sakkin yöntemlerini ve ıstılahlarını, bu sınıfın 'Dürer' dersinin akabinde öğretecektir. Ondan sonra on beş günde bir defa bir meselenin bütün unsurlarıyla beraber temsilî şekilde mahkemesi kurulacak ve usulünce zabt-ı dava kaleme alınacaktır. Her sınıfa en az ayda bir defa, yol ve yöntemlerine uygun bir şekilde şer'î bir meselenin sened-i şer'îsi öğrencilere yazdırılacak ve hocalar bunları on gün içerisinde tashih ederek talebeye geri vereceklerdir.

1855 yılında ilk açıldığında sadece beş dersi olan nâib okulunun 1914'e gelindiğinde yirmi üç derse ulaştığı görülmektedir. Ders programının sürekli zenginleşerek yenilenmesi okulun kendini geliştirdiğinin bir göstergesidir. Bu

[153] **İlmiye Salnâmesi**, s. 687.
[154] **Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesi**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1340, "Medrestü'l-Kudât Talimat-ı Dâhiliyesidir", On yedinci madde, s. 11.

gelişimin daha net görülebilmesi için Tablo 6'da okulun yıllara göre düzenlenen ders programları karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Tablo 6: Muallimhâne-i Nüvvâb'ın Karşılaştırmalı Ders Programları Tablosu

Muallimhâne-i Nüvvâb'ın İlk Açıldığı Dönemdeki Dersleri (1855)[155]	1874 Düzenlemesine Göre Muallimhâne-i Nüvvâb Ders Programı[156]	1883'deki Mekteb-i Nüvvâb Ders Programı[157]	Mekteb-i Nüvvâb Ders Programı (1908)[158]	Medresetü'l-Kudât'ta Tedris Olunacak Ders Cetveli (1914)[159]
İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh (Dürer ve Mülteka)	İlm-i Fıkıh	Dürer	Dürer
	Mecelle	Mecelle	Mecelle	Mecelle
İlm-i Ferâiz	İlm-i Ferâiz	İlm-i Ferâiz	Ferâiz	Ferâiz
İlm-i Sakk	Fenn-i Sakk	Fenn-i Sakk	Sakk-ı Şer'î	Sakk-ı Şer'i
Defter-i Kassâm	Defter-i Kassam			Defter-İ Kassam
	Zabt-ı Dava Usûlü	İ'lâm	Arazi Kanunnâme-i Hümâyunu	Arazi Kanunu
Hat		Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hatt-ı Ta'lik
			Ticaret-i Berriye	Ticaret-i Berriyye Kanunu
			Ticaret-i Bahriye	Ticaret-i Bahriye Kanunu
			İcrâ Kanunu	İcrâ Kanunu
			Ceza Kanunu	Ceza Kanunu
			Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye ve Teşkilât-ı Mehâkim	Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye
			Tanzim-i İ'lâmât-ı Hukukiye	Tanzim-i İ'lâmât-ı Hukukiye
			Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye	Usûl-i Muhakemat-ı Cezâiye ve Sulh
			Tanzim-i İ'lâmât-ı Cezâiye	Tanzim-i İ'lâmât-ı Cezaiye
			Hukuk-ı Düvel	Hukuk-ı Düvel
				Ahkâm ve Nizâmât-ı Evkâf
				Tatbikat-ı Hukukiye ve Cezaiye ve Ticariye
				Medhal-i İlm-i Hukuk
				Tatbikat-ı Şer'iyye
		Fenn-i İnşâ		Hukuk-ı İdare
		İlm-i Hesab		İktisâd
		İmlâ	İmlâ ve İnşâ	Kitâbet-i Resmiye

Görüldüğü üzere medrese eğitim sisteminden yetişen hukukçular için medreseden farklı bir ortamda açılan Muallimhâne-i Nüvvâb, müfredatında yüksek

[155] **BOA. İ.DH.** 326/21224.1.
[156] **İST. MFT. MSH. DFT.** 3-1999-1, Muallimhâne-i Nüvvâb İçün Müceddeden Kaleme Alınan Talimatnâmedir, Gurre-i Muharrem 1291/18 Şubat 1874, dördüncü madde.
[157] **Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır**, İstanbul, 1301, yedinci madde, s. 2-3.
[158] **İST. MFT. MSH. DFT.** 3.2008.1.76 (10 Muharrem 1326/31 Kânunusani 1323/13 Şubat 1908). Belgede ders günleri ve saatleri ile hoca isimleri ayrıntılı bir şekilde verilmektedir.
[159] **İlmiye Salnâmesi**, s. 687.

din eğitimine ait fıkıh ilmini barındırmıştır. Daha sonraları ise fıkhın yanında yeni hukuk alanıyla ilgili diğer derslere de yer vermiştir. Böylelikle okul bir anlamda Mekteb-i Hukuk'un müfredatına yaklaşmıştır. Bu okulda fıkıh ilminin ana konularının ayrıştığı görülmektedir. Medrese eğitim sisteminde fıkıh ibadet, muamelât ve ukûbât şeklinde bir bütün halinde ele alınırken Muallimhâne-i Nüvvâb'da fıkhın muamelât ve ukûbât kısmı ön planda tutulmaktadır.

2.3.2. Mekteb-i Mülkiye (1275/1859) ve Din Eğitimi

Mekteb-i Mülkiye, 9 Receb 1275/12 Şubat 1859'da açılmıştır.[160] Okulun açılacağına dair bilginin yer aldığı Takvim-i Vekâyi nüshasında[161] kurumun kaymakam ve kaza müdürü gibi yöneticileri yetiştireceğinden; burada okutulacak derslerden ve okula kaydı yapılacak öğrencilerin kimlerden olacağından bahsedilmektedir. Buna göre öğrencilerin ketebenin (kalemiyenin) ehliyetlilerinden ve talebe-i ulûmun mukaddemât-ı ulûmu görmüş olan yeteneklilerinden seçileceği bildirilmektedir.

Meclis-i Vâlâ tarafından 8 Ramazan 1274/22 Nisan 1858 tarihinde sadârete sunulan mazbatada Mekteb-i Mülkiye'nin açılması ile ilgili teklif yer almaktadır.[162] Bu mazbatada sanayi ve ticaretin ilerlemekte olmasından dolayı yabancı devletlerle olan münasebetlerin arttığı ve bu konularda görevlendirilecek memurların umûr-ı mülkiye ve usûl-i düveliye konularında tahsil almaları gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu dönemde birçok mektebin açıldığı lakin buralarda verilen eğitimin umûr-ı mülkiyede görevli olacaklar için kâfi miktarda olmadığı belirtilmektedir. Hâli hazırdaki kaymakam ile kaza müdürlerinin bilgi ve görgü bakımından tatminkar bulunmadıkları, küçük konsolosun tercümanıyla bile basit bir muameleden aciz olup kendilerine gönderilen emirleri okuyup anlamada dahi yetersiz oldukları bildirilmektedir. Bu sebeplerden dolayı idareci yetiştirmek üzere bir okul kurulması gerekmektedir. Böyle bir okulda okutulması lüzumlu görülen derslerden bazıları

[160] **Ceride-i Havâdis**, 12 Receb 1275/15 Şubat 1859, sayı 923, s. 1, sütun 1-2. Açılışta Maârif Nezâreti Vekili Hayrullah Efendi bir nutuk irad etmiştir.
[161] **Takvim-i Vekâyi**, 18 Cemaziyelahir 1275/28 Ocak 1859, sayı 567, sayfa 3, sütun 1.
[162] Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1949**, Örnek Matbaası, Ankara, 1954, s. 7-9. **BOA. İ. MMS.** 12/519.1'de kayıtlı olan bu mazbatanın aslının fotoğrafı için bkz. Nuran Kara Pilehvarian-Muzaffer Tıraş, **Mektebi Mülkiye'nin İstanbul Yılları**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 2013, s. 18.

şunlardır: ekonomi politik, tarih, hesab, coğrafya, nizâmât-ı devlet-i aliyye, muahedât-ı mevcûde ve fenn-i kitâbet. Kurulması düşünülen bu okula alınacak öğrencilerden bir grubu bahsi geçtiği üzere medrese tahsili gören talebe-i ulûmdur. Bunlarda aranan özellikler ise mukaddemât-ı ulûmu layıkıyla görmüş ve mantıktan en az İsagoci'ye kadar okumuş olmalarıdır. Bir diğer öğrenci grubu da kalemiyede bulunan ve ifade-i merama muktedir olup güzel yazı yazıp kendini ifade eden yetenekli gençlerdir.[163]

Meclis-i Âlî-yi Tanzimat'ta yazılan ve Sadaret tarafına ulaşan mazbatanın içeriği Encümen-i Mahsus-ı Meşveret'te görüşülmüştür. Müzâkere edilen bu konu 24 Ramazan 1274/8 Mayıs 1858'de Padişaha arz edilmek üzere Mâbeyn Başkâtipliğine gönderilmiştir. Bu belgede[164] devletin diğer hizmetlerinde istihdam olan memurların yetiştiği birer kurum olduğu halde, devlet adamlarının büyüklerinden sayılan idarî ve mülkî âmirlerinin yetiştiği bir kurumun bulunmadığı bildirilmektedir. Bunun için müstakil bir okul/kurum/tarik olması gerektiği ifade edilmektedir. Burada aslında ilgili dönemde şekillenen yeni devlet düzeni gereği ortaya çıkan mülkî âmirlerin yetiştirilmesinin lüzumunun hissedildiği anlaşılmaktadır.

Padişahın onayından sonra Meclis-i Âlî-yi Tanzimat ile Maârif Nezâreti'nin okul hakkında yaptığı görüşmeler neticesinde (21 Rebiülahir 1275/28 Kasım 1858) bir takım kararlar almıştır. Okulun açılmasının ilk gündeme geldiği tarihten yaklaşık sekiz ay sonra nizamnâmesi hazırlanmıştır.[165] Nizamnâmenin sekizinci maddesinde okulda okutulacak dersler arasında şunlar sayılmaktadır: fenn-i hat, inşâ, hesab, hendese-i ameliye, tarih, coğrafya, istatistika, kavânîn-i cedîde-i saltanat-ı seniyye, hukuk-ı milel, muâhedât-ı devlet-i aliyye, ekonomi politik ve bunlara ilaveten idare-i memlekette muktazi olan sâir bazı şeyler.[166]

Nizamnâmede dersler bu şekilde sayılmakla birlikte okulun kuruluşu ile ilgili vesikalar arasında hocaların maaşlarını ve okuttukları dersleri gösteren belgede fıkh-ı şerif dersinin olduğu görülmektedir. Yüksek din eğitimi müfredatından olan fıkıh

[163] Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1949**, s. 8.
[164] Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1949**, s. 10-11.
[165] Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1949**, s. 12-14.
[166] Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1949**, s. 16-17. Kitabın 19. ve 20. Sayfalarında nizamnâmenin aslının fotoğrafı bulunmaktadır.

ilmi, 1855 yılında kurulan Muallimhâne-i Nüvvâb'dan sonra yüksek öğretim veren bir kurum olan Mekteb-i Mülkiye'de okutulmuştur. Bunun yanında Tercüme Odası'ndan Emin Efendi'nin verdiği dersler arasında usûl-i ahkâm-ı cezaiye dersi ve Gavril Efendi'nin okuttuğu kavânîn-i ticaret dersi de nizamnâmede olmayan dersler arasındadır.[167] Okulun açılışı ile ilgili bilginin verildiği Ceride-i Havâdis gazetesinde birinci ve ikinci sınıfta okutulacak derslere de yer verilmektedir. Bunlar arasında birinci sınıfta fıkh-ı şerif dersi yer almaktadır.[168] Gazetede verilen derslerle birlikte nizamnâmedeki hukuk dersleri ağırlıklı olarak, bu okuldan daha sonra kurulacak olan Mekteb-i Hukuk'un müfredatında yer almaktadır. Dolayısıyla Mekteb-i Mülkiye, müstakil bir hukuk okulu açılmadan ve hatta ilk defa Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde ayrıntılı bir ders programı hazırlanan Mekteb-i Hukuk'tan çok önceleri hukuk müfredatının uygulandığı bir okuldur. Bahsi geçen kurum, aynı zamanda yüksek din eğitimine ait fıkıh ilminin, Muallimhâne-i Nüvvâb'dan sonra medrese hâricinde öğretime konu olduğu bir yüksek öğretim veren okuldur.

Mekteb-i Mülkiye'nin ilk mezunlarından Sırrı Efendi'nin Preveze Kazası Müdürlüğü'ne 27 Şevval 1277/3 Mayıs 1861'de tayin olduğunu gösteren "buyruldu"da belirtilen ifadeler, Osmanlı Devleti'nin bu okuldan yetişen öğrencilerden beklentilerini göstermektedir. Bu belgede Mekteb-i Mülkiye mezunu olan bir müdürün ilgili olduğu hususlardaki meseleleri "şer'-i şerif ile kavânîn ve nizama uygun bir şekilde" görmesi istenmektedir.[169] Buradan hareketle Mekteb-i Mülkiye'nin öğrencilerini Osmanlı hukuk anlayışının iki dayanağı olan fıkıh ve kanun bilgisiyle donanımlı bir şekilde yetiştirmeyi hedeflediğini ileri sürmek mümkündür.

Mekteb-i Mülkiye'nin tahsil süresi 2 Receb 1284/30 Ekim 1867 tarihli irade ile dört yıla çıkarılmıştır. 1864 yılında mektebin bulunduğu Nuri Efendi Konağı'nın

[167] Hocaların maaşlarını ve verdikleri dersleri gösteren belge **BOA. İMVL.** 411/17887.1'de kayıtlıdır. Bu belgenin fotoğrafı için bkz. Pilehvarian-Tıraş, **Mektebi Mülkiye'nin İstanbul Yılları**, s. 179. Adı geçen eserde belgede Hoca Hâzım Efendi'nin verdiği Fıkh-ı Şerif dersi 'Vakf-ı Şerif' olarak çevrilmiştir; ayrıca bkz. Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1949**, s. 18.

[168] **Ceride-i Havâdis**, 12 Receb 1275/15 Şubat 1859, sayı 923, s. 1, sütun 2.

[169] Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1949**, s. 26. Yazar Mekteb-i Mülkiye ilk mezunlarından Sırrı Efendi'ye ait olan bu belgenin aslının Agâh Sırrı Levent'te olduğunu bildirmektedir.

yanması neticesinde[170] Vefa'daki bir binaya taşınan okul burada Dârulfünûn ve Dârulmuallimîn ile birlikte aynı mekânı paylaşmıştır.[171]

II. Abdülhamid Han (1876-1909) tahta geçtikten sonra Mekteb-i Mülkiye'nin yeniden düzenlenmesi hususu ile yakından ilgilenmiştir. Bu konu hakkında 29 Muharrem 1294/13 Şubat 1877'de yayınlanan resmî tebliğde, okulun genel itibariyle memleketin genişliğine oranla nitelikli idareci yetiştirmeye yeterince cevap veremediği üzerinde durulmaktadır. Memleket şartları dikkate alınarak o dönemde Dârulfünûn-ı Sultanî için yapılan düzenlemeler gibi okulun ıslahına yönelik çalışmaların başladığı bildirilmektedir.[172] Bu çalışmalar neticesinde okul için yeni bir nizamnâme hazırlanmıştır.[173]

Mülkî amir ve idareci yetiştiren okulun müfredatına hukuk ile ilgili dersler zamanla artmıştır. Örneğin 1289/1872 yılında ders programında Mecelle dersine yer verilmiştir.[174] Bunun yanında önceki senelerde yüksek din eğtimi alanına ait derslerden fıkıh ilmi okutulmaktaydı. 1301/1884 tarihinden itibaren usûl-i fıkıh dersi de okulun programında yer almıştır.[175]

Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne için 4 Cemaziyelahir 1309/5 Ocak 1892 tarihinde yeni bir nizamnâme düzenlenmiştir.[176] Nizamnâmedeki ders programına göre hazırlanan Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne ders cedvelinde, yüksek din eğitimi alanına ait derslerin arttığı Tablo 7'de görülmektedir. Bu kapsamda yeni eklenen dersler ilm-i kelâm, tefsir, hadis ve ilm-i ahlâktır. Bu son çıkan nizamnâme ile aynı tarihte

---

[170] İhsanoğlu, **Darülfünun Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C. I, s. 105-109'da yangının tarihi olarak 8 Eylül 1865 verilmektedir.

[171] Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1949**, s. 30; 1289 ve 1290 yıllarına ait salnâmede de Mekteb-i Mülkiye ve Dârulmuallimîn'in Dârulfünûn'da olduğu kaydı vardır. Bkz. **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 27. Defa, Sene 1289, s. 225; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 28. Defa, Sene 1290, s. 197.

[172] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Tarihçe-i Teşkilat ve İcraati**, s. 172-173.

[173] 3 Safer 1294/17 Şubat 1877 tarihli nizamnâme için bkz. Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)**, C. I, "Mülkiye Tarihi" 1859-1968, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s. 112-115. Nizamnâmenin fotokopisi için bkz. **a.e.**, s. 117-119.

[174] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 27. Defa, Sene 1289, s. 225.

[175] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 39. Defa, Sene 1301, s. 368-369; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 40. Defa, Sene 1302, s. 390; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 41. Defa, Sene 1303, s. 317; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 42. Defa, Sene 1304, s. 305; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 43. Defa, Sene 1305, s. 227. Bu sene Mecelle dersine Bilâd-i Hamse rütbeli Said Bey girmektedir. Usûl-i Fıkıh hocası önceki senelerde olduğu gibi Mütemâyiz rütbeli Zihni Efendi'dir.

[176] Nizamnâme için bkz. **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1. Sene, 1316, Matbaa-i Âmire, s. 69-74.

yayınlanan okul hakkındaki kararnâmenin beşinci ve altıncı maddesinde muallimlerin öğrencilerin güzel ahlâk ve davranışlarıyla özel olarak ilgilenmesi gerektiği belirtilmektedir. Altıncı maddede muallimlerin tedris edecekleri fünûn ve ulûm derslerini, bunlar arasında da özellikle fıkıh, akâid-i diniyye, ahlâk ve terbiyeye dair olan dersleri ayrıntılarıyla ve hakkıyla öğretmeye gayret göstermeleri istenmektedir.[177]

Tablo 7: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Ders Cedveli[178]

Dersler	1. Sene	2. Sene	3. Sene
İlm-i Kelâm[179]	1	1	1
Tefsir	1	1	1
Hadis	1	1	1
Usûl-i Fıkıh[180]			
İlm-i Fıkıh	2	2	-
Mecelle	2	2	2
İlm-i Ahlâk	1	1	-
Belâgat ve Kitâbet-i Resmiye	1	1	1
Tarih-i Osmanî	1	1	1
Usûl-i Maliye	2	2	2
İlm-i Servet	1	1	1
Mebâdi-i Esasiye-i İlm-i Hukuk	1	-	-
Hukûk-ı Düvel	1	1	2
Hukûk-ı Siyasiye-i Dâhiliye	1	1	1
Arazi Kanunu	2	-	-
Fransızca	4	4	4
Usûl-i Terceme	1	1	1
Elsine-i Erbaa	2	2	2
Hukûk-ı Ticaret	-	2	-
Hukûk-ı Ceza	-	1	-
Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye	-	-	1
Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiyye	-	-	2
Kanun-ı Askeriyenin Ahz-ı Asker Muamelâtı Tafsilatıyla Cihât-ı Mühimme-i Sâiresi ve Nizâmât-ı Zaptiye	-	-	1
Ahkâm-ı Evkâf	-	-	1
Toplam	**24**	**25**	**25**

[177] **Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye**, 1. Sene, 1316, Matbaa-i Âmire, s. 67.

[178] **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1. Sene, 1316, Matbaa-i Âmire, s. 75-77; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 2. Sene, 1317, Matbaa-i Âmire, s. 77-79; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 3. Sene, 1318, Matbaa-i Âmire, s. 75-77; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 4. Sene, 1319, Matbaa-i Âmire, s. 69-71; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 6. Sene, 1321, Matbaa-i Âmire, s. 68-69. Dârulfünûn-ı Şâhâne ve Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'nin müdür ve müdür muavininin aynı kişiler olduğu görülmektedir. bkz. **a.e.**, s. 70; Bu ders programı, 4 Cemaziyelahir 1309/5 Ocak 1892 tarihinde yeniden düzenlenen Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Nizamnâmesi'nin onuncu maddesinde belirtildiği üzere nizamnâmenin zeylinde yer almaktadır.

[179] İlm-i kelâm, tefsir ve hadis derslerini sadece Müslüman öğrenciler göreceklerdir. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'nin Kelâm, Hadis ve Tefsir derslerine Müderris Manastırlı İsmail Efendi girmektedir. Bkz. **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1. Sene, 1316, Matbaa-i Âmire, s. 514.

[180] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 40. Defa, Sene 1302, s. 390.

Mülkî ve idarî görevle bir insan topluluğuna üst düzey görevli veya yönetici olacak kişilerin toplumun inançlarını yakından bilmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında yüksek din eğitimi kapsamındaki usûl-i fıkıh, fıkıh, ilm-i kelâm, tefsir ve hadis ilimlerinin Mekteb-i Mülkiye gibi yüksek öğretim veren bir okulun müfredatına alınması önemlidir. Okulun ders programında kendisine yer bulan dersleri bu şekilde düşünmek mümkündür. Mekteb-i Mülkiye'nin öğrencilerinde Müslümanlık kültürü oluşturmak ve toplumla irtibat kurabilecek bir dinî bilgi düzeyine çıkartmak istenmiş olmalıdır.

Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'nin müfredatıyla birlikte dikkat çeken önemli bir ayrıntı bulunmaktadır. Bu da Mekteb-i Hukuk ve Medresetü'l-Kudât'ın müfredatıyla büyük oranda benzerlik ve ortaklık göstermesidir.

2.3.3. Yeni Bir Yüksek Öğretim Kurumu Dârulfünûn ve Din Eğitimi

Osmanlı Devleti'nde yeni yüksek öğretim fikri, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kurulan Mühendishâne, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye'de verilen yüksek seviyeli eğitimle birlikte oluşmaya başlamıştır. Bununla birlikte zikredilen okullar toplumda belirli bir kesime hitap etmiş; ancak halkın geneline ulaşmayı hedeflememiştir. Çünkü bu okullar askerî karakter taşımaktadır. XIX. yüzyılın özellikle ikinci çeyreğinden sonra II. Mahmud Han'ın (1808-1839) temel eğitimi tüm halka zorunlu tutması[181] ve eğitim meselesinin, Tanzimat'tan sonra sadece Müslümanların değil muhtelif dinlerdeki bütün Osmanlı tebaası için bir gereklilik kabul edilmesi yüksek seviyeli öğretimin kamunun geneline hitap edecek şekilde düzenlenmesine zemin hazırlamış olmalıdır.[182]

Eğitim alanında yenileşme faaliyetleri çerçevesinde yeni bir yüksek öğretim kurumu oluşturma ile ilgili çalışmalar, 1261/1845 yılında memleketteki eğitim işlerinin düzenlenmesi için oluşturulan Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın gündeminde

[181] II. Mahmud Han'ın fermanı için bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 12 Muharrem 1261/21 Ocak 1845, no: 280, sayfa 1; Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 1-3.

[182] Bu durum resmî gazetede şu şekilde ifade edilmektedir: "Bundan akdem tensikat-ı celile-i mülkiye madde-i hayriyyesine dair sahife-i piray-ı sudur buyurulup suret-i münifesi ol vakit **Takvim-i Vekâyi** nüshalarına derc ve temsil kılınmış olan Hatt-ı Hümâyun mekârim nümûn hazret-i şehinşâhînin ahkâm-ı seniyyesinden bir fıkrası dahi terbiyet-i tebaa kaziye-i lazımesinin mevkûfün aleyhi olan ulûm ve fünûn-ı lazimeyi herkes bissühûle kesb ve istihsâl eylemek içün mekâtib-i mukteziyenin…". **Takvim-i Vekâyi**, 27 Receb 1262/21 Temmuz 1846, sayı 303, s. 2.

ele alınmıştır.[183] Bu meclisin hazırlayıp Meclis-i Vâlâ'ya takdim ettiği lâyihada üç seviyeli bir eğitim düzenlemesinden bahsedilmektedir. Yüksek seviyeli öğretimle ilgili bilgiler söz konusu lâyihada şu şekilde ifade edilmektedir:

> "…ve birisi dahi derece-i sâlisede olarak sunuf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyyeden her kim olur ise olsun ikmâl-i kemâlât-ı insaniyye etmek için kâffe-i ulûm ve fünûnu taallüm ve iktisâba hâhişker olanlara ve aklâm-ı Padişahîde istihdam arzusunda bulunanlara istihsâl-i fünûn-ı matlûbenin merkez ve makarrı olmak ve himmet-i seniyye-i Hazret-i Hilâfetpenâhî ile anda hiçbir nev-i fen ve ilmin talim ve teallümü geri kalmamak ve derûnunda talebe-i ulûm gece ve gündüz beytûtet ve ikâmetle sâye-i füyûzât vâye-i Cenâb-ı şâhanede iktirâf ve iktisâb-ı kemâlâta sa'y ve ikdâm eylemek ve'l-hâsıl bilcümle levâzımât ve müteferriâtı kâmilen tesviye kılınmak üzere Dersaâdet'te münasib bir mahalde dârulfünûn inşâsı…"[184]

Burada üzerinde durulan önemli husus, kurulması tasavvur edilen yeni yüksek öğretim kurumunun, insanın kemâlini tamamlamak üzere gerekli olan her türlü bilgi alanını içine alması ve bunların merkezi olacak şekilde planlanmasıdır. Bu bilgi alanının kapsamına ulûm-ı edebiye, İslâmî ilimler, hukuk, tabiî ilimler, tıp ve hendese gibi ilimlerin hepsi girmektedir. İlimlerin hepsinin okutulacağı mekânı kasdetmek üzere lâyihada "dârulfünûn" ismi zikredilmektedir. Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın 27 Receb 1262/21 Temmuz 1846'da yayınlanan bu lâyihasından yaklaşık on dört ay önce hazırladığı başka bir lâyihada ilimlerin hepsinin okutulacağı mekân olarak "fünûn mektebi" isminin zikredildiğini burada belirtmemiz gerekmektedir.[185] Bu lâyihada tasavvur edilen "fünûn mektebi"nin kurulma gerekçesi arasında Osmanlı tebaasındaki gayrimüslimlerin çocuklarını eğitim için gönderdikleri yabancı memleketlerde ve Beyoğlu'ndaki Fransız okullarında saltanat aleyhine "bir takım uygunsuz şeyleri" öğrenmeleri gösterilmektedir.

---

[183] Mahmud Cevad, Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin dönemin gereksinim duyduğu Maârif işlerini yürütmede yetersiz kaldığından dolayı devlet tarafından 1261/1845 tarihinde Maârif Meclis-i Muvakkat kurulduğunu ifade etmektedir. Bu meclis hakkında 4 Rebîülâhir 1261/12 Nisan 1845 tarihli resmî tebliğ çıkmıştır. Bu meclisin reisliğine Sudûr-ı Izamdan Abdülkadir Beyefendi, üyeliğine sudûrdan Arif Beyefendi, vakanüvis Esad Efendi, fetva emini Arif Efendi, devlet adamı Said Muhib Efendi, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Nâzırı Emin Paşa, Mütercim-i Evvel Fuad Efendi, kitâbet hizmetinden Recai Efendi seçilmişlerdir. Bu meclis haftada iki gün toplanacak ve gerekli olan mazbataları çıkaracaklardır. Bu meclisin hazırladığı ve Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye'nin tasvip ettiği lâyihada önce Mekâtib-i sıbyanın ve rüşdiyenin tanzim ve ıslahı, sonra da yatılı bir dârulfünûn kurulması yer almaktadır. Ayrıca bu üç kademeli mektep sistemini sevk ve idare edecek daimi bir Maârif Meclisi kurulması lâyihada yer almaktadır. Bkz. Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Tarihçe-i Teşkilat ve İcraati**, s. 27-30.

[184] **Takvim-i Vekâyi**, 27 Receb 1262/21 Temmuz 1846, sayı 303, s. 2, sütun 1.

[185] **BOA. İ.MSM.** 25/654.2- Meclis-i Maârif-i Muvakkat Lâyihası, 19 Cemaziyelevvel 1261/26 Mayıs 1845.

Bilimlerin hepsinin bir çatı altında toplanma fikri XIX. yüzyılın ilk başlarında Avrupa'da gelişen yeni üniversite anlayışında kendisine yer bulmuştur. Ortaçağ üniversite anlayışından farklı olarak gelişen yeni üniversite modeli, öğretimin yanında araştırmayı da esas mesele olarak gündemine almıştır.[186] Almanların geliştirdiği bu yeni ünivesite modelinden Osmanlı devlet adamları çeşitli yollardan haberdar olmaktadırlar. Bu yollar, Avrupa'ya eğitim maksadıyla gönderilen öğrenciler, orayla ilgili rapor hazırlamak ve durum araştırması yapmak için gitmiş olan elçiler veya bürokratlar, tıp ve mühendishâne hoca ile öğrencilerinin Avrupa'daki benzer okullarla kurmuş olduğu irtibatlar olabilmektedir. 1847'de Takvim-i Vekâyi'de Fransız ve Alman eğitim sistemlerini tanıtan yazı dizisinde de yüksek öğretim hakkında tanıtıcı bilgiler bulunmaktadır.[187]

Bu çerçevede "bütün ulûm ve fünûnun eğitimi için bir merkez olması" gerekçesine dayanıp yeni okulun yapımı için büyük bir plan çizilerek inşâ faaliyeti 1846 yılının sonlarında başlamış; ancak tamamlanması yaklaşık on dokuz yıl sürmüştür. Dârulfünûn adına yaptırılan binanın, tamamlandığında başka bir birim için kullanılması okulun ihtiyacından büyük olduğuna karar verilmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bu durum ise henüz bir dârulfünûn fikrinin yerleşmemiş olmasına delil olarak öne sürülmektedir.[188] Binanın büyüklüğünden hareketle dârulfünûn fikrinin yerleşmemiş olduğu sonucu çıkarılması, meselenin bütününü görmeyi engellemektedir. İlk inşâ edilen binanın bu denli büyük planlanmasının bilinçli bir tercih olduğu ileri sürülebilir. Büyük bir dârulfünûn binasının inşâ fikrinin ortaya çıktığı döneme kadar mühendishâne ve tıbbiyede verilen eğitimle yeni yüksek eğitim anlayışının oluştuğuna daha önce değinilmiştir. Ayrıca bu tarihlerde Avrupa'da, Ortaçağ üniversite anlayışından farklı yeni bir üniversite fikri henüz gelişmeye başlamıştır. Yeni oluşan üniversite bünyesindeki fakülteler arasında Fen, Tıp, Hukuk,

[186] XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'daki üniversite eğitiminin, modern ulusların yönetiminde ve çağdaş hukuk ve adaletin gerçekleştirilmesinde yetersizliğinin veya irtibatsızlığının ortaya çıktığı, Fransız devriminden itibaren modern üniversite arayışlarının başladığı bildirilmektedir. Öğretimin yanı sıra araştırmayı da temel işlevi arasına sokacak modern üniversite fikri aslında, o dönemlerde marjinal sayılabilecek ve aynı zamanda yoksul olan iki ülkede, Almanya ve İskoçya'da, XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın başında şekillendiği ifade edilmektedir. Bkz. Seyfi Kenan, "Üniversite", **DİA**, İstanbul, 2012, C. XLII, s. 343.

[187] **Takvim-i Vekâyi**, 11 Muharrem 1264/19 Aralık 1847, sayı 361; 20 Muharrem 1264/28 Aralık 1847, sayı, 362; 27 Muharrem 1264/4 Ocak 1848, sayı, 363.

[188] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünûn Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs", **Belleten**, LIV/210, Ağustos, 1990, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s. 711.

Mühendislik, Edebiyat ve İlâhiyat yer almaktadır. Dolayısıyla dârulfünûn inşâsı planlanırken askerî okul olarak kurulan mühendishâne ve tıp mektebinin halka yönelik sivil şeklinin bu çatı altında birleştirilmesi düşünülmüş olabilir. Gerek 1870'te ve gerekse 1900'de kurulan dârulfünûnlarda bahsi geçen okulların "mülkiye" şeklinde ifadelendirilen askerî olmayan kısmının bir arada toplandığı müşahede edilmektedir. Ayrıca Takvim-i Vekâyi nüshalarında verilen bilgide, yapılmakta olan dârulfünûn binasının iyice ortaya çıktığı ve tamamlandığında mevcut mekteplerde okutulan ve öğrenilen fünûn ve maârifle beraber bütün ulûm, maârif ve sâir insanlık için lüzumlu olan her türlü gerekli fünûnun bahsi geçen dârulfünûnda eğitim ve öğretiminin yapılacağı bildirilmektedir.[189] Dolayısıyla burada da ifade edildiği şekliyle Dârulfünûn binasının devasa bir şekilde planlanması hesapsız girişimler neticesi olmasa gerektir. Konumuz açısından bakıldığında yüksek din eğitimine ilişkin bölüme yeni kurulacak olan dârulfünûn içerisinde yer verilmesinin imkân dâhilinde olduğunu söylemek mümkündür.

Yeni bir yüksek öğretim kurumunun oluşturulmasında devlet yöneticilerinin ve toplumun ileri gelenlerinin bakış açısı önem arz etmektedir. Yöneticilerin yeni kurumu ve burada öğretime konu olan ilimleri kendi kültürlerinde ve tarihlerinde nerede konumlandırdıkları, kurumun geleceğine ışık tutmaktadır. Daha önce değinildiği üzere Osmanlı Devleti'nde yeni yüksek öğretim fikri, kurumsal ve yapısal anlamda medreseden farklı olarak açılan mühendishâneler, tıp ve askerî mekteplerle birlikte oluşmaya başlamıştır. Bu mekteplerin kuruluşundan itibaren Osmanlı devlet adamlarının ve düşünürlerinin o dönemde Avrupa'da gelişmekte olan yeni eğitim ortamları ve öğretime konu olan bilimler hakkında farklı zamanlarda bildirdikleri kanaatleri, devletin yeni oluşacak yüksek öğretime ve bunun konusu olacak bilime bakışını yansıtmaktadır. Bu kişiler, bilimin ve düşüncenin tarih boyunca farklı millet ve kültürlerde geliştiğini ve birbirlerinin arasında aktarıldığını ifade etmektedirler.[190]

[189] **Takvim-i Vekâyi**, 11 Muharrem 1264/19 Aralık 1847, sayı 361, s. 3, sütun 2.

[190] Bu tür değerlendirmeler için bkz. Kemal Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Risâlesi", s. 433-435. Bahsi geçen risale 1803 yılında Fransızca olarak basılmış ve Beydilli'nin kanaatine göre aynı yıl içinde Osmanlıcası da kaleme alınmıştır. Bkz. Beydilli, **a.y.**, s. 429; Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 163-165. Kazancıgil, kitabın 1. Cildinin sonuna bir takım ekler koymuştur. Burada EK-II'de ileri sürülen görüşlerin Mekteb-i Tıbbiye'nin Türk hocaları tarafından yazılmış reddiye bulunmaktadır. EK-III'teki bu yazı, tam tarih verilmemekle birlikte

Örneğin dönemin önemli devlet adamlarından Safvet Paşa (1815-1883), Dârulfünûn'un 1870'deki açılışında yaptığı konuşmasında, ulûm ve fünûnun tarih boyunca Mısırlılardan başlayarak çeşitli milletlerin elinde ve Müslümanların nezdinde ne şekilde geliştiğini ve aktarıldığını ifade etmektedir. Daha sonra bu ulûm ve fünûnun Avrupa'ya geçtiğini, özellikle yüz seneden beri hayli ilerlediğini ve bu alanda hayret verici gelişmeler yaşandığını söylemektedir. İnsan aklını hayrete düşüren gelişmeleri ortaya çıkaran fünûn sayesinde Allah Tealâ'nın kudret ve azametinin iyice görüldüğünü belirtmektedir. Safvet Paşa, ulûm ve fünûnun sürekli ilerlemesiyle birlikte bugün şaşırtıcı gelen icatların gelecekte sıradanlaşacağını söylemektedir. Ulûm ve fünûn sayesinde şu an için gerçekleşmiş olan bilimsel gelişmelere bakarak gelecekte insan aklının daha büyük şeyler ortaya çıkaracağını ileri sürmektedir. Safvet Paşa, ulûmun insanlara tek tek bir güzellik vereceği gibi bir memleketin medeniyet ve mamuriyetinde de etkin rol alacağını ifade etmektedir.[191] Buradan hareketle devletin yeni açılacak kurumlara ve orada okutulacak ulûm ve fünûna bakışı şu şekilde özetlenebilir: Avrupa'da o an câri olan bilim noktasındaki üstünlük birkaç asır önce Müslümanların elinde idi. Şimdi ise bunu tekrar almak mümkündür. Bu anlamda bilimin elde edilmesi için bir takım yeni düzenlemeler yapılmalıdır.

Burada yapılan değerlendirmeler, XIX. yüzyılda Osmanlı'nın, bilimin Avrupa'da o dönem için geldiği durumu anlamlandırması bakımından önem arz etmektedir. Dolayısıyla bilimin Batı'daki son durağında almış olduğu hali ile yüksek seviyede öğretime konu olması fikri yeni bir yüksek eğitim anlayışını da beraberinde gerektirmiştir. Şunu belirtmeliyiz ki yeni yüksek eğitim anlayışı medrese eliyle yürütülen yüksek eğitimden tamamen bağımsız bir şekilde ve ona rağmen gelişmemiştir. Bu durumu mühendishânelerdeki ve tıbbiyedeki eğitim ortamından hareketle söylemek mümkündür. Zira bu okulların müfredatında mukaddemât-ı

Terakki Gazetesi'nde (gazete 1868'de çıkmaya başlamış) 1870'te çıkmış olmalıdır. Kazancıgil, bu yazının sahibinin Ahmet Ali Bey ve arkadaşları olduğunu ileri sürmektedir.

[191] **Takvim-i Vekâyi**, 20 Zilkade 1286/21 Şubat 1870, no: 1192, s. 1-2. Bu nutuk, Aydın SAYILI, "Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk", **Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, C. I, sayı 2, Mayıs 1985, s. 403-407'de latinize şeklinde bulunmaktadır.

ulûmun bulunması; idareci, hoca ve öğrencilerinin önemli bir kısmının medreselilerden olması bunun güzel bir kanıtıdır.

Medresenin, yeni oluşan yüksek öğretim ortamlarındaki konumu tartışma mevzusu olagelmiştir. Tarihçiler, yeni oluşan yüksek öğretim kurumlarını medresenin alternatifi olarak görmüş ve onun karşısında konumlandırmışlardır. Medrese ve yeni yüksek öğretim kurumları çatışmacı (diyalektik) bir nazarla ele alınmaya çalışılmıştır.[192] Yeni oluşturulacak olan yüksek öğretim kurumunun "dârulfünûn" şeklinde isimlendirilmesinden hareketle, onun medreseden ayrıştırılması gerektiği fikri üzerinde durulmuştur. Medresenin temsil ettiği "ilim"e karşı, Dârulfünûn'un "fen"i önceledeği ileri sürülmüştür. İhsanoğlu, Tanzimat ricalinin Dârulfünûn'un, medrese ve orada okutulan ilimlerle ilgisinin bulunmaması hususunda bir tereddüdünün olmadığını iddia etmektedir. Bundan dolayı tasavvur olunan kurumun adının, medreselerde okutulan ilimlerin (ulûm) dışında, yeni bilimlerin (fünûn) okutulacağı yer anlamında "dârulfünûn" konulduğunu ileri sürmektedir.[193]

İsmail Kara, bahsi geçen terimlerin algılanışı hakkındaki yazısının girişinde, "ulûm ve fünûn kavram çerçevesinin modernleşme döneminde bir problem olarak ortaya çıkışını besleyen sürece baktığımızda…" şeklinde ifade ettiği cümlesinde bu iki kavramı, problem olarak göstermektedir.[194] Kara, problem olarak gördüğü anlam çerçevesini delillendirmek için Münif Efendi'nin (1830-1910) "Mukayese-i İlm ü Cehl" isimli yazısından şu paragrafı alıntılamaktadır:

---

[192] Örneğin Unat, "…batılılaşma yolunda olan devletin amme hizmetlerinde yer almalarını sağlamak ve medreselerin dışında dinî gelenek ve tesirlerden uzak modern bir üniversite kurulmak istenmişti." şeklinde ifade etmektedir. bkz. Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, s. 49; Akyüz, Unat'ın bu ifadesini tekrarlamaktadır. Bkz. Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2008**, Pegem Akademi, Ankara, 2008, s. 168; Sadrettin Celal'e göre Tanzimat, heyeti umûmiyesi itibariyle, garp medeniyetine doğru atılmış bir adım, Avrupa ilim ve irfanını memlekete sokmak hususunda yapılmış ciddi bir teşebbüs, hükümet makinesini dinin mutlak esaretinden kurtararak, vüstaî ve otokratik bir devlet yerine az çok Avrupaî bir devlet kurmak hususunda bir hamledir. Bununla beraber yazar, Tanzimat'ın, Türkiye için hakikî bir rönesans olmadığını, bunun da en baş sebebinin muhakkak surette, bütün yeniliklere düşman olan dinî taassup olduğunu iddia etmektedir. bkz. Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maârifi", **Tanzimat I**, Maârif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 445.

[193] İhsanoğlu, **Darülfünun Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C. I, s. 79.

[194] İsmail Kara, "Modernleşme Dönemi Türkiyesi'nde 'Ulûm, Fünûn' ve 'Sanat' Kavramlarının Algılanışı", **Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 128.

"İlmin fevâid-i azîmesinden birisi dahi insanı itikadât-ı bâtıladan vikâye etmesidir. Çünkü âlim olan zatın çeşm-i basireti küşâde olduğundan mahiyet-i eşyaya kesb-i ittila' ederek hal-i cehl ü nâdânînin levazımından olan efkâr-ı fâsideden emin olur. Mesela ilm-i heyete bazı mertebe vukufu olanlar husuf ve küsuf vukû'u ve kuyruklu yıldız tulû'u gibi alâim-i semâviyeye harp veya[195] kaht u ğalâ misüllü türlü mana vererek beyhude havf u ızdıraba duçar ve harekât u teşebbüsatlarında eşref saat intizarıyla ekseriya fursatı fevt ederek envâ'ı vehamet u nuhusete[*] giriftar olmazlar" [196]

Kara, buradaki ifadeyi "ziyadesiyle sorunlu" ve zihin karışıklığı olarak değerlendirmektedir. Ayrıca Münif Paşa'nın güneş ve ay tutulmasını bilimsel bir olay olarak açıklamakla aynı olayı ilâhi bir işaret olarak anlayanların algısını bâtıl inanç düzeyine indirerek aşağıladığını ileri sürmektedir.[197] Hâlbuki burada meseleyi ilâhî bir işaret olarak anlamlandıranlardan ziyade güneş tutulmasını uğursuzluk addedenlerin durumu anlatılmaktadır.

Münif Paşa'nın alıntılanan ifadelerini Kara'nın anladığı şekilde yorumlamak meseleye çatışmacı bir şekilde yaklaşmanın ürünü olsa gerektir. Zira Hz. Peygamber (sav) döneminde tam da bahsi geçen olaydaki güneş ve ay tutulmasıyla ilgili yanlış bir itikadı bizzat Efendimiz düzeltmektedir.[198] Ayrıca Nev'î Efendi, Netâyicü'l-Fünûn isimli kitabında tıpkı Münif Efendi gibi güneş ve ay tutulmasıyla ilgili aynı yanlış algıyı 'İlm-i Nücûm' bahsinde zikri geçen hadis-i şerif ile düzeltmektedir.[199]

---

[195] Metnin orijinalinde burası şu şekildedir: "…harb ve veba ve kaht…" bkz. Münif Efendi, "Mukayese-i İlm ü Cehl", **Mecmua-i Fünûn**, numara 1, İstanbul, 1279, s. 33

[*] Nühûset: Uğursuzluk.

[196] Münif Efendi, "Mukayese-i İlm ü Cehl", s. 33.

[197] Kara, "Modernleşme Dönemi Türkiyesi'nde 'Ulûm, Fünûn' ve 'Sanat' Kavramlarının Algılanışı", s. 131.

[198] Hz. Peygamber Efendimiz'in (sav) oğlu İbrahim'in öldüğü gün güneş tutulması vuku bulmuştur. Oradaki insanlar da güneşin İbrahim'in ölmesinden dolayı tutulduğunu söylemeleri üzerine Efendimiz, güneş ve ay tutulmasının her hangi bir insanın yaşamı veya ölümü üzerine olmadığını belirtmiştir. Hadis metni şöyledir: "… Resulullah zamanında, İbrahim'in öldüğü gün güneş tutuldu. İnsanlar şöyle dediler: 'Güneş, İbrahim'in ölümü üzerine tutuldu.' Resulullah şöyle dedi: 'Muhakkak ki güneş ve ay hiçbir kişinin ne ölümü ne de yaşamı için tutulurlar. Gördüğünüz zaman hemen namaz kılın ve Allah'a dua edin." Bkz. İmam Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail Buhari, **Sahihü'l-Buhari**, Kitabü'l-Küsûf, 1. Bâb: es-Salâti fî Küsûfi'ş-Şems, 996, Tahkik: Mustafa Dîb el-Buğâ, Dımaşk, Dâru İbn Kesir, 1990/1410, C. I, s. 353.

[199] Yahya Nev'î, **İlimlerin Özü (Netâyicü'l-Fünûn)**, Haz.: Ömer Tolgay, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 228. Nev'î Efendi, İlm-i Nücûm'un hisabiyyât, zanniyât ve vehmiyyât şeklinde üç kısma ayrıldığını bildirdikten sonra, hisabiyyât kısmında şek ve şer'an bir yasaklamanın olmadığını ifade etmektedir. Vehmiyyât kısmında ise şunları söylemektedir: "Emmâ vehmiyyât mesela ittisâlât-ı kevâkibden havadis-i süfliyyeye hayrına ve şerrine istidlâl itmektir. Bi tariki'l-umûm ve eşhâs üzerine istidlâl itmektir… ve bu kısmın bir asl-ı şer'iyyeye istinâd(ı)/yokdur ve kabil-i i'timâd değildir. Ol

Bu olayın geçtiği hadisten haberdar olduğunu düşündüğümüz Münif Efendi, alıntılanan yazısında Hz. Peygamber (sav) döneminde algılandığı gibi gök cisimlerine olumsuzluk ve uğursuzluk yüklenmesinin ilim sayesinde ortadan kaldırılacağını ifade etmektedir. Münif Efendi, bahsi geçen yazısının bütününde "ilim ve fen"i, teknik ve teknolojiye eşdeğer kavramlar olarak kullanmaktadır.[200] Kara'nın, Münif Efendi'nin yazısından alıntıladığı paragrafın devamında da[201] ilm-i mantığı bilenlerin düşüncelerini hatadan korudukları belirtilerek, medrese ilim geleneğinde âlet ilimleri kapsamındaki bir ilim kasdedilmektedir. Dolayısıyla buradan bakıldığında yazıda ulûm ve fünûnu, birbirinin zıddı veya alternatifi şeklinde değerlendirecek bir durum görülmemektedir.

Yeni kurulan Dârulfünûn'un, medrese ve orada okutulan ilimlerle alakasının olmadığını ileri sürmek, kendi içinde iki yanlışı-problemi barındırmaktadır. Bunlardan ilki, medrese kurumunun algılanışı noktasındadır. Medreseye salt "İslâmî ilimlerin" öğretildiği bir kurum olarak bakılmaktadır. Medrese tahsili görenlerin devlet yönetiminde etkin üst düzey memuriyet gibi görevler almasına ve toplumdaki katkısına dikkat edilmemektedir. İkincisi ise yeni yüksek eğitim kurumunda okutulan ilimlerin, Dârulfünûn ile medresenin kurumsal ve yapısal anlamda farklılığını iki kurumun eğitim anlayışlarına teşmil ederek medrese ilimleriyle ilgisinin olmadığı meselesidir. Bu iddiadaki esas problem de medrese yüksek eğitim anlayışının, sadece din eğitiminin yapıldığı ve kalıplaşmış bir takım bilgilerin tekrar edildiği şeklindeki algılanışında olduğunu söylemek mümkündür. Birinci bölümde ifade edildiği üzere

---

eclden merdûd-ı şer'dir ki Hz. Rasûl (a.s.) buyurur…" Bundan sonra ise Nev'î Efendi ilerleyen sayfalarda, "…ve nitekim ihtirâkât-ı kevâkibin kendi felekinde âftâba bir derece ve bir dakika mülâkâtına dirler, ânı dahî müessir-i nühûset dirler. Ol dahî emr-i izâfîdir, hakîkî değildir. Zira müessir olurlar. Kezalik küsuf-i âfitâb dahî ihtilâf-ı evzâ-i felekiyeden hâsıl olur. Mülûk-i zemînin mevtine nice delil olur. Nitekim hadis-i şerifdir: 'Muhakkak ki güneş ve ay Allah'ın ayetlerinden iki ayettir. Hiçbir insanın ne ölümü ne de yaşamı için tutulurlar.' Emmâ tarîk-i şer' ile mezmûm belki memnû'dur ki…" demektedir. Bkz. Yahya Nev'î, **a.e.**, s. 225-228. Münif Efendi'nin yaklaşımı Nev'î Efendi'ninkine benzemektedir.

[200] Münif Efendi, derginin ilk sayısının "Mukaddime" kısmında mecmuanın nasıl çıkacağı ve nelerden bahsedeceği ile ilgili şöyle söylemektedir: 'herkesin anlayacağı surette sehlü'l-ibâre olmak üzere diyanet ve zaman-ı hâl-i politikasından mâadâ kâffe-i fünûn ve sanayia müteallik malumat-ı nâfiayı müştemil olacaktır.' Bkz. Münif Efendi, "Mukaddime", **Mecmua-i Fünûn**, numara 1, İstanbul, 1279, s. 19.

[201] "…ve hakikati veçhile ilm-i mantık bilenler kendi mütalaât ve efkârlarını hatadan vikâye eyledikleri misüllü humekâ ve garazkârânın safsata ve mugâlata kabilinden olan ifsâdât ve iğfâlâtına cühelâ yı bî-temyiz gibi kolaylıkla aldanmayıp kaziyenin fesat ve butlânı neresinde olduğunu derhal derk ü iz'ân ve ukelâ ve hayırhâhın muvâfık-ı maslahat ve mukârin-i hakîkat olan nesâyih ve te'mînâtını sâirinden tefrîk ve takdîr ederler." Bkz. Münif Efendi, "Mukayese-i İlm ü Cehl", s. 33.

medrese yüksek eğitim anlayışının temelinde sağlam bir dil, mantık ve edebiyat eğitimi yer almaktadır. Âlet ilimleri kapsamında değerlendirilen bu ilimlerin eğitiminden sonra âlî ilimlere başlanmaktadır. Bu anlayışın yeni yüksek eğitim kurumuna da taşındığı görülmektedir.

1874'te kurulan Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Hukuk Mektebi ile Turuk ve Meâbir Mektebi öğrencileri, kurumun üçüncü şubesi olan Edebiyat Mektebi'nin ilk iki sene derslerini görmek zorundadırlar. Dârulfünûn-ı Sultanî'nin müdürü Sava Paşa (1832-1904) bu durumu şöyle ifade etmektedir:

> "İlm-i Hukuk ve Turuk ve Meâbir mekteplerine devam eden talebe, Medâris-i İlmiye-i Osmaniye'nin şerefli zamanlarında ve el'ân Avrupa dârulfünunlarında olduğu gibi mekâtib-i mezkûrenin derslerinden mâadâ birinci ve ikinci senede Edebiyat Mektebi'nin derslerine dahi devam etmeye mecbur olduklarından…"[202]

Burada ifade edilen Edebiyat Mektebi dersleri bir anlamda medrese eğitim anlayışındaki ulûm-ı Arabiyeye ve ulûm-ı edebiyeye tekabül etmektedir. Yeni yüksek eğitimi bu esas üzerine kurmak, medrese yüksek eğitim anlayışına da uymaktadır.

Dârulfünûn ve Yüksek Din Eğitimi İlişkisi

Osmanlı'da dârulfünûna yüklenen görev, devletin o günkü eğitim kurumlarının daha üst seviyesinde bir yüksek eğitim vermek ve ülkenin ihtiyacı olan nitelikli elemanları yetiştirme şeklindedir.[203] Böyle bir gaye ile kurulması düşünülen dârulfünûnun sistemli bir şekilde eğitim öğretime başlaması bir hayli zaman sürmüştür. 1279/1863'teki ilk açılışından itibaren üç kere kesintiye uğradıktan sonra nihâi şeklini 1316/1900'de almıştır.[204] Dârulfünûn'daki ilk dersler halkın geneline

---

[202] Sava Paşa, "Mukaddime", **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, La Türkî Matbaasında tab olunmuştur, 1293, s. 16-17.

[203] **Takvim-i Vekâyi**, 27 Receb 1262/21 Temmuz 1846, sayı 303, s. 2, sütun 1.

[204] Dârulfünûn'un tarihçesi ile ilgili bkz. Sava Paşa, "Mukaddime", s. 2-40; Aynî, **Dârü'l-fünûn Tarihi**; İhsanoğlu, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs", s. 699-738; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş: Üçüncü Teşebbüs Darülfünûn-ı Sultanî", **Belleten**, LVII/218, Nisan, 1993, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 201-239; İhsanoğlu, **Darülfünun Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C. I-II; Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi 1, Osmanlı Döneminde Dârulfünûn 1863-1922**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

açık "ders-i umûmî" şeklinde verilmiştir.[205] Bu kapsamda ilk olarak "hikmet-i tabiiye ders-i âmı bazı memurîn-i kirâm ve ketebe-i aklâm ve sâir her sınıf ahâliden" üç yüz kadar dinleyici hazır olduğu halde 22 Receb 1279/13 Ocak 1863'te başlamıştır.[206] Dersi verecek olan Derviş Paşa önce Padişahın "terbiye-i âmmeye" verdiği önem üzerinde durmuştur. Tedris edeceği hikmet-i tabiiye ve kimya fenlerinin umum hakkında ne derece lüzum ve ehemmiyetinin olduğunu özet bir şekilde anlatmıştır. Bunun akabinde konu ile alakalı bir takım deneyler yapmıştır.[207]

Dârulfünûn'un ilk açılışında ders mahiyetinde yapılan bu tür ilmî etkinliklerin ve faaliyetlerin çok önceden başladığı daha önceki tecrübelerden müşahede edilmektedir. Örneğin 25 Şaban 1259/20 Eylül 1843'te Abdülmecid Han'ın da katıldığı Mekteb-i Tıbbiye'nin mezuniyetinde hikmet-i tabiiyye ve ilm-i kimya dersinde dördüncü sınıf talebeleri tarafından bir takım deneyler yapıldığı, Padişahın bundan memnun olduğu ve oradaki hocalarla talebelere iltifat ettiği bildirilmektedir.[208] Bu olay, Dârulfünûn'un açılması kararının verilmesine yakın bir zamanda vuku bulmuştur. Buradaki tabiî ilimlerde uygulanan deneysel tecrübe hem

[205] Bu dersin Dârulfünûn'da verilme gayelerinden birisi 'umuma tedris ve talim' olarak Tasvîr-i Efkâr gazetesindeki ilanda belirtilmektedir. İlanın girişi şu şekildedir: "Saye-i maârif-vâye-i Hazret-i Padişahîde umuma tedris ve talim olunmak ve her kim isterse gelip istimâ' etmek üzere hikmet-i tabiiye ile kimya fenlerine dair bir ders küşâd olunması hususuna irade-i Seniyye-i Cenâb-ı Şehriyârî şereftaalluk buyrulub…" bkz. **Tasvîr-i Efkâr**, 12 Kanunuevvel 1279/24 Aralık 1863, sayı 52, s. 1, sütun 1.

[206] İslâm coğrafyası Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip etmektedir. 1845 yılında Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ta Dâru'l-fünûn açılmasına karar verilmiş ve bunun üzerine 25 Zilkade 1262/13 Kasım 1846'da okul için bina yapımına başlanmıştır. Bu haberleri yakından takip eden Mısır ve İran yönetimleri kendi ülkelerinde Dâru'l-fünûn adı altında okul kurma girişiminde bulunmuşlardır. Mısır idare değişikliklerinden dolayı böyle bir okulu 1908'e kadar kuramamıştır. Lakin İran 1851'de 'Dâru'l-fünûn' adı altında Tahran'da modern ilimlerin okutulacağı bir mektep kurmuştur. Burada verilen eğitim öğretimi İhsanoğlu daha çok Osmanlı Mühendishânesi'ne benzetmektedir. Bkz. İhsanoğlu, **Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C. I, s. 445-447.

[207] Münif Efendi, "Dârulfünûn'da Ders-i Âm Vukû'-u Küşâdı", **Mecmua-i Fünûn**, İstanbul, 1279, numara 7, s. 301. Bu dersle ilgili haber açılıştan on beş gün önce "…umûma tedris ve talim olunmak ve her kim ister ise gelip istimâ' etmek üzere hikmet-i tabiiye ve kimya fenlerine dair bir ders küşâd olunması hususuna…" şeklinde girişle bir haber çıkmıştır. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 7 Receb 1279/29 Aralık 1862, sayı 676, s. 1, sütun 2. Ayrıca derslerin başlamasından dört ay kadar sonra da hikmet-i tabiiye dersinin yanında tarih-i umûmî ve ilm-i mevâlid derslerinin de yapılmaya başlandığı ve bunlara katılanların son derece memnun oldukları bildirilmektedir. Dersler hakkında ve hangi konuları işleyecekleri konusunda da bilgilendirme yapılmaktadır: "…hikmet dersi bu günlerde ziyâ bahsinde olup ilm-i mevâlid dersi dahi teşrihden kulak bahsine gelmiştir. Cenâb-i Hakîm-i Mutlak Hazretlerinin bu bâbda vaz'-kerde-i rabbânîsi olan kavânîn-i tabiiyyeye dâir vukûf cümlenin nef' ve dikkatini dâî mevâdd-i ilmiyeden olduğuna binâen hikmet vü teşrihin bu şubelerini bilmeğe hâhişî olanlara keyfiyet-i ihtâr olunur. Teşrih dersinin hitâmında ilm-i umûr-ı tabiiyyeye bed' olunacaktır." Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, fî ğurre-i Zilkade 1279/ 20 Nisan 1863, sayı 692, s. 5, sütun 2.

[208] Rıza Tahsin, **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye**, s. 30-32.

padişahın hem de sâir devlet yetkililerinin memnuniyetini kazanarak ileride açılması planlanan dârulfünûndaki bahsi geçen ders için bir zemin teşkil etmiş olmalıdır. Ayrıca Tasvîr-i Efkâr gazetesinde yer alan bir açıklamada, hikmet-i tabiiye dersinin Avrupa'dan getirtilen aletlerle birlikte deneysel yönü ve teorik kısmının, dârulfünûndaki ilk dersin başlamasından yaklaşık dört sene önce Dârulmuallimîn'de hem öğrencilere hem de halktan isteyenlere verildiği hatırlatılmaktadır.[209] Dolayısıyla ilk açılan dârulfünûnun temel derslerinden olan hikmet-i tabiiyenin, 1279/1863'ten önce verilmeye başlandığı görülmektedir. Bu dönemde temel eğitimin yanında yüksek öğretime konu olan ilimlerin de halkın geneline ulaştırılması ön plandadır. Halkın geneline bu derslerin açılması şeklindeki vurguya bir nevi halk nezdinde bu tür yüksek öğretime yönelik arz oluşturulması çabasının bir ürünü olarak bakılabilir. Dolayısıyla 1863'te verilmeye başlanan ilmî faaliyetten dönemin kamuoyunun çok önceden bilgi sahibi olduğunu söylemek mümkündür.

İlk açılan dârulfünûnda dersler Ocak 1863-Mart 1865 tarihleri arasında bu kurum adına yapılan ilk binada sürdürülmüştür. Daha sonra dârulfünûn inşâsı tamamlanınca binanın Maliye Nezareti'ne verilmesi üzerine, dârulfünûn dersleri Nuri Efendi Konağı'na taşınmıştır. Burada ilk ders 23 Zilkade 1281/19 Nisan 1865'te başlamıştır. Lakin daha sonra bu binanın muhtemelen 8 Eylül 1865'teki Hoca Paşa yangınında yanması sonucu derslerin uzun süre kesintiye uğradığı bildirilmektedir. Bunun üzerine II. Mahmud Han türbesinin yanında dârulfünûn için bir öncekine nazaran daha küçük bir bina inşâsına 1865'te başlanmış ve inşaat 1869'da tamamlanmıştır.[210] Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ta "kâffe-i ulûm ve fünûnu taallüm

[209] **Tasvîr-i Efkâr**, 12 Kanunuevvel 1279/24 Aralık 1863, sayı 52, s. 1, sütun 1. Burada Dârulfünûn'daki Hikmet-i Tabiiye dersleri hakkında yayınlanan bir ilanın girişinde, "Bundan dört seneyi mütecâvizdir ki Dârulmuallimîn talebesine maârif-i umûmiyye memurlarının bazısı mârifetiyle hikmet-i tabiiyeye dâir meccânen bir ders verilmesine ve bundan her kim ister ise gelip istifâde edebilmesine karar verilmiş ve Avrupa'dan 23.000 franklık âlet ve edevât-ı lâzime celb ettirilip elân Dârulmaârif'te mahfûz bulunmuştur. Muahharan Mösyö Sarupyan nâmında bir zât bu fenni tedris etmek üzere 8 Zilhicce 1278'den itibaren kendisine şehriye on iki bin beş yüz kuruş maaş tahsîs kılınmıştır. Şimdi yine hikmet-i tabiiye ve kimya fenlerine dâir umûm için bir ders açılmasına karar verilmiş olmağla ol bâbda Tasvîr-i Efkâr'a derc olunmak üzere resmen gönderilen bendin ayniyle ilânına ibtidâr olunur."

[210] İhsanoğlu, **Darülfünun Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C. I, s. 105-109. Açılan bu ilk Dârulfünûn'da Derviş Paşa'nın iki yıldır verdiği hikmet-i tabiiye dersinden imtihan yapıldığı ve başarılı olanlara şehâdetnâme (sertifika) verildiği ifade edilmektedir. İhsanoğlu, bunların hiçbir örneğinin günümüze ulaşmadığını bildirmektedir. O, bu bilgiyi "Jurnal de Constantinople", sayı 4574, 12 Ocak 1865'e dayandırmaktadır.

ve iktisâba hâhişker olanlara… istihsâl-i fünûn-ı matlûbenin merkez ve makarrı olmak… ve anda hiçbir nev-i fen ve ilmin talim ve teallümü geri kalmamak…"[211] şeklinde eğitimin çerçevesi belirlenip dârulfünûnda bütün ilimlerin öğretiminin yapılması söz konusu iken ilk derslerde bu duruma yönelik bir program yapılamamıştır. Dolayısıyla dârulfünûnun açılışındaki iki temel gayeden yalnızca birinin gerçekleştiği müşahede edilmektedir. Bunlardan ilk gayeye "halkın geneline eğitimin ulaşması" kısmen uygulanabilmiştir. Diğer yandan "bütün ulûm ve fünûnun merkezi olması" şeklindeki ikinci hedefe ulaşılamamıştır. Bu sebeple ilk dârulfünûndaki derslerin yüksek din eğitimini kapsayan dersler arasında olmadığı görülmektedir. Bu bağlamdaki dersler sonradan müfredata alınmaktadır.

Dört yıl aradan sonra dârulfünûna ilk açıldığı şekilden farklı olarak daha derli toplu ve sistemli bir şekilde, 1869'da yürürlüğe giren Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi içerisinde yer verilmiştir. Burada yeni kurulacak olan yüksek öğretim kurumuna "Dârulfünûn-ı Osmanî" ismi verilmiştir.[212] Bu ikinci dârulfünûn ayrıntılı bir ders programı, ilimlerin şubelere ayrılması, sınıf ve sene belirlenmesi, hem yönetim organizasyonunun hem de eğitim işlerinin düzenlendiği bir nizamnâmesinin olmasıyla 1279/1863'te açılan ilkinden farklı olup, kendisinden sonrakilere de sayılan hususlar çerçevesinde örnek teşkil etmiştir.

Nizamnâmede Dârulfünûn-ı Osmanî'nin üç şube olması ön görülmüştür. Bu şubeler; Hikmet ve Edebiyat, İlm-i Hukuk ile Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye'dir. Hukuk şubesinde fıkıh ve usûl-i fıkıh derslerinin; Hikmet ve Edebiyat şubesinde de mantık, beyân, meânî, Arapça ve Farsça gibi derslerin varlığı bu yeni okulun, Osmanlı medrese yüksek eğitim anlayışının temel unsurlarını içerdiğini göstermektedir. Bu şubelerden ilk ikisinin ders programı Tablo 8'de verilmiştir:

[211] **Takvim-i Vekâyi**, 27 Receb 1262/21 Temmuz 1846, sayı 303, s. 2, sütun 1.
[212] **Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi**, 79. Madde. Nizamnâme'nin 79. ve 128. maddeleri Dârulfünûn-ı Osmanî'ye ayrılmıştır. Bu kurumla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aynî, **Dârü'l-fünûn Tarihi**, s. 19-29; İhsanoğlu, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs", s. 699-738; İhsanoğlu, **Darülfünun Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C. I, 113-133.

Tablo 8: 1869'da Çıkarılan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne Göre Açılması Düşünülen Darülfünun-ı Osmanî'deki Şubelerinin Ders Programları[213]

Hikmet ve Edebiyat Şubesi	İlm-i Hukuk Şubesi
Mantık	Fıkh-ı Şerifin Muamelat Bahsi
Meâni	Usûl-i Fıkıh
Beyân	Romalıların Kanunu
İlm-i Kelâm	Fransızların Hukuk-ı Âdiye Kanunnâmesi
İlm-i Aruz	Hukuk-ı Âdiyeye Müteallik Usûl-i Muhakeme
Mükemmel Arabî	Ticaret-i Berriye ve Bahriye
Fârisî	Ceza Kanunnâme-i Hümâyunları
Türkî	Usûl-i Muhakeme-i Cinayet
Fransızca	Hukuk-ı Mülkiye
Yunan ve Latin Lisanlarıyla Bilumum Ümmehat-ı Elsine Kavâidinin Tatbik ve Mukayesesine Dâir Sarf-ı Umûmî	Hukuk-ı Milel
İlm-i Ahvâli'n-Nefs	
İlm-i Ahlâk	
Hukûk-ı Tabiiye	
İlm-i Tarih	
Tarih-i Umûmî	
İlm-i Âsâr-ı Atika	
İlm-i Meskûkât	
İlm-i Terkib-i Vücûd-i İnsanî	

Medrese tahsilinde yer alan yüksek din eğitimine konu olan ilimlerden bir kısmı Dârulfünûn-ı Osmanî müfredatına alınmıştır. Bundan önceki teknik ve eğitim okulları bahsinde yüksek din eğitimine konu olan İslâmî ilimlerin üst seviyede okunmadığı, bilakis orta seviyede ele alındığı üzerinde durulmuştur. Bu ilimler ileri seviyede okutulacak şekilde, yüksek öğretime konu olan diğer ilimlerle birlikte eğitimi yapılmak üzere Dârulfünûn-ı Osmanî'de müfredata alınmıştır.

Tablo 8'deki ders programına baktığımızda Hikmet ve Edebiyat ile İlm-i Hukuk şubelerinde, medrese müfredatında yer alan ilimleri iki grupta ele almak mümkündür. Birinci grup ulûm-ı edebiye ya da âlet ilimleri kapsamında değerlendirilecek olan mantık, meâni, beyân, mükemmel Arabî, Fârisî ve ilm-i aruz dersleridir. İkinci grup ise medrese müfredatındaki âlî ilimler çerçevesinde kabul edilen usûl-i fıkıh, fıkh-ı şerifin muamelat bahsi ve ilm-i kelâm dersleridir.

[213] **Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi**, 81. ve 82. Madde.

Nizamnâmede ayrıntılı bir şekilde ele alınan Tablo 8'deki program ve üç şubeli bölüm anlayışı, ilk ders yılından itibaren uygulanamamıştır. 1287/1870 yılına ait Devlet Salnâmesi'nde nizamnâmede üç şubeli tasarlanandan tamamen farklı, şube ismi zikredilmeden sadece "Dârulfünûn" başlığı altında tek bir programa yer verildiği görülmektedir. Tabloda yer aldığı üzere her şubenin derslerinden belirli kısmı seçilerek tek bir programa indirilmiştir.

Tablo 9: 1287/1870 Devlet Salnâmesi'nde verilen Dârulfünûn Ders Programı[214]

Dersler	Hocaların İsimleri
Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh	Dâire-i İlmiye Azasından ve Müderrisînden Mustafa Vehbi Efendi
İlm-i Hikmet ve Kelâm	Meclis-i Maârif Dâire-i İlmiyesi Azası ve Mevâlîden Abdülkerim Efendi
Tarih	Sâniyeden Mahmud Efendi
Kitâbet ve Edebiyat	Meclis-i Maârif Dârie-i İdâresi Azasından ve Sâniyeden Selim Efendi
Riyaziye ve Hikmet ve Heyet-i Cedîde	Erkân-ı Harbiye Kâim-i Makamlarından Tevfik Bey
İlm-i Mevâlîd	Miralay Doktor Rıfat Bey
Kimya	Mekteb-i Tıbbiye Muallimlerinden Kolağası Aziz Efendi
Coğrafya	Sâliseden Halid Bey
İlm-i Hukuk	-
Resim	Mösyö Giz
Fransızca	Meclis-i Maârif Dâire-i İlmiyesi Azasından Kostantinidi Efendi
İlm-i Servet	Ohannes Efendi
Usûl-i Defteri	-
Kimya dersi muavini	Bonkovski Efendi

Maârif Nizamnâmesi'nde ön görülen üç şubeli dârulfünûn şeklindeki modelin uygulama imkânı bulamadığı görülmektedir. Nizamnâmedeki şekliyle yüksek öğretim yapılanması için bunu besleyecek orta öğretimin yeterli seviyede olması gerekmektedir. Sava Paşa (1832-1904) 1874'te açılan Dârulfünûn-ı Sultanî'nin nizamnâmesine yazdığı mukaddimede farklı bir noktadan hareketle bu duruma işaret etmektedir. Sava Paşa, medenî ülkelerde bulunan "dâru't-tahsillerin" kuruluşları ve geçmişleri incelendiğinde çoğunun pek az şeyle başlayıp derece derece ilerlediğini ve ondan sonra zirveye ulaştığının görüldüğünü belirtmektedir. Bu kuralın aksi olarak ilk kuruluşlarında büyük iddialarda bulunulan ve şatafatlı açılışlarla ilan

[214] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1287, 25. Defa, s. 116.

edilen bazı "dâru't-tahsillerin" kısa zamanda çöküşe geçerek ya onlardan arzu edilen verimin alınamadığı ya da külliyen yok olduklarını ifade etmektedir.[215]

Dönemin devlet adamlarının ve ilim adamlarının bir alanda uzmanlaşmaya dayalı yüksek eğitim anlayışından ziyade her meseleyi öğrenme şeklinde bir bakış açısına sahip olduğu ileri sürülebilir. Muallim Cevdet de orta öğretimdeki anlayış için benzer ifadeler dile getirmektedir.[216] Muallim Cevdet'e göre orta öğretimdeki sorun, eğitimde Alman usulüne muvafık ve Fransız usulüne zıt olarak görünen tarz olduğunu ifade etmektedir. Bu tarz, mezun olacak bir kişiye en aşağı dereceden başlayarak bütün resmî dersleri okutmak şeklindedir. Almanların ilk ve orta öğretimde ihtisas aramadıklarını bunu yüksek öğretime bıraktıklarını bildirmektedir. Fransızlar ise ilköğretimden itibaren ihtisas aramaktadırlar. Almanlarda hendese dersi veren İncil dersi veya tarih dersi de verebilmek üzere yetiştirilmektedir. Muallim Cevdet, Fatih medreselerinde de usûlün bunun gibi olduğunu belirtmektedir. Tetimmelerde ders veren müderris adayı nihayet kısm-ı âlî müderrisliğine yükselmekte ve o zaman ihtisas mertebesi başlamaktadır. Bu sisteme göre bir müderris; fıkıh, edebiyat, tefsir veya felsefe derslerini verebilmektedir.[217] Dârulfünûn-ı Osmanî'de ilk başta üç şubeli bir yapı olmasına karşılık, fiilî olarak uygulanan tek şubeli programda diğer üç şubenin derslerinden birer parça bulunması, medrese eğitim anlayışındaki küllî bakışa dayandırılabilir.

Nizamnâmede ayrıntılı bir şekilde verilen üç şubeli program ile 1287/1870 salnâmesinde zikredilen dersler fiiliyatta uygulama imkânı bulamamıştır. Okulun açıldığı 19 Zilkade 1286/20 Şubat 1870 tarihinden sonra dersler, Takvim-i Vekâyi'de ilan edilen programa göre uygulanmıştır. Buna göre Dârulfünûn-ı Osmanî'nin hem Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde hem de 1287/1870 Devlet Sâlnâmesi'nde çizilen ders programında var olan yüksek din eğitimine konu olan derslerin fiilî

[215] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 2.
[216] Muallim Cevdet, "Dârulmuallimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", s. 182-183.
[217] Muallim Cevdet, **a.e.**

olarak uygulanan programda kendisine yer bulamadığı görülmektedir.[218] Tablo 10'da bu durum net bir şekilde görülmektedir.

Tablo 10: Dârulfünûn-ı Osmanî İçin İlan Edilen Ders Programlarının Mukayesesi

1287/1870 Devlet Salnâmesi'nde verilen Dârulfünûn Ders Programı[219]	Takvim-i Vekâyi'de 1870'te ilan edilen ilk altı aylık Ders Programı[220]	1288/1871 Devlet Salnâmesi'nde verilen Dârulfünûn Ders Programı[221]	1289-1872 Devlet Salnâmesi'nde verilen Dârulfünûn Ders Programı[222]	1290-1873 Devlet Salnâmesi'nde verilen Dârulfünûn Ders Programı[223]
Kitâbet ve Edebiyat	Edebiyat	Kitâbet ve Edebiyat	İnşâ	İnşa
Riyaziye ve Hikmet ve Heyet-i Cedîde	Hikmet-i Tabiiye	Riyâziye, Hikmet ve Heyet-i Cedîde	Riyaziye	Riyaziye
Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya
Fransızca	Fransızca	Fransızca		
Resim	Resim	Resim		
Kimya		Kimya		
Tarih	Tarih-i Umumî		Tarih	Tarih
İlm-i Hukuk	İlm-i Hukuk			
İlm-i Hikmet ve Kelâm				
Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh				
İlm-i Mevâlîd				
İlm-i Servet				
Usûl-i Defteri				
		Rika	Rika	Rika
	Mantık			
			Arabî	Arabî
			Fârisî	
	Hesab			
			100 Öğrenci	72 Öğrenci

1870-1873 yıllarında devlet salnâmesinde ilan edilen ders programlarında kalemiye memurlarına yönelik dersler bulunmaktadır. Programın bu hale gelmesi Dârulfünûn'un ilk kuruluşunda ifade edilen kuşatıcılığının gerçekleşmediğini göstermektedir. Tablo 10'da Dârulfünûn-ı Osmanî'nin Maârif-i Umûmiyye

[218] 1288/1871 yılına ait ders programı için bkz. **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1288, 26. Defa, s. 132. Bu programda da yüksek din eğitimine konu olan dersler bulunmamaktadır. Dersler şunlardır: Kitâbet ve Edebiyat, Riyâziye, Hikmet ve Heyet-i Cedîde, Kimya, Coğrafya, Resim, Fransızca, Rika. 1289/1872'de çıkan salnâmede yer verilen Dârulfünûn'daki hocalar ve dersler şu şekilde verilmektedir: Dârulfünûn müdürü müderrisinden Hilmi Efendi, Riyaziye muallimi Miralay Hafız Bey, İnşâ muallimi Sâniyeden Sadık Bey, Coğrafya muallimi Erkân-ı Harb Kolağası Arif Efendi, Arabî muallim Hâmid Efendi, Fârisî muallimi Müderrisînden Rüstem Efendi, diğer Fârisî muallimi Abdurrahman Efendi, Tarih muallimi Sâniyeden Ahmed Hilmi Efendi, Rika muallimi Mütemayiz Nâşid Bey, diğer Rika muallimi Sâliseden Tayyar Efendi. Aded-i şakirdânı 100. Bkz. **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1289, 27. Defa, s. 225.

[219] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1287, 25. Defa, s. 116.

[220] **Takvim-i Vekâyi**, 1 Zilkade 1286/2 Şubat 1870, sayı 1184, s. 1, sütun 2-3.

[221] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1288, 26. Defa, s. 132.

[222] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1289, 27. Defa, s. 225.

[223] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1290, 28. Defa, s. 197.

Nizamnâmesi'nde ilan edilen üç şubeli ve ayrıntılı ders programından çok farklı bir şekilde uygulanan tek şubeli ders cetvelleri karşılaştırılmaktadır. Okulun 1870'te eğitime ilk başladığında dört yüz ellinin üzerinde[224] olduğu söylenen öğrenci sayısının da son senede yüzün altına düştüğü görülmektedir.

Dârulfünûn-ı Osmanî için ders programları salnâmelerde bu şekilde verilmekle birlikte, 1288/1871 yılında Takvim-i Vekâyi'de yayınlanan günlere ve saatlere taksim edilen ayrıntılı ders programında farklı derslerin olduğu görülmektedir. 1288 yılının Safer ayında üç farklı günde ilan edilen cetvelde bulunan dersler şunlardır: ilm-i heyet, edebiyat-ı Türkiye, ilm-i mevâlid ve hikmet-i tabiiye.[225]

Görüldüğü üzere yüksek eğitim veren bu okulda dersler planlandığı gibi gitmemiştir. İkinci defa kurulan Dârulfünûn'un mezun verip vermediği tam olarak belli olmadığı ifade edilmektedir.[226] Okulun sürekli olamamasıyla ilgili Sava Paşa (1832-1904); Dârulfünûn'daki derslerin konferanslar şeklinde geçtiğini, bunları takip edenlerin devamlı talebe olmadığını, derslerin düzensiz bir şekilde takip edildiğini, yoklama yapılmadığını ve kayıt yenileme ile imtihan usûlüne dikkat edilmediğini ifade etmektedir. Bu sebeplerden dolayı dersler muntazam bir Dârulfünûn gibi olmamıştır. Bununla beraber verilen dersler sayesinde, halka ilim ve fenlerin yeni yöntemlerinin nelerden ibaret olduğu gösterilmiş ve bunları tahsil etmek isteyenlerin heveslerinin artırıldığı bildirilmiştir.[227]

---

[224] **Takvim-i Vekâyi**, 27 Şaban 1286/2 Aralık 1869, sayı 1167, s. 1, sütun 2-3. Gazetenin bu sayısında Dârulfünûn-ı Osmanî'de okumak için başvuran binden fazla kişinin imtihan edildiği ve dört yüz elliden fazlasının okula kaydedildiği ve bunların çoğunluğunun medrese talebesi olduğu, Ramazan ayında vaaz ve irşat ile vazifeli oldukları için okulun açılışının Şevval ayının ortalarına denk geleceği bildirilmektedir.

[225] **Takvim-i Vekâyi**, 5 Safer 1288/26 Nisan 1871, sayı 1349, s. 4, sütun 2; **Takvim-i Vekâyi**, 7 Safer 1288/28 Nisan 1871, sayı 1350, s. 4, sütun1; **Takvim-i Vekâyi**, 17 Safer 1288/8 Mayıs 1871, sayı 1354, s. 4, sütun 3. Ayrıca gazetenin 1351. sayısında Dârulfünûn-ı Osmanî'de, tedris olunan derslere ait Türkçe kitapların az olduğundan dolayı tedris olunan dersleri aynıyla yazamayanlara kolaylık ve derste hazır bulunmayanlara faydalı olması için derslerin özetlerinin gazetenin "Ulûm"a ayrılan kısımlarında yayınlanmasına karar verildiği bildirilmektedir. Bu açıklamadan sonra Aziz Efendi'nin Hikmet-i Tabiiye dersinin hülasasına yer verilmiştir. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 10 Safer 1288/1 Mayıs 1871, sayı 1351, s. 3, sütun 2.

[226] Ekmeleddin İhsanoğlu, **Darülfünun Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C. I, s. 133.

[227] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 4. Takvim-i Vekâyi'de, Sava Paşa'nın (1832-1904) okuldaki talebelerin devam durumlarıyla alakalı tesbitini doğrulayan bir ilan bulunmaktadır. 'Dârulfünûn-ı Osmanî'de Ders-i âm' başlıklı yazıda, bu okuldaki derslere isteyenlerin serbestçe girebilecekleri bildirilmektedir. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 10 Safer 1288/1 Mayıs 1871, sayı 1351, s. 3, sütun 2.

2.3.4. Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi (1287/1870) ve Din Eğitimi

Osmanlı Devleti'nde özellikle XIX. yüzyıl içerisinde ceza, ticaret, adliye gibi çeşitli alanlarda çok sayıda kanun çıkarılmıştır.[228] Bu dönemdeki kanunlaştırma hareketlerinin yeni hukuk eğitimine doğrudan etkisi söz konusudur. Osmanlı yüksek öğretimindeki değişimin de bununla ilgisi bulunmaktadır. XIX. yüzyıla kadar medreselerin İslâmî ilimlerin yanında özellikle hukuk eğitiminin yapıldığı, âlim yetiştirilen kurumlar olduğu kadar hukukçuların da yetiştirildiği önemli mekânlar olduğu bir vakıadır. XIX. yüzyılda girişilen kanunlaştırma hareketleri neticesinde ortaya çıkan yeni hukuk alanı kendisine, bu hukukun öğretileceği yeni kurum ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Tanzimat'tan sonra oluşmaya başlayan yeni devlet ve hukuk düzeni ile birlikte ortaya yeni kanun alanları ve bunlara uygun mahkemeler çıkmıştır. Bu farklı hukukî ortamı sevk ve idare edecek, yeni kanunları bilip onlara göre hüküm verecek ve bütün bunlardan meydana gelen hukukî yazımı kaleme alacak nitelikli kişilere ihtiyaç duyulmuştur.[229] Bu kişileri yetiştirmek için Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde Dârulfünûn-ı Osmanî içindeki İlm-i Hukuk Şubesi'ne önemli bir kurum olarak yer verilmiştir. Lakin 19 Zilkade 1286/20 Şubat 1870 tarihinde açılan Dârulfünûn'da ilan edilen dersler arasında hukuk ile ilgili sadece bir dersin olması ve hukuk ilminin bütün yönleriyle öğretime konu edinilecek müstakil bir şubede olmaması üzerine yeni hukukî sistemde kendisine ihtiyaç duyulan kişileri yetiştirmek için Divan-ı Ahkâm-ı Adliye[230] içerisinde 16 Rabiülahir 1287/16 Temmuz 1870'te Kavânin ve Nizâmât Dershânesi adı altında öğrenim süresi bir yıl olan hukuk okulu açılmıştır.[231] Okulun açılışının tebliğ edildiği resmî beyannâmede "Kavânîn ve

---

[228] Bu dönemde çıkarılan kanunlar için bkz. Karakoç Sarkis, **Külliyât-ı Kavânîn**, C. I, s. 72-581.

[229] 14 Haziran 1296/26 Haziran 1880'de Hukuk Mektebi'nin açılışında şifahî bir şekilde irad ettiği hitâbesinde Ahmed Cevdet Paşa, ilm-i hukukun öneminden bahsederek, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin teşkiliyle hukuk mektebinin açılması gereğinin arttığını söylemektedir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, Yayınlayan: Prof. Dr. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967, s. 196.

[230] "Tanzimat döneminde, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrılmasıyla 11 Zilkade 1284/5 Mart 1868 tarihinde kurulan Osmanlı Devleti'nin ilk temyiz mahkemesi olarak tanımlanmaktadır." Kuruluş gerekçeleri ve geniş bilgi için bkz. Mehmet Âkif Aydın, "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye", **DİA**, C. IX, İstanbul, 1994, s. 387-388.

[231] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 118. Yazar bu okulu şu şekilde tavsif etmektedir: "…şuûn-ı maârifin en mühimmi ve bugün Dârulfünûn-ı Osmânî'nin (1900'den sonra kurulan kastediliyor) rükn-i rekîni olan Hukuk Fakültesi'nin üssü'l-esâsı

nizâmâtın" hakkıyla öğretimi için mükemmel bir mektebe gereksinim duyulduğu, bunun ise daha sonra görülecek iş olduğu belirtilmektedir. Bahsi geçen okulun ise o günkü mahkemelerde istihdam edilecek memurları kısa zaman içinde yetiştirmek maksadıyla açılacağı bildirilmektedir.[232] Bu beyannâmedeki ifadede iki husus ortaya çıkmaktadır. Bunların ilki hukuk öğretimi için mükemmel bir mektebe ihtiyaç olduğunun belirtilmesidir. Böylesi bir hukuk okulu ayrıntılı ders programı ve nizamnâmesi ile birlikte Dârulfünûn-ı Osmanî'de öngörülmüş olmasına karşın beyannâmede bundan hiç bahsedilmemesi ve daha sonraya bırakılmasından hareketle Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ndeki şekliyle İlm-i Hukuk Şubesi'nin mevcut hukuk öğretimi anlayışında henüz yerinin olmadığı ileri sürülebilir. Beyannâmede ortaya çıkan ikinci husus ise okulun öncelikli öğrencileri kabul edilen Bâbıâli ve diğer devlet dairelerindeki memurlara hukuk eğitiminin pratik bir şekilde öğretilmeye çalışılmasıdır. Eğitimdeki bu "kısa zaman"da eğitim verme yaklaşımının Muallimhâne-i Nüvvâb'ın kuruluşunda da vurgulandığı daha önce geçmişti.

Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nde usûl-i kavânîn, kanunlar ve nizamnâmelerin bir senede okutulacağı ve sene sonunda imtihanda başarılı olacaklara "ruûs ve şehâdetnâme" verileceği belirtilmektedir. Bunlara hak kazananların Nizamiye Mahkemeleri ile diğer devlet dairelerinde istihdam olunacakları ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye mümeyyizleriyle zabıt kâtiplerinin derslere devamlarının mecbur olacakları bildirilmektedir. Zikri geçen memurların bulundukları konumda ilerlemeleri okulun imtihanları neticesinde elde edecekleri "ruûs"a bağlanmaktadır.[233] Okulu bitireceklere bu şekilde bir istihdam ve ilerleme vaad edilmesi, Dârulfünûn-ı Osmanî'de üzerinde pek fazla durulmayan bir hususdur.

Bu okulun açılışından önce Takvim-i Vekâyi'de okula ait yirmi yedi maddelik bir nizamnâme yayımlanmıştır.[234] Nizamnâmenin ikinci maddesinde

---

olan Mekteb-i Hukuk'un teşkilidir…" bkz. Mahmud Cevad, **a.e.**, s. 116. Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Adem Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabalim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2008, s. 19-23.

[232] Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nin kuruluşunu tebliğ eden 22 Safer 1287/24 Mayıs 1870 tarihli resmî beyannâme için bkz. Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 116-117.

[233] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 117.

[234] **Takvim-i Vekâyi**, 18 Rabiülevvel 1287/17 Haziran 1870, sayı 1238, s. 1.

okutulacak dersler arasında şunlar bulunmaktadır: Ahkâm-ı Adliye Mecellesi'nin neşr ve ilan kılınmış ve kılınacak olan kitapları, Arazi Kanunnâmesi, Ceza Kanunnâmesi, Ticaret-i Berriyye ve Bahriyye Kavânini, Usûl-i Muhakeme Nizamnâmesi, Mehâkim-i Nizamiye'nin ve mülkiye ve idare meclislerinin vazâif ve suret-i tertib ve teşekküllerine dair olan nizâmât.[235] Derslerin isimlerine bakıldığında programda o zamana kadar çıkan kanun ve nizamnâmelerin öğretimine öncelik verileceği anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Mecelle'nin yayınlanmış ilk kitapları da yer almaktadır. Okulun dersleri arasında yüksek din eğitimini ilgilendiren kısmı Mecelle'nin kendisi olup onun bölümlerini oluşturan kitapların konusu fıkıh ilmi çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu dershâne ile birlikte yüksek din eğitimine konu olan fıkıh ve usûl-i fıkıh ilmi farklı hukuk alanlarıyla bir arada okutulmaya başlanmıştır. Bu durum Dârulfünûn-ı Osmanî'deki İlm-i Hukuk Şubesi'nin ders programında uygulanamamışken Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nde bilfiil olmuştur.

Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi için hazırlanan nizamnâmenin dördüncü maddesinde okulda uygulanacak eğitimin yöntemi hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre haftada üç gün olacak eğitim iki saat üzerinden yapılacaktır. Dersin ilk saatinde muallim konuyu anlatacak, diğeri ise işlenen derslere dair talebe ile soru cevap ve müzâkereye münhasır olacaktır.[236]

Hukuk öğretimi ile ilgili bir takım düzenlemelerin yapıldığı bu dönemlerde konunun gazetelere de taşındığı görülmektedir. Bu çerçevede Takvim-i Vekâyi'de, "Ulûm ve Fünûn: İlm-i Hukuk" başlığı altında 8 Şaban 1287/3 Kasım 1870-28 Zilhicce 1287/21 Mart 1871 tarihleri arasında on altı sayı süren bir yazı dizisi yayımlanmıştır.[237] İlm-i Hukuk ile ilgili olan bu yazılarda özel ve genel hukuk, idare

[235] **Takvim-i Vekâyi**, 18 Rabiülevvel 1287/17 Haziran 1870, sayı 1238, s. 1, sütun 1.
[236] **Takvim-i Vekâyi**, 18 Rabiülevvel 1287/17 Haziran 1870, sayı 1238, s. 1, sütun 1-2.
[237] **Takvim-i Vekâyi**'de çıkan İlm-i Hukuk ile ilgili yazıların başlıkları şu şekildedir: Hukuk ve Mevzûa-i Mektûbe Yani Kavânîn, Hukuk-ı Mevzûa-i Gayri Mektûbe Yani Teâmül ve Âdât, Hukuk-ı Mevzûa'nın Aksâm-ı Muhtelifesi, Hukuk-ı Mahsusa, Hukuk-ı Mahsusa-i Nazariye, Hukuk-ı Umûmiye, Hukuk-ı Siyasiye veyahut Politika, Hukuk-ı İdâre-i Memleket, Hukuk-ı Cezaiye, Hukuk-ı Cezaiye-i Nazariye, Hukuk-ı Cezaiye-i Ameliye yani Usûl-i Muhâkeme-i Cinayet, Mebâni-i Hukuk-ı Düveliyye, Hukuk-ı Düveliyye Hakkında Ta'rîzât, Hukuk-ı Düveliyye, Bir önceki sayıdaki Hukuk-ı Düveliyye'nin devamı, Hukuk-ı Düveliyye (el-Hükmü limen ğaleb), Sefarethâne ve Konsoloshâneler, Hukuk-ı Ecânib, Serbestî-i Seyr-ü Sefâin-i Ticaret, Münâzaât-ı Düveliyenin Vesâil-i Hasm ve Tesviyesi ve Hakem Heyeti Teşekkülü, Kavânî-i Harbiye, Düşman Aleyhinde Olan Hukuk (Devletler

hukuku, devletler hukuku, savaş hukuku ve yabancılar hukuku gibi konular yer almaktadır. Görüldüğü üzere hukuk eğitiminin verildiği bu dönemde yüksek din eğitimi müfredatına ait fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimleri farklı hukuk alanlarıyla karşılaşmıştır.

2.3.5. Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi (1291/1874) ve Din Eğitimi

Arzulanan bir şekilde faaliyete geçemeyen iki dârulfünûn tecrübesinden sonra üçüncüsü 1874 yılında Dârulfünûn-ı Sultanî isminde, yeniden üç şubeli bir şekilde kurulmuştur. Bu okul Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin ilan edilmesinden önce açılmış olan Mekteb-i Sultanî içinde yer almıştır. Sava Paşa (1832-1904), müdürlüğünü yaptığı "Mekteb-i Sultanî'nin mütemmimi ve mevcut olan bütün okulların son seviyesi olmak üzere Dârulfünûn-ı Sultanî'nin kuruluşu ve düzenlenmesi görevinin kendisine verildiğini" ifade etmektedir. Ayrıca kuruluşu esnasında her türlü gösterişten uzak olunmasına ve iş kendini gösterinceye kadar ilanı hususunda da şaşaadan kaçınılmasına dikkat edilmesi gerektiğine dair kendisine tavsiyede bulunulduğunu söylemektedir.[238]

Dârulfünûn-ı Sultanî'nin açılmasında, Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nin oluşumunda katkısı bulunan dönemin Adliye Nâzırı Ahmed Cevdet Paşa'nın (1823-1895) dolaylı, Maârif Nâzırı Safvet Paşa'nın (1815-1883) doğrudan etkisi bulunmaktadır. Sava Paşa (1832-1904), Mekteb-i Sultanî'nin Gülhâne'ye taşındığı dönemde Ahmed Cevdet Paşa'nın bu mektebe bir terakkî tohumu ektiğini yani okulun sınıf-ı âliyesinde Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin öğretiminin yapılmasını istediğini bildirmektedir. Bundan sekiz ay sonra da Safvet Paşa'nın (1815-1883) Mekteb-i Sultanî'nin içinde hazineye yük getirmemek şartıyla Avrupa dârulfünûnları usulüne uygun muntazam bir "dâru't-tahsil" kurulmasını istediğini söylemektedir.

---

birbirlerine düşman olurlar ve fakat tebaaları yekdiğerine adüvv olmazlar), Muharebât-ı Berriyyede Düşmanın Emvâli (Bu bahis iki sayı sürmüştür), Muharebe-i Bahriyyede Emvâl-i 'Adâ, Hayâdet ?, Fasl-ı Evvel: Kavâid-i Esâsiyye ve Hukuk-ı Düveliyenin Mahiyet ve Hududu Beyanındadır, İlm-i Hukuk-ı Düveliye. Bu yazıların **Takvim-i Vekâyi**'de yayınlandığı sayılar sırasıyla şunlardır: 1292, 1296, 1297, 1298, 1299, 1310, 1311, 1322, 1324, 1325, 1326, 1328, 1330, 1332, 1333, 1334.

[238] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 3.

Bunun üzerine harekete geçilmiş ve bu yeni eğitim kurumuna "Mekâtib-i Âliye-i Sultaniye" ismi verilmiştir.[239]

Cevdet Paşa'nın, Mecelle öğretiminin Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nde yapılıyorken neden Mekteb-i Sultanî'nin yüksek kısımlarına taşımak istediği önem arz eden bir meseledir. Dershânede verilen eğitim seviyesinin istenilen düzeyde olmadığına dair bir takım değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu değerlendirmelerde okuldaki ilm-i hukuk derslerinden istifade edilse de seviyenin arzu edilen derecede olamadığına dair üç temel sebep üzerinde durulmaktadır. Bu sebepler; tek hocanın birkaç derse girerek verimli olamaması, hukuk-ı ceza dersinin okutulmaması ve en önemlisi talebelerin imtihan edilememesidir.[240] Bu tür sıkıntılardan dolayı Cevdet Paşa, Mecelle'nin öğretiminin yapılması için yeni arayışlara girmiş olmalıdır.

Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nin açılışının tebliğ edildiği resmî beyannâmede geçen ve "daha sonra görülecek iş olduğu" belirtilen; kanun ve nizamların hakkıyla öğretimi için "mükemmel bir mektebe" duyulan ihtiyaç,[241] anlaşıldığı kadarıyla dershânedeki eğitimin istenilen seviyede olmaması üzerine kendisini iyice göstermiştir. Hukuk eğitimi için "mükemmel mekteb" ihtiyacı o zamana kadar başarılı bir eğitim seviyesine ulaşmış olan Mekteb-i Sultanî'deki hazır eğitim öğretim ortamından karşılanmak istenmiş olmalıdır. Bu noktada Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi ile Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi arasında temelde iki benzerlik bulunmaktadır. Bunların birincisi her iki okula da kalemiye memurlarının devam etmesidir. Diğeri ise karşılaştırmalı tabloda görüleceği gibi bu yeni hukuk okulu ile Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nin dersleri arasındaki benzerliktir. Bu benzerlik bir anlamda iki hukuk okulundaki program geçişliliğine de işaret etmektedir.

---

[239] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 4.

[240] **Y.EE.** 41/159 tarihsiz, s. 13. Bu belgede, 'umûr-ı adliye'nin genel durumu ile ilgili üç ana başlık altında yapılan değerlendirmeler bulunmaktadır. Belgede tarih yoktur. Bununla birlikte belgenin 17. sayfasında "Cerîde-i Muhâkeme'nin Lüzûm-ı Islâhı ve Tevsîi Hakkındadır" başlığındaki değerlendirmeye konu olan 'Cerîde-i Muhâkeme' adlı derginin çıkış tarihi Mayıs 1873'tür. Buradan hareketle belgenin en erken Mayıs 1873'ten sonra yazılmış olduğunu ileri sürebiliriz. Cerîde-i Mehâkim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hulûsi Yavuz, 'Cerîde-i Mehâkim', **DİA**, 1993, C. VII, s. 408-409.

[241] bkz. Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 116-117.

Neticede Mekâtib-i Âliye-i Sultaniye şeklinde isimlendirilen Dârulfünûn-ı Sultanî'de Hukuk Mektebi yanında Turuk ve Meâbir Mektebi ile Edebiyat Mektebi açılmıştır. Konumuzla ilişkili olan Hukuk Mektebi ile Edebiyat Mektebi'nin dersleri Tablo 11 ve 13'te görülmektedir.

Tablo 11: Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi Ders Cedveli 1293/1876[242]

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene[243]	Dördüncü Sene
Fürû-ı Fıkıh (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)	Usûl-i Fıkıh	Fürû-ı Fıkıh (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye İntiha)	Roma Hukuku (Veraset ve vasiyet ve hibe ve deâvi bahisleri)
İlm-i Hukukun Milel-i Sâlifede ne halde bulunduğuna dair Malumat	Fürû (Fıkh-ı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)	Roma Hukuku (Ukûddan mâbad nihayete kadar terhin-i emlak-i gayr-i menkule bahsi)	Kavânîn ve Nizâmât-ı Mülkiye
Roma Kavânîni'nin Suret-i Tanzim ve İkmali Tarihi (Usûl-i Hukuk-ı Roma)	Roma Hukuku (Taksim-i Emvâl ve Esbâb-ı Temellük ve Tasarruf ve Mülkiyet ve Mürûr-ı Zaman ve Ukûd bahisleri)	Usûl-i Muhakeme-i Medeniye ve Ticariye	Hukuk-ı Siyasiye ve Hukuk-ı Milel ve Düvel ve Muâhedât
Elân Fransa'da cari olan Kavânîn-i medeniyeye tatbikan Roma Hukuku (Eşhas bahsi)	Hukuk-ı Ticariye-i Osmaniye	Hukuk-ı Cezaiye ve Usûl-i Muhakeme-i Cezaiye	Tedbir-i Müdün yani İlm-i Servet-i Milel (Ekonomi Politik)

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi'ne ait programın kendisinden önceki iki hukuk okulunun[244] derslerinin bir karışımı olduğu görülmektedir. Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nin dersleri arasında yer almayan Roma ve Fransız Hukuku, Hukuk Mektebi programına dâhil edilmiştir. Bu dersler fiiliyatta uygulanmayan Dârulfünûn-ı Osmanî'deki İlm-i Hukuk Şubesi'nin ders programında da bulunmaktadır. Tablo 12'de 1869-1876 yılları arasındaki üç hukuk okulunun ders programına ait cetvellerin karşılaştırılması bulunmaktadır. Burada programlar arasında benzerliklerin olduğu görülmektedir. Her

[242] **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, La Türkî Matbaasında tab olunmuştur, 1293, s. 54.

[243] İhsanoğlu'nun, Sava Paşa'nın (1832-1904) yayınlamış olduğu, Université Impériale Ottomane, Réglement et Programme (Constantinopole 1876) adlı eserinin s. 62-63'e dayanarak verdiği Hukuk Mektebi ders programında üçüncü sınıf dersleri arasında Usûl-i Fıkıh'ın da yer aldığı görülmektedir. bkz. İhsanoğlu, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş: Üçüncü Teşebbüs Dârulfünûn-ı Sultanî", s. 211. Burda yer alan ders programı şu şekildedir:
Birinci Sene: Hukuk'a Giriş, Mecelle (Fıkıh), Mukayeseli Roma Hukuku, Roma Müesseseleri (Tarihî açıdan). İkinci Sene: İslâm Hukuku (Usûl-i Fıkıh), Mecelle, Mukayeseli Roma Hukuku, Osmanlı Ticaret Hukuku. Üçüncü Sene: Mecelle, Usûl-i Fıkıh, Mukayeseli Roma Hukuku, Mülkî ve Ticarî Davalar, Ceza Hukuku ve Muhakeme Usûlü. Dördüncü Sene: Mukayeseli Roma Hukuk, İdare Hukuku, Amme Hukuku (Yerli ve Yabancı), Ekonomi Politik (Tedbir-i Müdün).

[244] Dârulfünûn-ı Osmanî'deki İlm-i Hukuk şubesi ile Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi kastedilmektedir.

üç okulda yüksek din eğitimi ile ilgili usûl-i fıkıh ve fıkıh dersleri ortaktır. Bu dersler Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nde, hanefî fıkhı esas alınarak hazırlanan Mecelle merkezli olarak işlenmektedir. Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi'nde ise bunlar ayrı dersler olarak görülmekte ve ikisine farklı hocalar girmektedir.[245]

Tablo 12: 1869-1874 Arasında Açılan Hukuk Mekteplerinin Karşılaştırmalı Ders Programları

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne Göre Açılması Düşünülen Dârülfünûn-ı Osmanî'deki İlm-i Hukuk Şubesi Ders Programı [246]	**Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi Ders Programı (1870)**[247]	**Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi Ders Cedveli (1876)**[248]
Usûl-i Fıkıh		Usûl-i Fıkıh
Fıkh-ı Şerifin Muamelat Bahsi	Ahkâm-ı Adliye Mecellesi'nin neşr ve ilan kılınmış ve kılınacak olan kitapları	Fürû-ı Fıkıh (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye İntiha)
Hukuk-ı Âdiyeye Müteallik Usûl-i Muhakeme	Usûl-i Muhakeme Nizamnâmesi	Usûl-i Muhakeme-i Medeniye ve Ticariye
Ticaret-i Berriye ve Bahriye	Ticaret-i Berriyye ve Bahriyye Kavânini	Hukuk-ı Ticariye-i Osmaniye
Ceza Kanunnâme-i Hümâyunları Usûl-i Muhakeme-i Cinayet	Ceza Kanunnâmesi	Hukuk-ı Cezaiye ve Usûl-i Muhakeme-i Cezaiye
Hukuk-ı Mülkiye	Mehâkim-i Nizamiye'nin ve mülkiye ve idare meclislerinin vazâif ve suret-i tertib ve teşekküllerine dair olan nizâmât	Kavânîn ve Nizâmât-ı Mülkiye
	Arazi Kanunnâmesi	
Hukuk-ı Milel		Hukuk-ı Siyasiye ve Hukuk-ı Milel ve Düvel ve Muâhedât
		Tedbir-i Müdün yani İlm-i Servet-i Milel (Ekonomi Politik)
		İlm-i Hukukun Milel-i Sâlifede ne halde bulunduğuna dair Malumat
Romalıların Kanunu		Roma Hukuku (Ukûddan mâbad nihayete kadar terhin-i emlak-i gayr-i menkule bahsi) Roma Kavânîni'nin Suret-i Tanzim ve İkmali Tarihi (Usûl-i Hukuk-ı Roma) Roma Hukuku (Taksim-i Emvâl ve Esbâb-ı Temellük ve Tasarruf ve Mülkiyet ve Mürûr-ı Zaman ve Ukûd bahisleri)
Fransızların Hukuk-ı Âdiye Kanunnâmesi		Elân Fransa'da cari olan Kavânîn-i medeniyeye tatbikan Roma Hukuku (Eşhas bahsi)

[245] Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi'nin Furû-ı Fıkıh dersine Mahreç Mevâlîsi rütbeli Rauf Efendi ve bu muavini Ahmed Fazıl Efendi, Usûl-i Fıkıh dersine de Devriye Mevâlîsi rütbesinden Ahmed Efendi girmektedir. Bkz. **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, s. 52.

[246] **Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi**, 81. ve 82. Madde.

[247] **Takvim-i Vekâyi**, 18 Rabiülevvel 1287/17 Haziran 1870, sayı 1238, s. 1, sütun 1.

[248] **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, s. 54.

Edebiyat Mektebi'nin programında ise Arapça mantık ve edebiyat dersinin bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte her iki şubenin ders programındaki Batı vurgusu dikkat çekmektedir. Özellikle Yunan, Roma, Latin'e ait dil, edebiyat ve hukuk eğitimlerinin merkeze yerleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu noktada Fransız etkisinin olduğu Mekteb-i Sultanî'nin müdürü Sava Paşa'nın (1832-1904) pogramın oluşturulmasında bir etkisinden söz edilebilir.

Tablo 13: Dârulfünûn-ı Sultanî Edebiyat Mektebi 1293/1876[249]

Dersler
Arapça Mantık
Edebiyat-ı Arabiye
Edebiyat-ı Yunaniye
Edebiyat-ı Latiniye
Hikmet yani İlm-i Felâsife
İlm-i Âsâr-ı Atîka
Tarih-i Umûmiye ve Hikmet-i Tarih

Yüksek öğretim kurumu olarak Dârulfünûn-ı Sultanî, kendisine yüklenen misyon ile ilk örneklerinden farklı olarak öne çıkmaktadır. Bu okul bünyesinde özellikle Hukuk Mektebi'nden beklenen görev, I. Meşrutiyet'in (1293-1295/1876-1878) ilan edilmesi ile öncekinden farklı bir yönetim düzenine geçecek olan devletin bu alanda faaliyet göstereceği yeni hukukçularını yetiştirmektir. I. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'ndeki çeşitli milletlerin temsilcilerinin bulunduğu ve bunların yönetimde söz sahibi olacağı bir yapıyı ön görmektedir. Bu çerçevede Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi'nin kuruluşunda devletin farklı milletlere dayanan unsurlarını işin içine alan ve onlara türlü haklar sağlayan Kânun-ı Esâsî'nin kabulü sonrası gelişecek olan yeni hakların verildiği böyle bir siyasî ortam dikkate alınmalıdır. Bir anlamda hukuksal metin hüviyetindeki bahsi geçen yasanın yorumlanıp devlet yönetiminde işlevsel hale getirilmesi gerekmektedir. Bunu yapacak olan kişiler de öncelikli olarak hukukçular olsa gerektir. Kânun-ı Esâsî'nin "Mehâkim" bölümündeki doksan birinci maddesinde ülkedeki vatandaşların haklarını korumaya memur olacak "müddeî-i umûmî"lerin bulunacağından

[249] **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, s. 54.

bahsedilmektedir.[250] Savcılık kurumunun da bu madde ile devletin anayasasına girdiği ifade edilmektedir.[251] Bu meseleler çerçevesinde değerlendirilen avukatlık mesleğine de Mekteb-i Hukuk-ı Sultanî Nizamnâmesi'nin on altıncı maddesinde yer verilmektedir. Söz konusu maddede okuldan "doktor" ünvanıyla mezun olanların mahkemelerde ve devlet hizmetlerinde istihdam hakkı elde edecekleri bildirilmektedir. Doktora yapmayıp "lisansiye" rütbesini elde edenler ise Osmanlı Devleti'nin bütün bölgelerinde "dava vekâleti" yapmaya hak kazanacaklardır.[252]

Bu noktada Sava Paşa (1832-1904) böylesi bir görevi yerine getirecekler arasında hukukçu olarak kabul ettiği ulemâyı-fukahâyı çok meşgul, diğer milletlerden hukukçuları da Türkçeyi tam anlamıyla bilemediklerinden dolayı yetersiz görmektedir. Başka bir ifadeyle I. Meşrutiyet'in yani "idâre-i devletin usûl-i cedîdesi" ilan olunup meclis-i umûmînin toplanacağı lakin bu meclise gelip "milel-i Osmaniyeye bihakkın vekâlet edecek ashâb-ı ilm-i hukukun" çok az olduğu; Müslümanlar arasında pek çok fakih bulunsa da ekserisinin türlü memuriyetlerde bulunduğu; Osmanlı'daki diğer milletlerin içinde bulunan ashab-ı ilm-i hukukun ise içinde yaşadıkları toplumun dilini layıkıyla bilmeyişlerinden dolayı malumatlarının külliyen faydasız olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca ilm-i hukukun devlet için ne derecede lüzumlu olduğunu ve bu ilmi tahsil edeceklerin ne suretlerde istifadede bulunacaklarını, bu hâlin dahi ispat edeceği söylenmektedir.[253] Sava Paşa (1832-1904), Sultan II. Abdülhamid Han'ın (1876-1909) da "memâlik-i şarkiyenin" girmekte olduğu "hâl-i cedîd" sebebiyle, ilm-i hukukun her sınıf ahali arasında eğitiminin gerektiği görüşünde olduğunu ileri sürmektedir.[254] Bu açıdan bakıldığında Sava Paşa'ya (1832-1904) göre yeni düzeni anlayıp yorumlayacak kişiler

[250] **Kanun-ı Esâsî ve Suret-i Münîfe-i Hatt-ı Hümâyun**, Matbaa-i Âmire, 1293, s. 11. Madde şu şekildedir: Umûr-ı cüziyyede hukuk-ı âmme-yi vikayeye memur müddeî-i umûmîler bulunacak ve bunların vezâif ve derecâtı kanun ile tayin kılıncaktır.

[251] Savcılık kurumunun ilk biçimine 1870 tarihli "Dersaâdet ve Mülhakâtı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Nizamiye Mahkemelerine Dâir Nizamnâme'nin 61. Maddesinde rastlanıldığı ve 71. Maddesinde de ilk defa "müddeî-i umûmî" tabirinin kullanıldığı bildirilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2010, s. 105.

[252] Nizamnâme için bkz. **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, s. 41-46. Avukatlık kurumunun Osmanlı Devleti'ne bu nizamnâme ile birlikte girdiği ifade edilmektedir. Bkz. Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, s. 126-127.

[253] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 10

[254] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 10.

Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi'nde tahsil gören hukuk doktorları olacaktır. Burada Hukuk Mektebi'nin devletin yeni düzende ihtiyaç duyduğu üst düzey bürokratları ve hukukçuları yetiştireceği zımnen ifade edilmektedir. Sava Paşa'nın tekrarla vurguladığı "milel-i muhtelife" kavramıyla ileriki dönemlerde devletin üst düzey memurlarının farklı unsurlardan oluşan demografik yapısının da değişime uğrayacağına işaret edilmektedir.

Dârulfünûn-ı Sultanî'de açılan hukuk okulu; medreseyi ve yüksek din eğitimi müfredatında yer alan fıkıh ve usûl-i fıkhı iki yönden etkilemiştir. İlki medresenin dolayısıyla ilmiye sınıfının hukuk alanında gösterdiği faaliyetlere, Muallimhâne-i Nüvvâb ile Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nden sonra yeni bir alternatif olarak çıkmasıdır. Böylelikle medrese tahsili görenlerin gidebileceği çalışma alanlarını derinden etkilemiştir. Dârulfünûn-ı Sultanî'deki hukuk okulunun ikinci etkisi ise ilm-i fıkhın, müfredatta bulunan Roma ve Fansız hukuk alanlarıyla karşılaşmasıdır. Bu karşılaşma aynı zamanda ilm-i fıkhın diğer hukuk alanlarıyla kıyas edilmesini gündeme getirmiştir. Zira bu okuldan mezun olacaklardan istenen "doktora" çalışması çerçevesinde bir tez hazırlanmıştır.[255] Böyle bir durum yüksek din eğitimi kapsamında ele alınan bir dersin farklı hukuk alanlarıyla mukayesesi söz konusu olduğu için yeni bir duruma işaret etmektedir. Dolayısıyla yüksek din eğitimindeki müfredatın farklı alanlarla karşılaşması noktasında yeni bir aşama olarak da kabul edebiliriz. Mekteb-i Hukuk'un ders programı arasında usûl-i fıkıh ve fıkıh derslerinin bulunmasıyla birlikte Osmanlı tebaasındaki gayrimüslimler yüksek din eğitimi kapsamına giren bu ilimlerle muhatap olmuştur.

Dârulfünûn-ı Sultanî'de kurulan Mekteb-i Hukuk'un, Dârulfünûn-ı Osmanî'deki İlm-i Hukuk Şubesi girişimi ile Kavânîn ve Nizamât Dershânesi'nden dört temel farkı bulunmaktadır:

1- Önceki örneğinde teoride kalan üçlü şube usûlünün bu okulda kısa süreli de olsa sistemli bir şekilde yürütebilmesidir.

[255] Bu tez basılmıştır. Bkz. Rupen Ohannes Karakaşyan, **Mecelle 804-832 Madde: Âriyetin Milel-i Muhtelife İle Tatbiki**, Doktora Risâlesi, fî Gurre-i Ramazan sene 1298 tarihinde takdim ve tavzîh olunmuşdur, La Türkî Matbaasında Tab' Olunmuştur, 1298.

2- Dârulfünûn-ı Sultanî'nin öğrencilerinin Osmanlı tebaasının tümünü kapsayacak şekilde Müslümanlar ile gayrimüslimlerden oluşmasıdır. Eğitimi konferanslar şeklinde geçen ilk Dârulfünûn'da böyle muhtelit bir yapı yoktur. Dârulfünûn-ı Osmanî'de ise Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde karma bir yapı öngörüldüğü halde bu durum sağlanamamıştır.

3- Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Mekteb-i Sultanî gibi düzenli bir örgün öğretimin alt yapısının üzerine kurulmasıdır. Bundan önceki iki girişimde böyle bir sistem, "dârulfünûn" fikrinin ortaya çıktığı ilk zamanlarda rüşdiye eğitimini tamamlayan öğrencilerin devam edeceği şekilde tasarlanan "Dârulmaârif" isminde açılan kurumla yapılmak istendiği halde[256] başarılı olamamıştır. Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Mekteb-i Sultanî zemini üzerinde yükselmesi, kuruma iki yönden gelişme ortamı hazırlamıştır. Öncelikle Mekteb-i Sultanî'de kurulan okul disiplini önemli bir imkân oluşturmuştur. Öğrencilerin hangi şartlarda okula alınacağı, sınavların ne şekilde yapılacağı, öğrenci ders ve davranış takibinin nasıl sağlanacağı gibi konulardaki olumlu tecrübeler yeni kurulan yüksek öğretim kurumuna organizasyon yönünden büyük bir avantaj sağlamıştır. Diğer husus ise Mekteb-i Sultanî'nin, Dârulfünûn-ı Sultanî'de görev alacak öğretim kadrosunun belirlenmesi[257] ve okulun müfredatının oluşturulması konusunda önemli bir birikim sağlamış olmasıdır.

4- Dârulfünûn-ı Sultanî'den mezun olacakların iş bulma imkânlarının var olmasıdır. Mekteb-i Hukuk'tan mezun olanların ister devlet hizmetinde isterse diğer

[256] **Takvim-i Vekâyi**, 29 Şaban 1266/10 Temmuz 1850, sayı 427, s. 2, sütun 2. Burada ifade şu şekilde geçmektedir: "…mekteb-i celîl-i mezkûr ebniyesinin derkâr olan vüs'at ve cesâmeti ve muallimîn ve hademesinin taaddüdü cihetiyle Mekâtib-i Rüşdiye'ye mahsus ulûm ve fünûnun mâfevkinde olarak tahsil-i fenn-i kitâbete medâr olacak bazı fünûn ve maârif talim ve tallüm olunmak ve derdest inşâ olan Dârulfünûn ebniyesinin dahi bilutfihi'l-kerîm hüsn-ü hitamından sonra gerek oraya gerek aklâm-ı feyz-i ittisâm-ı şâhaneye alınacak şâkirdâna mahreç olmak üzere…" Aynı durumu Ahmed Cevdet Paşa da belirtmektedir. O, Vâlide Sultan'ın, Sultan II. Mahmud Han'ın türbesi civarında Dârulmaârif ismiyle bir güzel mektep yaptırdığını, Kemal Efendi'nin bu mektebi Darülfünun'a mukaddime olmak üzere mekâtib-i rüştiyenin üzerinde bir özel bir okul olarak tasarladığını bildirmektedir. Lakin durumu Valide Sultan'a kendisinin yeterince izah edemediğini, Vehbi Molla ismindeki yardımcısının ise fitne fesat çıkarır sözlerle bu şekilde okulun planlanmasına mani olduğundan bahsetmektedir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme,** s. 39.

[257] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 15.

işlerde olsun, okulda alacakları eğitim sayesinde her hâlükârda gelecek vaat eden bir mesleğe girecekleri belirtilmektedir.[258]

I. Meşrutiyet'in (1293-1295/1876-1878) ilanı ile birlikte devletin işleyişinde yeni bir düzene geçilmesi ve bu düzende hukukî kimlikleriyle etkin olacak yeni bir zümrenin ortaya çıkacak olması Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Mekteb-i Hukuk'un ehemmiyetini arttırdığı görülmektedir. Nitekim Sava Paşa'nın (1832-1904) bu husus ile ilgili yaklaşımından bahsedilmişti. Dolayısıyla okulun, yeni oluşturulması düşünülen devlet düzenine eleman yetiştirme konumu önem arz etmektedir. Mekteb-i Hukuk'a yüklenen bu ve bunun gibi ucu açık idealler, gayrimüslim idareci ve muallimlerin etkisinde olan kurumun ayrı bir bünyede tesis edilmesini gündeme getirmiştir. Zira Hukuk Mektebi'nin, ilk üç yılında Mekteb-i Sultanî ile aynı bünyede olan Dârulfünûn-ı Sultanî'den ayrılması tartışmaları yaşanmıştır.[259] O dönemde Gülhâne'de bulunan her iki okulun Galatasaray'a taşınması gündeme gelmiştir. Bu noktada Sava Paşa savunmacı bir yaklaşım benimsemiştir. O, Mekteb-i Sultanî ile birlikte Dârulfünûn'un da Gülhâne'den Galatasaray'a nakil olunması üzerine işin iç yüzünü bilmeyenlerin, bu taşınmaya itiraz ettiklerini bildirmektedir. Ona göre itiraz edenlerin temel gerekçeleri, Dârulfünûn'daki Mekteb-i Hukuk'a devam eden kalemiye memurlarının Galatasaray'a gidip gelmelerinin sıkıntı oluşturacağıdır. Bundan dolayı bu itiraz sahiplerinin önerisi, Mekteb-i Hukuk'un Dârulfünûn'dan ayrılması ve Bâbıâli civarında bir bölgeye nakledilmesidir. Sava Paşa ise Mekteb-i Hukuk'un diğer fenlerden ayrılmasının mahzurlu olacağını, çeşitli gerekçeler öne sürerek bildirmektedir.[260] Bu gerekçeler arasında okulların ayrılması durumunda hocaların daha fazla maaş isteyeceklerini göstermektedir. Zira mektepteki hocaların bir kısmı Mekteb-i Sultanî'de de görev yapmakta ve Dârulfünûn-ı Sultanî'deki dersler için onlara kendi maaşlarına cüzi bir ilave verilmektedir. Ayrıca İlm-i Hukuk ile Turuk ve Meâbir mekteplerine devam eden öğrencilerin, kendi derslerinden başka

[258] Mezuniyet sonrası istihdam imkânının mühendisler için de olduğu şu şekilde belirtilmektedir: "Mühendisîn-i Mülkiye Mektebi'nden çıkacak talebenin emniyet-i istikbâli dahi İlm-i Hukuk doktorlarından hiç aşağı değildir. Çünkü hükümet-i seniyyenin fünûn-ı riyaziye ve tabiiyede maharet-i fevkaladeleri müsellem olacak memurlara muhtaç olduğundan maada…" bkz. Sava Paşa, "Mukaddime", s. 10.

[259] Arif Paşa'nın Maârif Nezâreti'nde bulunduğu dönemde, daha Mekâtib-i Âliye Gülhâne'de iken Mekteb-i Hukuk'un diğer mekteplerden ayrılarak Bâbıâli dairelerinden birine naklinin talep edildiğini bildirmektedir. Bkz. Sava Paşa, "Mukaddime", s. 15'te birinci dipnot.

[260] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 14-15.

birinci ve ikinci senede Edebiyat Mektebi'nin derslerine devam etmeye mecbur olduklarını; okulun ayrılması durumunda öğrencilerin bu derslerden mahrum kalacaklarını belirtmektedir.

Bu noktada bir hukuk mektebinden Bâbıâli'nin ve Sava Paşa'nın (1832-1904) beklentilerinin neler olduğunu ifade etmek, meselenin anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bâbıâli, yeni kurulacak olan Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin nizamnâmesinin ilk maddesinde belirtildiği üzere hukuk okulunu, yeni çıkarılan kanun ve nizamnâmeleri bihakkın anlayıp uygulayacak hukukçuları yetiştiren bir eğitim müessesesi olarak görmektedir.[261] Buna karşılık Sava Paşa (1832-1904), hukuk mektebine devletin yeni meşrutî düzeninin yürütücülerini yetiştiren bir okul olarak bakmaktadır.[262] Aslında iki görüş de devlet işleyişinde etkin, hukukçu kimlikleri ön planda olan kişileri yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Lakin Sava Paşa'nın okuldaki uygulamaları biraz farklı olmuştur. Okulun ders müfredatını, her ne kadar fıkıh ve usûl-i fıkıh dersleri olsa da, ağırlıklı olarak Fransızca öğretimi yapılan Roma ve Fransız hukuku çerçevesinde şekillendirmiştir.[263] Okulun öğrenci profili de, buna uygun bir anlayışla yetişen ve çoğunluğu gayrimüslim olan öğrencilerden oluşmaktadır.[264] Böylesi bir durum karşısında Bâbıâli hukukçu yetiştirme ihtiyacını, Fransız gözetimi ve tesirindeki bir okul yerine, kendi denetiminin olacağı Adliye

[261] Nizamnâmenin birinci maddesi şu şekildedir: "Kavânîn-i adliye ve siyasiye-i devlet-i aliyyenin ve hukuka müteallik usûl ve fünûnun talim ve tedrisine mahsus…" bkz. **Düstur**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1295, C. IV, s. 444-445.

[262] Sava Paşa (1832-1904), Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra bilcümle Osmanlı milletlerinin ilerleme yolunda rekabete düşeceklerine ve bu rekabette en şerefli meydanı Dârulfünûn-ı Sultanî'nin alacağını söylemektedir. Bkz. Sava Paşa, "Mukaddime", s. 11.

[263] **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, s. 54.

[264] Okulun ilk mezunlarından olan yedi kişinin sadece bir tanesinin Müslüman olduğu görülmektedir. Bkz. Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 202; Ayrıca Sava Paşa (1832-1904), Mekâtib-i Âliye-i Fenniye derslerinin herkese açık olmayıp sadece Mekteb-i Sultanî'den mezun olan öğrencilere ve bu okulun öğrencilerinin malumatı derecesinde bilgiye sahip olduğunu ibraz edenlere olduğunu söylemektedir. Bkz. Sava Paşa, "Mukaddime", s. 23. Okula girişte böyle bir kaydın konulması daha ilk başında talebe-i ulûmu doğal olarak dışarıda bırakmaktadır. Çünkü Mekteb-i Sultanî'nin seviyesinin önemli göstergesi derslerin Fransızca olarak tahsil edilmesidir. Bundan dolayı İlm-i Hukuk ve Turuk ve Meâbir mekteplerine kayıt olunacak öğrencilerin Mekteb-i Sultanî'den, tesisi ileride kararlaştırılan Mekâtib-i İdâdiye'den ve diğer Osmanlı milletlerinin kendi özel okullarından birinden okuyup şehâdetnâme getirenlerin kayıt olunacağının nizamnâmede açıklandığını bildirmektedir. Bununla birlikte Sava Paşa (1832-1904), şehâdetnâmesi olmayıp da vaktiyle Osmanlı dilini ve Fransızcayı öğrenmiş ve bir kısım malumatı fenniyeyi kesbetmiş kişiler bir komisyon huzurunda imtihan edilerek, okulun içinde hazırlık mahiyetinde bir sınıfa alınmalıdır, demektedir. Bkz. Sava Paşa, "Mukaddime", s. 11-12.

Nezareti bünyesinde hukuk okulu açarak karşılama yoluna gitmiştir. Nitekim Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), Mekteb-i Sultanî'de Fransızcaya ve Fransız kanunlarına önem verildiğini, Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de ise esas maksadın Osmanlıca ve ilm-i fıkıh olduğunu ifade etmektedir. Bu mektebe kayıt yaptıran talebe-i ulûmun Mecelle derslerinde Hristiyanları geride bırakacağını da belirtmektedir. Hatta programa belâgat-ı Osmaniye dersi konulmasını da "maksad-ı hafî" olarak değerlendirmektedir.[265] Adliye Nezâreti'ne bağlı açılması düşünülen hukuk okulunun hem müfredatı hem de öğrenci profili başka bir unsurun müdahalesi olmaksızın bizzat belirlenmiştir. Yeni açılacak olan hukuk okulunun 1880'den sonraki müfredat programı ve öğrencilerinin kahir ekseriyetinin Müslümanlardan oluşu Bâbıâli'nin bu tür endişelerinin ortadan kaldırıldığını göstermektedir.[266]

Bu tartışmalar gölgesinde Galatasaray içinde bir müddet daha öğretime devam eden Mekteb-i Hukuk, 1877 yılında eğitime ara vermek zorunda kalmıştır. Bir yıl sonra yeniden derslere başlanan okulda eğitim 1881 yılında son bulmuştur. Okulun eğitime ara vermesi ve sonrasında kısa süreli devam edip kapanmasının sebepleri arasında ekonomik sıkıntıların yattığı ifade edilmektedir.[267] Ekonomik gerekçeler ile kapanan Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Mekteb-i Hukuk'un yerine, yeni bir okul binası yapımı, okulun yeniden mefruşatı ve farklı hoca kadrosu oluşturma gibi maliyet gerektiren hususlardan kaçınılmayarak yeni baştan bir hukuk okulu açılmaya çalışılmıştır. Böylesi bir durum da Dârulfünûn-ı Sultanî'de bulunan Mekteb-i Hukuk'un kapanmasındaki gerekçenin, ekonomik sıkıntılara bağlanmasını düşündürücü kılmaktadır.

---

[265] **Y.EE.** 39/2.1.3. 9 Safer 1299/18 Kanunuevvel 1297/31 Aralık 1881. Ahmed Cevdet Paşa'nın gayrimüslim hâkimler hakkındaki bu raporunun transkripti için bkz. Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)", EK V, s. 216-221.

[266] Örneğin Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin 1301/1884 senesindeki ilk mezunlarının toplam sayısı kırk altıdır. Bunun otuz sekizi Müslüman, sekizi gayrimüslimdir. Bkz. **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 3. sene, Matbaa-i Âmire, 1318, s. 674-676

[267] Okulun bahsi geçen zaman diliminde açılıp kapanmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)", s. 27-29; Okul lağvedildikten sonra Mekteb-ı Hukuk hocalarının hususi bir hukuk mektebi oluşturdukları lakin çok fazla devam etmediği bildirilmektedir. Bkz. Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 213.

2.3.6. Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne (1297/1880) ve Din Eğitimi

Hukuk ile ilgili meselelerin öğretimi için mükemmel bir hukuk mektebine duyulan ihtiyaç, gerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin tesisinde[268] gerekse Kavânîn ve Nizamât Dershânesi'nin kuruluşunu tebliğ eden 22 Safer 1287/24 Mayıs 1870 tarihli resmî beyannâmede[269] gündeme getirilmiştir. Bu ihtiyaç önce Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'nde sonra da Dârulfünûn-ı Sultanî'de kurulan Mekteb-i Hukuk ile giderilmeye çalışılmıştır. Lakin kısmen değinilen bir takım sebeplerden dolayı bu son okulun da istenileni vermemesi üzerine yeni ve kalıcı bir hukuk mektebi kurulması kaçınılmaz olmuştur.

Dârulfünûn-ı Sultanî bünyesinde bulunan Mekteb-i Hukuk'ta eğitime ara verildiği sırada yeni bir hukuk okulu açılmasına yönelik girişimlere de başlanılmıştır. Sadrazamlık, Adliye Nezâreti'nden bu yönde çalışmalar yapılmasını istemiştir. Okulun nereye bağlı olacağı, mali kaynakları ve binası gibi konular etraflıca tartışıldıktan sonra, okul için bir nizamnâme hazırlanmıştır.[270] Nizamnâmenin sonundaki özel maddede bu okul için hazırlanan nizamnâmenin hükmünün ileride açılacak olan Dârulfünûn-ı Osmanî Hukuk Şubesi'nin açılışına kadar devam edeceği bildirilmektedir.[271] 12 Zilkade 1295/7 Kasım 1878'de nizamnâmesi çıkan okulun açılışı, 9 Receb 1297/17 Haziran 1880'de gerçekleşmiştir. Adliye Nezâreti yetkilileri okulu başka bir binada açmak yerine, nezâret bahçesinde bu iş için özel olarak inşâ edilen bir yapıda faaliyete geçirmeyi tercih etmişlerdir.[272]

Padişahın himayesinde olduğunu belirtmek üzere ismi Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne olarak tespit edilen okulun öğrenci kontenjanı yüz yirmidir. Okula kabul edilecek öğrenciler yazılı ve sözlüden oluşan giriş imtihanına tabi tutulacaklardır.

---

[268] Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, s. 196.
[269] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 116-117.
[270] Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)", s. 29-34.
[271] Hukuk Mektebi Nizamnâmesi, "Madde-i Mahsûsa", **Düstur**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1295, C. IV, s. 450.
[272] Mekteb-i Hukuk'un açılış süreciyle ilgili bkz. Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 196-197; Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, s. 1093; Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, s. 74; Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)", s. 34-38. Okulun açılışı gazetelerde haber olarak geçmiştir. Bkz. **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Receb 1297/18 Haziran 1880, Numara: 605, s. 1, sütun 3; **Vakit**, 10 Receb 1297/18 Haziran 1880, Numara: 1675, s. 1, sütun 3-4. Burada Mabeyn-i Hümâyun ikinci katibi Süreyya Bey'in nutku ve Ahmed Cevdet Paşa'nın açılış hutbesi bulunmaktadır. Aynı nutuk ve hutbe için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme,** s. 196-198.

Yazılı imtihanda öncelikle Türkçe bir şeyler yazdırılacaktır. İkinci olarak Arapça veya buna eş olarak Fransızca birkaç ibare yazdırılarak bunların tercümesi istenecektir. Daha sonra da coğrafya, hesab, Osmanlı ve genel tarih derslerinden sorular sorulacaktır. Bunlarda başarılı olanlar sözlü imtihana alınacaktır. Sözlü imtihanda sarf, nahiv ve Arapça ile mantıktan veya bunların yerine Türkçe gramerden ve Fransızcadan sorular sorulacaktır.[273] Öğrenci seçiminde bu derece dikkatli olunması okula verilen ehemmiyeti de göstermektedir. Ayrıca bu derece detaylı bir imtihan yapılması, o döneme kadar Osmanlı Devleti'nin eğitim hamlelerinin olumlu netice verdiği ve orta öğretim seviyesinin öncekine nazaran yükseldiğini de göstermektedir. Sınavda sorumlu tutulan sarf, nahiv, mantık ve Arapça medrese eğitim anlayışında âlet ilimleri kapsamındaki derslerdir. Medreselerde fıkıh eğitimi bu gibi derslerin öğreniminden sonra yapılmaktadır. Yeni açılan hukuk okullarında da buna dikkat edilmiştir.

Okulun öğrenim süresi üç senedir. İlk sene dersleri arasında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Usûl-i Muhâkeme-i Hukukiye, Ceza Kanunnâmesi, Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiyye, Ticaret-i Berriyye ve Bahriyye Kanunları, Arazi Kanunu, Tapu ve Emlak Nizamnâmeleri, Medhal-i İlm-i Hukuk, Hukuk-ı Tabiiyye ve Fransızca bulunmaktadır.[274] Bunlara bir takım ilavelerle ilk iki sene uygulanan derslerin sınıflara göre dağılımı Tablo 14'te yer almaktadır. Burada Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Mekteb-i Hukuk'un dersleri arasında ağırlıklı olarak yer alan başta Roma Hukuku olmak üzere diğer Avrupa hukukuna ait derslerin olmadığı görülmektedir. Bir önceki hukuk okulu henüz kapanmadan açılan bu yeni okulun öncekine nazaran programında yapılan köklü değişiklikler, devletin hukuk alanındaki eğilimine işaret etmektedir. Ahmed Cevdet Paşa'nın belirttiği üzere fıkıh merkezli bir hukuk anlayışı okulda kendini göstermektedir.[275]

---

[273] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 194.

[274] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 194; Hukuk Mekteb-i Nizamnâmesi'nin üçüncü maddesinde bunlara ilaveten şu dersler bulunmaktadır: Usûl-i Tanzim-i İ'lâm, İlm-i Hukuk-ı Milel, Muamelat-ı Ecnebiyeye Müteallik Uhûd ve Nizâmât ve Mukavelât. Heyet-i Muallimîn tarafından belirlenen bu derslere gerekli ilavelerin aynı heyet tarafından yapılacağı dördüncü maddede belirtilmektedir. Bkz. **Düstur**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1295, C. IV, s. 445.

[275] Ahmed Cevdet Paşa, Mekteb-i Sultanî'de Fransızcaya ve Fransız kanunlarına önem verildiğini, Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de ise esas maksadın Osmanlıca ve ilm-i fıkıh olduğunu ifade etmektedir. Bkz. **Y.EE.** 39/2.1.3. 9 Safer 1299/18 Kanunuevvel 1297/31 Aralık 1881.

Tablo 14: Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin 1299/1882 Senesi Ders Programı[276]

Dersler		Dersler	
Birinci Sınıf	Medhal-i İlm-i Hukuk	**İkinci Sınıf**	Belâgat-ı Türki
	Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye		Talim-i Hitâbet
	Medhal-i Fıkıh		Hikmet-i Hukuk
	Ticaret Kanunnâmesi		Hukuk-ı Düvel ile Muahedât
	Usûl-i Defterî		Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye
	Arazi Kanunnâmesi ile Tapu Nizamnâmeleri		Ahkâm-ı Evkâf
	Muamelât-ı Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu		Usûl-i Muhâkeme-i Hukukiye ve Ticaret
	Edebiyat-ı Türkî		Teşkilat-ı Mehâkim Nizamnâmesi
	Talim-i Kitâbet		Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiye
	Fransız Lisanı		Edebiyat-ı Franseviye

Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi'nin müfredatına yön veren Sava Paşa'nın (1832-1904) tasavvurundaki hukuk okulunun ders programında usûl-i fıkhın bulunması, İslâm hukuk mantığının anlaşılması için gereklidir.[277] Fıkıh dersi ise Mecelle kapsamında verilmekte olup bu konuda başka bir ders bulunmamaktadır. Buna karşılık Fransız ve Roma hukuku ağırlıktadır.[278] Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de ilk iki sene uygulanan derslere bakıldığında ise fıkıh ilminin Mecelle'nin yanında Medhal-i Fıkıh ve Ahkâm-ı Evkâf dersleri ile ağırlık kazanmaya başladığı görülmektedir. Okulun üçüncü senesinde ise fıkıhla ilgili bu derslerin yanında Mecelle'nin şerhi (mübâhese şeklinde öğretimi) yer almaktadır. Ayrıca üçüncü sınıftan itibaren Muallimhâne-i Nüvvâb'ın öğretim programında da yer alan Mültekâ'nın Vesâyâ, Ferâiz ve Kitabü'd-diyât gibi bazı bölümleri ile Murâfaa-i Şer'iyye[279] dersinin okutulmaya başlandığı görülmektedir. Bu derslerin hocası İstanbul payeli müderris Ömer Hilmi Efendi aynı zamanda Türkçe mantık dersini de okutmaktadır.[280]

[276] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 37. Defa, Sene 1299, s. 228-229.
[277] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 7-8.
[278] Bkz. **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, s. 54.
[279] Murâfaa, duruşma; hâkim huzurunda tarafların dava ve müdafaasını beyan etmek üzere hazır bulunmaları manasına gelmektedir. Bkz. Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 399.
[280] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 38. Defa, Sene 1300, s. 159-160. 161. sayfada 'İhtiyari Dersler' başlığı altında Ekonomi Politik, Fenn-i İstatistikin Nazariyat ve Ameliyatı, Tarih-i Umumi

1891 yılında Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin ders programı yeniden düzenlenmiştir. Meclis-i Maârif'de konu müzâkere edilmiş ve neticede Mekteb-i Hukuk öğrencisinin ilm-i hukuk ile ilgili olmayan derslerle vakit kaybetmemeleri konusunda anlaşılmıştır. Bundan dolayı ders programından edebiyat, Fransızca, belâgat, tarih, ilm-i servet ve ilm-i menâfii'r-ruh dersleri çıkarılmıştır. Öğrencilerin bu dersleri okula gelmeden önce almaları gerektiği düşünülerek, giriş imtihanlarında daha dikkatli olunması kararlaştırılmıştır.[281] Buradaki yeni düzenlemeye göre hukuk okulu için yeni program oluşturulmuştur.[282] Tablo 15'te 1297-1321/1880-1903 yılları arasında Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de okutulan derslere yer verilmiştir.

ale'l-husus Roma Tarihi ile Tarih-i Cedîd ve Tarih-i Muasır, Latin Lisanı, Felsefeden İlm-i Ahlâk, Usûl-i Defterî ve Muhasebât dersleri verilmektedir. Bu derslerin Fransıza okutulacağı bildirilmektedir.

[281] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 268; Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)", s. 86.

[282] Mekteb-i Hukuk'taki ders programı değişikliği **Takvim-i Vekâyi**'de yer almıştır. Yeni düzenlenmiş ders cetvelinin 1308/1891 senesinden itibaren tatbiki hususunda Maârif Nezâreti tarafından padişaha arz edildiği ve padişah iradesinin de bu yönde çıktığı bildirilmektedir. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 9 Rabiülevvel 1309/13 Ekim 1891, sayı 102, s. 1, sütun 3-4. Buna göre Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin 1309/1891 yılında düzenlenen ders programı şu şekildedir: Mecelle, Ceza Kanunnâmesi, Medhal-i İlm-i Hukuk, Hikmet-i Hukuk, Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiyye, Hukuk-ı Milel, Hukuk-ı İdare-i Mülkiye, Ticaret-i Berriyye Kanunnâmesi, Ferâiz ve Vesâyâ, Ahkâm-ı Evkâf, Usûl-i Muhâkeme-i Hukukiye, Muamelât-ı Ecnebiyyeye Ait Uhûd ve Nizâmât ve Mukavelât, Arazi Kanunnâmesiyle Tapu Nizamnâmesi, Usûl-i Fıkıh, Ticaret-i Bahriyye Kanunnâmesi, Fıkıhtan Kitabu'd-diyât ve Cinayât ve Kitabü'ş-şehâde ale'ş-şehâde ve Kitabü'l-kaza, Usûl-i Tanzim-i İ'lâmât-ı Hukukiyye, Usûl-i Tanzim-i İ'lâmât-ı Cezaiyye. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 10 Rabiülevvel 1309/14 Ekim 1891, sayı 103, s. 1, sütun 2-3.

Tablo 15: Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin 1299-1321/1882-1903 Yılları Arasındaki Ders Programları

1299-1305/1882-1888 Yılları Arası Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne Ders Programları[283]	Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin 1309/1891 Yılında Düzenlenen Ders Programı[284]	1316-1321/1898-1903 Yılları Arasında Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne Ders Programı[285]
Ahkâm-ı Evkâf	Ahkâm-ı Evkâf	Ahkâm-ı Evkâf
Arazi Kanunnâmesi ile Tapu Nizamnâmesi ve Tapu Muamelâtı	Arazi Kanunnâmesiyle Tapu Nizamnâmesi	Arazi Kanunu
Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh
Mecelle	Mecelle	Mecelle
Fıkıhtan (Mültekâ'dan) Vesâyâ ile Ferâiz	Ferâiz ve Vesâyâ	Vesâyâ ve Ferâiz
Kitâbü'd-diyât ve Mürâfaa-i Şer'iyye	Fıkıhtan Kitabu'd-diyât ve Cinayât ve Kitabü'ş-şehâde ale'ş-şehâde ve Kitabü'l-kaza	Kitabü'd-diyât
Medhal-i İlm-i Fıkıh		Kitabü'n-nikâh
Ceza Kanunnâmesi ve Ceza Kanunnâmesi ile Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiyesinin Ameliyat-ı Tatbikiyesi	Ceza Kanunnâmesi	Ceza Kanunu
Medhal-i İlm-i Hukuk	Medhal-i İlm-i Hukuk	Mukdaddime-i İlm-i Hukuk
Ticaret-i Bahriyye Kanunu	Ticaret-i Bahriyye Kanunnâmesi	Ticaret-i Bahriyye Kanunu
Ticaret-i Berriyye Kanunu	Ticaret-i Berriyye Kanunnâmesi	Ticaret-i Berriyye Kanunu
Hukuk-ı İdare-i Mülkiye	Hukuk-ı İdare-i Mülkiye	Hukuk-ı İdare
Hukuk-ı Hususiye-i Düvel ve Tarih-i Hukuk-ı Düvel	Hukuk-ı Milel	Hukuk-ı Düvel
Usûl-i Muhakeme-i Cezaiye Kanunu	Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiyye	Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiye
Tatbik-i Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiye ve Tatbiki	Usûl-i Tanzim-i İ'lâmât-ı Cezaiyye	Tanzim-i İ'lâmât-ı Cezaiye
Usûl-i Tanzim-i İ'lâmât	Usûl-i Tanzim-i İ'lâmât-ı Hukukiyye	Tanzim-i İ'lâmât-ı Hukukiye
Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye ve Ticariye	Usûl-i Muhâkeme-i Hukukiye	Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye
Muâhedât-ı Osmaniye	Muamelât-ı Ecnebiyyeye Ait Uhûd ve Nizâmât ve Mukavelât	Uhûd
Hikmet-i Hukuk ve Tarih-i Hikmet-i Hukuk ve Medhal-i İlm-i Hikmet	Hikmet-i Hukuk	
Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiyeye dair Ameliyat-ı Tatbikiye		
Hukuk-ı Esasiye-i Osmaniye-i Dâhiliye yani Hukuk-ı Esasiye		
Hukuk-ı Ticaret-i Berriyye ve Bahriyye ile Muhâkemât-ı Ticariyenin Ameliyat-ı Tatbikiyesi ve Kavânîn-i Ticariyenin Mukayesesi		Mukayese-i Kavânîn
Hülasa-i Hukuk-ı Roma ve Roma Tarihi ile Kıraat-ı Kavânîn-i Fransa		Miyaru'l-adâle
Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu		İcra Kanunu
İlm-i Servet ve İstatistik		
Kanun-ı Tıb		
Fenn-i Diplomasi ve Şehbenderler Vezâifi ve Fenn-i Siyaset		

[283] Bu tablo 1299-1305 seneleri arasındaki ders programlarından oluşturulmuştur. Bahsi geçen senelere göre ders programları için bkz. **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 37. Defa, Sene 1299, s. 228-229. Bu sene sadece iki sınıf bulunmaktadır; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 38. Defa, Sene 1300, s. 159-161; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 39. Defa, Sene 1301, s. 337-339; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 40. Defa, Sene 1302, s. 360-362; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 41. Defa, Sene 1303, s. 292-294; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 42. Defa, Sene 1304, s. 285-286; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 43. Defa, Sene 1305, s. 230-231.

[284] **Takvim-i Vekâyi**, 10 Rabiülevvel 1309/14 Ekim 1891, sayı 103, s. 1, sütun 2-3.

[285] Bu tablo 1316-1321 seneleri arasındaki ders programlarından oluşturulmuştur. Bahsi geçen senelere göre ders programları için bkz. **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1. Sene, 1316, Matbaa-i Âmire, s. 579; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 2. Sene, 1317, Matbaa-i Âmire, s. 628; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 3. Sene, 1318, Matbaa-i Âmire, s. 671; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 4. Sene, 1319, Matbaa-i Âmire, s. 90-92; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 6. Sene, 1321, Matbaa-i Âmire, s. 92.

Müstantık ve Müdde'i-i Umumîlerin Vezâifine ve Dava Vekillerinin İcra-yı Sınıfına Dair Müzâkerât		
Tanzim-i İ'lâmât Talim-i Hülasa-i Evrak ve Tanzim-i İ'lâm ve Müntehab-ı Ebhâs Hakkında İmtihan ve Mübâhase		
Fransızca Kıraat ile Sarf ve Talim-i Hatt-ı Fransevi ve Edebiyat ile Sarf ve Nahv-i Fransevi ile Tercüme veTalim-i Kitâbet ve Hitâbet Fransızca Retorik yani Meânî ve Bedî' ve Beyân ile Evrak-ı Resmiye Tercümesi		
Belâgat-ı Osmaniye-Türkiye ve Edebiyat-ı Türkiye ve Talim-i Kitâbet ve Hitâbet		
Tarih-i Umumî ve Tarih-i İslâm		
İlm-i Hikmetten Fenn-i Mârifeti'n-nefs ve İlm-i Ahlâk		
Türkçe Mantık ve Mikyâsât		
Usûl-i Defteri		

Okulun ilk on yılında yoğun bir müfredat programı karşımıza çıkmaktadır. Bu yıllardaki programın dört ağırlık noktası bulunmaktadır. Bunlar ulûm-ı edebiye, fıkıh, hukuk bilimleri ve kanunlar şeklinde gruplandırılabilmektedir. Bu dönemde okutulan belâgat, kitâbet, edebiyat, hitâbet, tarih-i umumî, tarih-i İslâm, mârifeti'n-nefs, ilm-i ahlâk ve mantık dersleri ulûm-ı edebiye kapsamında değerlendirilebilir. Bu haliyle okulun ilk dönem müfredat programında ulûm-ı edebiyeye yer verilmesi Dârulfünûn-ı Sultanî Mekteb-i Hukuk'taki yaklaşıma benzemektedir. Zira bu okulun öğrencilerinin ilk iki sene Edebiyat Mektebi derslerini almaları gerektiğinden bahsedilmiştir.[286] Sava Paşa (1832-1904), Edebiyat Mektebi dersleri arasında kabul edilen ulûm-ı edebiyenin eğitiminin medreselerde ve Avrupa dârulfünunlarında da böyle olduğunu belirtmektedir.[287] Burada yer alan tespitteki gibi medrese eğitim anlayışında da fıkıh eğitimi ulûm-ı edebiyeden sonra verilmektedir.[288] Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin yaklaşık on yıllık döneminden sonra ise ulûm-ı edebiye kapsamındaki dersler, okulun derslerini sadece hukuk ile ilgili konulara hasretme gerekçesiyle kaldırılmıştır. Bahsi geçen derslerin kaldırılması ile ilgili olarak idâdî ve sultanî seviyesindeki okullardaki eğitimin seviye bakımından yükseldiğine bir işaret sayılabilir.

Hukuk mektebindeki müfredat programının ikinci ağırlık noktası olan fıkıh ilmi ile ilgili dersler ise Dârulfünûn-ı Sultanî Mekteb-i Hukuk'un programından farklı olarak artırılmıştır. Burada fıkıh ilminin Muallimhâne-i Nüvvâb'ın

[286] Bkz. 2.3.5. Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi (1291/1874).
[287] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 17.
[288] Bkz. Tablo 35.

müfredatında[289] da yer alan Mülteka'l-Ebhur'un[290] içerdiği konu başlıkları çerçevesinde oluşturulduğu görülmektedir.[291] Fıkıh ilmi, ulûm-ı edebiyenin aksine, okulun açıldığı ilk yıllarda olduğu gibi II. Meşrutiyet'ten sonra düzenlenen müfredat programında da ağırlığını korumuştur.[292] Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm'da 1325/1908'de hazırlanan bir müzekkirede Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de okutulan derslerin Mekteb-i Nüvvâb'ın ders programına alınmasından bahsedilmişti.[293] Tablo 15'te verilen ders programlarındaki fıkıh ilmi ile alakalı derslerin yoğunluğundan anlaşıldığına göre, bahsi geçen iki okul arasındaki müfredat yakınlaşması ilk önce Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de başlamıştır. Yani Mekteb-i Nüvvâb, hukuk mektebinin müfredatını almadan çok önce fıkıh ilmi ile alakalı dersler Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin müfredatına girmiştir. Bu durum Osmanlı yeni hukuk anlayışının oluşmasında fıkıh ilminin önemli bir yerde durduğuna işaret etmektedir. Müfredattaki fıkıh ilminin ağırlığı hoca kadrosundaki müderrislerin sayısının fazlalığına da yansımıştır.[294]

---

[289] Muallimhâne-i Nüvvâb'ın ders programı için bkz. Tablo 6.

[290] "Osmanlı coğrafyasında kapsam ve muhteva bakımından uygulamaya esas kabul edilecek hükümlerin sınırlarının nihaî şekilde tesbitine yönelik giderek artan ihtiyaç neticesinde kaleme" alındığı ifade edilen bu eser Mecelle'nin de önemli kaynaklarından olduğu belirtilmektedir. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-Ebhur", **DİA**, 2006, C. XXXI, s. 549-552.

[291] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 38. Defa, Sene 1300, s. 160.

[292] II. Meşrutiyet'in (24 Cemaziyelahir 1326/24 Temmuz 1908) ilanından sonra yapılan düzenlemede Mekteb-i Hukuk'un derslerinin bir önceki programa göre çok fazla değişmediği görülmektedir. Bu dönemdeki dersler şu şekildedir: Mecelle, İktisat ve Maliye, Usûl-i Cezaiye, Usûl-i Fıkıh, Hukuk-ı Cezaiye, Hukuk-ı Düvel, Usûl-i Hukukiye, Sakk-ı Hukuk, Hukuk-ı İdare, Ticaret-i Berriyye, Ticaret-i Bahriyye, Uhûd, Esasiye-i Meşrutiyet, Vesâyâ ve Ferâiz, Nikâh, Arazi, Evkâf, Sakk-ı Ceza. Bkz. Mehmed Cemil, "Mekteb-i Hukuk ve Programlarına Bir Nazar", **İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânîn Mecmuası**, 1325, 2. Sene, sayı 17, s. 344-345.

[293] **İST. MFT. MSH. DFT.** 3.2008.1.74, numara 158 (18 Zilhicce 1325/9 Kânunusani 1323/22 Ocak 1908)

[294] bkz. **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1. Sene, 1316, Matbaa-i Âmire, s. 579. Burada okulun on iki hocasından altı tanesinin ilmiye sınıfından, olduğu görülmektedir. Hocalardan bir tanesi gayrimüslimdir; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 2. Sene, 1317, Matbaa-i Âmire, s. 628. Burada okulun on yedi hocasından yedisinin ilmiye sınıfından olduğu görülmektedir. Hocalardan iki tanesi gayrimüslimdir; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 3. Sene, 1318, Matbaa-i Âmire, s. 671. Burada okulun on altı hocasından yedisinin ilmiye sınıfından olduğu görülmektedir. Hocalardan iki tanesi gayrimüslimdir; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 4. Sene, 1319, Matbaa-i Âmire, s. 93. Burada okulun on yedi hocasından yedisinin ilmiye sınıfından olduğu görülmektedir. Hocalardan iki tanesi gayrimüslimdir. Bir kişi de muallim muavini görünmektedir; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 6. Sene, 1321, Matbaa-i Âmire, s. 93-94. Burada okulun on yedi hocasından yedisinin ilmiye sınıfından olduğu görülmektedir. Hocalardan iki tanesi gayrimüslimdir. Bir kişi de muallim muavini görünmektedir.

Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin ders programındaki üçüncü ağırlık noktası olarak kabul ettiğimiz hukuk bilimleri mukdaddime-i ilm-i hukuk, hikmet-i hukuk, hukuk-ı idare ve hukuk-ı düvel gibi derslerden oluşmaktadır. Programdaki dördüncü ağırlık noktasında yer alan kanunlar da Ceza Kanunnâmesi, Ticaret-i Bahriyye Kanunnâmesi, Ticaret-i Berriyye Kanunnâmesi, İcra Kanunu ve Arazi Kanunu'ndan müteşekkildir. Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin programında Roma ve Fransız Hukuku dersleri azaltılmıştır. Dârulfünûn-ı Sultanî Mekteb-i Hukuk'un programı arasında önemli bir yer işgal eden bu dersler, Hülasa-i Hukuk-ı Roma ve Roma Tarihi ile Kıraat-ı Kavânîn-i Fransa adı altında Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de ilk on sene verilmiştir. Söz konusu dersler sonraki yıllarda ise müfredatta görülmemektedir. Fıkıh, hukuk bilimleri ve kanunları içeren diğer dersler Tablo 15'te görüldüğü üzere yeni ilavelerle okulun esas programında ağırlığını korumuştur.

Tablo 15'te yer alan fıkıh ilmi ile alakalı dersler Mecelle, Ferâiz ve Vesâyâ, Ahkâm-ı Evkâf, Usûl-i Fıkıh, Fıkıhtan Kitabu'd-diyât ve Cinayât ve Kitabü'ş-şehâde ale'ş-şehâde ve Kitabü'l-kaza, Kitabu'n-nikâh ve Murafaa-i şer'iyye'dir. Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne öğrencilerinin bir kısmı tıpkı önceki hukuk okulunda olduğu gibi gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.[295] Dârulfünûn-ı Sultanî Mekteb-i Hukuk'taki farklı dinlere mensup öğrenciler yüksek din eğitimi kapsamında fıkıh usûlü ve Mecelle'de yer aldığı kadarıyla fıkha muhatab olmaktadırlar. Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'deki gayrimüslim öğrenciler ise Mekteb-i Nüvvâb'da eğitim alan Müslüman öğrencilere yakın bir derecede önemli fıkıh ilmi görmektedirler. Bu durum da yüksek din eğitimi müfredatının gayrimüslimlerin öğrenim alanına girmesi anlamını taşımaktadır.

Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne, 1900 yılında kurulan Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin doğal bir şubesi olarak kabul edilmiştir.[296] Bu çerçevede Dârulfünûn'un diğer şubelerinde eğitim alanında yapılan düzenlemeler Mekteb-i Hukuk'ta da yansımalarını bulmuştur. Bu düzenlemelerden birisi 1329/1913'te çıkarılan

[295] Örneğin Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'de 1313-1314 öğretim yılında beş yüz yirmi Müslüman kırk sekiz gayrimüslim öğrenci bulunmaktaydı. Bkz. **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1. Sene, 1316, Matbaa-i Âmire, s. 580.

[296] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Malumat Kütüphânesi, tâbi' ve nâşiri es-Seyyid Mehmet Tahir, 1318. İkinci Madde: "…elyevm mevcut olan Mekteb-i Hukuk ile Mekteb-i Tıbbıye-i Mülkiye dahi Dârlfünûn-ı Şâhâne şubatından maduttur."

talimatnâmede okulun derslerinin takımlara ayrılmasıdır. Konumuzla ilişkili olarak Tablo 16'da detayları verilen beş takımdan bir tanesi "Ulûm-ı Fıkhiye" takımıdır.

Tablo 16: İstanbul Dârulfünûnu Ulûm-ı Hukukiye Şubesi Takım Dersleri[297]

Hukuk Takımı	Ceza Takımı	Hukuk-ı Düvel Takımı	Ulûm-ı Fıkhiye Takımı	Ulûm-ı İdariye ve İktisâdiye Takımı
Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye	Hukuk-ı Ceza	Hukuk-ı Umûmiye-i Düvel	Mecelle	Hukuk-ı Esasiye
İcra	Şerh-i Metn-i Kanun-ı Ceza	Hukuk-ı Hususiye-i Düvel	Usûl-i Fıkıh	Hukuk-ı İdare
Sakk-ı Hukuk	Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiye	Uhûd-ı Atika	Nikah	İlm-i İktisâd
Ticaret-i Berriyye	Sakk-ı Ceza		Vesâyâ ve Ferâiz	
Ticaret-i Bahriyye			Hukuk-ı Tasrifiye-i Arazi	

Tabloda görüldüğü üzere Hukuk Takımı ile Ulûm-ı Fıkhiye Takımı ders sayısı bakımından diğerlerinden öndedir. Yüksek din eğitimi müfredatında yer alan fıkıh ilmi, Hukuk Şubesi'nin ana omurgasını oluşturan dersler arasında yer almaktadır. Ulûm-ı Fıkhiye Takımı'nda yer alan derslere bakıldığında fıkhın daha çok kazâî yönünün ağırlıkta olduğu görülmektedir. Hukuk müfredatındaki bu düzenlemelerin benzeri 1318/1900'de Dârulfünûn-ı Şâhâne'de kurulan Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde de uygulanmıştır.[298] Bu şube için oluşturulan takım dersleri arasında Fıkıh Takımı ayrıca bulunmaktadır. İki şubedeki aynı takımda yer alan derslerin farklı olmasında okulların eğitim alanlarının değişik olması temel sebep olarak ön plana çıkmaktadır. Bu farklılaşma takım derslerinin karşılaştırıldığı Tablo 17'de açıkça görülmektedir.

Tablo 17: İstanbul Dârulfünûnu Ulûm-ı Hukukiye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubelerindeki Fıkıh Takım Derslerinin Karşılaştırmalı Tablosu

Ulûm-ı Hukukiye Şubesi'ndeki Ulûm-ı Fıkhiye Takım Dersleri[299]	Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ndeki Fıkıh Takımı Dersleri[300]
Mecelle	Fıkıh
Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh
Nikah	İlm-i Hilaf
Vesâyâ ve Ferâiz	Tarih-i İlm-i Fıkıh
Hukuk-ı Tasrifiye-i Arazi	Hikmet-i Teşrî'

[297] **İstanbul Dârülfünûnu Talimât**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1329, s. 12.
[298] **İstanbul Dârülfünûnu Talimât**, 1329, s. 11.
[299] **İstanbul Dârülfünûnu Talimât**, 1329, s. 12.
[300] **İstanbul Dârülfünûnu Talimât**, 1329, s. 11.

Karşılaştırmalı tabloda görüldüğü üzere yüksek din eğitimi müfredatında yer alan fıkıh ilmi iki farklı bakış açısıyla ele alınmıştır. Ulûm-ı Hukukiye Şubesi'nde fıkıh ilminin kazâî yönü üzerinde durulmuştur. Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde ise fıkhın ilmî yönü üzerinde durulmuştur. Meselenin konumuzla ilişkili yönü ise medrese eğitim anlayışında kazâî ve ilmî yön bir arada değerlendirilirken XX. yüzyılda gelişen yeni yüksek eğitim anlayışında söz konusu yönlerin birbirinden ayrıldığının görülmesidir. Dolayısıyla birinci bölümde bahsettiğimiz medrese eğitim anlayışındaki üç temel alandan birisi olan hukuk eğitimi medresenin dışına taşınmaktadır.

2.4. Mekteb-i Sultanî (1285/1868) ve Din Eğitimi

Yüksek öğretim veren kurumları ele aldığımız bu bölümde Mekteb-i Sultanî'ye yer verme nedenimiz öncelikle, diğer okullarda göz önünde bulundurduğumuz mezuniyet sonrası öğrencilerinin iş bulma imkânı verecek şekilde eğitimin organize edilmesidir.[301] Bu okuldan mezun olup şehâdetnâme alanlara devlet hizmetinde öncelik verileceği belirtilmektedir.[302] İkinci olarak bu okulun öğrencilerinin farklı dinlerden olması[303] hasebiyle Müslüman öğrencilere verilen din eğitimi ile alakalı derslerin özellikle son sınıflarda iktisâd seviyesinde olmasıdır.

---

[301] Mekteb-i Sultanî Nizamnâmesi'nin beşinci maddesinde okulda tahsil edilecek ulûmun, öncelikle öğrencilerin mezuniyet sonrası her türlü hizmete elverişli olacak şekilde belirlendiği ifade edilmektedir. Burada dersler şu şekilde sıralanmaktadır: Lisan-ı Osmanî, Tevârih-i Osmaniye ve Umûmiye, Umûm Coğrafya ile memâlik-i şâhânenin ziraat ve sınaat ve ahval-i mülkiye-i coğrafyası, Riyaziyat-ı âdiye ve âliye, Muhasebe ve defter tutmak ve mevâd-ı ticaret dersleri, Hikmet-i Tabiiyye ve Kimya, Cerr-i eskâl, Hukuk-ı Nâs ve Hukuk-ı İdare-i Mülkiye, Fransız Lisanı, Kavânîn-i Umûmiye, Tıb ve Eczacılık fenlerinin tahsiline lazım olunacak kadar Latin lisanının mebâdisi, İştikâkât-ı Yunaniye, Servet-i Milel, Resm-i Hattî ve Sanat, Riyazat-ı Bedeniye, Nebâtât. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 4 Muharrem 1285/27 Nisan 1868, sayı 964, s. 1, sütun 2-4; **Mekteb-i Sultanî'nin Ellinci Sene-i Devriye-i Tesisi Münasebetiyle Neşrolunmuşdur**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 30-32. Bu iki eserde on bir madde olan nizamnâme şu eserlerde on madde olarak geçmektedir: İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", **Belleten**, Ankara, TTK, 1943, C. VII, sayı 28, s. 325; Adnan Şişman, **Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin Kuruluş ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989, s. 53-56.

[302] Mekteb-i Sultanî Nizamnâmesi, Madde 2. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 4 Muharrem 1285/27 Nisan 1868, sayı 964, s. 1, sütun 2-4; **Mekteb-i Sultanî'nin Ellinci Sene-i Devriye-i Tesisi**, s. 30-32.

[303] Okulun eğitimi, öğrencilerinin farklı dinlere mensup olanlara açıktır. İlk kurulduğu yıllarda özellikle Katolikler ve Yahudiler böyle muhtelit bir ortama itiraz etmişlerdir. Ayrıntılar için bkz. Mösyö De Salve, 'Galatasaray Mekteb-i Sultanî'sinin Suret-i Tesisi Hakkında', **Mekteb-i Sultanî'nin Ellinci Sene-i Devriye-i Tesisi**, s. 44-45; İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", s. 330-331; Adnan Şişman, **Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin Kuruluş ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871**, s. 24-25; Adnan Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi", **DİA**, 1996, C. XIII, s. 324.

Bu çerçevede değerlendirdiğimiz Mekteb-i Sultanî, "Avrupa'daki büyük mektepler raddesinde mükemmel ve Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde ulûm ve maârifi tahsil ettirmek"[304] üzere 13 Cemaziyelevvel 1285/20 Ağustos 1284/1 Eylül 1868 tarihinde Galatasaray'da kurulmuştur. Sultan II. Bayezid (1481-1512) döneminde inşâ edilen Galatasaray, bir takım fasılalar olmakla birlikte günümüze kadar eğitim ve öğretimin yapıldığı bir mekân ola gelmiştir.[305]

Okulun eğitimi iki esas üzerine dayanmaktadır. Bunlardan ilki Arapça, Farsça, Osmanlıca (Türkçe) dillerinin öğretimi ve bu dillere ait edebiyattan oluşmaktadır. Söz konusu derslere tüm öğrenciler devam etmektedirler. Okulun Müslüman öğrencilerine de Kur'ân-ı Kerim ve tecvit, ulûm-ı diniye, fıkıh, ahlâk, akâid, tarih-i İslâm, tarih-i enbiya ayrıca verilmektedir. Gayrimüslim öğrenciler de kendi dinlerinin eğitimini almaktadırlar.[306]

Okulun eğitiminin dayandığı ikinci esas ise Fransızca öğretimi ve Fransızca işlenecek olan matematik, hikmet (fizik), hendese, kimya, tarih, coğrafya, edebiyat gibi derslerdir. Bu derslerin hocalarının büyük çoğunluğu yabancı ve yerli gayrimüslimlerden oluşmaktadır.[307]

---

[304] Mekteb-i Sultanî Nizamnâmesi, Madde 1. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 4 Muharrem 1285/27 Nisan 1868, sayı 964, s. 1, sütun 2-4.

[305] Galatasaray'da bir nevi Enderun'un öncüsü olacak şekilde eğitim verildiği bildirilmektedir. Buranın yapılmasına Gülbaba denilen bir zatın vesile olduğu ve ilk hocalarından birisinin de kendisinin olduğu belirtilmektedir. Sultan II. Selim devrinde buradaki ağaların bir kısmı Enderun'a bir kısmı da eski saraya gönderilmiştir. Boş kalan bu okul o dönemde medrese olarak kullanılmıştır. Galatasaray'ın medrese olarak kullanılmasından sonra 1126/1714'de Şehit Ali Paşa tarafından tekrar acemi oğlanların eğitimine tahsis edildiği bildirilmektedir. Sultan I. Mahmud Galatasaray'ın içine 1167/1754'te Ayasofya ve Fatih kütüphâneleri gibi bir kütüphâne yapmış ve buraya yüzlerce cilt kitap bağışlamıştır. Aynı zamanda buraya hafız-ı kütüb (kütüphâne görevlisi) ve ders hocaları tayin etmiştir. Buradaki ağaların sayısını artırarak durumlarını iyileştirmiştir. Burada ilim ve mârifetle meşgul olan ağalar sâir zamanlarında idman kabilinde bir takım etkinlikler yapmışlardır. Bir eğitim külliyesini andıran ve Dâr-ı İrfan diye anılan Galatasaray'a ders hocaları, hattatlar, tabibler, hizmetçiler, kethüdalar, sanayi ve sâire için üstatlar tayin olunmuştur. Galatasaray'da düzenli bir eğitimin olduğu ve diğer vakitlerde ulûm-ı diniye, edebiye, hutut-u mütenevvia tedris edilmek üzere buraya hocalar tayin kılınmıştır. Ayrıca ahkâm-ı şer'iyyeyi anlatmak üzere muktedir şeyhler ve vaizler de görevlendirilmiştir. Bkz. **Mekteb-i Sultanî'nin Ellinci Sene-i Devriye-i Tesisi**, s. 15-19.

[306] Mekteb-i Sultanî'deki din eğitimi ile ilgili bkz. Emine Kocamanoğlu, "Yabancı Okullarda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Örneği", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Halis Ayhan, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul, 2003.

[307] Okulun hocalarının isimlerine mükâfat cetvellerinden ulaşmak mümkündür. Örneğin bkz. **Mekteb-i Sultanî Tevzi-i Mükâfat Cetvelidir**, y.y., 1292/1875, s. 14-22.

Mekteb-i Sultanî'ye atanan ilk Müslüman müdür Ali Suâvi'nin dönemine kadar[308] okulun ilk dokuz on senelik eğitiminde istenilen seviyeye ulaşılamadığı bildirilmektedir. Ali Suâvi, II. Abdülhamid Han'a (1876-1909) okul hakkında gönderdiği raporda öğretim yönteminin problemlerinden ve öğrencilerin başarısızlığından bahsetmektedir. Ayrıca öğretmenlerin diplomasız ve yeni eğitim yöntemleri üzerine ders görmemiş kimseler olduğu tespitinde bulunmaktadır.[309] Bu tür tespitlerden sonra okulun ders programında hem fen derslerinde hem de Arapça, Osmanlıca ve Farsça dillerinde verilen derslerde mühim düzenlemeler yapılmıştır. Ali Suâvi, Mekteb-i Sultanî'nin ders programları hakkında çıkan olumsuz haberler üzerine okulda uygulanan müfredat ile ilgili başta öğrencilerin aileleri olmak kaydıyla kamuyu bilgilendirmiştir. Vakit gazetesine gönderdiği mektupla Mekteb-i Sultanî'de eğitim programında yaptığı düzenlemelerden bahsederek şunları söylemektedir:

> "…İşte bir taraftan Avrupa maârifine bu derecelerde rüchâniyet verildiği gibi bir taraftan lisan-ı Osmanî ve Arabî ve Fârisî dürûs-ı müntazime heyetine konup Teshîlü't-Tasrîf[310] ve düsturca ve Numune-i İnşâ[311] ve Miyâru'l-Kelâm[312] ve Menâziru'l-İnşâ[313] ve Safvetü'l-Kelâm[314] ve Âdâb-ı Sedâd min İlmi'l-Âdâb[315] ve

[308] Ali Suâvi'nin Mekteb-i Sultanî'deki müdürlüğü 29 Muharrem 1294/13 Şubat 1877-26 Şevval 1294/5 Kasım 1877 tarihleri arasında sürmüştür. Bkz. Hüseyin Çelik, **Ali Suâvi ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 313 ve 360. Çelik, Ali Suâvi'nin okula tayin tarihinin araştırmacılar tarafından yanlış verildiğini belirtmektedir. Bkz. Çelik, **a.e.**, s. 310, 583. dipnot; Ayrıca Ali Suâvi'nin tayin ve azli hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Çelik, "Arşiv Belgelerine Göre Ali Suâvi Efendi: Mekteb-i Sultanî' Müdürlüğü'ne Niçin ve Nasıl Getirildi, Niçin ve Nasıl Azledildi?", **Türkiye Günlüğü**, 1992, sayı 18, s. 102-110; Ali Suâvi'nin Mekteb-i Sultanî'deki faaliyetleriyle ilgili olarak bkz. İsmail Doğan, **Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suâvi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991, s. 329-341.

[309] 14 Şaban 1294/24 Ağustos 1877 tarihli bu rapor aslı ile birlikte yayınlanmıştır. Bkz. Yahya Akyüz, "Galatasaray Lisesinin Islahına İlişkin Ali Suâvi'nin Girişmlerini Gösteren Bir Belge", **Belleten**, Ankara, TTK,1982, C. XLVI, sayı 181, s. 121-131; Ayrıca bahsi geçen belgenin latin harfleriyle yayını için bkz. Çelik, **Ali Suâvi ve Dönemi**, s. 321-325.

[310] Mustafa Mazlumzâde, **Teshîlü't-Tasrîf**, Matbaa-i Âmire, 1286.

[311] Ahmed Asım, **Numune-i İnşâ**, Mahmud Bey Matbaası, 1307/1890. İnşâ usûlü ve örneklerinden bahsetmektedir.

[312] Selim Sabit, **Miyarü'l-Kelâm**, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1302.

[313] Hace-i Cihan Mahmud b. Muhammed Geylanî, **Menâzirü'l-İnşâ**, y.y., t.y., İstanbul. (Farsça İran Edebiyatı)

[314] Abdurrahman Nâcim, **Safvetü'l-Kelâm**, tercüme: Mehmed Nüzhed, Matbaa-i Âmire, 1285/1869. Güzel sözlerden seçmelerin bulunduğu bir kitap.

[315] Ahmed Cevdet Paşa, **Âdâb-ı Sedâd min İlmi'l-Âdâb**, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303/1886.

Resâil-i Erbaa[316] ve Salebî'nin Letâifü'l-Maârif'i gibi müfîd kitaplar dahi tedrise verildi."[317]

Ali Suâvi'nin öğretime dâhil edildiğinden bahsettiği kitapların dil ve mantık eğitimine yönelik olduğu görülmektedir. Bu yönlü bir düzenleme medrese eğitim anlayışındaki mukaddemât-ı ulûm kısmının Mekteb-i Sultanî'de uygulanması şeklinde okunabilmektedir. Medrese müfredatındaki konuları ele alan bu kitapların bir kısmının son dönemde yazıldığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Ali Suâvi'nin verdiği programda yüksek din eğitimine ait bir bilgi bulunmamaktadır. Bu alana ait dersleri okul için hazırlanan farklı yıllara ait Tevzi-i Mükâfat Cedvelleri'nden ve ders programlarından takip etmek mümkündür.[318] Mektebin ilk ve orta derecelerinde ulûm-ı diniye derslerinde Kur'ân-ı Kerim, Tecvid, Nimet-i İslâm[319] ve Dürr-i Yektâ[320] okutulmaktadır.[321] Okulun sınıf-ı âli kısmında Akâid-i İslâm dersi bulunmaktadır.[322] Akâid-i İslâm dersine giren hocalardan Osman Efendi'nin rütbesi müderris, Hüseyin Mahvî Efendi'nin rütbesi ise Mûsıla-i Süleymaniye'dir.[323] Osman Efendi aynı zamanda Türkçe dersine de girmektedir.[324] Hafız Refî' Efendi'nin rütbesi de Mahreç'tir. 1318/1900'de Türkçe dersine girdiği görülen Abdülvahab Efendi'nin rütbesi de Mahreç'tir. Bahsi geçen sene Arapça ve Akâid derslerine giren Hâşim Efendi de Kibar-ı müderrisindendir.[325] Akâid-i İslâmiyye dersine giren hocalardan Said Bey Tercüme ve Kitâbet dersine, Zihni

[316] **Risale-i Erbaa**, Matbaa-i Osmaniye, 1300/1882. İçinde dört adet mantık risalesi bulunmaktadır. Risaleler şunlardır: 1. Dede Cöngi, 2-5 s. 2. Vaz'iyye, 6-8 s. 3. Feride, 9-13 s. 4. İsagucî, 14-21 s.
[317] **Vakit**, 12 Ramazan 1294/20 Eylül 1877, sayı 684, s. 3, sütun 1.
[318] **Mekteb-i Sultanî Tevzi-i Mükâfat Cetvelidir**, 1292/1875; **Mekteb-i Sultanî Tevzi-i Mükâfat Cedvelidir**, Kostantiniye, Matbaa-i Ebuzziyâ, 1301; **Mekteb-i Sultanî 1303 Sene-i Hicriyesi Tevzi-i Mükâfat Cedvelidir**, Matbaa-i Ebuzziyâ; **Mekteb-i Sultanî 1320 Sene-i Hicriyesi Tevzi-i Mükâfat Cedvelidir**, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı; **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, Âlim Matbaası, İstanbul, 1316 (1898); **Mekteb-i Sultanî Ders Programı**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1327.
[319] Bu eser Mekteb-i Sultanî'nin hocalarından Mehmed Zihni Efendi'ye aittir. Bkz. Mehmed Zihni, **Nimet-i İslâm**, Dersaadet, 25 Numaralı Matbaa, 1313. 30 sayfa olan bu eserin iç kapağında akâide dair olan meselelerin ele alındığı yazar tarafından bildirilmektedir.
[320] İmamzâde Mehmed Esad, **Dürr-i Yekta**, İstanbul. Matbaa-i Âmire, 1294.
[321] **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, 1316 (1898), s. 13.
[322] Bu dersin hocası Zihni Efendi'dir. Diğer şubelere giren hocalar Rıfat Efendi, Mehmed Ali Efendi, Hafız Refî' Efendi, Osman Efendi, Fehmi Efendi, Reşid Efendi, Hüseyin Mahvî Efendi'dir. Kur'ân-ı Kerim ve Tecvid dersine de Hüseyin Mahvî Efendi girmektedir. Bkz. **Mekteb-i Sultanî Tevzi-i Mükâfat Cedvelidir**, Kostantiniye, Matbaa-i Ebuzziyâ, 1301, s. 9-12; Akâid-i İslâmiyye dersi 1303 senesinde de aynı hocalar tarafından verilmektedir. Bkz. **Mekteb-i Sultanî 1303 Sene-i Hicriyesi Tevzi-i Mükâfat Cedvelidir**, Matbaa-i Ebuzziyâ, s. 8-9.
[323] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1300, 38. Defa, s. 187.
[324] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1305, 43. Defa, s. 234.
[325] **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1318, s. 703.

Efendi ve Hafız Refî' Efendi Arapça dersine, Nahv-i Türki, İbare, Ezber ve Mantık derslerine de Rıfat Efendi girmektedirler.[326] Görüldüğü üzere okulun hocalarının öneli bir kısmı müderrislerden oluşmaktadır. Mekteb-i Sultanî hocalarının bahsi geçen derslere ait, telif, tercüme ve derleme eserleri de bulunmaktadır. Bunların çoğunluğu okuldaki eğitimde kullanılmaktadır. Örneğin Zihni Efendi ulûm-ı diniye derslerinde takip edilen Nimet-i İslâm isimli eserin yazarıdır. Ayrıca Mekteb-i Sultanî öğrencilerine yarısını yazdırdığını söylediği akâide dair "Düstûru'l-Muvahhidîn" isimli bir eserinden de bahsetmektedir. [327]

Mekteb-i Sultanî'nin dersleri arasında hem Fransızca hem de Türkçede ezber ve ibare isimlerinde ayrı derslerin olduğu görülmektedir.[328] Bu ezber ile ibare derslerinin varlığını medrese eğitim anlayışındaki ders öğrenim yöntemleriyle ilişkilendirebiliriz. Medrese eğitiminde de öğrenilecek konulara ait metinleri ezberlemek ve ibare okumak önemli bir öğretim yöntemi idi. Bu yöntem Mekteb-i Sultanî'de de kullanılmış olmalıdır. Ayrıca burada akâid dersi ile birlikte verilen Arapça, Farsça, Türkçe, mantık, tarih-i İslâm derslerinin medresedeki mukaddemât-ı ulûma karşılık geldiğini ileri sürebiliriz. Bu dersleri okutan hocaların bir çoğu okulun hemen her kademesinde ulûm-ı diniye ve akâid-i İslâmiye derslerine de girmektedir.[329]

Bunun yanında sadece Müslüman öğrencilere verilen Ulûm-ı Diniye ve Akâid derslerine giren hocalar aynı zamanda gayrimüslim öğrencilerin de Arapça, Farsça, Osmanlıca, Edebiyat, Ahlâk, Mantık, Tarih derslerine girmektedir. Yani bir taraftan bütün öğrenciler Fransızca işlenen derslerde yabancı hocalara muhatab olurken, bunların hâricindeki derslerde de yabancı öğrenciler, bir kısmı müderris olan hocalardan dersler almaktadırlar.

---

[326] **Mekteb-i Sultanî 1303 Sene-i Hicriyesi Tevzi-i Mükâfat Cedvelidir**, Matbaa-i Ebuzziyâ, s. 12-16.

[327] Bkz. Mehmed Zihni, **el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmi'i's-Sağîr ve'l-Meşârik min Hadisi Hayri'l-Halâik**, 1310, C. I, s. 71, 3. dipnot. Bu bilgiye şu tez vesilesi ile ulaştım: Osman Güman, "XIX. Yüzyılda Nimet-i İslâm Kitabı Çerçevesinde İlmihâl Fıkhı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, İstanbul, 2000, s. 7, 10. dipnot.

[328] Örneğin Rıfat Efendi, Nahv-i Türki, İbare ve Ezber derslerine girmektedir. Bkz. **Mekteb-i Sultanî 1303 Sene-i Hicriyesi Tevzi-i Mükâfat Cedvelidir**, Matbaa-i Ebuzziyâ, s. 15; Aynı şekilde Mösyö Perar da Edebiyat-ı Franseviye ve Ezber derslerine girmektedir. Bkz. **a.e.**, s. 34.

[329] Mekteb-i Sultanî'de derslere giren hocaların rütbeleri hakkında bkz. **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1300, 38. Defa, s. 187; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1318, s. 703.

Mekteb-i Sultanî sunuf-ı tâliye dördüncü senede Ahlâk ve Terbiye dersi görülmektedir. Bu derste Ahlâk-ı Nazarî[330] isimli eser,[331] Ulûm-ı Diniye dersinde ise Delâilü'l-Îkân[332] ve Dürr-i Yektâ Şerhi[333] okutulmaktadır.[334] Mekteb-i Sultanî hocalarının yazmış olduğu eserler diğer okullarda okutulmak üzere model olarak görülmektedir. Bu noktada Maârif Nezâreti'nin 1320/1902 yılında genel okulların (Mekâtib-i Umûmiye) programları hakkındaki düzenlemelerine ilişkin raporunda, burada okutulan ahlâk kitabının özetlenerek rüşdiye okullarında okutturulması tavsiye edilmektedir.[335]

Mekteb-i Sultanî'nin beşinci senesinde programda İlm-i Ahlâk ve Mantık dersi bulunmaktadır. Bu derslerde Vesiletü'l-Îkân[336] isimli kitap,[337] Ulûm-ı Diniye dersinde de Mecmua-i Zühdiye[338] okutulmaktadır.[339] Okulun altıncı senesinde Tarih-i İslâm dersi bulunmaktadır. Bu dersin konusu İslâm'dan önce Araplardan başlayarak

---

[330] Rıfat, **Ahlâk-ı Nazarî ve Terâcim-i Ahval-i Hükemâ**, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1312. Kitabın iç kapağında "Müellifi: Mekteb-i Sultanî Akâid-i Diniye ve İlm-i Ahlâk ve Lisan-ı Osmanî Muallimi Rıfat" kaydı bulunmaktadır.

[331] Mekteb-i Sultanî'de okutulan Ahlâk dersleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, **Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2013, s. 405-416.

[332] Rıfat, **Delâilü'l-îkân fî Beyâni Kavâidi'l-İman**, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1316.

[333] İmamzâde Mehmed Esad, **Dürr-i Yekta Şerhi**, nâşir Mehmed Cemal, İstanbul, Cemal Efendi Matbaası, 1315.

[334] **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, 1316 (1898), s. 16.

[335] Maârif Nâzırının Mekâtib-i Umûmiye Programı Hakkındaki 26 Safer 1320/21 Mayıs 1318[4 Haziran] 1902 tarihli mütâlaası için bkz. **Y. PRK. MF.** 4/54.1.1. Burada ifade şu şekilde geçmektedir: "…ahlâka dair tedris olunan kitabların ihtiyaca kâfi olmadığı anlaşılarak Mekteb-i Sultanî'de tedris edilen eserin telhîs ettirülüb rüşdiyelerde okutturulması…"

[336] Rıfat, **Vesiletü'l-Îkân ve Mantık Tercümesi**, Dersaadet, 1317.

[337] **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, 1316 (1898), s. 16.

[338] Es-Seyyid Ahmed Zühdü, **el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniyye**, Cüz-i Evvel, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1311.

[339] **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, 1316 (1898), s. 17; Mekteb-i Sultanî'nin Maârif salnâmelerinde yer alan programında sınıflar Sunûf-ı İbtidâî, Sunûf-ı Tâlî ve Sunûf-ı Âlî şeklinde olup, her kademenin dersleri açıklamalı olarak verilmektedir. Sunûf-ı Âlî kısmı, Sunûf-ı Tâlî'nin üç sınıfından sonra dört, beş ve altıncı sınıf şeklinde gelmektedir. Mekteb-i Sultanî'nin ilk ve orta kısımlarında din eğitimiyle alakalı dersler bulunmaktadır. Dördüncü ve beşinci sınıfta İlm-i Ahlâk dersi bulunmaktadır. Bu derste her iki sınıf seviyesinde Tasvîr-i Ahlâk isimli eser okutulmaktadır. Beşinci sınıfta Mantık dersi Ahlâk dersi ile birlikte zikredilmekte olup, bu ders için bir kitap ismi zikredilmemektedir. Dördüncü sınıfta Ulûm-ı Diniye dersi bulunduğu görülmektedir. Bu ders için Dürr-i Yektâ Şerhi okutulmaktadır. Beşinci ve altıncı sınıfta Ulûm-ı Diniye dersi yerine Fıkh-ı Şerif dersi bulunmaktadır. Bu ders için de her iki senede Mecmua-i Zühdiye isimli eser okutulmaktadır. Ayrıca altıncı sınıfta Tarih-i İslâm dersi bulunmaktadır. **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1316, s. 117-119; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1317, s. 119-121; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1318, s. 702-705; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1319, s. 106-107; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1321, s. 110.

Mısır'daki Memlûkler'e, Timurlenk'e ve Hindistan'daki kurulan devletlere kadar gelmektedir. Ayrıca ehl-i İslâm'ın medeniyete, ulûm ve maârife hizmeti, meşhur ilim adamlarının muhtasar hayatları işlenmektedir.[340]

Mekteb-i Sultanî'nin dördüncü ve beşinci sınıfında İlm-i Ahlâk dersi bulunmaktadır. Bu derste her iki sınıf seviyesinde Tasvîr-i Ahlâk[341] isimli eser okutulmaktadır.[342] Altıncı sene Ulûm-ı Diniye dersinde medreselerin müfredatında yer alan Şerh-i Akâid[343] okunmaktadır.[344] Medrese müfredatının önemli eserlerinden olan bu kitap 1328/1910'da çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ne göre medreselerin müfredat programında yedinci ve sekizinci senelerde yer almaktadır.[345]

Görüldüğü üzere Mekteb-i Sultanî'de verilen eğitimde medrese eğitim anlayışının izlerini bulmak mümkündür. Medrese müfredatında yer alan eserlerin bu okulda okutulduğu tespit edilmektedir. Okulun muhtelit yapıdaki öğrencilerine Osmanlı kültürü ve tarihi ile ilgili dersleri veren hocaların büyük bir kısmı da müderrislerden oluşmaktadır. Okuldaki din eğitimine ait derslerde ortaya çıkan yeni telif eserler "mekâtib-i umûmiye" için örnek olmaktadır.

2.5. Mekteb-i Ulûm-ı Diniye (1302/1884)

XIX. yüzyıl boyunca kurulan yeni yüksek öğretim veren kurumların bir çoğu medrese yüksek eğitiminin adeta birer bölümü mahiyetindedir. Örneğin medresenin kadı-hâkim yetiştirme vazifesi söz konusu yüzyılda yeni kurulan Muallimhâne-i Nüvvâb ve Mekteb-i Hukuk gibi okullara geçmiştir. Bunun gibi medrese eğitim sisteminde yetişen öğretmen, idarî yönetici ve edebiyatçı yetiştirmek için de yeni okullar teşekkül etmiştir. Bu çerçevede toplumun imam-hatiplik, vaizlik gibi dinî hizmetlerini yerine getiren kişiler de medrese tahsili görenler arasında yetişmektedir.

---

[340] **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, 1316 (1898), s. 18.
[341] Bu eser için bkz. Pehlivan, **Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)**, s. 413-416.
[342] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1316, s. 117-119.
[343] Teftâzânî'ye ait olan bu eser mekteplerde okutulmak üzere Maârif Nezâreti tarafından da basılmıştır. Bkz. **Şerh-i Akâid**, Mekâtib-i İdâdiye'nin Altıncı ve Yedinci Sınıflarında Tedrisi Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi'nce Tensib Kılınmıştır, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1317. Künyesi verilen bu kitap Arapçadır.
[344] **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, 1316 (1898), s. 18.
[345] **BOA İ. İLM.** 09/01.2.3. Madde 31.

XIX. yüzyıldaki devletin yapısında meydana gelen çok yönlü değişim bir ihtiyaç olarak yüksek eğitim anlayışını da değiştirmiştir. Bu değişime koşut olarak yeni gelişen mesleklerde bölümleşme (bir alanda uzmanlaşma) anlayışı yüksek eğitimin belirleyici özelliği olmuştur. Bu noktada sadece dinî ilimlerin müfredatta yer aldığı bir okul olarak tasarlanan Mekteb-i Ulûm-ı Diniye'yi de ilgili olduğu alanda uzmanlaşma imkânı oluşturma çabası olarak değerlendirmek mümkündür.

Bünyesinde sadece yüksek din eğitimi müfredatındaki derslere yer verecek olan Mekteb-i Ulûm-ı Diniye için on bir maddelik nizamnâme lâyihası[346] hazırlanarak 3 Rebiülevvel 1302/20 Aralık 1884 tarihinde Sultan II. Abdülhamid Han'a (1876-1909) sunulmuştur.[347] Altı fasıldan oluşan nizamnâmenin ilk maddesinde, tıpkı Hukuk ve Mülkiye mekteplerinde olduğu gibi okulun Padişah'ın himayesinde olduğu vurgulanmaktadır. Yaşları yirmi iki ile otuz beş arasında olan iki yüz elli öğrenci alınacak olan mektebin tahsil süresi beş senedir. Yüksek seviyeli olması düşünülen okula kabul edilecek öğrenciler için bir takım ölçütler konulmuştur. Başvuracak öğrencilerden medrese ilimlerinden sarf, nahiv, mantık ile meânîyi tahsil etmiş ve "mukaddemât-ı fıkhı" görmüş olduğunu gösteren Ders Nezâreti tarafından kendilerine verilen bir şehâdetnâme istenmektedir.

Mekteb-i Ulûm-ı Diniye'nin ders müfredatında okutulacak dersler nizamnâme lâyihasının beşinci maddesinde belirtilmektedir. Bu dersler tabloda gösterilmiştir.

Tablo 18: Ulûm-ı Diniye Mektebi'nin Ders Programı 1884[348]

Dersler
İlm-i Tefsir
Usûl-i Tefsir
İlm-i Hadis
Usûl-i Hadis
Fıkıh-ı Şerif
Usûl-i Fıkh-ı Şerif
İlm-i Kelâm
Lisân-ı Arabî üzerine usûl-i tercüme ve İnşâ

[346] **Y.EE.** 02.09-1.2. Ulûm-ı Diniye Mektebi Nizamnâmesi Lâyihasıdır.
[347] Arz ve takdim yazısı lâyihanın ekleri arasındadır. Bkz. **Y.EE.** 02.09-5.1.
[348] **Y.E.E.** 02.09-1.2. Ulûm-ı Diniye Mektebi Nizamnâmesi Lâyihası beşinci madde.

Burada medresede olduğu gibi ilimlerin kitaplar üzerinden belirlenmediği bilakis, mevcut yeni yüksek öğretim kurumlarındakine benzer şekilde ders isimleri üzerinden tanımlandığı görülmektedir. Bu okulda imtihanların Ders Nâzırı'nın başkanlığında belirlenecek bir heyet huzurunda yapılması bildirilmektedir.

Zikredilen müfredat progaramında dikkat çeken bir nokta, medrese müfredatındaki âlet ilimleri kapsamındaki derslerden inşâ dersinin müfredata alınmış olmasıdır. Bunun hâricindeki sarf, nahiv ve belâgat gibi dersler bu seviyedeki öğretimde görünmemektedir. Yüksek seviyedeki bu okulda öğrenci olmak isteyenlerden bahsi geçen ilimleri önceden görmüş olmaları beklenmektedir. Usûl-i tercüme dersinin müfredatta bulunmasıyla, öğrencilere Arapçayı daha kullanışlı bir şekilde öğretme amaçlanmış olmalıdır. Zira Safvet Paşa (1815-1883), medresede verilen eğitimin niteliği üzerine kaleme alıp 20 Muharrem 1297/3 Ocak 1880 tarihinde II. Abdülhamid Han'a (1876-1909) sunduğu bir lâyihasında[349] Arap dili ve edebiyatının eğitim ve öğretiminin istenilen şekilde olmadığını ve bunun düzeltilmesi gerektiğinin üzerinde durmaktadır. Medresede eğitim gören birçok talebenin Arapça konuşup yazmakta sorunlarının olduğunu belirtmektedir. Uzun süren eğitim sürecinin sonucunda ancak sınırlı bilgi elde ettiklerinden dolayı ne talebe ne de devlet bu durumdan istifade etmektedir. Açılması tasarlanan yüksek din eğitimi verecek olan bu okulda bahsi geçen dersin müfredata alınması o dönemdeki medrese eğitimi üzerine yapılan eleştirilerin dikkate alındığını göstermektedir.

Ulûm-ı Diniye Mektebi için hazırlanan nizamnâme lâyihasında mezun olacaklar için istihdam alanlarının zikredilmesi bu okulun meslekî bir hüviyette tasavvur edildiğini göstermektedir. Nizamnâme lâyihasının dokuzuncu maddesinde, bu okuldan şehâdetnâme ile çıkan öğrencilerin daha sonra hazırlanacak özel bir nizamnâme ile bir takım iş imkânından (imtiyâzât) bahsedilmektedir. Lâyihanın ekleri arasında bulunan müsveddesindeki[350] dokuzuncu madde yerine yazılan kısmın üzeri "X" işareti ile çizilip iptal edilmiştir. Esas olan dokuzuncu madde bir sonraki sayfada yer almaktadır.

---

[349] Safvet Paşa'nın (1815-1883) bu lâyihası aslı ile birlikte yayınlanmıştır. Bkz. Atilla Çetin, "Medreselerin Islahına Dâir Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arizası", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Kasım 1994, sayı 95, s. 16-18.

[350] **Y.E.E.** 02.09-2.3.4.

Burada üzeri çizilen maddeden,[351] imamlık ve vaizlik gibi din hizmetlerinin ayrı bir okulda okutulması fikrinin 1884'lerde oluşmaya başladığı çıkarılabilir. Bu fikre benzer bir şekilde Said Paşa da hatıratında[352] usûl-i fıkıh, tefsir, hadis gibi derslerin orta dereceli ve mülkiye gibi okullarda okutulmasını eleştirmektedir. Yani bu dersler din hizmetlerinde çalışacak kişileri ilgilendirdiğini zımnen ifade etmiş olmaktadır. Dolayısıyla Mekteb-i Ulûm-ı Diniye gibi bir okulun din hizmetlerine mahsus kılınması fikrinin kaynağı, o dönemdeki yüksek eğitimde mesleğe yönelme anlayışı olarak görülebilmektedir.

Bu dönemde eğitime yön verenlerin zihninde, yüksek öğretim veren okulların branşlara göre ayrılması fikri merkezî bir konumdadır. Eğitim öğretim işleriyle ilgili uygulamalarda da bu fikrin temel saik olarak etken olduğu görülmektedir. Bu dönemde hemen her mesleğe yönelik yüksek eğitim veren okullar açılmıştır. Öğretmen, hukukçu, bürokrat, veteriner, eczacı, mühendis, kondüktör vs. meslek alanlarında hep müstakil okulların açıldığı bir ortam bulunmaktadır.[353] Böylesi bir ortamda din hizmetlerinin de müstakil bir eğitim kurumunda öğreniminin yapılması bir anlamda dönemin yüksek eğitim anlayışından hareketle doğal bir ihtiyaç gibi gündeme gelmiş olmalıdır. Burada medreselerin konumu itibariyle din hizmetlerini verecek kişilerin yetiştiği bir kurum olarak gündeme alınıp alınmadığı sorusu akıllara gelmektedir.

Yeni açılan orta ve yüksek seviyeli okullar organizasyon, planlı eğitim öğretim, öğrencilerin takip edilmesi, yeni eğitim öğretim teknikleri ve yöntemlerinin uygulanması, ders kitaplarının pratik ve ihtiyacı görür bir şekilde düzenlenmesi gibi yönlerde başarılı olmuştur. Bu tür avantajların medrese eğitim sisteminde tam anlamıyla bulunmadığı bir ortamda dinî ilimlerin eğitiminin yukarıda sayılan vasıflara haîz bir okulda yapılmasının iyi bir fikir olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

---

[351] Üzeri çizilen madde: "Mekteb-i Ulûm-ı Diniye şehâdetnâmesini haîz bulunanlar … imâmet ve cevâmi-i şerifede vaizlik gibi şeylere dahi râğıb ve tâlib oldukları halde ileride hakları zayi olmamak … muayyen hizmetlerden … … … kılınmak üzere gönderilen … tâlibde tercihan imam ve vaizliğe kılınacaktır."

[352] **Said Paşa'nın Hatıratı**, Dersaadet, Sabah Matbaası, C. II, 1328, s. 399-400. Mekteb-i Ulûm-ı Diniye, II. Abdülhamid Han'ın maârif siyaseti açısından da önemli görülmektedir. Bkz. Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslâm Birliği**, s. 245.

[353] Meslek okullarıyla ilgili bilgi için bkz. İsmail Güven, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Naturel Yayıncılık, 2010, s. 195-199.

Zira lâyihanın onuncu ve on birinci maddelerinde mekteplerin eğitim organizesine benzer uygulamalardan söz edilmektedir.[354]

Mekteb-i Ulûm-ı Diniye için bir nizamnâme hazırlandığı halde okul açılma imkânı bulamamıştır. Ancak üçüncü bölümde görüleceği üzere 1900 yılında Dârulfünûn'da açılacak olan Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi için önemli bir örnek olmuştur. Özellikle iki okul arasındaki ders programı açısından benzerlikler bulunmaktadır.

[354] Onuncu Madde: Mekteb-i Ulûm-ı Diniye'nin heyet-i idâresi bir müdür ve bir müdür muavini ve bir muhasebeci ile birer nazır-ı dâhiliye ve ders ve sanduk memurlarından mürekkeb olup mektebin icabı mikdar mubassır ve hademesi verilecektir. On birinci Madde: Mekteb-i Ulûm-ı Diniye şakirdânı … vahidde elbise iktisa edeceklerdir. Mektebin usûl-i zabıtasına muhalif hareket eden ve tahsilde kusur eyleyen talebe hakkında lazım gelecek muamelat-ı zecriye talimat-ı mahsusa ile tayin kılınacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XX. YÜZYILDA YÜKSEK DİN EĞİTİMİ

İkinci bölümde görüldüğü üzere yüksek din eğitimi müfredatına dâhil olan ilimler, XIX. yüzyıl boyunca gelişen yeni yüksek öğretim veren okulların müfredatında kendisine yer bulmuştur. Bu sayede İslâmî ilimler alanında önemli bir birikim oluşmuştur. Bu dönemde söz konusu müfredatın eğitimi bir bütün halinde medrese bünyesinde verilmektedir. Medrese XX. yüzyıla kadar, camideki ders halkaları ve tekkelerle birlikte yüksek din eğitimine ev sahipliği yapan yegane kurum olagelmiştir. Bahsi geçen yüzyıl, yüksek din eğitiminde bütün yönleriyle medreseye alternatif bir kurumun ortaya çıktığı zaman dilimini kapsamaktadır. Ayrıca bu dönem, kurumsal bir yapı olarak medresenin eğitim organizasyonu ve müfredatı bakımından da farklılaştığı ve değişim yaşadığı bir yüzyıldır.

Bu bölümde XX. yüzyılda, yüksek din eğitiminin yeni kurumsal organizasyonların içinde aldığı şekil üzerinde durulmuştur. Yüksek din eğitimi bu yüzyılda müstakil din eğitimi kurumlarında verilmeye başlanmıştır. Burada söz konusu kurumlarda yüksek din eğitimi müfredatının oluşumu incelenmiştir.

İlk olarak yeni yüksek eğitim organizasyonlardan Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin (1900-1933) kuruluş sürecine değinilmiştir. Bu okulun bünyesinde beş şubeden birisi olarak yer alan Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin açılışı ve müfredatının oluşumu tahlil edilmiştir. Sonra medrese yüksek eğitiminin ıslahı meselesi ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Medreselerin ıslahında 1900'den önce yapılan değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu tarihten sonra ıslah konusundaki gelişmeler neticesinde oluşan yeni medrese organizasyonu ve müfredatı analiz edilmiştir. Son olarak bütün bu birikimler üzerine inşâ edilen İlâhiyat Fakültesi ve buradaki yüksek din eğitimi müfredatı incelenmiştir.

3.1. Dârulfünûn-ı Şâhâne (1318/1900)

Osmanlı Devleti'nde belli başlı yüksek seviyeli bilgi alanlarının öğretiminin yapıldığı okulların, yeni bir eğitim organizasyonu ile tek çatı altında toplanma fikri ilk defa 1845 yılında ortaya çıkmıştır. Bir önceki bölümde değinildiği üzere böyle bir

kurum oluşturmaya yönelik farklı zamanlarda üç adım atılmıştır. XIX. yüzyılda araştırma ve eğitimi bir arada ele almak üzere yeniden oluşturulan Avrupa üniversitelerinin beş fakültesini içeren İlâhiyat, Hukuk, Hikmet ve Edebiyat, Riyaziyat ve Tabiiyat ile Tıp alanları, kurulması tasavvur edilen yeni yüksek eğitim veren okulun şubeleri olarak belirlenmiştir. Daha önce Dârulfünûn için atılan adımlardan ilk ikisi farklı derslerin verildiği tek şubeli bir okul görüntüsü vermiştir.[1] 1869'da çıkarılan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde Dârulfünûn için, üç şubeli yapı öngörülmesine karşın bu şekilde bir uygulama hayatiyet imkânı bulamamıştır.[2] Ancak 1874'te Mekteb-i Sultanî bünyesinde kurulan Dârulfünûn-ı Sultanî'de beş şubeden Hukuk, Edebiyat ile Riyaziyat yerine geçen Mühendislik (Turuk ve Meâbir) alanları açılmıştır. Diğer iki alandan tıp eğitiminin Mekteb-i Tıbbiye'de, ilâhiyat eğitiminin de hâlihazırdaki medreselerde verilmesi, tıp ve ilâhiyat alanlarının Dârulfünûn-ı Sultanî'nin içine alınmama nedeni olmuştur.

Dârulfünûn-ı Sultanî'deki eğitim faaliyetleri de diğer ikisi gibi kısa ömürlü olmuştur. Kısa süreli olmasına karşın; yine de bu üç girişim, Osmanlı yüksek eğitim anlayışında önemli bir birikim ve tecrübe ortaya çıkarmıştır. Dârulfünûn-ı Sultanî'nin üç şubeli yapısından Hukuk ve Mühendislik alanları, okul kapandıktan sonra, Padişahın himayesinde müstakil bir şekilde; ilki Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne diğeri de Hendese-i Mülkiye-i Şâhâne ismi altında eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. Edebiyat şubesi ise müstakil bir okul olarak açılmamıştır. Buna karşılık Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin ilk on senelik müfredatının içinde Edebiyat şubesine ait olabilecek bir takım dersler okutulmuştur.[3]

Daha önce açılan dârulfünûnların verimli olamamasının temel sebebleri arasında, Osmanlı Devleti'nde yeni yüksek eğitim veren kurumların veya alanların tek çatı altında birleşmesi algısının yeterince anlaşılamadığı gösterilebilir. Buna delil

[1] Bkz. 2.3.3.2. Dârulfünûn ve Yüksek Din Eğitimi İle İlişkisi.
[2] **Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi**, Sekseninci Madde.
[3] Edebiyat şubesine ait olabilecek dersler: Belâgat-ı Osmaniye-Türkiye ve Edebiyat-ı Türkiye ve Talim-i Kitâbet ve Hitâbet, Fransızca Kıraat ile Sarf ve Talim-i Hatt-ı Fransevi ve Edebiyat ile Sarf ve Nahv-i Fransevi ile Tercüme veTalim-i Kitâbet ve Hitâbet Fransızca Retorik yani Meânî ve Bedî' ve Beyân ile Evrak-ı Resmiye Tercümesi, Tarih-i Umumi ve Tarih-i İslâm, İlm-i Hikmetten Fenn-i Mârifeti'n-nefs ve İlm-i Ahlâk, Türkçe Mantık ve Mikyâsât, isimli dersler Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin ilk on sene dersleri arasında okutulmuştur. Bu dersler "Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne" bölümünde diğer derslerle birlikte tabloda gösterilmektedir. Bkz. Tablo 15.

olarak açılan ilk iki dârulfünûnun tek şubeli fakat muhtelit alanlarda çok dersli bir yapıda olmasını verebiliriz. Diğer yandan üçüncü defa açılan dârulfünûnun da yeni bir organizasyonla kurulması öngörülen beş şubeli yapıya, bu öngörülenden farklı bir teşekkülü olan iki okulun Dârulfünûn'un doğal bir unsuru gibi kabul edilmesini gösterebiliriz.

Sultan II. Abdülhamid Han (1876-1909) devri boyunca yüksek eğitim veren yeni kurumların bir arada bulunduğu yapı kurma fikri sürekli gündemde kalmıştır. Böylesi bir kurum oluşturmak için gerekli şartlardan birisi hiç şüphesiz ki öğrencileri buraya hazırlayacak ve kurulması düşünülen yapıya uygun bilgi birikimine sahip şekilde yetiştirecek orta öğretim seviyesindeki yeni kurumların yaygınlaşmasıdır. Bu şart için bahsi geçen dönemde, yeni bir yüksek eğitim veren kurumun teşekkülünde gerekli öğrenci alt yapısını oluşturacak şekilde, tam olmasa da önemli bir birikime kavuşulmuştur.[4] Yeni yüksek eğitim veren okulun kurulmasına yönelik araştırma ve incelemeler bizzat padişah tarafından çeşitli devlet adamlarına yaptırılmıştır. Bunlar arasında II. Abdülhamid Han (1876-1909) döneminin önemli devlet adamlarından olan Said Paşa'nın (1838-1914)[5] yüksek eğitime yönelik mühim görüşlerini içeren lâyihaları sayılabilir.

Said Paşa, 1299/1882 senesinde kaleme alıp Meclis-i Vükelâ'da okuduğu vilayet teşkilatına dair Nizamnâme-i Esâsî Lâyihası'nda mülkiye, adliye, maliye ve nâfia başlıkları arasında maârif-i umûmiyye için de bir bölüm ayırmıştır.[6] Maârif-i Umûmiyye başlığı altında Said Paşa, her eyalet merkezinde birer Dârululûm, Dârulfünûn, Dârulmuallimîn, Ziraat, Turuk ve Meâbir, Sanayi-i Nefise, Orman ve Ticaret mektebi tesis olunacağını söylemiştir. Said Paşa bu zamana kadar Osmanlı Devleti'nde yüksek öğretime verilmiş olan Dârulfünûn isimlendirmesini farklı bir içerikle tanımlamıştır. Lâyihasında Dârulfünûn'u, sanayinin bilcümle şubesi için mühendis, fabrika müdürleri ve fabrika kurucuları (rüesası) yetiştirmeye mahsus ve bu alanlarla ilgili derslerin okutulduğu bir yüksek öğretim kurumu olarak sunmuştur.

[4] İlk, orta ve yüksek seviyeli okulların açılmasının ve yaygınlaşmasının Dârulfünûn kurulmasına zemin hazırlayacağı belirtilmektedir. Bkz. **Said Paşa'nın Hatıratı**, C. I, s. 160.
[5] Said Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, "Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1991.
[6] **Said Paşa'nın Hatıratı**, s. 202-206.

Dârulfünûn'un rüşdiye mekteplerine mahreç olduğunu bildirmiştir.[7] Daha önce Dârulfünûn ismi ile kurulan yüksek öğretim veren kurumu da "Dârululûm" şeklinde yeni bir terkib ile karşılamaktadır. Aynı şekilde bu yüksek öğretim veren kurumun "şube" kavramı ile ifade edilen bölümlerini de "Dârulicâze" diye isimlendirmektedir. Dârululûm, beş Dârulicâze'den oluşmaktadır. Bunlar İlm-i Hukuk, Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye, Ulûm-ı Tıbbiye, Ulûm-ı Hikemiye ve Edebiye ile Ulûm-ı İlâhiye Dârulicâzeleridir. Mevcut olan medâris-i İslâmiyye ile gayrimüslimlerin ulûm-ı itikadiyelerini tedris ettikleri mekteplerin, her sınıf ahali için İlâhiyat Dârulicâzesi sayılacağını bildirmektedir.[8]

Said Paşa'nın bu yaklaşımına göre İlâhiyat Dârulicâzesi olarak tanımladığı yüksek din eğitimi veren kurumu yeniden oluşturmak yerine mevcut medreselerin, kurulması tasarlanan yüksek öğretim veren kuruma eklenmesi düşünülmüştür. Sava Paşa da (1832-1904) mevcut medreselerin ve Mekteb-i Tıbbiye'nin eğitimlerini devam ettirmesinden dolayı yeni açılan Dârulfünûn-ı Sultanî'ye dâhil edilmediğini ifade etmiştir.[9] Böyle bir durum ileride açılacak olan Dârulfünûn-ı Şâhâne'ye hâli hazırdaki Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne ve Mekteb-i Tıbbiye'nin bağlanması şeklinde gerçekleşecektir. Bir anlamda şubeleri yeniden oluşturmak yerine aynı işlevi gören okulları, yeni sisteme eklemlemek şeklinde bir anlayışın hakim olduğu görülmektedir.

Bu dönemde hem orta düzeydeki eğitim hem de yüksek seviyeli eğitim alanında dünyadaki örneklerin incelendiği görülmektedir. Bu kapsamda ayrıntılı bir değerlendirme yine Said Paşa tarafından 18 Şaban 1312/2 Şubat 1310/14 Şubat 1895'te hazırlanmıştır.[10]

Söz konusu arizada Said Paşa; Amerika, İngiltere, Almanya, Fransa, Belçika, Danimarka ve Rusya ile diğer Avrupa ülkelerinde umumî terbiyenin ne halde olduğuna dair bir takım araştırmaların yapıldığını ve bunların mütâlaası neticesinde ortaya çıkan kanaatleri padişaha sunduğunu bildirmektedir. İlk ve orta seviyeli genel

[7] **Said Paşa'nın Hatıratı**, s. 204.
[8] **Said Paşa'nın Hatıratı**, s. 204.
[9] Sava Paşa, "Mukaddime", **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, La Türkî Matbaasında tab olunmuştur, 1293, s. 6.
[10] **Said Paşa'nın Hatıratı**, s. 572-580.

eğitimden bahsettikten sonra Said Paşa yüksek eğitimi tarif ederken kavramları farklı kullanmıştır. Osmanlı Devleti'nde "dârulfünûn" diye tercüme olunan kavramın diğer ülkelerde "fakülte" şeklinde isimlendirildiğini ifade etmektedir. Ona göre insan bilgisinin ileri noktasına varılarak yüksek derecede "icâzet-i ilmiye" elde edilmesinin kaynağı olmaları hasebiyle bu kurumların "dârulicâze" olarak isimlendirilmesinin daha uygun olacağını ileri sürmektedir. Bu tür ilmî müesseselerin Avrupa ve Amerika'da beş çeşit olduğunu söylemektedir. Bunlar, Fünûn-ı Tıbbiye, Ulûm-ı Hukukiye, Fünûn-ı Hikemiye ve Edebiye, Fünûn-ı Riyaziye ve İlâhiyat dârulicâzeleridir. Paşa, Osmanlı'da dârulicâzelerin diğer tabirle dârulfünûnların olmadığını söylemektedir.[11] Burada Said Paşa'nın dediğinin aksine o dönemde bahsi geçen beş şubeli yüksek eğitim veren müesseseye ayrı ayrı dârulfünûn ismi kullanılmamıştır. Bunların hepsinin bir arada okutulduğu teşekküle bu isim verilmiştir.

Burada üzerinde durulan önemli bir nokta yüksek eğitim anlayışında ilmî seviyeler meselesidir. Said Paşa, "merâtib-i ilmiyenin" üç seviyesi bulunduğunu bildirmektedir. Bunlardan ilki "başilye"[12], ikincisi "lisansiye" ve üçüncüsü de "doktor"dur. Mekteb-i Sultanî gibi ikinci derecedeki okullardan şehâdetnâme alanlar "başilye" kabul edilirler. Bunlar devlet dairelerine girmek için "lisansiye" şehâdetnâmesini almaya mecburdurlar. Bunun için üç sene Fünûn veya Edebiyat ve Felsefe dârulicâzelerinden birine devam edip ruûs alırlar. "Doktor" ünvanını almak yani ilgili olduğu ilimde müntehâ (son, uç) kabul edilmek için de Mekteb-i

[11] **Said Paşa'nın Hatıratı**, s. 572-573.

[12] Hatıratta باشليه şeklinde geçen bu kelime Fransızca 'bachelier'kelimesinin telaffuzu olmalıdır. Zira Nijat Özön, **Telaffuzlu Fransızca Türkçe Sözlük**, Remzi Kitabevi, 1972, s. 40'da bu kelime [başöılye] şeklinde telaffuz edilmektedir. Kelimenin bu sözlükte manası, "olgunluk sınavını vermiş" şeklinde geçmektedir. "Bachelier" kelimesi, Tahsin Saraç, **Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük**, Adam Yayınları, İstanbul, 1985, s. 128'de "olgunluk sınavını vermiş lise mezunu" diye tarif edilmektedir. Lugat-ı Tefeyyüz'de "bachelier", mektepten icâzetle çıkmış adam, diye tanımlanmaktadır. Bkz. Ali Nazima, **Lugat-ı Tefeyyüz: Osmanlıca'dan Fransızca'ya Lugat**, y.y., t.y. Şemseddin Sami ise "bachelier" kelimesini, "Mekâtib-i âliyenin birinden icâzetle çıkmış adam, mezun; -és Letters: edebiyatta mezun; -Sciences: fünûnda mezun." şeklinde vermektedir. Kelimenin başka bir anlamı da "Eski derebeylikde şövalyeden dûn bir rütbe-i mahsusayı haîz adam." manasına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, **Kamus-ı Fransevi**, Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı, Mihran Matbaası, 1315/1898. "Bachelier" kelimesine Sami'de verilen bu anlamın yanında Said Paşa'nın kastettiği anlam, "lise mezunu"na daha yakındır; 1843 yılında Paris'te basılan Fransızca-Osmanlıca sözlükte "bachelier" kelimesi bulunmamaktadır. Bkz. **Elsine-i Franseviyye ve Türkiyyenin Lügati**, Dictionnaire Français-Turc, Tome Premier, Paris, 1843.

Sultanî'den şehâdetnâme aldıktan sonra dârulicâzelerden birine beş sene devam etmek şarttır.[13] Said Paşa, "doktor" olmak için lisans eğitiminin üzerine iki sene daha okunması gerektiğini söylerken, ilmî bir meselede çalışma yapılması hususuna değinmemektedir.

Buradaki ilmî mertebelerden "doktor", Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk kurulduğu yıllarda bilinen bir uygulamadır.[14] Ayrıca Dârulfünûn-ı Sultanî'de kurulan Mekteb-i Hukuk'ta da "doktora" ile ilgili uygulamanın olduğu[15] ve bu okuldan bir kişinin "doktor" ünvanını aldığı yukarıda izah edilmiştir. Buna benzer bir uygulama Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin Dârulfünûn ile ilgili maddelerinde de yer almaktadır. Burada "doktor" yerine "müderris" ifadesi kullanılmaktadır.[16] Nizamnâmede "müderris" olmak isteyenlerin mezuniyet ruûsu aldıktan sonra okulda eğitime bir yıl daha devam etmeleri ve bunun sonunda ilmî meselede bir çalışma hazırlamaları gerektiği bildirilmektedir. Bununla birlikte 1900'de açılacak olan Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin nizamnâmesinde "doktor" ile ilgili bir maddeye yer verilmediği görülmektedir.

Bahsi geçen bu arizanın sunulduğu sene, aynı zamanda Dârulfünûn'un yeniden açılmasına yönelik resmî görüşmelerin başladığı bir döneme rastlamaktadır. İhsanoğlu, "Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin tesis ve teşkili ile ilgili çalışmaların Mayıs 1900 tarihinde aniden ortaya çıktığını" ifade etmektedir. Ayrıca İhsanoğlu, "basına yansıyan şekliyle, Dârulfünûn'un, Said Paşa'nın 1895 tarihli lâyihasında öngördüğü gibi fen ve edebiyat olmak üzere iki şube halinde açılmasının tasavvur edildiğini" ileri sürmektedir.[17] Meselenin "aniden ortaya çıkmadığı", bilakis önemli alt yapı çalışmalarının olduğu ve iddia edildiği gibi iki şubeli bir yapının tasavvur edilmediği hem söz konusu açıklamalarda hem de resmî belgelerde görülmektedir.

[13] **Said Paşa'nın Hatıratı**, s. 573-574.
[14] Rıza Tahsin, **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye**, 1328, s. 42.
[15] **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, s. 45.
[16] **Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi**, 85., 105. ve 106. Maddeleri.
[17] İhsanoğlu, **Dârülfünûn Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C. I, s. 190.

Dârulfünûn'un yeniden tesisinin gündeme geldiği 1313/1895 yılında cereyan eden resmî görüşmelerde,[18] bu okulun açılmasının temel sebebi olarak her sene Avrupa'ya "ikmâl-i tahsil ve malumat" için gönderilen talebelerden istenen verimin alınamaması gösterilmektedir. Öğrencilerin başarısızlıklarının nedeni olarak da oradaki okulların seçiminde isabet edilemediğine vurgu yapılmaktadır. Avrupa'ya giden öğrencilerin bilgi birikimi bakımından arzu edilen derecede olmamalarının yanında ahlâk bakımından kötü bir seviyeye geriledikleri, fikir bakımından da bozuldukları söylenmektedir. Bu sebeple onlara harcanan emek ve masrafın boşa gittiği bildirilmektedir. Ayrıca uzun zamandan beri Avrupa'ya talebe gönderildiği halde mekteplerin yabancı hocalara muhtaç olmaktan kurtulamadığı, bundan dolayı bu işten istenen faydanın elde edilemediği ifade edilmektedir.[19] Yaklaşık elli sene önce yeni bir "dârulfünûn" fikrinin ortaya çıktığı dönemde de okulun kurulması ile ilgili olarak yabancı memleketlere giden öğrencilerin zararlı fikirlerden etkilenmelerinin gerekçe gösterildiğini hatırlatmak isteriz.[20]

Sayılan nedenlerden ötürü Avrupa'ya öğrenci gönderilmesinden vaz geçilerek, buradaki maksadı yerine getirmek için, bunlara tahsis edilen bütçe ile memleketteki çeşitli ulûm ve fünûnda muktedir hocalardan bir kadro oluşturularak Dârulfünûn kurulmasına yönelik faaliyetler başlamıştır. Bu doğrultuda yeniden kurulacak olan yüksek eğitim veren okulun nizamnâmesi, bütçesi ve ders cetvellerinin hazırlanması vazifesi Maârif Nezâreti'ne havale edilmiştir.[21] Maârif Nezâreti'nde oluşturulan komisyonun Dârulfünûn için hazırladığı mazbata ve

[18] **Y.A. Hus.** 334/103. 28 Safer 1313/7 Ağustos 1311 Tarihinde Maârif Nezâret-i Celilesi'ne Yazılan Tezkire Suretidir.

[19] **Y.A. Hus.** 334/103.1. Burada mesele şöyle ifade edilmektedir: "Malûm-u devletleri olduğu üzere ikmâl-i tahsil ve malûmat için her sene Avrupa'nın mekâtib-i müteaddidesine devâir-i âiresi tarafına talebe i'zâmıyla bir hayli fedakârlık ve talebenin ailesince dahi bu yolda küllî mesârif ihitiyar olunduğu halde ekseriya mekâtibin intihâbında adem-i isâbetle ve sâir bir takım esbâb inzımâmiyle talebe-i mûmâ ileyhim tahsîlâtça derece-i matlûbeye varamadıktan başka bazısının ve ez cümle suret-i hususiyede Avrupa'ya tahsile gidenlerin edeb ve ahlâkça noksan ve fesad-kârî olmasıyla husûl-i maksad ma'kûsen teyessür-nümâ ve ihtiyâr olunan külfet ve masraf mahv ve heba bulundukça ve aks-i maksad rû-nümâ ve maa mâfîh hayli zamandan beri Avurpa'ya talebe i'zâm oluna geldiği halde mekteblerimiz yine ecnebî hocalarına ihtiyaçdan vâreste kalmadığına…"
Dârulfünûn'un tarihini kaleme alan Mehmet Ali Aynî, belgedeki nedenleri dikkate almadan, bu meseleyi şöyle vermektedir: "…günün birinde Abdülhamid-i Sânî ikmâl-i tahsil için bazı gençlerin Avrupa'ya firâr tarikiyle gitmelerine güya mâni olmak niyetiyle Dârulfünûn'un yeniden teşkilini irâde etti…" bkz. Aynî, **Dârulfünûn Tarihi**, s. 32.

[20] **BOA. İ.MSM.** 25/654.2- Meclis-i Maârif-i Muvakkat Lâyihası, 19 Cemaziyelevvel 1261/26 Mayıs 1845.

[21] **BEO.** 764/57238.1 23 Şevval 1313/26 Mart 1312/7 Nisan 1896.

nizamnâme lâyihası, üzerinde görüşülmesi için sırasıyla Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dâiresine ve Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'ya gönderilmiştir.[22]

Dârulfünûn'un tesisine yönelik hazırlanan mazbatada okulun kurulması hakkında yapılan çalışmalara ilişkin bilgi almak mümkündür. Herşeyden önce Maârif Nizamnâmesi'ndeki ilgili maddeler ile Avrupa'da hâlihazırdaki dârulfünûnlardan bir kısmının yönetim tarzı ve öğretim usulleri incelenmiştir. Bu tetkikattan ortaya çıkan netice ile memleketin ihtiyaçları göz önüne alınarak kurulacak Dârulfünûn için yeni bir nizamnâme tasarısı ve ders cetvelleri hazırlanmıştır. Bu şartlar altında kurulacak olan Dârulfünûn'un hangi meslekten olursa olsun "itmâm-ı tahsil" etmek isteyenler için bir "medrese-i âliye-i ilmiye" olacağı vurgulanmaktadır. Buna göre Dârulfünûn'un şubeleri Ulûm-ı Âliye-i Diniye, Hukuk, Tıb, Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiyye ile Hikmet ve Edebiyat olacak şekilde düşünülmektedir.[23] Mazbatadaki "yüksek ilmî medrese" vurgusunu, kurulacak olan Dârulfünûn'un yerliliğine işaret olarak görmek gerekmektedir.

Maârif Nezâreti'nin Dârulfünûn kuruluşu ile ilgili hazırlamış olduğu tezkirede böylesi bir yüksek öğretim veren okul açılırken dikkat edilen önemli bir çekincenin işin mali boyutuna ilişkin olduğu görülmektedir. Tezkirede işin bu vechesine önemli bir yer ayrılmıştır. Hem şubelerin kuruluşunda hem de ders programlarının hazırlanmasında bu çekince hissedilmektedir. Okulda açılması gereken bir bölüm veya müfredata konulması icab eden bir ders finansal düzlemde değerlendirilmiş, mali çekinceye göre olumlu veya olumsuz karara bağlanmıştır. Benzer çekince XIX. yüzyılın ikinci yarısından beri ülkedeki maârif işlerinin hemen

[22] **Y. A. RES.** 81/60. 10 Safer 1314/9 Temmuz 1312/21 Temmuz 1896. Burada Maârif Nezâreti'in göndermiş olduğu mazbata, Şûrâ-yı Devlet Tanzimât Dairesi ve Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'nın mazbata hakkındaki görüşleri, Dârulfünûn Nizamnâme Lâhiyası ve Sadrazam'ın padişaha arzı bulunmaktadır.

[23] **Y. A. RES.** 81/60.2.2, Şûra-yı Devlet, Tanzimat Dairesi, aded: 1355. Burada şu şekilde geçmektedir: "…teşkil olunan komisyonca Dârulfünûn'a dair Maârif Nizamnâmesi'nde münderiç ahkâm ile Avrupa'da mevcut Dârulfünûnlardan bazısının usûl-i idaresi ve tedrisâtı ve ale'l-husus memleketin icâbatı nazar-ı dikkate alınarak maksad-ı âlîye muvâfık olmak ve cereyan edecek muâmele ve tecrübenin irâe edeceği neticeye göre tadil olunmak üzere müceddeden bir nizamnâme lâyihası kaleme alınarak bir de ders cedveli tertib edilmiş. Ve iş bu lâyiha ahkâmınca teşkil edilecek olan Dârulfünûn, her kangi meslek ve sınıfda olur ise olsun itmâm-ı tahsil eylemek arzusunda bulunanlar içün bir medrese-i âliye-i ilmiye olacağından bunda olunacak tedrisat-ı âliyenin derecât-ı mühimmesine göre birincisi Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve ikincisi Hukuk ve üçüncüsü Tıb ve dördüncüsü Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiyye ve beşincisi Hikmet ve Edebiyat şubeleri namlarıyla beş şubeye taksim…"

hepsinde kendisini göstermiştir. Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat şubelerinin müfredat değişikliği esnasında da meselenin mali yönü, ders programlarının şekillenmesinde önemli bir faktör olmuştur.[24]

Dârulfünûn-ı Şâhâne kurulurken hâlihazırda mevcut olan yüksek mekteplerin tecrübelerinden yararlanılmıştır. Yararlanma işi, hem müfredat oluşturmada hem de hoca kadrosunu belirlemede etkili olmuştur. Burada açılacak olan Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiyye ile Hikmet ve Edebiyat şubelerinin müfredatında bulunan ulûm ve fünûndan çoğunun, daha önce Dârulmuallimîn'de açılan Âliye Şubesi'nin Edebiyat ve Fünûn kısımlarında okutulduğu ifade edilmektedir. İsmi geçen Âliye Şubesi'nin idâdî mekteplerine öğretmen yetiştirmek için kurulduğu halde, Dârulfünûn'daki mezkûr şubelerin düzeninin bu işi daha iyi yapacağından dolayı Dârulmuallimîn'deki Âliye Şubesi'ne lüzum kalmadığı belirtilmektedir. Bu sebeple söz konusu şubenin Dârulfünûn'a dönüştürülmesi gerektiği ileri sürülmüştür.[25]

Dersaâdet'te bir Dârulfünûn tesisi konusunda oluşturulan özel komisyon tarafından kaleme alınan mazbata ile nizamnâme lâyihası ve ders cetvelleri, Maârif Nezâreti'nin 21 Zilhicce 1313/3 Haziran 1896 tarih ve kırk sekiz numaralı tezkiresiyle Şûra-yı Devlet'te görüşülmek üzere havale edilmiştir. Kırk iki maddeden müteşekkil nizamnâme lâyihası hem Şûrâ-yı Devlet'te hem de Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da görüşülmüştür.[26] Bu kurullarda nizamnâmenin bazı maddelerinin Alman ve Fransız örnekleri gösterilerek düzeltilmesi istenmiştir.[27] Yaklaşık dört senelik aradan sonra bu lâyihadaki maddeler esas alınarak Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin nizamnâmesi 16 Rebiülâhir 1318/30 Temmuz 1316/12 Ağustos 1900 yılında yirmi yedi madde olarak yayımlanmıştır.[28] İkinci maddede Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin şubelerinin Ulûm-ı Âliye-i Diniye, Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiyye ile Edebiyat'tan oluştuğu, o gün mevcut olan Mekteb-i Hukuk ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin dârulfünûnun şubelerinden sayıldığı bildirilmektedir. Nizamnâmenin geneline bakıldığında yeni yüksek eğitim anlayışını ortaya koyacak bir yaklaşım

[24] Bkz. 3.1.1. Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi (1318/1900).
[25] **Y. A. RES.** 81/60.2.2, Şûra-yı Devlet, Tanzimat Dairesi, aded: 1355.
[26] Mazbata, Dârulfünûn Nizamnâme Lâyihası ve ders cetvelleri için bkz. **Y.A. Res.** 81/60.
[27] **Y.A. RES.** 81/60.2.3.
[28] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Malumat Kütüphânesi, tâbi' ve nâşiri es-Seyyid Mehmet Tahir, 1318. Nizamnâme için ayrıca bkz. "Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi", **Düstur**, Birinci Tertib, cild 7, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1941, s. 659-664.

görünmemektedir. Nizamnâme bu haliyle üç farklı okulu bir araya getiren kurallardan oluştuğu izlenimi vermektedir. Yirmi altıncı madde ile 1869'da çıkarılan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin Dârulfünûn'a ilişkin elli maddesi fesh edilmiştir.

Nizamanâmenin yirmi üçüncü maddesinde her üç şube öğrencilerinden mezuniyet ruûsu alanların Mekteb-i Sultanî, Ticaret, Dârulmuallimîn ile Dersaâdet ve Taşra Mekâtib-i İdâdîleri'nde öğretmen olabilecekleri belirtilmektedir. Bu maddeden de anlaşıldığına göre okulun yüksek eğitim anlayışı orta seviyenin üzerindeki okullara öğretmen yetiştirme ile sınırlandırılmış görünmektedir. Öğrenciler mezuniyet ruûsunu almak için ilk önce son senenin derslerinden daha sonra da ilgili şubenin bütün sınıf seviyelerindeki derslerinden sözlü imtihan olmalarının gerektiği belirtilmektedir. İmtihandan muvaffak olanlar "ilmî ve fennî bir meseleye dair müsvedde" hazırlamaları ve bunların akabinde öğrenciye mezuniyet ruûsu verilmesi nizamnâmede yer almaktadır.

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin Dârulfünûn ile ilgili maddelerinde mezuniyet ruûsu alma süreci son hazırlanan nizamnâmeyle birbirine yakın bir şekilde tanımlanmıştır. Lakin Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde müderris olmaya ilişkin bir maddeye yer verilirken yirmi yedi maddelik Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi'nde bundan bahsedilmemiştir. Okulun ismi nizamnâme lâyihasında "Dârulfünûn-ı Osmanî" şeklinde geçtiği halde,[29] yürürlüğe giren nizamnâmede "Dârulfünûn-ı Şâhâne" şeklinde isimlendirilmiştir.

Dârulfünûn-ı Şâhâne'de eğitim öğretim, II. Abdülhamid Han'ın (1876-1909) yirmi beşinci cülus yıldönümüne denk gelen 19 Ağustos 1316/1 Eylül 1900 tarihinde Maârif Nâzırı Zühdü Paşa'nın ve diğer önemli misafirlerin katıldığı bir törenle, Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne binasının yeni okul için düzenlenmiş bir bölümünde başlamıştır. Okulun açılışının yapıldığı salonda ilmin üstünlüğüne vurgu yapan "eş-Şerefü bi'l-ilm, lâ bi'n-neseb" ve "Rütbetü'l-ilmi a'lâ'r-rüteb" levhaları asılmıştır. Maârif Nâzırı Zühdü Paşa'nın yapmış olduğu açılış konuşmasını müteakip okulun tefsir hocası Manastırlı İsmail Hakkı Efendi açılış dersini Fatiha Suresi'nin tefsiri ile yapmıştır. Yaklaşık bir saat süren tefsir dersinde, ilim ve irfan ile münasebet kurarak

[29] **Y.A. Res.** 81/60.4.

Dârulfünûn gibi müesseselerin maddî ve manevî faziletlerinden bahsederek sözü dua ile tamamlamıştır.[30] Yeni bir eğitim organizasyonu ile açılan ve içinde beş farklı bilgi alanını içeren yüksek eğitim veren kurumda açılış dersinin ulemâdan bir kişinin, Fatiha Suresi ile yapması aslında İslâm eğitim tarihinde köklü bir uygulamadır.[31]

3.1.1. Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi (1318/1900)

Osmanlı Devleti'nde yüksek din eğitiminin verildiği, medreseden kurumsal yapı ve amaç olarak farklı bir okul oluşturma fikri daha önceden düşünülmüştür. İkinci bölümde bahsi geçtiği üzere 1302/1884 yılında yüksek din eğitiminin verileceği Mekteb-i Ulûm-ı Diniye isminde yeni bir kurum açmak için bir yer belirlenmiş, nizamnâme lâyihası hazırlanmış ve ders programı oluşturulmuştu.[32] O dönemde faaliyet imkânı bulamayan böyle bir okula, 1318/1900 yılında yeniden kurulan Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin şubeleri arasında yer verilmiştir. Avrupa'daki örneklerinden hareketle İlâhiyat, Hukuk, Edebiyat, Riyaziyat ve Tıb'dan müteşekkil beş şubeli bir yüksek eğitim anlayışı benimsenmiş olmasına rağmen, daha önce kısa süreli Dârulfünûn girişimlerinde, bu beş şube arasında yer alan İlâhiyat ve Tıb okullarına yer verilmemiştir. Bunun gerekçesi olarak ilâhiyat eğitiminin medreselerde, tıp eğitiminin de Mekteb-i Tıbbiye'de verilmesi gösterilmiştir. Buna karşılık medrese eğitimi hâlihazırda devam ettiği halde 1318/1900'de kurulan Dârulfünûn-ı Şâhâne'de Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi, yeni yüksek eğitim kurumunun beş şubesi arasında kabul edilmiştir.[33]

Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin Dârulfünûn'da kurulma gerekçeleri, Maârif Nezâreti'nin Şûra-yı Devlet'e gönderdiği 21 Zilhicce 1313/3 Haziran 1896 tarih ve kırk sekiz numaralı tezkiresinde belirtilmektedir.[34] Bu tezkirede, dârulfünûnları yücelten ilimlerden önemli bir kısmının ilâhiyat ve felsefe olup, tefsir ve hadis

[30] **İkdam**, 20 Ağustos 1316/2 Eylül 1900, sayı 2219, s. 2, sütun 1-2.
[31] İslâm eğitim tarihinde 'Açılış Dersi' uygulamalarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı**, Çev.: Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 234-241.
[32] Ayrıntılı bilgi için bkz. 2.5. Mekteb-i Ulûm-ı Diniye (1302/1884)
[33] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, İkinci Madde.
[34] **Y. A. RES.** 81/60.2.2, 10 Safer 1314/9 Temmuz 1312/21 Temmuz 1896. Şûra-yı Devlet, Tanzimat Dairesi, aded 1355.

kitaplarının bu ilimlerle dolu olduğu ifade edilmektedir.[35] Bundan sonra müfredata alınan ilimlerin özellikleri üzerinde durulmaktadır. Kelâm ilminin, felsefe-i âliye-i İslâmiyye ve ilm-i ahvâl-i ruha dair derinlikli meseleleri kapsadığı ifade edilmektedir. Fıkh-ı Şerif'in içerdiği ibadât ve muamelât ahkâmının, her şekilde mükemmeliyeti gerektirdiğinden dolayı aklî ve naklî ilimlerden uzak olmadığı belirtilmektedir. Aklî ve naklî delilleri kabul eden Müslüman âlimler, kelâm kitaplarında somut ve soyut şeylerden bahsetmektedirler. Müslüman âlimler, aklî meselelerin mantıkî, tabiî, ilâhî, siyasî ve halkîsini; ait olduğu konularda ayet, hadis ve sünnetlerden kaynak gösterip iktibas eden "usûl-i İslâmiyyeye ve kavâid-i esâsiyeye" göre açıklamışlardır. Tarih-i Din-i İslâm dersinin ise tedvin edilmiş kitaplardan, bulundukları yerlere göre farklılık arz eden İslâm dinine ait tarihi bilgilerin İslâmî düşünceyi bir kat daha aydınlatacağı üzerinde durulmaktadır. Tezkirede özellikleri belirtilen bu derslerin alanlarında uzman olan fazilet ve kemâl sahibi kişiler mârifetiyle, meselelerin hakikat ve hikmetlerini mükemmel bir şekilde ayrıntıları düzenlenerek öğretilmesi için Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin kurulduğu bildirilmektedir.[36]

3.1.1.1. Müfredat Programının Teşekkülü

Yeni bir yüksek öğretim organizasyonunun içerisinde açılacak olan yüksek din eğitimi veren kurumun müfredatının belirlenmesinde üç temel etkenden söz edebiliriz. Bunlardan ilki XIX. yüzyıl boyunca yeni açılan gerek orta düzeyde gerekse yüksek düzeyde eğitim veren kurumlarda yüksek din eğitimi müfredatının kendisine yer bulmuş olmasıdır. İkinci olarak bahsi geçen yüzyılda gerek ulemâdan gerekse dışarıdan farklı kişilerce medrese yüksek eğitim organizasyonunun ve müfredat programının geliştirilmesine yönelik eleştirilmesidir. Üçüncü etken de yeni yüksek öğretim organizasyonunun eğitim hedefleridir.

---

[35] Bahsi geçen tezkirede şöyle ifade edilmektedir: "…Dârulfünûnları a'lâ eden ulûmun bir kısm-ı mühimmi ilâhiyat ve felsefiyyât olub kütüb-ü tefâsir ve ehâdis bunlarla meşhûn…" bkz. **Y. A. RES.** 81/60.2.2, 10 Safer 1314/9 Temmuz 1312/21 Temmuz 1896

[36] **Y. A. RES.** 81/60.2.2, 10 Safer 1314/9 Temmuz 1312/21 Temmuz 1896. Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin kuruluşu ile ilgili ayrıntılı için bkz. Zeki Salih Zengin, **Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi İstanbul**, Çamlıca Yayınları, 2011, s. 53-67.

Bu çerçevede Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye şubelerinin eğitimlerinin sürdüğü on dört sene zarfında ders programlarında sürekli bir değişimin olduğu görülmektedir. Söz konusu değişimi üç aşamada incelemek mümkündür. Köklü bir değişikliğin olmadığı 1900-1912 arasındaki ilk dönemde Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi ile belirlenen programa yeni dersler eklenmiştir. Ders programının ikinci döneminde ise Meclis-i Muallimîn tarafından müfredat hususunda yeni bir içerik arayışı ve küllî bir bakış açısı olduğu görülmektedir. Okulun hocaları tarafından ayrıntılı hazırlanan program uygulanma imkânı bulamamıştır. Üçüncü dönemde ise hocalar tarafından belirlenen esaslar üzerine programa resmî şekil verilmiştir.

3.1.1.1.1. İlk Dönem: Nizamnâme Çerçevesinde Şekillenen Müfredat Programı

Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin müfredat programının düzenlendiği ilk dönemin sınırları, okulun açılışından 1328/1912 yılında Edebiyat Şubesi ile ortak olan Meclis-i Muallimîn'in yeni program çalışmalarına kadar belirlemek mümkündür.

Dârulfünûn-ı Şâhâne için hazırlanan nizamnâmenin son kısmında ek olarak, açılan üç şubenin ders programları verilmiştir. Programların ileride gerektiği takdirde değiştirilebileceği de belirtilmiştir.[37] Bu değişimin yakın örneğinin okulun açılışının ikinci senesinde yapıldığı görülmektedir.[38] Maârif Nâzırı Celal Bey, 26 Safer 1320/4 Haziran 1902 tarihli mektep programları üzerine yapmış olduğu mütâlaasında Siyer-i Nebî ile alakalı konuların Tarih-i Din-i İslâm dersinde bahsinin geçtiğine, lakin bunun yetersiz olduğuna kanaat getirmiş olmalı ki Siyer-i Nebî'nin ayrı bir ders olarak okutulmadığına dikkat çekmiştir. Ona göre "müntehâ-i müessesât-ı ilmiye olan" Dârulfünûn'da Ulûm-ı Diniye'nin kemâliyle tedrisi gerekli olduğu için Siyer-i Nebî'nin müstakil ve ayrıntılı bir şekilde okutturulması "Ulûm-ı Diniye nokta-i nazarından" elzemdir. Dolayısıyla dersin mezkûr şubenin bütün sınıflarında okutturulmasını münasip görmektedir. Bu hali ile Tarih-i Din-i İslâm ve Siyer-i Nebî

[37] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, s. 10-12.
[38] **Y.PRK.MF.** 4/54.1 ve 4/54.1.2.4. 26 Safer 1320/21 Mayıs 1318/4 Haziran 1902.

dersleri ayrı ayrı müfredata girmiştir.[39] Hem nizamnâmedeki kayıttan hem de bu mütâlaadan anlaşıldığı kadarıyla müfredatın eğitim öğretim süreci boyunca şekilleneceği ön görülmüştür. Tahsil süresi dört sene olan Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin bu dönemki ders programı ve hocaları tabloda görüldüğü şekildedir:

Tablo 19: Dârulfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin 1901-1903 Yılına ait Dersleri[40] ve Hocaları[41]

Dersler	Hocaların İsimleri	Rütbesi
Tarih-i Din-i İslâm	Mahmud Esad Efendi	Haremeyn Payesi
Siyer-i Nebî	-	
İlm-i Fıkıh	Sırrı Efendi	Mahreç Mevleviyeti
İlm-i Kelâm[42]	Abdüllatif Efendi	Bilâd-ı Hamse
Hadis-i Şerif	Mehmed Esad Efendi	Kibâr-ı Müderrisînden
Usûl-i Hadis		
Tefsir-i Şerif	Manastırlı İsmail	Müderris
Usûl-i Fıkıh	Rahmi Efendi	Müderris

Tabloda isimleri belirtilen hocalar ilmiye sınıfına mensup kişilerdir. Bunlardan Mahmud Esad Efendi, aynı zamanda Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de hukuk-ı düvel ve ilm-i servet derslerine; Manastırlı İsmail Hakkı Efendi de (1846-1912) aynı okulda ilm-i kelâm, tefsir ve hadis derslerine girmektedir. Bu kişiler Dârulfünûn-ı Şâhâne açılmadan önce de Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de bu derslerin eğitimini vermişlerdir.[43] Dolayısıyla yüksek din eğitimi veren bir okul açılmadan önce buradaki müfredat Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de öğretime söz konusu olmuştur. Bu yeni okulun bütün hocaları ilmiye sınıfına mensup kimselerden oluşmaktadır. Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi için hazırlanan bu programın, 1884'te

[39] Bahsi geçen mütâlaa ve Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin tadil edilmiş ders programı için bkz. **Y.PRK.MF.** 4/54.1 ve 4/54.1.2.4.

[40] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, s. 10; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 4. Sene, 1319, Matbaa-i Âmire, s. 65; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 6. Sene, 1321, Matbaa-i Âmire, s. 66.

[41] **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 4. Sene, 1319, Matbaa-i Âmire, s. 72-73; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 6. Sene, 1321, Matbaa-i Âmire, s. 71.

[42] Bu ders, 9 Cemaziyelevvel 1320/14 Ağustos 1902 tarihinde Mekâtib-i Umûmiye Ders Programları'nda yapılan düzenlemeler çerçevesinde Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'ne ait cetvelde görülmemektedir. Bahsi geçen programlar için bkz. **Y. A. RES.** 117/76.03. Ayrıca bkz. **Y.PRK.MF.** 4/54.2.4. Bu belgede Maârif Nâzırı Celal Bey'in Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi hakkındaki mütâlaasında sadece Siyer-i Nebî ve Tarih-i Din-i İslâm derslerinden bahsedilmektedir. Kelâm dersi ile ilgili herhangi bir açıklama yoktur. Lakin 1321 yılına ait Maârif Salnâmesi'nde İlm-i Kelâm dersi müfredatta görülmektedir.

[43] Bkz. **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 6. Sene, 1321, Matbaa-i Âmire**, s. 74-75; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1. Sene, 1316, Matbaa-i Âmire, s. 513-514.

açılması tasarlanan Mekteb-i Ulûm-ı Diniye'nin müfredatından mülhem olduğu görülmektedir. İki program arasındaki fark Usûl-i Tefsir ile Arapça Tercüme ve İnşâ derslerinin bu programda; Tarih-i Din-i İslâm dersinin de 1884'tekinde olmamasıdır.

Müfredatta yapılan tadil neticesinde Dârulfünûn'daki her üç şubenin ilmî heyetleri, kendi bölümlerine ait ders programları üzerinde çalışmışlardır. 1326/1908 yılının öğretim döneminde yapılan yeni düzenlemeler neticesinde Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin derslerine tarih-i umûmi ile usûl-i tedris dersi eklenmiştir.[44] Bu derslerin ilavesinde etkinliği olan ilmî heyet daha sonraları okulun her şubesinde oluşturulan Meclis-i Muallimîn'e dönüşmüştür.[45] Bu doğrultuda 1325/1909'da Dârulfünûn'un şubelerinde birer Meclis-i Muallimîn teşekkül edilmiştir.[46] Bu tarihlerde re'sen oluşan meclis, Maârif Nezâreti'nin talimatıyla resmiyete kavuşmuştur.[47] Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'ndeki Meclis-i Muallimîn ilk toplantısını 3 Muharrem 1330/11 Kanun-ı Evvel 1327/24 Aralık 1911 tarihinde gerçekleştirmiş; meclis toplamda altı defa bir araya gelmiştir. Meclisin son toplantısı 19 Cemaziyelevvel 1330/23 Nisan 1328/6 Mayıs 1912'de gerçekleşmiştir. Maârif Nezâreti'nin 10 Nisan 1328/23 Nisan 1912'de Dârulfünûn Edebiyat ve Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubeleri için yeni bir program tertip edilmesini istemesi üzerine iki şubenin meclisleri birlikte çalışarak yeni bir program hazırlamaya başlamıştır. Program hazırlamak için kurulan komisyon her iki şube için ayrı ayrı kurulmuş, hazırlanan müfredat da benzer şekilde ayrı ayrı oluşturulmuştur. Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi için yapılan bu çalışmalar Edebiyat Fakültesi Meclis Zabıtları içinde yer almıştır.[48]

Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi Meclis-i Muallimîn'de tertip edilen altı toplantıda hocalar ve talebeler hakkındaki meseleler görüşülmüş ve karara bağlanmıştır. Toplantıdaki kararlardan hareketle burada okutulan dersler hakkında bilgi edinmek mümkündür. Meclisin birinci toplantısında Siyer-i Nebevî muallimi

[44] İhsanoğlu, **Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, C. I, s. 215.
[45] İhsanoğlu, **Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı,** C. I, s. 219.
[46] Aynî, **Dârülfünûn Tarihi**, s. 36.
[47] İhsanoğlu, **Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı,** C. I, s. 232.
[48] Ali Arslan, "Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", **Değerler Eğitimi Dergisi**, C. V, sayı 13, Haziran 2007, s. 17-18. Arslan'ın bu çalışmasında Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi Meclis-i Muallimîn tarafından yapılan toplantılara ait tutanakların orijinalleri ile birlikte transkripsiyonu yer almaktadır. Bkz. Arslan, **a.y.**, s. 21-35.

Ali Fahri Efendi'nin hastalığına mebni, Hadis-i şerif muallimi Hacı Şükrü Efendi'nin vekâlet etmesi kararlaştırılmıştır. Bu bilgiden anlaşıldığına göre Siyer-i Nebevî ayrı bir ders olarak okutulmaktadır.[49] Üçüncü toplantıya ait tutanakta Hasan Fehmi Efendi hakkında birinci sene talebeler tarafından verilen şikâyetnâmeden sözedilmektedir. Şikâyetin konusu, Hikmet-i Teşrî' dersinde devamsızlık etmesi, ders anlatımında zayıflık göstermesi ve sene başından beri ders hakkında sadece bir forma düzenlemesi neticesinde öğrencilerin istifadesinin yarım kalmasıdır.[50] Bu ders, 1908'de Heyet-i İlmiye tarafından hazırlanan yeni ders programında görülmemektedir.[51] Son toplantıda ise okuldaki imtihan ile ilgili nasıl bir uygulama yapıldığı konusunda bilgi sahibi olunabilmektedir. Buna göre tefsir-i şerif, hadis-i şerif, Şifa-i Şerif derslerinden yapılacak imtihanın o sene zarfında kaç sayfa tedris olundu ise sayfa numaraları birer pusulaya vaz' olunarak o pusulalar bir zarf içine konulup her efendinin imtihanı kendisine isabet eden numara sayfasından yapılacağı bilgisi bulunmaktadır.[52]

Bu bilgilerden hareketle okulun ilk açıldığı yıllarda müfredatta bulunan derslerin bu seneye kadar şekillendiği ve çeşitlendiği ortaya çıkmaktadır. Okulun ilk açıldığı yıllarda sadece Tarih-i Din-i İslâm dersi varken, daha sonra Tarih-i Asr-ı Hâzır ve Siyer-i Nebevî dersleriyle birlikte tarih alanının üç farklı ders ile çeşitlendiği görülmektedir. Bununla birlikte Hikmet-i Teşrî' dersi de müfredatta son zamanlar yer almıştır. İmtihan bahsinde ismi geçen Şifa-i Şerif dersinin konusu Hz. Peygamber'in hayatı ile alakalıdır.

Meclis-i Muallimîn'in tutanaklarından ayrıca Dârulfünûn'da tedris olunan derslerin yazılı bir şekilde bastırıldığı anlaşılmaktadır. Öğrenci için kolaylık olan bu uygulama aslında yüksek din eğitimine ait müfredatın da yeniden oluşmaya başladığına işaret etmektedir.

---

[49] Arslan, "Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", s. 23.
[50] Arslan, "Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", s. 26.
[51] İhsanoğlu, **Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı,** C. I, s. 215.
[52] Arslan, "Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", s. 27. Zengin, 1908-1911 yılları arasındaki imtihan defterlerinden hareketle Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin derslerini tablolar halinde vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zengin, **Medreseden Darülfünuna**, s. 73-74.

Tutanaklarda dikkat çeken bir nokta ise Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin ilk senelerinde hoca sayısı altı kişiyken bu meclisin yaptığı altı toplantıda isimleri geçen hocaların sayısı yirmi altıyı bulmuştur.[53] Bu durum da söz konusu dönemde derslerin çeşitlendiğini göstermektedir.

Bununla birlikte bahsi geçen dönemde iki senelik eğitimi olan ihtiyat sınıfından bahsedilmektedir. Burada başarılı olanların idâdî derecesinde tahsil gördüğü kabul edilmektedir.[54] Daha sonra adı Sınıf-ı İhzârî olan bu kısmın mezunları Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne kabul edilme hakkını haîz ve buradan mezun olmayıp da imtihanla o derece isbat-ı ehliyet etmeyenler bu şubeye girme hakkından mahrum olmaktadırlar.[55] Bu hazırlık sınıfının Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne mahreç olduğu bildirilmektedir.[56] Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne girecek öğrencide idâdî seviyesinde bilgi birikimi istenmektedir. Yani medreseden gelen bir öğrenci bahsi geçen derslerde başarılı olamaz ise Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne girememektetir.

3.1.1.1.2. İkinci Dönem: Meclis-i Muallimîn Tarafından Hazırlanan Müfredat Programı

Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin müfredat programının düzenlendiği ikinci dönemi ise 1328/1912 yılında Edebiyat Şubesi ile Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin muallim meclislerinin ortaklaşa yaptığı programı kapsamaktadır. Bu programda şubeler kısımlara ayrılmaktadır.

---

[53] Bu hocaların isimleri: Abdurrahman Şeref Efendi (Tarih-i Asr-ı Hâzır dersine girmektedir.), Abdüllatif, Ahmed Na'im, Ahmet Hikmet, Ahmet Mithat, Ali Fahri Efendi, Efdal Efendi, Hasan Fehmi (Fıkıh ve Hikmet-i Teşrî' dersine girdiği görülmektedir.), Hamdullah Subhi, Hüseyin Avni, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Mahmud Esad Efendi, Mehmed Akif, Mehmed Esad, Mehmed Kâmil Bey Efendi (Tarih-i Din-i İslâm dersine girmektedir.), Mehmed Said, Mekkî b. Azuz Efendi, Mesud Efendi, Mustafa Asım Efendi, Müdür İsmail Hakkı, Ömer Hayri, Sırrı, Şakir Efendi, Şevket Efendi (Muavin olarak görünmektedir. Mustafa Asım Efendi izindeyken onun yerine Usûl-i Fıkıh dersine vekâlet etmektedir. Ayrıca Ömer Hayri Efendi'nin yerine Siyer-i Nebevî dersine de vekâleten girmektedir), Şükrü Efendi, Ziyaeddin.

[54] Arslan, "Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", s. 26.

[55] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", Ali İhsan Gencer, Ali Arslan, **İstanbul Dârulfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 11 (s. 64) [Bahsi geçen zabıt defteri için verilen ilk sayfa numarası, tutanakların transkribine aittir. Parantez içindeki sayfa numaraları ise zabıt defterinin yayınlandığı kitaba aittir.]

[56] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 27 (s. 87)

Muallimler meclisi müstakil toplantılarını yaparken Maârif Nezâreti, Dârulfünûn'un Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat şubeleri için yeni bir program hazırlanmasına yönelik 10 Nisan 1328/23 Nisan 1912 tarihinde bir emirnâme göndermiştir.[57] Bunun üzerine her iki şubenin muallim meclisi 22 Nisan 1328/5 Mayıs 1912'de toplanmıştır. Program değişikliği konusunun ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve bir rapor hazırlanması için yedisi İlâhiyat, beşi Edebiyat Şubesi'nden seçilen iki encümen oluşturulmuştur.[58] Bundan sonraki toplantılar da ortak yapılmıştır. Her iki encümen birlikte bir aydan fazla konu üzerinde yoğun bir şekilde çalışmıştır. Bunun neticesinde ders programlarının ıslahı ile ilgili ayrıntılı olarak hazırlanan rapor, 28 Mayıs 1328/24 Cemaziyelahir 1330/10 Haziran 1912'deki toplantıda okunmuş ve muallimler meclisinde ittifakla hiçbir değişikliğe lüzum görülmeden kabul edilmiştir. Raporda, hâlihazırda var olan Ulûm-ı Âliye-i Diniye, Edebiyat, Elsine şubeleri ve ihtiyat sınıfının hiçbirinin, gerek "suret-i teşkil" gerekse "esas-ı tedris" itibariyle Dârulfünûn'un kuruluşunda tasavvur edilen gayeyi temin edemediği; bundan dolayı tedrisatın ve şubelerin yeniden oluşumuna lüzum görüldüğü belirtilmektedir.[59]

Heyet, hazırlamış olduğu programdaki derslerin öğretim şekillerinin nasıl olacağı hususunda da ayrıntılı bir şekilde görüşüldüğünü; hazırlanan yeni programın önceki programa nisbetle bambaşka ve mükemmel bir hale dönüştüğünü ifade etmektedir. Böylesi bir programın uygulamaya konulmasıyla geçmişte boşuna kaybedilmiş zamanın telafi edileceği belirtilmektedir.[60] Birleşik muallimler encümenini müzâkereler esnasında en çok meşgul eden meselenin, oluşturulacak programdan dolayı okulun mali dengesini ayarlamak olduğu bildirilmektedir. Bu

[57] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 9 (s. 61) Maârif Nezâreti'nden gelen bu emirnâmenin numarası 250/144051 olarak verilmiştir; Dârulfünûn'da Meclis-i Muallimîn oluşumu için bkz. Mustafa Selçuk, **İstanbul Dârulfünûnu Edebiyat Fakültesi (1900-1933)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, s. 69-93.

[58] Encümendeki isimler şu kimselerden oluşmaktadır: Edebiyat Şubesi, Hüseyin Daniş Bey, Mehmet Akif Bey (Ersoy), Ahmed Naim Bey, Ahmed Midhat Bey, Efdal Bey, Ahmed Hikmet Bey, Hamdullah Subhi Bey (Tanrıöver).
İlâhiyat Şubesi, Abdüllatif, Asım Efendi, Kâmil Efendi, Ömer Hayri Efendi, Ahmed Midhat Efendi, Mekkî bin Azûz, Şükrü Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi. Bkz. "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 8 (s. 60)

[59] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 10. (s. 62)

[60] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 14 (s. 70)

uğraşlar neticesinde her iki şubenin ortak derslerinin birlikte yapılması şeklinde bir orta yol bulunmaktadır.[61]

Rapora göre Mekâtib-i Âliye'nin tesisinden maksat "çeşitli ilim dallarında mütehassıs erbâb-ı iktidar ve tefekkür yetiştirmek"tir. Bu noktada iki şubedeki ders programlarının yeniden düzenlenmesindeki amacın da memleketi, içinde bulunduğu "hüsran-ı mübeyyin"den kurtarmak için her ilmî şubeden "mütehassıs erbâb-ı fazilet" yetiştirmek olduğu ifade edilmektedir.[62]

Encümenlerin hazırlamış olduğu bu rapor, yeni oluşturulan yüksek eğitim kurumunda müfredat programlarının hazırlanmasında dikkat edilen noktaların ne olduğunu ve derslerin seçimi yapılırken nelerin öncelendiğini görme imkânı verdiği için önemlidir. Raporda, Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat Şubesi müfredatlarının son iki üç senede tedrici olarak düzenlenmiş ve şeklen de olsa ıslah edilmiş olduğu bildirilmektedir. Buna rağmen yapılan düzenlemeler, ulûm ve fünûnun çıkış noktası olan şarkın dünyanın nazarı dikkatine sunmuş olduğu kaybolmuş müesseselerin (müessesât-ı âfile) ihyasına; seçkin Osmanlı fıtratının terbiye edilmesine ve yetiştirilmesine yeterli derecede katkısı olmamıştır. Bundan dolayı hem ulûm-ı İslâmiyye hem de Batılı ilimler için ortak bir temsil sahası meydana getirerek "maârif-i hakiki ile mücehhez mütevazı kişilerden Osmanlılık'a layık bir kitle-i âlime" yetiştirmek üzere kurumun içinde bulunduğu maddî, manevî ve malî şartlar dikkate alınarak yeni bir ders programı hazırlanmıştır.[63] Bir anlamda Dârulfünûn gibi yeni bir yüksek öğretim veren kurumdan beklentilerin ne olduğunu açıklayan bu ifadelerde dikkat çeken üç nokta bulunmaktadır. Bunlardan ilki, II. Meşrutiyet sonrası siyasî atmosferde ön plana çıkan "Osmanlılık" vurgusudur. İkincisi İslâmî ilimlerle Batılı ilimleri müşterek bir noktada birleştirme gayretidir. Bununla alakalı olarak da üçüncüsü yeni bir âlim tanımlamasının yapılmasıdır.

Buna göre Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde Fransızcaya ve "ulûm-ı garbiye"ye aşina fukahâ ve mütekellimîn yetiştirerek ulûm-ı İslâmiye'nin ihtiva ettiği sonsuz hikmetlerin ve yüce hakikatlerin Avrupa'ya nakliyle Garp ve Şarkın ulûm ve fünûnu

[61] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 15 (s. 71)
[62] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 14 (s. 69-70)
[63] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 10. (s. 62)

arasında bir bağlantı hattı (hatt-ı vasl) oluşturulması ümit edilmektedir. Bu vesile ile de her iki kıta arasındaki düşmanlık-inkâr (tenâkür) ve yanlış anlamaların (sû-i tefâhüm) ortadan kalkacağı; bu iki kıtanın birbirine yaklaşacağı düşünülmektedir.[64]

Her şeyden önce şu belirtilmelidir ki encümenlerin hazırlamış olduğu program taslağı ilk haliyle, Dârulfünûn bütçe dengesine uymadığı gerekçesiyle, olduğu gibi hayata geçirilememiştir. Buna rağmen iki şubede köklü değişiklikleri öngören bu taslak, sonraki hazırlanan programların temelini teşkil etmiştir. Tasarlanan değişiklikler şeklen ve içerik bakımından öncekilerden farklıdır. İlk olarak şubelerde bölümleşmeye gidilmektedir. Bölümleşmenin temel mantığı iki okulda öğretime söz konusu olan ilimlerin detaylı bir şekilde işlenmesi gerektiği düşüncesidir. İlâhiyat ve Edebiyat şubelerinin ihtiva ettiği derslerin âlî ve mühim konular olması hasebiyle farklı kısımlara ayrılması gerekliliği üzerinde durularak önceki programdaki derslerde ele alınan konuların ayrıntılı bir surette incelenme imkânının olmadığı zımnen ifade edilmektedir. Bu çerçevede Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi, "Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi"ne çevrilerek okulda önce bir isim değişikliğine gidilmiştir. İleride gerçekleşecek olan isim değişikliğinde encümenin raporundaki bu yönlendirme etkili olmuştur.[65]

Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'ndeki isim değişikliği önem arz etmektedir. Bu konuda Kara bir görüş bildirmektedir.[66] Kara, İttihat ve Terakki iktidarının bazı konularda Sultan II. Abdülhamid Han (1876-1909) döneminden "daha dinî muhtevalı politik ve sosyal tercihlerde" bulunduğunu ileri sürmektedir. Bunu delillendirmek için ileri sürdüğü kanıtlardan birisi, üniversitedeki ilâhiyat şubesinin adında yer alan "dinî" kelimesinin "şer'î" ile değiştirilerek "daha bir kuvvetlendirilmesi" yani "Ulûm-ı Âliye-i Diniye" adından "Ulûm-ı Şer'iye" adına geçilmesidir.[67] Burada okulun isim değişikliği "İttihat ve Terakki iktidarının daha dinî politika tercihi"ne bağlanmaktadır. İlk olarak şunu belirtmeliyiz ki isim değişikliğinin yapılması ortak muallimler meclisinin aldığı karar neticesinde gerçekleşmiştir. İkinci olarak Ulûm-ı

[64] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 15 (s. 72)
[65] Bu zamana kadar "Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi" olan okulun isim değişikliği 1329'da yayınlanan talimatta "Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi" olarak gerçekleşmiştir. Bkz. **İstanbul Dârulfünûnu: Talimât**, Matbaa-i Âmire, 1329, madde: 1-2.
[66] İsmail Kara, "Türkiye'de İlâhiyat Fakülteleri Dinî Kurumlar mı, Laik Kurumlar mı?", **Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi**, Bahar 2009, C. II, sayı 1, s. 5.
[67] Kara, "Türkiye'de İlâhiyat Fakülteleri Dinî Kurumlar mı, Laik Kurumlar mı?", s. 5.

Âliye-i Diniye ile kastedilen "âlî ilimler"in okutulacağı bir okuldur. Şubenin ders müfredatında "âlet ilimleri" kapsamındaki derslere yer verilmemektedir. Okulun isminin "Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi" şeklinde değiştirilmesinde şubenin ilk müfredatında yer alan ilimlerin ayrıntılı bir şekilde işlenememesinin ve özellikle "âlet ilimleri" kapsamındaki "ulûm-ı edebiye" ile yeni bilgi alanlarına programda yer açma düşüncesinin etkili olduğu kanaatindeyiz.

Bu noktada "şer'î ilim" terkibinden ne anlaşıldığına bakmak gerekmektedir. Dördüncü bölümde ele alınacağı üzere Saçaklızâde, "şer'î ilim" terkibini üç manada tanımlamaktadır.[68] Diğer ikisine göre daha kapsamlı olan üçüncü manaya göre "şer'î ilimler", Şârî'den kaynaklanan veya Şârî'den kaynaklanan şeylere dayanak teşkil eden ilimlerdir. Bu noktada şer'î ilimlerin tanımına bütün âlet ilimleri dâhil edilmiş olmaktadır.[69] Dolayısıyla "şer'î ilim" terkibinin bu tanımdaki anlam genişliği Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin isim değişikliğinde bir tercih sebebi olmalıdır. Zira isim değişikliğinin önerildiği mazbata suretinde,

> "…gerek İlâhiyat ve gerek Edebiyat şubelerinin el-yevm muhtevî olduğu derslerin âli ve mühim mevzuları hasebiyle müteaddid kısımlara ayrılmak kabilinde bulunmasına binaen Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin nâmı tensib-i âli-i nezâretpenâhileri veçhile Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne bi't-tahvil…"[70]

ifadeleriyle bu anlam genişliğine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin ulûm-ı edebiye kapsamındaki derslerle oluşturulan müfredat programı, Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'ne nazaran daha geniş ele alınmıştır. Buna karşın "daha dinî" değildir.[71]

Bu çerçevede Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi, biri "Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı" diğeri "Ulûm-ı Fıkhiyye Kısmı" ismiyle ikiye ayrılmıştır. Buradaki ayrım gibi Edebiyat

---

[68] Şer'î ilim tanımı için Bkz. 4.1. Osmanlı Medrese Eğitim Anlayışı.

[69] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 126; Kevâkib-i Seb'a Risalesi'nde de 'Şer'î İlim'in manası Saçaklızâde'nin eserinden özetlenerek şu şekilde verilmektedir: "Şer'î üç manaya ıtlâk olunur. Ve biri birinden e'ammdır. Cümlesinden e'amm olan mana şer'î deyû şâri'den sâdır olana ve şâri'den sâdır olan ana tevakkuf itdiği ilme ıtlâk olunur. Tevakkuf da ya tevakkuf-i vücûdîdir, ilm-i kelâm gibi, zira ilm-i kelâmda vücûd-i Bârî malum olmasa sâir şer'iyyât sâbite olmaz. Veya tevakkuf-i kemâldir, ilm-i nahiv ve ilm-i mantık gibi. Şer'înin bu e'amm olan manasına göre ulûm-ı êliyenin cümlesi ilm-i şer'î olur. Hatta ilm-i mantık farz-ı kifayedir dirler. Hâsılı ulûm-ı müntefa'-bihâ tıb ve teşrih ve emsalinden gayrisi ilm-i şer'î olmuş olur." Bkz. **XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dâir Bir Eser: Kevâkib-i Seb'a Risalesi**, Metni yeni harflere ve ekinde Fransızca metinleri Türkçeye çev.: Nasuhi Ünal Karaarslan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 66-67.

[70] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 10 (s. 63)

[71] Bkz. Tablo 23.

Şubesi de "Felsefe Kısmı", "Lisan Kısmı" ve "Tarih-Coğrafya Kısmı" isimleriyle üçe taksim edilmiştir. Her kısımdan mezun olacaklara Avrupa dârulfünûnlarında olduğu gibi mensup oldukları kısmın ünvanını haîz birer şehâdetnâme verilmesi kararlaştırılmıştır. Her iki şubenin dersleriyle alakası ve irtibatı olan Arapça, Farsça ve Fransızca lisanları, bu şubelerin müşterek programlarına ilave edilmiştir.[72]

Raporda şubelerde tasarlanan bölümlere ait programların içerikleri ve gerekçeleri her kısımda ayrı ayrı açıklanmaktadır. Burada öncelikle Ulûm-ı Şer'iyye Kısmı'nın neden Fıkıh ve Kelâm diye ikiye ayrılmakta olduğu önem arzetmektedir. Yani neden Tefsir veya Hadis gibi bir kısım konulmadığı sorgulanmalıdır. Ayrıntıları verilecek olan kısımların ders programlarına bakıldığında Kelâm bölümünde hem İslâmî düşünceye hem de Batılı düşünceye ait derslere yer verildiği görülmektedir. Fıkıh kısmında ise İslâm dininin şeriatı yani hukukla ilgili kurallar ön plandadır. İki kısmın müfredatında tefsir ve hadis ilimleri ortak dersler olarak yer almaktadır. Tefsir ve hadis ilimlerinden müstakil bir kısım oluşturulmadığının cevabı kelâm ve fıkıh bölümleriyle ilgili gerekçeli açıklamalarda bulunabilmektedir.

Bu açıklamaların Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı'nda "bütün ilimlerin en şereflisi, en efdali ve bilcümle ahkâm-ı şer'iyyenin asıl dayanağı" olan tefsir ve hadis ilimlerinin, müstakil bir kısım oluşturmaktan ziyade, taşıdıkları öneme uygun bir şekilde tahsili zorunlu görülmüştür. Burada ders programı hazırlanırken tefsir ve hadis ilimleri merkeze alınmıştır. Bu suretle tefsir ve hadis ders saatlerinin artırılacağı veya bu derslerden istifadeye hizmet edecek derslerin geniş bir şekilde öğretime konu edilmesi tartışılmıştır. Bu maksadın gerçekleşmesi için seçeneklerden hangisinin daha faydalı olacağı mevzusu üzerine encümende ehemmiyetli ve hararetli tartışmalar vuku bulmuştur. Bu tartışmalardan sonra bahsi geçen iki ilimden istifadeye istekli olan bir talibin söz konusu iki yüce ilme hizmet edebilecek ulûmda "vüs'at-i iktidarı" bu gayeyi daha ziyade temin edeceği nazariyesi kabul edilmiştir.[73] Bu sebeple tefsir ve hadis için ayrı bir kısım açmak yerine, bu yüce ilimlerin iki bölümün merkezinde yer alması düşünülmüştür. Sonuçta buradan çıkan karar, bahsi geçen ilimlerin anlaşılmasına katkıda bulunacak olan derslerin öğretime konu

[72] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 10 (s. 63-64)
[73] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11 (s. 64-65).

edinilmesi yönünde olmuştur. Ders saatleri de buna göre düzenlenmiştir. Dolayısıyla Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı'nda fıkıh-ı şeriften yalnız "kavâid-i mevzûa-i fıkhiyye" ile yetinileceği ve usûl-i fıkhın muhtasar bir şekilde okunacağı ifade edilmektedir. Bu çerçevede usûl-i fıkıh dersleri için az zaman tahsis edilip ilm-i kelâma yardımcı olan diğer derslerin saati artırılmıştır. Ulûm-ı Kelâmiye'ye "cihet-i taalluku" olan felsefenin, Felsefe Kısmı'nda okunduğu üzere ayrıntılı bir şekilde öğretileceği bildirilmektedir. Bu kapsamda Felsefe Kısmı ile ortak görülecek dersler ilmü'n-nefs, ilm-i mantık, ilm-i ahlâk, ilm-i mâba'de't-tabi'iyye, tarih-i felsefe, Arap felsefesi, edebiyât-ı Arabiye, edebiyât-ı Fârisiye ve Fransızcadır. Arap felsefesi dersinde Farabî, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd gibi Müslüman filozofların eserleri ve meseleleri hakkında ayrıntılı bilgiler verileceğine dair açıklama yapılmaktadır.[74] Ulûm-ı Kelâmiye'nin menşei ve geçirdiği safhaları bihakkın anlayabilmek için de tarih-i ilm-i kelâm dersi tartışmasız programda yer almıştır.[75]

Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı'nda ihtisas yapacak talebenin Şark ve Garp müelliflerinin eserlerine hâkim olmaları önemli bir şart olarak görülmüştür. Bu sebeple öğrencilerin söz konusu lisanlardaki yetkinlikleri zaruri olduğundan edebiyat-ı Arabiye ve Fârisiyeye fazlaca önem verilmiştir. Medreselerde de ulûm-ı edebiye-i Arabiyeye önem verilmesinin temel nedeni bu dilde yazılmış telifatı hakkıyla anlamak içindir. Bir dilin edebiyatını bilmek o dilin inceliklerine vâkıf olmak manasına gelmektedir. Dolayısıyla edebiyatına vâkıf olunca o dilde yazılmış fikir eserlerini anlamak da mümkün olmaktadır. Bu ilkenin yeni açılan yüksek öğretim kurumunda da dikkate alındığı görülmektedir. Bu çerçevede Fransızcanın da öğretimi uygun görülmüştür. Tarih-i Edyân dersinin önceden beri var olduğunu, hikmet-i teşrî' ile tarih-i din-i İslâm ve Siyer-i Nebevî derslerinin Ulûm-ı Fıkhiye Kısmı ile müşterek okutulacağı ifade edilmiştir. İlm-i ahlâk dersinin bu tertibe göre felsefe dersleri arasında gösterilecekse de ahlâkın nazar-ı şeriattaki önemi ve suret-i telakkisi ayrıntılı bir şekilde açıklanmak üzere bir de ahlâk-ı şer'iyye ve tasavvuf

[74] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 12 (s. 66).
[75] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11 (s. 65)

ismiyle bir ders konulmuş ve bunun Ulûm-ı Fıkhiye Kısmı ile ortak okutturulması kararlaştırılmıştır.[76]

Ulûm-ı Fıkhiye Kısmı'nın[77] derslerinin oluşturulması üzerinde de açıklamalarda bulunulmaktadır. Burada ilm-i fıkhın birinci sene her iki kısımda ortak olarak "kavâid-i fıkhiye" şeklinde tedrisine, Fıkıh Kısmı'nda ise her sene ayrıntılı bir şekilde okutulmasına karar verilmiştir. Aynı şekilde ilm-i usûl-i fıkhın her iki kısımda müştereken ilk sene genel olarak, Fıkıh Kısmı'nda ise her sene mufassal bir surette verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kısımda öngörülen ortak derslerden başka fıkh-ı şerifte ihtisas sahibi olmak için (fıkh-ı şerife husûl-i mümârese için) ikinci seneden itibaren son senede tamamlanmak üzere Hidâye'nin tedrisi ve usûl-i fıkhın da ikinci seneden son sınıfa kadar ayrıntılı bir şekilde okutulmasına karar verilmiştir.[78]

Bundan başka Ulûm-ı Fıkhiye Kısmı'nda o zamana kadar ihmal edildiği belirtilen ilimlerin okutulacağı bildirilmektedir. Bunlar arasında aslen Ulûm-ı İslâmiye'den olup da göz ardı edilen, yaşayan-yaşamayan muhtelif İslâmî mezhepler arasındaki ihtilafların açıklanması ve mezheplerin mukayesesinden bahseden ilm-i hilâf bulunmaktadır. Bu ilmin ihyasının Fıkıh Kısmı için elzem olduğu ve bu vesile ile ilm-i hilâf'ın, ulûm-ı fıkhiye'nin gelecekte İslâm ülkelerinde önem kazanmasına kaynaklık etmek üzere yeniden ders olarak konulması mühim görülmüştür. Ayrıca farklı saatlerde tatbikatıyla beraber ihtilaflı fıkhî meselelerin sebepleri gösterilecek; yine ileride "mesâil-i hilâfiye" imkân nisbetinde ayrıntılı işlenecek; İbn-i Rüşd'ün Bidâye'si takip edilecektir.[79] Burada dikkat çeken bir nokta bu ilimlerin okutulması için daha önce yazılmış kitapların isminin zikredilmesidir.

[76] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11 (s. 64-65.).
[77] Meclis-i Muallimîn'in 5 Ağustos 1328 tarihli beşinci toplantısında, Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin Ulûm-ı Fıkhiye Kısmı'nın açılmasının, maârif-i İslâmiye sahasında mühim bir inkılâp meydana getireceği ifade edilmektedir. Mali sebeplerden dolayı bu kısmın açılamamasını büyük bir kayıp olarak gören heyet, gerekirse ücreti karşılanmayan derslere fahri olarak gireceklerine karar vermiştir. Bu kararın altına yirmi üç hoca imza atmıştır. Toplantıda bulunan Emrullah Efendi de kararı şu şartı koyarak imzalamıştır: "Fahrî ders vermeye her vakit hazırım fakat mukarrerât usûl-i kanuniye ve nizamnâme dairesinde Maârif Nezâreti'nin tasvibine iktiran etmek şartıyla, Emrullah." Bkz. "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 23 (s. 83).
[78] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11-12 (s. 65).
[79] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 12 (s. 65-66).

Ulûm-ı Fıkhiye Kısmı'nda fıkhın sebebi, çıkış ve yayılışının keyfiyeti, fukâhanın meslekleri, tabakâtı, fıkıh kitapları ve meselelerinin birinci ve ikinci derecede tercih (râcih ve mercûh) edilenlerini beyan etmek üzere tarih-i fıkıh dersi konulmuştur. Tarih-i fıkıh için yeni bir eser hazırlanması söz konusu olabilir. Çünkü bahsi geçen ders için zikredilen meseleleri, farklı kaynaklardan bir araya getirerek oluşturmak gerekmektedir. Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı'nda ayrıntılı bir şekilde okutulacak felsefe dersine, bu kısım talebesinin iştirak vakitlerinin müsait olmayacağı ve öğrencilerin felsefeden mahrum kalmamaları için bu sınıfa mahsus muhtasar bir şekilde felsefe dersinin okutturulması kabul olunmuştur.[80]

Meclis zabıtlarına göre içeriği verilen dersler, her iki kısım için sınıflara ve ders saatlerine kadar belirlenmiş bir şekilde zabıt defterinde tablolar halinde bulunmaktadır. Buradaki bilgileri esas alarak hazırlanan Tablo 20'de iki kısmın derslerinin ortak ve farklı olanları karşılaştırmalı bir şekilde yer almaktadır. Karşılaştırmalı ders programına bakıldığında Ulûm-ı Fıkhiye Kısmı'nda ilm-i kelâm'ın olmadığı, muhtasar felsefe isimli ayrı bir dersin yer aldığı görülmektedir. Bu kısımda diğerleriyle ortak olmayan dört ders bulunmaktadır. Bunlar fıkıh ilmiyle alakalı esbâb-ı ihtilaf, ilmü'l-hilaf ve tarih-i fıkıh dersleridir. Muhtasar felsefe dersi ise Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı'ndan farklı olarak genel bilgiler veren bir derstir. Dolayısıyla bu kısımdaki on altı dersten on ikisinin kelâm kısmıyla ortak olması öngörülmüştür.

Buna karşılık Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı'nda usûl-i fıkıh ve fıkh-ı şerif ilk sene müfredatta yer almıştır. Bu kısımda diğerleriyle ortak olmayan üç ders bulunmaktadır. Bunlar ilm-i kelâm, tarih-i ilm-i kelâm ve tarih-i edyân dersleridir. Edebiyat Şubesi ile bu kısmın sekiz ortak dersi vardır. Bunlardan felsefe ile ilgili olanları ilmü'n-nefs, ilm-i mantık, ilm-i ahlâk, ilm-i mâba'de't-tabi'iyye, tarih-i felsefe ve Arap felsefesi'dir.

[80] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11-12 (s. 65-66).

Tablo 20: Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin Ulûm-ı Kelâmiye ve Ulûm-ı Fıkhiyye Kısmı Karşılaştırmalı Ders Programı[81]

Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı	Mülahazat	Ulûm-ı Fıkhiyye Kısmı
Tefsir-i Şerif	Müşterek	Tefsir-i Şerif
Hadis-i Şerif	"	Hadis-i Şerif
Usûl-i Fıkıh	"	Usûl-i Fıkıh
Fıkh-ı Şerif	"	Fıkh-ı Şerif
Hikmet-i Teşrî'	"	Hikmet-i Teşrî'
Tarih-i Din-i İslâm	"	Tarih-i Din-i İslâm
Siyer-i Nebî	"	Siyer-i Nebevî
İlm-i Ahlâk-ı Şer'iye ve Tasavvuf	"	İlm-i Ahlâk-ı Şer'iye ve Tasavvuf
Tarih-i Edyân		
İlm-i Kelâm		
Tarih-i İlm-i Kelâm		
İlmü'n-Nefs	Edebiyat Şubesi İle	
İlm-i Mantık	"	
İlm-i Ahlâk	"	
İlm-i Mâba'de't-Tabi'iyye	"	
Tarih-i Felsefe	"	
Arap Felsefesi	"	
Edebiyât-ı Arabiye	"	Edebiyât-ı Arabiye
Edebiyât-ı Fârisiye	"	Edebiyât-ı Faris Fârisiye
Fransızca	"	Fransızca
		Tarih-i Fıkıh
		Muhtasar Felsefe
		Esbâb-ı İhtilaf
		İlmü'l-Hilaf[82]

Edebiyat Şubesi'ndeki düzenlemeler Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi ile Tablo 20'de belirtilen ortak derslerinin olması açısından önem taşımaktadır. Felsefe, Tarih-Coğrafya ve Lisan olmak üzere üç kısma ayrılan şubenin ders programları Tablo 21'de bulunmaktadır. Felsefe Kısmı'nın toplam on bir dersinden yedisi Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı ile ortaktır. Lisan-ı Arabî dersi hâriç tutulacak olursa iki kısmın ortak olmayan üç dersi terbiye, iktisat ve ilm-i ictimâîdir. Buradan hareketle tasarı

[81] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 16-17 (s. 73-74). Her iki kısmın sınıflara ayrılmış programı için ayrıca bkz. Zengin, **Medreseden Darülfünuna**, s. 80-81.

[82] Bu ilim için ilk senede Muhtasar-ı Tamâvî ile ayrı saatlerde tatbikatıyla beraber esbâb-ı ihtilâf-ı fıkhiye gösterilecek ve yine ileride mesâil-i hilâfiye imkân nisbetinde ayrıntılı işlenecek ve bu senelerde İbn-i Rüşd'ün Bidâye'si takip edilecektir. Bkz. "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11-12 (s. 65-66).

halindeki bu programa göre dersleri alan Ulûm-ı Kelâmiye öğrencilerinin Felsefe Kısmı formasyonuna sahip olması öngörülmüştür, denilebilir.

Tablo 21: Dârulfünûn Edebiyat Şubesi'nin Kısımlarına Ait Programların Cetveli

Felsefe Kısmı[83]		Lisan Kısmı[84]	Tarih-Coğrafya Kısmı[85]
İlmü'n-nefs	Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı ile Ortak Dersler	İlm-i Mehâsin	Tarih-i Umûmî
İlm-i Mantık		Edebiyat-ı Arabiye	Asr-ı Hâzır Tarihi
İlm-i Ahlâk		Edebiyat-ı Türkiye	Tarih-i Medeniyet
İlm-i Mâba'de't-Tabiiyye		Fârisî Lisan ve Edebiyatı	Bizans Tarihi
Tarih-i Felsefe		Edebiyat-ı Arabiye Tarihi	Düvel-i İslâmiyye Tarihi
Arap Felsefesi		Edebiyat-ı Türkiye Tarihi	Osmanlı Tarihi
Lisan-ı Fransevi		Edebiyat-ı Fârisî Tarihi	Arkeolojya
İlm-i İctimâî		Edebiyat-ı Garbiye Tarihi	Etnografya
Fenn-i Terbiye		Elsine-i Turaniye Mukayesesi	Usûl-i Tarih
İlm-i İktisat		Lisan-ı Arabî	Coğrafya
Lisan-ı Arabî		Lisan-ı Fransevi	Lisan-ı Arabî
			Lisan-ı Fransevi

Daha önce kurulan dârulfünûnların hepsinin bölümleri arasında Edebiyat Şubesi'nin olmasına özellikle önem verilmiştir. Zira hem Batılı üniversite yapılanmasında hem de medrese yüksek eğitim anlayışında ulûm-ı edebiye (edebî ilimler-beşerî bilimler) kapsamındaki ilimler müfredatta hep var olmuştur. Yüksek öğretim veren kurumlarda edebiyatla ilgili bir bölümün gerekliliği üzerinde durulmuştur. Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde ders programı verilen Dârulfünûn'daki Hikmet ve Edebiyat Şubesi ile 1874'te açılan Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Mekteb-i Edebiyat müfredatında Latin ve Yunan dillerine yer verildiği halde, 1900'de açılan Dârulfünûn-ı Şâhâne'deki Edebiyat Şubesi'nin programında, ne ilk kurulduğunda ne de 1912'deki düzenlemelerde bahsi geçen dillere yer verilmiştir. Edebiyat Şubesi'nin son hazırlanan program tasarısında tarih-i edebiyat-ı Garbiye dersinin konuları arasında Yunan edebiyatından bir nebze bahsedileceği açıklanmaktadır. Mitolojiden de (Esâtirîn) Osmanlı memleketlerini ilgilendirdiği kısımlarına değinilmesi söylenmektedir.[86]

[83] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 18 (s. 76).
[84] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 19 (s. 78).
[85] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 18 (s. 77).
[86] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 13 (s. 68).

Edebiyat şubelerinin önceki müfredat programları Yunan ve Latin dil ve edebiyatına yer vermesi bakımından şeklen Fransız üniversitelerindeki Edebiyat fakültelerine benzetilerek hazırlandığı izlenimi vermektedir. Son kurulan Dârulfünûn-ı Şâhâne'deki Edebiyat Şubesi'nin dar kapsamlı ilk programı ve 1912'de yapılmaya çalışılan geniş ve ayrıntılı program taslağı ise yaklaşık kırk yıllık bir tecrübeden sonra memleketin ihtiyaçları ve sosyo-kültürel yapısı dikkate alınarak oluşturulmuş görünmektedir. Programı yeniden düzenleme çalışmalarında Latin ve Yunan dillerinin Avrupa bilim ve kültür ortamında gerekliliği teslim edilmiştir. Lakin bu teslimiyet, yeni düzenlenen taslak programında söz konusu dillerin yer alması anlamına gelmemektedir. Bunun yerine bahse konu olan dillerin Avrupa için gerekliliği Osmanlı memleketindeki yansıması ile mukayese edilmiştir. Neticede Avrupa'da Latin ve Yunan dillerinin icra ettiği işlevi, Osmanlı ve İslâm memleketlerinde Arapça ve Farsça dilleri yerine getirmektedir. Bu sebepten dolayı Dârulfünûn'un Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat Şubesi için öngörülen bütün kısımlarında Arapça ve Farsça dillerine yer verilmiştir.[87]

Bahsi geçen gerekçelerle hazırlanan programın genelinin içeriğine, şubelerin bölümlere ayrılmasına ve ders çeşitliliğine bakıldığında Osmanlı ilim ve kültür atlasının anlaşılmasına yönelik bir çabanın olduğu görülmektedir. Özellikle Edebiyat Şubesi'nin felsefe ve lisan kısımlarında bu vurgu kendini hissettirmektedir. Felsefe Kısmı'nda Batı felsefesinin bulunması bu alanı tanımaya yöneliktir. Lisan Kısmı'nda Fransızcanın müfredatta yer alması ise bu dil ile Batı'daki gelişmeleri takip edebilmek amacını gütmektedir. Yani bu unsurların müfredatta olması asıl değil tali bir gaye içindir.

Program ayrıntılı bir şekilde verilirken ilmî yönden gelişimi sağlayacak unsurlardan çok fazla söz edilmemesi dikkat çekmektedir. İlmî bir araştırma konusu, risale, makale veya tez hazırlanması meselelerine değinilmemektedir. Yüksek öğretim seviyesinde ders verecek kişilerin ne gibi ilmî çalışmalar yapacağı konusuna da temas edilmediği görülmektedir.

[87] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 13 (s. 68).

3.1.1.1.3. Müfredat Programının Yeniden Düzenlenmesi

Ayrıntıları verilen 28 Mayıs 1328/24 Cemaziyelahir 1330/10 Haziran 1912 tarihinde bakanlığa sunulan mazbatadaki program taslağı, Maârif Nezâreti'ince bütçe yetersizliğinden dolayı kabul edilmemiştir. Bunun üzerine her iki şubenin muallimler meclisinde red sebebi dikkate alınarak yeniden bir program hazırlanmıştır. 19 Ağustos 1328/19 Ramazan 1330/1 Eylül 1912'de yapılan toplantıda Sınıf-ı İhzârî'nin açılması ve elsine şubesinin ilgasından artan para ile Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat Şubelerine lazım gelen derslerin ilavesi komisyon tarafından müzâkere edilmiş ve sonuçlar bir rapor halinde zabıt defterine geçirilmiştir. Üyeler tarafından aynen kabul edilen bu raporda, daha önce hazırlanan müfredat programının malî yetersizliklerden dolayı uygulanamadığı ve yeniden bir program düzenlemesi yapıldığı ifade edilmektedir.[88] Yeni düzenlenen program çerçevesinde öncekine ilave edilen derslerin bazıları kaldırılmış, saatleri arttırılan derslerde de azaltmaya gidilmiştir. Bu kapsamda yapılan yeni düzenlemeye göre her iki şubedeki kısım anlayışından vazgeçilerek derslerin tek programda birleştirildiği görülmektedir.[89]

Bütçe yetersizliğinden dolayı İlm-i Hilâf dersinin iki saatinde mesâil-i fıkhiyyenin tatbikatı ile beraber "esbâb-ı ihtilâf-ı fukahâ" gösterilmek ve bir saatinde ilm-i hilâf kitaplarının muhtasarı olmakla beraber "vâzı-ı ilm Debûsî'nin (ö. 430/1039) eseri Te'sîsü'n-Nazar" isimli kitap okutturulmak üzere üç saate; aynı sebepten dolayı tarih-i fıkıh da bir saate indirilmiştir. İlm-i ahlâk-ı şer'iyye, edebiyat-ı Arabiye, Fârisiye, Fransızca dersleri eklenememiş; felsefe ile tarih-i felsefe derslerinin saati arttırılamamıştır. Bununla birlikte Edebiyat Şubesi'nde müsait saatlerde açılacak olan Arapça, Farsça ve Fransızca dilleri ve edebiyatları derslerine arzu eden talebenin gidebileceği bildirilmektedir.[90] Bu şekliyle yeniden planlanan programın ders saatlerinin ve girecek hocaların ayarlanması için detaylı bir bütçe çıkarılmıştır. Mülahazalar neticesinde Edebiyat ve İlâhiyat şubelerinin müdürü İsmail Hakkı Bey, programa son şeklini vermiş ve onun teklifi kabul edilmiştir.[91] Tablo 22'de her iki şubenin muallimler encümeni tarafından hazırlanan programlarının

[88] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 24 (s. 84)
[89] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 24 (s. 84-85)
[90] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 24 (s. 85).
[91] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 31 (s. 93).

karşılaştırmalı tablosu bulunmaktadır. Tabloda, Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin programının son şeklinde iki kısımlı programın birleştirildiği görülmektedir. Birleştirilen müfredatta Fıkıh Kısmı'nın ana derslerinden esbâb-ı ihtilâf hâricinde başka ders çıkarılmamıştır. Bu ders de ilm-i hilâf dersinin konuları arasına alınmıştır. Dolayısıyla Ulûm-ı Fıkhiye Kısmı'nda değişiklik yapılmamıştır. Kelâm Kısmı'nda ise mantık, ahlâk ve ilmü'n-nefs dersleri dışarıda bırakılmıştır. Bu hali ile birleştirilmiş programın kısımlara göre düzenlenmiş programdan önemli bir farkı olmamıştır.

Tablo 22: Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin Muallimler Heyeti Tarafından Hazırlanan Programı

Birinci Defa Tadil Edilen Ulûm-ı Kelâmiye ve Ulûm-ı Fıkhiyye Kısmı Dersleri[92]	Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin İkinci Defa Tadil Edilen Ders Cetveli[93]	Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin İsmail Hakkı Beyefendi Tarafından Teklif Edilen ve Kabul Edilen Program[94]
Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif
Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif
İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm
Tarih-i İlm-i Kelâm	Tarih-i İlm-i Kelâm	Tarih-i İlm-i Kelâm
Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh
Fıkh-ı Şerif	İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh
Hikmet-i Teşrî'	Hikmet-i Teşrî'iye	Hikmet-i Teşrî'
Tarih-i Edyân	Tarih-i Edyân	Tarih-i Edyân
Tarih-i Din-i İslâm	Tarih-i Din-i İslâm	Tarih-i Din-i İslâm
Siyer-i Nebî	Siyer-i Nebevî	Siyer-i Nebevî
İlm-i Mâba'dü't-Tabi'iyye	Felsefe	Felsefe
Tarih-i Felsefe	Tarih-i Felsefe	Tarih-i Felsefe
Arap Felsefesi	Arab Felsefesi	Arab Felsefesi
İlmü'l-Hilaf	İlm-i Hilâf	İlm-i Hilâf[95]
Tarih-i Fıkıh	Tarih-i İlm-i Fıkıh	Tarih-i İlm-i Fıkıh
İlm-i Ahlâk-ı Şer'iye ve Tasavvuf		İlm-i Ahlâk-ı Şer'iyye ve Tasavvuf
Edebiyât-ı Arabiye		Edebiyat-ı Arabiye
İlm-i Mantık		
İlm-i Ahlâk		
İlmü'n-Nefs		
Edebiyât-ı Fârisiye		
Fransızca		Elsine-i Erbaa[96]
Muhtasar Felsefe		
Esbâb-ı İhtilaf		

[92] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 16-17 (s. 73-74).
[93] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 25 (s. 85).
[94] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 32 (s. 94).
[95] Bu ilim için ilk senede Muhtasar-ı Tamâvî ile ayrı saatlerde tatbikatıyla beraber esbâb-ı ihtilâf-ı fıkhiye gösterilecek ve yine ileride mesâil-i hilâfiye imkân nisbetinde ayrıntılı işlenecek ve bu senelerde İbn-i Rüşd'ün Bidâye'si takip edilecektir. Bkz. "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11-12 (s. 65-66).
[96] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 36 (s. 102) Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi öğrencileri Edebiyat Şubesi'nde tedris olunan Elsine-i Erbaa-i Ecnebiye'nin (Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça) birinden imtihan vermeye mecbur tutulmuşlardır.

Ders programlarının hazırlandığı bu dönemde Dârulfünûn'un işleyişi ile ilgili olarak ilk önce öğrenci ve hocaların tutum, davranış ve disiplinleriyle alakalı "Dârulfünûn ve Şuubâtının İnzıbâtına Dâir Nizamnâme"; sonra da eğitim öğretim ve imtihan uygulamaları ile ilgili 15 Mayıs 1329/28 Mayıs 1913 tarihinde İstanbul Dârulfünûnu Talimât'ı çıkarılmıştır.[97] Bu talimâtla birlikte Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin ismi, encümenlerin raporunda geçtiği şekliyle Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi olarak resmen değişmiştir. Talimât'ta hocalar için müderris; şubeler için de fakülte tabiri kullanılmaktadır.[98]

1329/1913'te yayınlanan bu talimât ile birlikte muallimler heyetinde müdür İsmail Hakkı Bey'in teklif ettiği son program esas alınarak Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin müfredatı nihaî şeklini almıştır. Tablo 23'te Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin 1318/1900'deki kuruluşundan sonra Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne dönüşümüne kadar on dört yıllık müfredatı yer almaktadır.

Tablo 23'e bakıldığında yüksek din eğitimi müfredatının yeni oluşan yüksek öğretim veren kurumda sürekli geliştiği gözlemlenmektedir. En büyük değişim şüphesiz 1328/1912'de Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat şubelerinde oluşturulan muallim encümenlerinin program geliştirmede dile getirdikleri ifadelerde yatmaktadır. Encümenlerin yeni müfredatla birlikte "Ulûm-ı İslâmiye ile Batılı bilimler için ortak bir temsil sahası" oluşturma gayretlerinin kısmen karşılık bulduğu görülmektedir. Encümenlerin raporlarında öngördükleri Batılı bilimlerden talimatta yayınlanan programın son halinde sadece felsefe ve tarih-i felsefe dersleri yer almaktadır. Arap felsefesi dersinin konusu Müslüman filozofları teşkil etmesinden dolayı Batılı bilim çerçevesinde ele almak doğru olmamaktadır. Sosyal bilimler kapsamında değerlendirilebilecek olan ilmü'n-nefs ve ilm-i ahlâk dersleri, kısımlara göre hazırlanan taslakta gündeme gelmiş[99] fakat Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi için oluşturulan tekli programa girememiştir. Yeni programda dikkat çeken bir nokta

[97] **İstanbul Dârulfünûnu: Talimât**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1329. Bahsi geçen nizamnâme talimâtla beraber yayınlanmıştır. Nizamnâmenin tarihi 8 Nisan 1328/4 Cemziyelahir 1330'dur. Talimât'ın tarihi hakkında bilgi için bkz. Selçuk, **İstanbul Dârulfünûnu Edebiyat Fakültesi**, s. 95, 281. dipnot.
[98] **İstanbul Dârulfünûnu: Talimât**, 1329, s. 18, madde 41.
[99] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 16 (s. 73).

Ulûm-ı İslâmiye'den kelâm ve fıkhın tarihlerinin okutulmasıdır. İslâmî ilimlerin tarihlerinin okutulması, yüksek din eğitiminde yeni bir yaklaşımdır.

Tablo 23: Dârulfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubelerinin 1900-1914 Yılları Arasında Şekillenen Ders Programı

Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin 1900-1903 Yılları Arasındaki Dersleri[100]	Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin 1908-1912 Yılları Arasındaki Dersleri[101]	Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin 1912'de Muallimler Heyeti'nce Hazırlanan Tasarı Halindeki Ulûm-ı Kelâmiye ve Ulûm-ı Fıkhiyye Kısmı Dersleri[102]	Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin 1912'de İsmail Hakkı Beyefendi Tarafından Teklif Edilen ve Kabul Edilen Program[103]	İstanbul Dârülfünûnu için 1329/1913'de Hazırlanan Talimatın 2. Maddesine Göre Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin Ders Programı[104]
Tefsir-i Şerif	Tefsir	Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif
Hadis-i Şerif	Hadis	Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif
Usûl-i Hadis				
İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm
Fıkıh	İlm-i Fıkıh	Fıkh-ı Şerif	İlm-i Fıkıh	Fıkıh
Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh
Siyer-i Nebî	Siyer-i Nebî	Siyer-i Nebî	Siyer-i Nebevî	Siyer-i Nebevî
Tarih-i Din-i İslâm	Tarih-i Din-i İslâm	Tarih-i Din-i İslâm	Tarih-i Din-i İslâm	Tarih-i Din-i İslâm
	Hikmet-i Teşrî'	Hikmet-i Teşrî'	Hikmet-i Teşrî'	Hikmet-i Teşrî'
	Tarih-i Edyân	Tarih-i Edyân	Tarih-i Edyân	Tarih-i Edyân
		Tarih-i İlm-i Kelâm	Tarih-i İlm-i Kelâm	Tarih-i İlm-i Kelâm
		Tarih-i Fıkıh	Tarih-i İlm-i Fıkıh	Tarih-i İlm-i Fıkıh
		İlm-i Ahlâk-ı Şer'iye ve Tasavvuf	İlm-i Ahlâk-ı Şer'iyye ve Tasavvuf	İlm-i Ahlâk-ı Şer'iyye ve Tasavvuf
		Tarih-i Felsefe	Tarih-i Felsefe	Felsefe ve Tarih-i Felsefe
	İlm-i Hikmet	Arap Felsefesi	Arab Felsefesi	Arab Felsefesi
	Kitâbet-i Arabiye			
	Kitâbet-i Türkiye			
	Tarih-i Umûmî			
	İmtihan-ı Tahrirî			
		İlmü'l-Hilaf	İlm-i Hilâf[105]	İlm-i Hilâf
	Usûl-i Tedris			
	Tarih-i Asr-ı Hâzır			

[100] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, s. 10; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 4. Sene, 1319, Matbaa-i Âmire, s. 65; **BOA, Y.A.RES.**, 117/76-3.

[101] Zengin, **Medreseden Darülfünuna**, s. 73. Zengin bu tabloyu, Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi İmtihan Defteri II.'den hareketle oluşturmuştur. Adı geçen kitabın ekler kısmında bu belgeden örnekler verilmiştir; Arslan, "Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", s. 17-18. Arslan'ın bu çalışmasında Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi Meclis-i Muallimîn tarafından yapılan toplantılara ait tutanakların orijinalleri ile birlikte transkripsiyonu "Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin Meclis-i Muallimin Mukarreratına Mahsus Defterdir" ismiyle yer almaktadır.

[102] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 16-17 (s. 73-74)

[103] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 32 (s. 94)

[104] **İstanbul Dârülfünûnu: Talimât**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1329, s. 1.

[105] Bu ilim için ilk senede Muhtasar-ı Tamâvî ile ayrı saatlerde tatbikatıyla beraber esbâb-ı ihtilâf-ı fıkhiye gösterilecek ve yine ileride mesâil-i hilâfiye imkân nisbetinde ayrıntılı işlenecek ve bu senelerde İbn-i Rüşd'ün Bidâye'si takip edilecektir. Bkz. "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11-12 (s. 65-66)

	Şifa-i Şerif			
		İlm-i Mâba'de't-Tabi'iyye	Felsefe	
		Edebiyât-ı Arabiye	Edebiyat-ı Arabiye	Edebiyat-ı Arabiye[106]
		İlm-i Mantık		
		İlm-i Ahlâk		
		İlmü'n-Nefs		
		Edebiyât-ı Fârisiye		
		Fransızca	Elsine-i Erbaa[107]	
		Muhtasar Felsefe		
		Esbâb-ı İhtilaf		

Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin talimâtta yayınlanan programının, muallimler tarafından hazırlanan programa büyük ölçüde uyduğunu belirtmiştik. Bununla birlikte hayata geçirilme imkânı bulamayan şubeleri kısımlara ayırma şeklindeki yeni yaklaşımın, hazırlanan talimatta farklı bir şekilde öğretim programına tesir ettiği görülmektedir. Bu yeni uygulama, Tablo 24'te belirtildiği üzere her şubede takım dersleri oluşturmak şeklinde gerçekleşmiştir. Tabloda Kelâm Takımı'na tasavvuf dersinin alınmış olduğu görülmektedir. Ders programında bu ilim, ilm-i ahlâk-ı şer'iyye ile beraber zikredildiği halde farklı bir takım içinde yer alması düşündürücüdür.

Tablo 24: İstanbul Dârulfünûnu İçin 1329/1913'te Hazırlanan Talimatın 16. Maddesine Göre Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ndeki Takım Dersler[108]

TEFSİR VE HADİS TAKIMI	KELÂM TAKIMI	FELSEFE TAKIMI	FIKIH TAKIMI	İLM-İ AHLÂK-I ŞERİYYE VE SİYER TAKIMI
Tefsir-i Umumî	İlm-i Kelâm	İlmü'n-Nefs	Usûl-i Fıkıh	Siyer-i Nebevî
Tefsir-i Tatbiki	Tarih-i İlm-i Kelâm	İlm-i Mantık ve Ahlâk	İlm-i Hilaf	Tarih-i Din-i İslâm ve Tarih-i Edyân
Usûl-i Hadis	Felsefe-i Arap	Felsefe-i Ûlâ ve Tarih-i Felsefe	Fıkıh	İlm-i Ahlâk-ı Şeriyye
Hadis-i Şerif	Tasavvuf	Felsefe-i Arap	Tarih-i İlm-i Fıkıh	
			Hikmet-i Teşrî'	

Öğrencilerden bu takım derslerinden farklı zamanlarda imtihan olup her birisinden ayrı ayrı tasdiknâme alanların ilgili şubenin mezunu sayılacağı

[106] İleride bu ders, İlm-i Ahlâk-ı Şer'iyye dersine eklenecektir.
[107] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 36 (s. 102) Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi öğrencileri Edebiyat Şubesi'nde tedris olunan Elsine-i Erbaa-i Ecnebiye'nin (Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça) birinden imtihan vermeye mecbur tutulmuşlardır.
[108] **İstanbul Dârülfünûnu: Talimât**, 1329, s. 11.

anlaşılmaktadır.[109] Bu takım derslerinin oluşturulma gerekçesini anlamak için muallim encümenlerinin 1328/1912'de hazırlamış olduğu mazbatadaki ifadelere bakmak gerekmektedir. Mazbatada, yüksek seviyeli okulların kuruluşundan maksadın "çeşitli ilim dallarında mütehassıs erbâb-ı iktidar ve tefekkür yetiştirmek" olduğu ifade edilmektedir. Burada geçtiği şekilde alanında uzman yetiştirmek üzere aynı ilim dalını ilgilendiren derslerin gruplar halinde birleştirilmesinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Encümenin "mütehassıs erbâb-ı iktidar ve tefekkür yetiştirme" gayesini, Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat şubeleri için hazırlanan ilk program taslağında kısımlaşma şeklinde uygulanmak istendiğine ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir.

Bununla birlikte dersler imtihan zamanlarında da gruplara ayrılmaktadır.[110] Öğrenciler imtihanları bu gruplara göre vermektedirler. Son sınıf imtihanını veren öğrencilere icâzetnâme verileceği bildirilmektedir. Bunun yanında Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi için İlm-i Kelâm ve Felsefe; Usûl-i Fıkıh ve Hilâf; İlm-i Fıkıh grup derslerinin tamamından son sınıf imtihanı ile birlikte ruûs imtihanı verenlerin ruûs alacağı bildirilmektedir.[111] Talimâtta ilmî araştırma ve incelemeye yönelik herhangi bir ifade bulunmamaktadır.

Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi 1331/1915 yılında kapanmıştır.[112] Buna sebep olarak Aynî, 18 Eylül 1330/1 Ekim 1914'te Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte Medresetü'l-Mütehassisîn'in açılması üzerine Ulûm-ı Şeriyye Şubesi'nin Dârulfünûn'da bulunmasına lüzum kalmamasını göstermektedir.[113] Lakin bahsi geçen nizamnâme gereği açılan Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin üçüncü kademesi Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne karşılık gelen Kısm-ı Âli'dir. Medreselerin bir teşkilata sahip olduktan sonra Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne ihtiyaç kalmadığı ve bu

[109] **İstanbul Dârülfünûnu: Talimât**, 1329, s. 14, madde 18.
[110] Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi İmtihan Takımları'nda şu dersler bulunmaktadır: Tefsir ve Hadis-i Şerif; İlm-i Kelâm, Tarih-i İlm-i Kelâm, Tasavvuf; İlm-i Ahlâk-ı Şer'iyye, Siyer-i Nebevî, Tarih-i Din-i İslâm, Tarih-i Edyân; Usûl-i Fıkıh, Hilâf; Fıkıh, Tarih-i Fıkıh, Hikmet-i Teşrî'; Felsefe, Tarih-i Felsefe, Arab Felsefesi. Bkz. **İstanbul Dârülfünûnu: Talimât**, 1329, s. 20.
[111] **İstanbul Dârülfünûnu: Talimât**, 1329, s. 22, madde 57. Ulûm-ı Tıbbiye Şubesi'nde son doktoranın akabinde, tertip olunacak nizamnâme gereğince bir de tahrirî imtihan (tez) yapılacağı bildirilmektedir.
[112] Zengin, **Medreseden Darülfünuna**, s. 99-100.
[113] Aynî, **Dârülfünûn Tarihi**, s. 49.

okulun derslerinin daha sonra ismi Sahn olan Kısm-ı Âlî müfredatında yer aldığı bildirilmektedir.[114]

Dârulfünûn'u bir kültür müessesesi olarak gören Baltacıoğlu, burada dini, ahlâkî, bedii ve hukukî alanda milli araştırmaların yapılması gerektiğini ve Dârulfünûn'un "ecnebi irfanına" karşı bunları muhafaza ve müdafaa etmek mecburiyetinde olduğunu ifade etmektedir.[115] Bu sebeple Dârulfünûn'un Hukuk, İlâhiyat ve Edebiyat şubelerinin millî ve mahallî müesseseler olarak kabul edilmesi gerektiğini; İlâhiyat Şubesi'nin Dârulfünûn'dan çıkarılmasının yanlış bir hareket olduğunu söylemektedir. O İlâhiyat Şubesi'ni Dârulfünûn'un en bünyevî bir kısmı olarak görmektedir.

3.1.1.2. Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi Mezunlarının İstihdamı

Medrese eğitim anlayışında bir talabenin öğreniminin sonunda girebileceği iş sahaları arasında eğitim ve hukuk alanlarıyla çeşitli düzeylerde görev yapabileceği memurluklar bulunmaktadır. Bir eğitim kurumunun öğrencilerini yönlendireceği iş olanaklarının genişliği önemli bir mesele olsa gerektir. Zira bu istihdam imkânlarının genişliği o eğitim kurumunun niteliğini de göstermektedir.

Bu çerçevede Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye şubelerinin kurulduğu dönemde sayıları hızla artmış olan orta ve yüksek dereceli okullarda çeşitli derslere girecek öğretmen talebi ortaya çıkmıştır. Bu dersler arasında ulûm-ı diniye, ahlâk, Farsça ve Arapça da bulunmaktadır. Dolayısıyla bu derslerdeki öğretmen ihtiyacı meselesini, Dârulfünûn bünyesinde açılan Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye şubelerinden karşılanacağı nizamnâmde belirtilmektedir.[116] Zikredilen orta ve yüksek seviyeli okulların söz konusu derslerine 1900 senesine kadar öncelikli olarak medrese çıkışlılar alınmış olmalıdır. Çünkü bu tarihten önce din eğitiminin verildiği medreseden farklı kurum yoktur. Medrese eğitim yapısı ile yeni orta öğretimdeki eğitim yapısı, tam olarak bir biri ile bütünleşmiş değildir. Yani

[114] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 3-4.
[115] İsmail Hakkı, **Maârifde Bir Siyaset**, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1335, s. 76-78.
[116] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, Madde 23.

yeni orta öğretimin programında yer alan mukaddemât-ı ulûm hâricindeki dersler medrese müfredatında bulunmamaktadır. Bu sebeple Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin açılmasıyla öğretmen olacak kişilerde, bu dönemde oluşan orta öğretim kurumlarında verilen yeni öğrenim alanlarına (tarih, coğrafya, Malumat-ı medeniye, ahlâk gibi) hitap edebilecek bir bilgi yapısı (formasyon) oluşturulması tasavvur edilmiş olmalıdır. Bu mevcut medreselerin yapısı ve formatı içinde uygun görülmemiş olabilir. Zira Dârulfünûn'da Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde okuyacak olanlara hazırlık okuma şartı getirilmiştir. İlk başlarda "ihtiyat sınıfı" olan bu hazırlık sınıfının müfredatının büyük bir kısmı idâdîlerde okutulan derslerden oluşmaktadır.[117] Dolayısıyla Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde okuyacak olanların bahsi geçen bilgi alanlarını almaları zorunlu tutulmuştur. Söz konusu bilgi alanlarının medreselerin ıslahı neticesinde oluşturulan yeni medrese müfredatına alındığını da burada belirtmek gerekmektedir.[118]

Bu çerçevede ders programlarının ıslahını görüşmek üzere bir araya gelen Edebiyat ve Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubelerinin muallimler encümeni, yayınladıkları mazbatada "Tefeyyüz" başlığı altında öğrencilerin mezuniyeti sonrasındaki istihdam meseleleri hakkında da görüş bildirmişlerdir.[119] Burada birçok kimsenin geleceğini bırakıp, iş imkânı olmayan bir eğitim öğretim için üç dört senesini tercihen vermeyeceği ifade edilmektedir. Hâlbuki bir eğitim öğretim kurumunun tercih edilme sebebi, öğrencilerine geleceklerini idâme ettirecek bir iş imkânı vermesinde yatmaktadır. Bundan dolayı Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat şubelerinin mezuniyet sonrası girebilecekleri meslekler belirtilmektedir. Hatırlanacağı üzere Mekteb-i Ulûm-ı Diniye için hazırlanan nizamnâme lâyiha müsveddesinde de bu okulun mezunlarının istihdam edilebilecekleri yerler belirtilmiştir.[120]

---

[117] Bkz. Arslan, "Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", s. 26; İki senelik Sınıf-ı İhzâri'nin dersleri şunlardan oluşmaktadır: Türkçe, Arabî, Fârisî, Tarih-i Umûmî, Tarih-i İslâm ve Osmanî, Coğrafya, Mevâlid (Hayvanat, Nebatat ve Tabakat), Fizik ve Kimya, Hesab, Cebir, Kozmografya, Hendese, Fransızca. Bkz. "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 27 (s. 88).

[118] Medreselerin ıslahı neticesinde oluşan yeni müfradat programı için bkz. **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 14.

[119] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 14 (s. 70).

[120] **Y.E.E.** 02.09-2.3.4.

Muallim encümenlerinin hazırladığı raporda Dârulfünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nden mezun olan bir talebenin orta dereceli mekteplerde ulûm-ı diniye, lisan-ı Arabiye, malumat-ı medeniye ve kanuniye, ahlâk muallimliklerine girebileceği belirtilmektedir. Bunun yanında Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin mezunları okuldaki idare ile ilgili görevlere de getirebileceklerdir. İkinci olarak bahsi geçen okulun mezunları, Bâb-ı Fetva ve burayla ilgili dairelere; Evkâf Nezâreti'nde kâtiplik ve diğer benzeri memuriyetlere tayin olabileceklerdir. Edebiyat Şubesi'nden mezun olanlar ise ilgili oldukları alanlarda orta dereceli okullarda öğretmenliklere, nezâretteki ve okullardaki idarî görevlere, Bâb-ı Fetva dışındaki devlet dairelerinde kalem memuriyetlerine girebileceklerdir.[121] Okulun mezunlarını hangi alanlara yerleştireceğine dair açıklama 1870'te açılan Dârulfünûn-ı Osmanî için çıkarılan bir ilanda da görülmektedir. Bu ilandaki çalışma sahaları "…İşbu Dârulfünûn, Dersaâdet ve bütün Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne'de mevcut olan mekâtip için hoca ve muallim ve umûr-ı mülkiyede istihdâma kabil zevât yetiştirilmesi…" olarak belirtilmektedir.[122]

Görüldüğü üzere yeni bir yüksek dini eğitimi kurumu olan Ulûm-ı Âliye-i Diniye'den mezun olanların girebilecekleri alanlar öğretmenlik ve memurluk gibi mesleklerdir. Medrese eğitimini tamamlamış bir kişinin nâib, müderris, kadı gibi yüksek seviyeli memurluklara gidebildiği göz önünde bulundurulduğunda Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin hangi seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Islah Edilmiş Medrese (1910-1924)

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda gerçekleşen çok yönlü değişim ile birlikte eğitim alanı da yeni bir şekil almıştır. Önceki kısımlarda geçtiği üzere bu yüzyılda hem idarî anlayış bakımından hem de eğitim organizasyonu açısından yeni açılan okullar, toplumun fertlerini yetiştirmede; devletin ihtiyaç duyduğu orta ve yüksek seviyeli eleman temin etmede önemli görev üstlenmiştir. XIX. yüzyılda devlet yetkilileri benzer işlev gören medreseler üzerinde yeni açılan eğitim kurumlarında yapıldığı gibi bir düzenlemede bulunmamıştır. Buna karşılık medreselerin eğitim ve idare yönünde yeniden düzenlenmesi söz konusu dönemde

[121] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 14 (s. 70).
[122] Cemil Bilsel, **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, İstanbul, 1943, 5. dipnotun devamı, s. 15.

sürekli gündemde kalmıştır. XX. yüzyılın başlarında ise bu konuya toplumun farklı kesimlerinin yoğun ilgisi ve özellikle somut önerileri neticesinde bir takım düzenlemeler gerçekleşmiştir. Bu dönemde yüksek din eğitimi sahasında yeni okulların açılması da medrese eğitim anlayışında bir takım düzenlemeler yapılmasına etken olmuştur. Zira özellikle yüksek din eğitimi alanında medresenin yanında ilk defa bu alanda eğitim veren bir kurum ortaya çıkmıştır.

Yeni eğitim kurumlarının XIX. yüzyıl boyunca gelişmesi, medreseyi iki noktada etkisi altında bırakmıştır. Öncelikli olarak medrese eğitim sisteminde tahsil görenlerin gittiği iş sahalarından eğitim, hukuk ve idare alanları söz konusu dönemde yeni eğitim kurumlarına kademeli olarak geçmiştir. XX. yüzyıla gelindiğinde ise zikredilen alanlarda yeni eğitim kurumları açılmasıyla birlikte medreseler, yüksek din eğitimi veren kurumlar şeklinde algılanmaya başlanmıştır. Bunun yanında söz konusu iş alanlarının yeni eğitim kurumlarına geçmesi, medreseye olan ilginin diğer okullarla paylaşılmasına sebebiyet vermiştir. Yani medreseye giden öğrenciler zamanla diğer okulları tercih etmeye başlamışlardır.[123] Medresenin etkilendiği ikinci nokta bahsi geçen kurumlar ile birlikte yeni bir idare, eğitim ve müfredat anlayışının gelişmesidir. Bu noktalardaki gelişmeler medrese eleştirilerinde ve ıslah fikirlerinde sürekli gündeme gelmiştir.

Söz konusu dönemdeki etkiler medresenin kendisini sorgulamasında önemli olmuştur. Bununla birlikte bahsedilen etkilerden önce de medresenin kendisini yenileme ihtiyacı içinde olduğu bilinmektedir. Lakin bu çerçevede girişilen teşebbüsler etkisiz kalmıştır. Örneğin III. Selim (1789-1807) devrinde ilmiye sınıfındaki sorunları gidermek için gerçekleştirilmek istenen ıslah girişimlerinin medrese eğitiminin içeriğine yönelik olmadığı görülmektedir.[124] Nitekim XVI. ve

[123] Örneğin Dârulfünûnun 1870'de kurulduğunda burada okumak için başvuran binden fazla öğrencinin çoğunluğunun medrese talebesi olduğu bildirilmektedir. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 27 Şaban 1286/2 Aralık 1869, sayı 1167, s. 1, sütun 2-3. Bunun gibi Mekteb-iMülkiye'nin açıldığında da öğrencilerden bir kısmının talebe-i ulûmdan olduğu ifade edilmektedir. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 18 Cemaziyelahir 1275/23 Ocak 1859, sayı 567, s. 3, sütun 1.

[124] Muallim-i Muhterem Emin Beyefendi, "Tarihçe-i Tarîk-i Tedris", **İlmiye Sâlnâmesi: Osmanlı İlmiyye Teşkîlâtı ve Şeyhülislâmlar**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, s. 541. "Hamîdîzâde Mustafa Efendi'nin III. Selim (1789-1807) tarafından ilmiye teşkilâtını yakından ilgilendiren, öncelikli olarak mevâlîzâde kanunu olmak üzere mülâzemet, nevbet, arpalık, müderrislik, nâiblik, kadılık kurumlarındaki sıkıntıları gidermek üzere ıslah yapması maksadıyla şeyhülislâm tayin edildiği

XVIII. yüzyıllar arasında medrese sistemi ve ilmiye sınıfına yönelik ulemâ ve devlet adamları tarafından yapılan eleştiriler de haksız yere mülâzim verilmemesi, kadı ve nâiblerin şer'î görevlerini aksatmaması gibi mesleğin aksayan kısımlarına dönüktür.[125]

Bunların yanında medrese eğitim müfredatının içeriğine ilişkin olarak Kâtip Çelebi'nin "Fatih döneminden sonra Haşiye-i Tecrid ve Şerhü'l-Mevâkıf gibi eserlerin programdan kaldırıldığı"[126] yönündeki eleştirisi bulunmaktadır. Lakin medrese eğitim içeriğine yapılan bu eleştirinin tarihi vakıaya uymadığı, son dönemde bu konu üzerine yapılan çalışmalarda ortaya konulmuştur.[127]

Medrese eğitim anlayışının içeriğine yönelik önemli bir tespit XVIII. yüzyılda Saçaklızâde'den gelmektedir. O medrese eğitiminde öğretim yönteminin bozulduğu yönünde bir tespitte bulunmuş ve bunu gidermek için de "ıslah" etmeye gayret gösterdiğini bildirmiştir.[128] Dolayısıyla XX. yüzyılın başında gerçekleştirilen medreselerin ıslahı öncesinde bir takım çabaların olduğu görülmektedir.

Medreselerin ıslahı meselesi[129] yüksek din eğitimi anlayışının değişiminde önemli bir dönemeçtir. Bu sebeple medreselerin ıslahına yönelik düşünceleri ve bu

---

bildirilmektedir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Mustafa Efendi, Hamîdîzâde", **DİA**, 2006, C. XXXI, sayfa: 298-299.

[125] Bahsi geçen dönemlerde ilmiye mesleğinin ıslahına yönelik çalışmalar için bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, 241-260. XVI. yüzyılda çıkarılan beş adet ilmiye kanunnamesinin karşılaştırmalı incelemesi için bkz. Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi", **Belleten**, C. LXXVIII, sayı 283, Aralık 2014, s. 955-992.

[126] Kâtip Çelebi, **Mizânü'l-Hak fî İhtiyâri Ehak**, Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286, s. 8-9.

[127] Fahri Unan, **Fatih Külliyesi: Kuruluşundan Günümüze**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 306'da 6. dipnot; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965): Keşif ve Tasarlama Dönemi", s. 566; Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim**, Milletler Arası Kongresi Tebliğleri, Derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul 12-15 Nisan 1999, IRCICA, İstanbul, 2001, s. 145-158; Emrullah Bulut, "Kâtip Çelebi'nin Aklî İlimler Merkezli Medrese/İlmiye Eleştirisi ve Modern Tarih Yazıcılığındaki Yeri Üzerine", **Kutadgu Bilig**, sayı 13, Mart 2008, s. 253-290.

[128] Şeyh Muhammed bin Ebî Bekr el-Mer'aşî eş-Şehîr bi Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, Tahkik: Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988, s. 123. Eserin tercümesi bu tahkik esas alınarak yapılmıştır: Saçaklızâde eş-Şeyh Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer'aşî, **Tertîbü'l-Ulûm**, Çev.: Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan, Ukde, Kahramanmaraş, 2009.

[129] Bizim bu bölümdeki "Islah Edilmiş Medrese" başlığı ile kastımız, XIX. yüzyıl boyunca kurulan yeni eğitim müesselerindeki yapılanma dikkate alınarak medrese eğitim sisteminde uygulanan köklü değişikliğe işaret etmektir. Kara bir makalesinde "…Ulûm-ı Âliye-i Diniye adından Ulûm-ı Şer'iye adına geçilmesi ve bir aşama sonra ilâhiyat eğitiminin ıslah edilmiş medrese sisteminin içine dâhil edilmesi…" geçen cümle içerisinde bizim yukarıda tercih ettiğimiz başlık geçmektedir. Bkz. İsmail Kara, "Türkiye'de İlâhiyat Fakülteleri Dinî Kurumlar mı, Laik Kurumlar mı?", s. 5.

yönde atılan adımları yakından takip etmek yüksek din eğitimindeki değişimi görmemize katkıda bulunacaktır. Medreselerin ıslahına yönelik atılan adımların ve yapılan çalışmaların daha iyi anlaşılması için konunun dönemler halinde ele alınması uygun olacaktır.

3.2.1. Medreselerin Islahına Yönelik Düşünceler: İlk Dönem (1128/1716-1264/1868)

Medreselerin ıslahına yönelik düşüncelerin ilk döneminin sınırlarını Saçaklızâde'nin bu konu ile ilgili kaleme aldığı Tertîbü'l-Ulûm[130] isimli eserinin yazıldığı 1128/1716 tarihi ve burada ileri sürülen fikirlerin yansıması olduğunu düşündüğümüz ilmiye mensubu kişilerin oluşturduğu bir komisyon raporunun[131] hazırlandığı 1264/1868 tarihi olarak belirlemek mümkündür.

Medrese eğitim sistemine ve buradaki müfredata ilişkin eleştiriler XVIII. yüzyılın başlarında yapılmıştır. Bu dönem âlimlerinden Saçaklızâde,[132] döneminde dikkate alınan[133] Tertîbü'l-Ulûm isimli eserinde medrese yüksek eğitimine yönelik önemli tenkitlerde ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Kitapta bu durum "ıslah" olarak ifadelendirilmektedir. Saçaklızâde'nin burada seçtiği "ıslah" kelimesi, XIX. yüzyılın

[130] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, 1988.

[131] **Takvim-i Vekâyi**, 15 Safer 1290/14 Nisan 1873, sayı 1570, s. 1-2. Aynı rapor şurada da yayınlanmıştır: **Beyânülhak**, 1. Sene, adet 15, 18 Zilhicce 1326/11 Ocak 1909, s. 322-324. Lakin burada raporun tarihi 1284/1868 olarak verilmektedir. Raporun sonunda ismi bulunan müderrislerin sayısı da on beştir. Bu sayı **Takvim-i Vekâyi**'de on dörttür. Beyânülhak'ta verilen tarihin isabetli olması ihtimal dâhilindedir. Zira es-Seyyid Mehmed Neş'et'in 25 Teşrinievvel 306/6 Kasım 1890 tarihinde medrese düzeni ve taleb-i ulûmun durumu hakkında padişaha sunduğu arizasında "…sâlifü'l-arz yirmi iki sene evvel Cemiyet-i İlmiye tarafından tanzim kılınan programların vakt-i hâsıl ve zamana yarar surette tadil ve ıslah…" şeklinde geçmişe yapılan bir atıf bulunmaktadır. Burada bahsedilen düzenlemenin söz konusu rapor olması muhtemeldir. Bkz. Es-Seyyid Mehmed Neşet Efendi'nin sunduğu ariza için bkz. **Y. PRK. MŞ.** 3/6.1. 25 Teşrinievvel 306/6 Kasım 1890.

[132] Hayatı için bkz. Tahsin Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", **DİA**, 2008, C. XXXV, s. 368-370.

[133] Saçaklızâde'nin medrese eğitim anlayışına yönelik yazmış olduğu bu eserin, konu ile ilgili söz söyleyenler tarafından dikkate alındığı görülmektedir. Daha önce ismi geçen 1155/1741 tarihli Kevâkib-i Seb'a Risalesi'nde, Saçaklızâde'nin medrese eğitim sisteminde öğretime konu olan ilimlerin gruplandırılmasından yararlandığı görülmektedir. Kevâkib-i Seb'a Risalesi'nin Bâb-ı Sâni (İkinci Bölüm)'de Fâide-i ûlâ (Birinci Fayda)'nın başlığı şu şekildedir: 'Ulûm-ı Müntefa'-bihâyı İ'lâmdır'. Bu başlık altında zikredilen ilimler Saçaklızâde'nin Tertîbü'l-Ulûm kitabının Mukaddime'sinin birinci faslının aynen tercümesidir. Bkz. **Kevâkib-i Seb'a**, s. 66. Karşılaştırınız: Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, (tahkikli) 1988, s. 84-85; Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, (Türkçe) 2009, s. 124-125. Ayrıca 'Fâide-i Sânîye: Şer'înin Manasını İ'lamdır' kısmı da Tertîbü'l-Ulûm'un Mukaddimesi'nin üçüncü faslının kısa özetidir. Bkz. **Kevâkib-i Seb'a**, s. 66-67. Karşılaştırınız: Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, (tahkikli) 1988, s. 86-87; Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, (Türkçe) 2009, s. 125-127. Burada tıpkı Saçaklızâde'de olduğu gibi ulûm-ı êliyenin (âlet ilimleri) ve kendisiyle faydalanılan ilimlerin, tıp ve ilm-i teşrih gibileri hâric, hepsi şer'î ilimlerden kabul edilmektedir.

ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki zaman diliminde medreseler ile ilgili düzenleme ve tespitlerde anahtar kavram olarak kullanılmıştır.

Saçaklızâde, her devirde bulunduğu halde kendi içinde yaşadığı dönemde (XVIII. yüzyılın başları) muhakkik ve telif sahibi âlimlerin kalmadığını bildirmektedir. Bu duruma zamanın seçkinlerinin sebep olmadığını veya bunun toplumdaki boş vermişlikten de kaynaklanmadığını söylemektedir.[134] Burada medrese eleştirisi yapılırken Kâtip Çelebi örneğinde olduğu gibi, felsefe ve kelâm eserlerinin müfredattan çıkarılması gibi nedenler ileri sürülmemektedir. Sorun esas olarak öğretim yönteminden kaynaklanan aksaklıklarda görülmektedir. Buna göre önceki âlimler ilimlerin temel meselelerini kavramışlardır. Daha sonradan gelenler ise temel meselelerin üzerine yeni ilaveler yaparak şerhler, haşiyeler ve bunların da üzerine yine haşiyeler yazarak uzun eserler meydana getirmişlerdir. Onları takip edenler temel meseleler üzerine yazılmış olan şerh ve haşiyelerin önemli bir kısmını müzâkerelerinde esas almışlardır. Bu durum ise ilim yolundakiler için yorucu bir hâle dönüşmüştür. Nihayetinde talebe-i ulûm önemli ilimlerden ya kısmen ya da tamamen uzaklaşmıştır. Öğrencilerden bir kısmı da ilimleri şerh ve haşiyeleriyle birlikte tahsil etmeye kalkışınca, zihinleri temel meseleleri kavramak ve kuşatmaktan geri kalmıştır. Böylesi bir yöntem ilim tahsilinde istenilen gayeye ulaştırmamaktadır. Bu sebeple Saçaklızâde eserinde, ilim öğreniminde sözünü ettiği sıkıntıları ortadan kaldıracak şekilde ilimlerin tasnifini, tarifini; öğrenme isteğindeki yeni talebelere bu ilimleri tahsil etmede gereken sıralamayı ve ilimlerin mertebelerini (seviyelerini) açıklamaktadır. Bu eseri yazmaktaki yegâne gayesinin ise yapabildiği ölçüde "ıslah" olduğunu ifade etmektedir.[135]

Saçaklızâde, medrese yüksek eğitiminde istenen verimin alınamaması noktasında iki tespitte ve bunun giderilmesi için de bir teklifte bulunmaktadır. İlk olarak medrese eğitimindeki problem ilimlerin tahsil yönteminde yatmaktadır. Yönteme ilişkin yapılan tespit ilimlerin temel meselelerinin öğretilmesinin zamanla ihmal edilmesidir. Bu ihmalin nedeni ise ilimlerin temel meselelerinin üzerine yazılmış olan şerh ve haşiyelerin öğretim sürecine dâhil olmasıdır. Bir ilme ait şerh

[134] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, 2009, s. 121.
[135] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, 2009, s. 121-123. 'Islah' kelimesi eserin Arapça aslında da aynen geçmektedir. Bkz. Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, 1988, s. 83.

ve haşiyelerin çoğalması hoca ile öğrencinin meselenin esasını kavramasını güçleştirmektedir. Bu güçlük aynı zamanda tahsil süresinin de uzamasına neden olmaktadır. Ağırlaşan program hem öğrencileri ilimden soğutmakta hem de ilim tahsilini tamamlayanların yeterli donanıma sahip olmamasına sebebiyet vermektedir. Bu tespitte Saçaklızâde, şerh ve haşiyelerin bizatihi kendisine değil, bunların ilim tahsilinde esas metinlerin yerine geçmesine eleştirilerini yöneltmektedir.

Medrese eğitimindeki ikinci problem olarak talebelerin âlet ilimlerini tam manasıyla ikmâl etmeden âlî ilimlere geçmesi görülmektedir. Saçaklızâde, kendi döneminde "tekmîlü'l-mevâd"[136] şeklinde isimlendirilen kişilerin âlet ilimlerinin çoğunu tahsil etmediklerini, bu tür kimselerin mantık ve felsefe kitaplarının yaygın nüshalarını okuduklarını söylemektedir. Bu şekilde isimlendirilenlerin çoğunun Kur'ân-ı Kerim'i bile düzgün bir şekilde okumaktan aciz olduğu, fıkıh ıstılahlarından habersiz olup fıkıh usûlünü tahsil etmediği ifade edilmektedir. Böyle birisinin tekmîl oluşunun temelinde hocasının bu isimle adlandırması; ona istediği şeyi okutması için izin vermesi; ona ulemâ cübbesi giydirmesi ve o kişinin de öğrenmeyi terk edip anlamadığı şeyleri öğretmeye kalkışması yatmaktadır.[137] İlim tahsilinde müderrislerin bu türlü uygulamalarının süreci olumsuz etkilediği zımnen ifade edilmektedir.

Saçaklızâde'nin medrese eğitimine yönelik tespitlerdeki sıkıntının giderilmesi için ileri sürdüğü teklif, medrese eğitimindeki tahsil usûlünün ıslahına yöneliktir. Bir anlamda öngörülen ıslah ile yüksek eğitim programının sınırları çizilmektedir. Öncelikli olarak medrese eğitiminde tahsili söz konusu olan ilimler yedi grup altında sayılmaktadır.[138] Sonra bütün âlet ilimlerini de içine alacak şekilde "şer'î ilim"

[136] Yazarın kendi döneminde (XVIII. yy) bazı talebelere 'tekmîlü'l-mevâd' ismi verilmektedir. Bunun anlamı o kişi, aklî ve naklî âlet ilimlerini tahsilde kâmil derecededir, demektir. Bkz. Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, 2009, s. 246.

[137] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, 2009, s. 246.

[138] Ulûm-ı Arabiye kapsamında şu ilimleri saymaktadır: Lügat, Sarf, İştikak, Hat, Nahiv, Aruz, Kafiye, Belâgat ve Muhâdarat. Aklî ilimler kapsamında, İlmü'l-mizan (Mantık), Münazara ilmi, Kelâm ilminin temel esasları (Mebâdii İlm-i Kelâm), Riyaziyat (Hendese, Hesab ve Heyet) sayılmaktadır. Kitap ve Sünnete dayanan ilimler, Akâid, Ahlâk, Meviza, Usûl-i Fıkıh ve İlm-i Fıkıh'tır. Ledünnî ilmini, Kur'ân ve Hadis ilimlerini bunlardan ayrı başlıkta saymaktadır. Bununla birlikte teşrih ilmi (anatomi), tıp ilmi, firaset ilmi (fizyonomi), rüya tabirleri ilmi ve Farsça'yı da faydalı ilimler arasında saymaktadır. Bkz. Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, 2009, s. 124.

tanımı yapılmaktadır.[139] Bu kapsamı ile şer'î ilimlerin her birinin tanımı, konusu, diğer ilimlerle ilişkisi, faydası, mahzurlu olan kısımları, genel medrese eğitim sistemindeki konumu belirtilmektedir. Bu ilimlerin tahsilinde izlenecek usuller tarif edilmektedir. Her bir ilimde talebenin okuması gereken kitaplar öncelik sırasına göre şerh ve haşiyeleri ile birlikte zikredilmektedir. Bu kitaplar arasında gereksiz olanlara işaret edilmektedir.[140] Ayrıca ilim tahsilinde talebelerin ve hocaların yaptıkları hatalara değinilmektedir. Bu hatalara düşülmesi ilim tahsil usûlünün bozulmasına sebebiyet vermektedir.[141]

Saçaklızâde'nin medrese eğitiminde ortaya çıkan aksaklıklarla ilgili tespitlerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yapılan medrese eğitimi eleştirilerinde önemli tesir bıraktığı görülmektedir. Bu eleştirilerde ya ismen atıfta bulunulmuş ya da onun tespitleri isim vermeden zikredilmiştir. 1283/1867'de Muhbir Gazetesi'nde çıkan maârifle ilgili yazılarda onun ismi üzerinden medrese sistemi eleştirilmektedir.[142] Yazının çıktığı dönem esas alınacak olursa medrese usûlü ile tahsilin en az on beş sene sürdüğü, bu zamanın ise fazla geldiği, hâl böyleyken önceki zamanlarda yetişen âlimlerin benzerinin de çıkmadığı bildirilmektedir. Buna göre medresede bu kadar zamanda okunacak ilmin dört senede (!) tamamlanması mümkündür. Buradan hareketle ilimden mahrum bırakan sebeplerin başında "talim ve taallüm usûlünde" meydana gelen eksiklik ve kusur görülmektedir. Önceki muhakkik ulemânın da bu yönde düşündüğü bildirilmektedir. Bunlara örnek olarak Saçaklızâde ve özellikle onun Tertîbü'l-Ulûm isimli eseri âdil bir şahit olarak verilmektedir.[143] Bu durumu isbat için de ilgili eserin Dibace'si tercüme edilmiştir.[144] Daha önce ifade edildiği gibi Saçaklızâde, medrese sistemindeki esas sorunun ilimlerin tahsil yönteminden kaynaklandığı üzerinde durmuştur. Bu yönüyle XIX. yüzyılın ikinci yarısında medrese eleştirilerine etkisi söz konusudur.

---

[139] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, 2009, s. 126.
[140] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, 2009, s. 157-225.
[141] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, 2009, s. 225-237.
[142] Bu gazetede yer alan nüshalardaki "Maârif" başlıklı yazılarda yazar ismi verilmemektedir. Hüseyin Çelik, bu yazıların Ali Suâvi tarafından yazıldığını ileri sürmektedir. Bkz. Hüseyin Çelik, **Ali Suâvi ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 650.
[143] "Maârif: Varaka-i Cevabdır", **Muhbir**, 3 Ramazan 1283/9 Ocak 1867, numara 4, s. 1, sütun 2.
[144] Saçaklızâde'nin Tertîbü'l-Ulûm isimli eserinin mukaddimesinin tercümesi için bkz. "Maârif", **Muhbir**, 9 Ramazan 1283/15 Ocak 1867, numara 5, s. 1-2.

Saçaklızâde'nin ismi zikredilmeden onun medrese eğitimine yönelik eleştirilerinin ana teması, bir grup ilmiye mensubunun konu ile ilgili raporunda görülmektedir. Bu rapor Muhbir'de konu ile alakalı çıkan yazılarla yakın dönemde hazırlanmıştır. İlmiyeye mensup kişiler tarafından oluşturulan Cemiyet-i İlmiye'nin (Heyet-i İlmiye) medresede okutulan ilimlerin "suret-i tedrisi" hakkında hazırlamış olduğu raporun[145] girişinde medrese eğitim usûlünün ıslah ve düzenlenmesinin gerekçesi açıklanmaktadır. Bu noktada ilk olarak medrese eğitiminde önceki uygulamalarda takip edilen yönteme değinilmektedir. Bu yöntemin esasında, ulûm ve fünûnun hem öğrenilmesine hem de öğretilmesine ehemmiyet vermek; çeşitli ilimlere ait meselelerin bulunduğu metinlere yoğunlaşmak yatmaktadır. Bu vesile ile okunan ilimlerdeki asıl maksada ulaşılmaktadır. Daha sonraları ise söz konusu ilimlere ait metinlere şerh ve haşiyelerin ilave edilmesi, bunların müzâkeresine ayrılan sürenin uzamasına neden olmaktadır. Öğrenimlerinin henüz başında olan birçok talebe-i ulûmun zihinleri uzun süreli okutulan şerh ve haşiyede verilen bilgilerin altında ezilmektedir. Bu durum bir meseleden "mana istihracı" elde etmek üzere esas konunun anlaşılmasını sağlayan usûl ve kurallardan uzaklaşılmasına sebebiyet vermektedir. Bundan dolayı söz konusu mahrumiyete neden olan bir takım şerh ve haşiyeleri müfredattan kaldırmak suretiyle "tarik-i tedrisin ıslahı ve tesviyesi" gerçekleştirilmek istenmiştir. Bu raporda üzerinde durulan hususların Saçaklızâde'nin tespitleri ile örtüştüğü görülmektedir.

Medrese eğitimine yönelik yapılması tasavvur edilen ıslahatta üzerinde durulan mesele, hedeflenen temel gayeye yoğunlaşmaktır. Medrese eğitiminde gaye talebenin, bir meseleden mana çıkarmak üzere elde etmesi gereken usûl ve kurallara sahip olmasıdır. Talebe buna ulaşamayınca veya bunu elde etmenin yolları tıkanınca öğretimde aksama olmaktadır. Bu türlü aksamaların önüne geçebilmek ve eğitimde istenilen seviyeye ulaşabilmek maksadıyla medrese müfredat programına yönelik müderrisler tarafından görüşülüp kararlaştırılan ders planı Tablo 25'te görülmektedir.

[145] **Takvim-i Vekâyi**, 15 Safer 1290/14 Nisan 1873, sayı 1570, s. 1-2; **Beyânülhak**, 1. Sene, adet 15, 18 Zilhicce 1326, s. 322-324.

Tablo 25: İlmiye Mensuplarının Medresede Okutulan İlimlerin Suret-i Tedrisi Hakkındaki Raporuna Göre Oluşturulan Medrese Müfredatı[146]

<table>
<tr><th rowspan="2">Sene</th><th colspan="8">Kitaplar (Dersler)</th></tr>
<tr><th>Derslerin Başında Teberrüken Okunur</th><th colspan="4">Sabah Dersleri</th><th>İkindi Dersleri</th><th colspan="2">Tatil Dersleri</th></tr>
<tr><td>1. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td>Emsile</td><td>Bina</td><td>Maksud</td><td>İzzî</td><td rowspan="3">Halebî</td><td colspan="2">Ta’lîmü'l-Müteallim</td></tr>
<tr><td>2. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td>Avâmil</td><td colspan="3">İzhar</td><td colspan="2">Hat</td></tr>
<tr><td>3. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td>İzhar</td><td colspan="3">Kâfiye</td><td colspan="2">İnşa</td></tr>
<tr><td>4. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td>Kâfiye ve İsaguci</td><td colspan="3">Kâfiye ve İsaguci</td><td rowspan="2">Mülteka</td><td rowspan="2">Ulum-ı Riyaziye</td><td>Heyet</td></tr>
<tr><td>5. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td>Kâfiye ve İsaguci</td><td colspan="3">Kâfiye ve İsaguci</td><td>Hendese</td></tr>
<tr><td>6. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td>Fenari</td><td colspan="3">Kul Ahmet</td><td rowspan="2">Muhtasar Meânî</td><td rowspan="2">İlm-i Beyân</td><td>Hesab</td></tr>
<tr><td>7. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td>Tasavvurat</td><td colspan="3">Tasdikat</td><td>Feride</td></tr>
<tr><td>8. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td>Tasavvurat</td><td colspan="3">Tasdikat</td><td rowspan="2">Mirat</td><td>Alaka</td></tr>
<tr><td>9. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td>Tasavvurat</td><td colspan="3">Tasdikat</td><td rowspan="2">İlm-i Münazara</td><td>Hüseyniye</td></tr>
<tr><td>10. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td colspan="4">Şerh-i Akâid</td><td rowspan="2">Mutavvel</td><td>Velediye</td></tr>
<tr><td>11. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td colspan="4">Şerh-i Akâid</td><td>İlm-i Vaz'</td><td>Vaz'iye</td></tr>
<tr><td>12. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td colspan="4">Şerh-i Akâid</td><td rowspan="4">Tavzih</td><td rowspan="2">Fıkıh</td><td>Dürr-ü Muhtar</td></tr>
<tr><td>13. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td colspan="4">Kadı Mir</td><td>Dürer</td></tr>
<tr><td>14. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td colspan="2">Kadı Mir</td><td colspan="2">Celal</td><td colspan="2">İlm-i Tefsir</td></tr>
<tr><td>15. Sene</td><td>Şifa-i Şerif</td><td colspan="4">Celal[147]</td><td colspan="2">İlm-i Hadis</td></tr>
</table>

Müderrisler tarafından “tesviye” edilen bu ders programında ulûm-ı riyaziye kapsamına giren derslerin “tatil dersleri” arasında sayılması, bir anlamda bu ilimlerin öğreniminin talebenin inisiyatifine bırakılması şeklinde okunabilir. Zira müderrisler tarafından hazırlanan raporun sekizinci maddesinde talebe-i ulûmun tatil günlerinde “sermaye-i kemâl olan ömürlerini ziyan etmemeleri” ve bahsi geçen dersleri okumaları tenbih edilmektedir. Öğrencilerin bu tenbihi çok fazla dikkate almadıkları, Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) gibi ulemânın medrese eğitimindeki “tatil dersleri”nin öğrenciler tarafından ihmal edildiği yönündeki eleştirilerinde kendini göstermektedir. Paşa tatil derslerinde öğrencilerin okumaları gereken bir takım ilimleri öğrenmeyi terk ettiğinden bahsetmektedir. O da tıpkı Saçaklızâde gibi medreselerin öğretimin usûl ve düzeninin (usûl-i talim ü teşkili) bozulduğunu, o

[146] **Takvim-i Vekâyi**, 15 Safer 1290/14 Nisan 1873, sayı 1570, s. 1-2; **Beyânülhak**, 1. Sene, adet 15, 18 Zilhicce 1326/11 Ocak 1909, s. 322-324.

[147] Altıncı Maddede: “Onuncu sene bade’l-îdi’l-fıtr Şerh-i Akâid’e bed’ olunub üç senede yani on ikinci senenin Cemâziyelâhire’si gâyetinde ikmâl olunacaktır. Ve on üçüncü sene bade’l-îdi’l-fıtr Kadı Mir’e bed’ ve bir buçuk senede tekmil olunup bade, Celâl’e şurû’ olunacaktır.” şeklinde belirtilmekle birlikte Celâl’in ne kadar zamanda bitireleceğinden bahsedilmemektedir. Biz bu kitabı Kadı Mir’e kıyas ederek bir süre verdiğimizde toplam eğitim süresi on beş sene olarak çıkmaktadır.

zamana kadar tatil gecelerinde yapılan "encümen-i musâhabelerde" ilmî meselelerden başka bir şey konuşulmazken, sonraları âmiyâne sohbetlerin yapıldığını ve ilmî meselelerin gündemlerinde olmadığını söylemektedir. Ayrıca Paşa kendisinin, medreselerin tatil günlerinde cüz'iyyâta dair risaleler, eski usûle göre hesap, cebir, hendese, hey'et ve sâir fünûn-ı hikmete dair kitaplar okuduğunu, bahsi geçen zamandan sonra ise medreselerde bu tür derslerin unutulup terkedildiğini söylemektedir.[148]

Öğretim süresinin sınırlarını hem ders bazında hem de genel anlamda çizen ve derslerde kullanılacak kitapları ana metinlerden seçen bu program XIX. yüzyılın sonlarına kadar uygulanmış olmalıdır. Zira es-Seyyid Mehmet Neş'et Efendi 25 Teşrinievvel 1306/6 Kasım 1890 tarihinde medrese düzeni ve taleb-i ulûmun durumu hakkında sunmuş olduğu arizasında bir takım tekliflerde bulunmaktadır. Bunlardan birinde "yirmi iki sene evvel Cemiyet-i İlmiye tarafından tanzim kılınan programların vakt-i hâl ve zamana yarar surette tadil ve ıslah"[149] edilmesi istenmektedir. Bu önerideki ıslahı istenen programın Tablo 25'te verilen dersler olması muhtemeldir. Bu öneriden anlaşıldığı kadarıyla o dönemlerde uygulamaya koyulan mezkûr programın yeniden düzenlenmesi üzerinde durulmaktadır.

Medreselerin ıslahına yönelik düşüncelerin birinci dönemi kabul ettiğimiz zaman diliminde ıslahtan maksadın, esas olarak "usûl-i tedris ve talim"in yeniden düzenlenmesine yönelik olduğu görülmektedir. Ayrıca medrese tahsilinde okunması gereken asıl metinlerin ihmal edildiği ve bunların yerine haşiye ve şerhlerinin getirildiği de eleştirilmektedir. Bu dönemdeki fikirlerde yeni açılan eğitim kurumlarından, onların müfredat programlarından ve öğretim yöntemlerinden bahsedilmemektedir. Dolayısıyla XIX. yüzyıl boyunca kurulan yeni eğitim kurumlarının doğrudan bir tesirinin olmadığı görülmektedir. Bu konu daha çok bir sonraki dönemde gündeme gelmektedir.

[148] Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, Yayınlayan: Prof. Dr. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967, s. 6-7.
[149] **Y. PRK. MŞ.** 3/6.1. 25 Teşrinievvel 1306/6 Kasım 1890.

3.2.2. Medreselerin Islahına Yönelik Düşünceler: İkinci Dönem (1286/1869-1328/1910)

Medreselerin ıslahına yönelik düşüncelerin ikinci dönemi kabul edilebilecek zaman diliminin sınırlarını Ali Suâvi'nin "Maârif-i Umûmiyye"[150] başlıklı yazısının yayımlandığı 1286/1869 tarihi ile medrese ıslahının resmî bir şekil aldığı 1328/1910 tarihine kadar götürmek mümkündür. Çünkü bu dönemde eğitim anlayışına uygun olarak açılan mekteplerin sayıları artmış ve maârif sistemi nizamnâme ile düzene girmiştir.

Bu dönemde medrese eğitim sistemine yönelik, gerek müderris ve talebe-i ulûm gibi medrese çevresinden gerekse devlet adamı veya düşünür gibi çevrelerden önemli tespit ve önerilerde bulunulmaktadır. Yeni eğitim anlayışı çerçevesinde gelişen maârif sisteminin semerelerinin görüldüğü bu dönemin tespitlerimize göre üç önemli özelliği bulunmaktadır. Birincisi yeni eğitim kurumlarındaki idarî ve eğitim organizasyonunun medreseye uygulanmasının istenmesidir. Örneğin Ali Suâvi, müderrislerin niteliklerinin ve onlar tarafından verilen eğitimin teftiş edilmemesini bir eksiklik olarak görmektedir.[151] Bu tür tespitlerin ardından Ali Suâvi bir dizi teklifte bulunmaktadır. Bâb-ı Meşîhat'in medreseleri birbirine mahreç olacak şekilde muhtelif derecelere ayırması gerektiği üzerinde durmaktadır. Kademelere ayrılacak olan medreselerin birinci derecesinde Türkçe okutulmasını ve şeriatın türlü meseleleriyle alakası bulunması hasebiyle hendese, coğrafya, heyet-i kadime ve cedîde, tarih gibi faydalı derslerin müfredata alınmasını tavsiye etmektedir. İkinci derece medreselerde Arapçanın yanında Farsçanın da bulunmasını gerekli görmektedir. İlmiyenin orta dereceli memurlarına gerekli olan ulûm burada okutulmalıdır. Ali Suâvi'nin bir nevi ihtisaslaşma olarak gördüğü üçüncü derecedeki medreselerde, devlet kanunlarının fıkha tatbiki ve ilm-i kelâm yani ulûm-ı hikemiyenin tetkiki yapılmalıdır. Bunların yapılması Avrupa'dan alınan ilimlerin ortaya çıkaracağı zararları bertaraf etmek için önemlidir. Bâb-ı Meşîhat'te tercüme ve telif meclisi oluşturulmalı ve gerekli kitapları tercüme ettirip üzerine açıklama

[150] Ali Suâvi, "Maârif-i Umûmiyye", **Ulûm Gazetesi**, 5 Recep 1286/11 Ekim 1869, aded 7, s. 390-415.
[151] Ali Suâvi, "Maârif-i Umûmiyye", s. 396.

eklenmesi gerekenlerin de incelemesi yapılmalıdır. Bâb-ı Meşîhat, tarik-i ilmiye için bir matbaa açıp medrese müfredatındaki kitapları basmalıdır. Ayrıca "mahsus-ı müellifin kalemi" oluşturularak belirli vakitlerde çıkarılmak üzere "Mükemmel Ulemâ Gezetesi" oluşturulmalıdır.[152]

Önemli devlet adamlarından Safvet Paşa da II. Abdülhamid Han'a (1876-1909) sunduğu arizasında[153] mevcut medreselerin büyük camiler etrafında toplanmasını ve mekteplerdekine benzer şekilde talebenin üzerinde okuyup yazacağı sıraların yapılmasını önermektedir. Cami dersleri hâricindeki ulûm ve fünûn için müstakil muallimlerin tayin edilmesi gerektiğini de eklemektedir.[154]

Medreselerdeki mevcut düzen konusunda öğrenciler de görüşlerini bu dönemde bildirmektedirler. Şehzâde, Fatih ve Süleymaniye gibi büyük medreselerde tahsil-i ulûm gören doksan iki ilim talebesi konuyla ilgili tesbit ve isteklerini hem Şeyhülislâm'a hem de Padişah'a bildirmektedirler.[155] 1 Cemaziyelevvel 1306/3 Ocak 1889 tarihli belgede talebe-i ulûmun üzerinde durduğu en önemli mesele, tedris süresinin fazlalığı ve bu zamanın uzunluğuna rağmen Arapçanın ancak bir kısmının tamamlandığı noktasındadır. Buradan hareketle medreselerin idarî yönden ve tedrisat bakımından yeniden düzenlenmesini talep etmektedirler.

Bu dönemde medrese eğitim sisteminin içindeki kişiler de münferit olarak eleştirilerde bulunmaktadırlar. Bunlar arasında Müderris Mehmet Neş'et Efendi arizasında[156] medrese öğrencilerinin her sene tıpkı "mekâtib-i resmiye ve âliye"de olduğu gibi imtihan edilmelerini teklif etmektedir. Benzer şekilde dört müderris efendinin Zilhicce 1315/Mayıs 1898'de sunduğu arizada da vilayet merkezlerindeki maârif idarelerinin vazifesi gibi ders vekâletinin işlev görmesi teklif edilmektedir.

[152] Ali Suâvi, "Maârif-i Umûmiyye", s. 414-415.
[153] Çetin, "Medreselerin Islahına Dâir Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arizası", s. 16-18.
[154] Çetin, "Medreselerin Islahına Dâir Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arizası", s. 17-18. Her müderrisin belirli bir alanda ders vermesi gerektiğini ileri süren bir öneri için bkz. Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, "Mütâlaa-i Mahsusa: Islâh-ı Tedris Hakkında", Beyânülhak, sene 1, aded 13, 4 Zilhicce 1326/15 Kânunuevvel 1324/28 Aralık 1908, s. 274-276.
[155] Talebe-i Ulûmun sunduğu ariza için bkz. **Y. PRK. MŞ.** 2/41.2. 1 Cemaziyelevvel 1306/3 Ocak 1889.
[156] **Y. PRK. MŞ.** 3/6.1. 25 Teşrinievvel 1306/6 Kasım 1890.

Medrese talebelerinin imtihanlarının muntazaman yapılması üzerinde durulmaktadır.[157]

Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, 1314/1897'de kaleme aldığı ve Medreselerin Islahı[158] ismini verdiği kitabında medreselerin teftiş edilmesi; bu noktada vilayet müftülerine teftiş hakkı, mülkiye memurlarına da şikâyet hakkı verilmesi; ders vekillerinin "mütefennin zatlardan" atanması gerektiğini bildirmektedir. Medrese öğrencilerinin bütün derslerden imtihan edilmelerini ve üç sene sınıfı geçemeyenlerin okuldan çıkarılmalarını söylemektedir.[159]

Bahsini ettiğimiz dönemin ikinci özelliği ise medrese müfredatının, tarih, coğrafya, fizik, kimya gibi o dönemdeki okulların programında bulunan yeni bilgi alanları ile güçlendirilmesi fikridir. Ali Suavi medrese müfredatında ulûm-ı riyaziye ve hikemiyenin zamana göre eksik olduğunu belirtmiştir.[160]

Safvet Paşa (1815-1883), müfredat konusunda Arap dili ve edebiyatının eğitim ve öğretiminin istenilen şekilde olmaması hasebiyle düzeltilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu noktada medrese eğitiminin yeniden düzenlenmesi için iki yol önermektedir. Bunlardan ilkinde hâlihazırdaki mevcut yöntemlerle "talim-i lisan ve tedris-i ulûm"dan sonra hesab, cebir, hikmet-i tabiiyye, heyet-i cedîde, coğrafya ile birlikte ilm-i hukuk, Arapça ve Türkçe inşâ ve kitâbetin tahsil ettirilmesini önermektedir. Safvet Paşa'nın diğer önerisi ise mevcut medrese müfredatındaki alt derslerin (âlet ilimleri kastedilmiş olmalı) kısaltılarak burada okunan bazı eserlerden vaz geçilmesi ve bunların yerine zikredilen yeni derslerin programa eklenmesi şeklindedir.[161]

İkinci özellik üzerinde ayrıntılı ve somut öneriler getirilerek yeni bir medrese müfredat taslağı oluşturulmuştur. Bu çerçevede Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, medreselerin ıslahında öncelikle usûl-i tedrisin düzenlenerek yeniden bir program

[157] Dört Müderrisin Sunduğu Ariza için bkz. **Y. EE.** 81/44.2.1. Zilhicce 1315/Mayıs 1898
[158] Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, **Medreselerin Islâhı**, tarih yok, basım yeri yok. [Kitabın sonunda 26 Şaban 1314/30 Ocak 1897 tarihi bulunmaktadır. Muhtemeldir ki kitabın basım tarihi de buna yakın bir zamanda gerçekleşmiştir.]
[159] Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, **Medreselerin Islâhı**, s. 24. Bu dönemdeki benzer tespitler için bkz. Müntesibin-i İlmiyeden Bir Zât, "Islâh-ı Medâris", **Beyânülhak**, sene 1, aded 12, 27 Zilkade 1326/8 Kânunuevvel 1324, 21 Aralık 1908, s. 250-251.
[160] Ali Suâvi, "Maârif-i Umûmiyye", s. 396.
[161] Çetin, "Medreselerin Islahına Dâir Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arizası", s. 17-18.

yapılması gerektiğini belirtmektedir. Buna göre bir talebe senede on ay ders görerek bütün dersleri on senede bitirecektir. Dersler tabloda görüldüğü şekilde tasarlanmaktadır.

Tablo 26: Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin'in Medrese Programı[162]

<table>
<tr><th>Sene</th><th colspan="2">Sabah Dersleri</th><th>İkindi Dersleri</th><th>Tatil Dersleri (Salı ve Cuma)</th></tr>
<tr><td rowspan="4">1. Sene</td><td rowspan="4">Sarf</td><td>Emsile</td><td rowspan="4">Kavâid-i Türkî (Sarf-ı Osmanî)</td><td>Nahiv: Avâmil</td></tr>
<tr><td>Bina</td><td rowspan="3">Hesab: A'mâl-i Erbaa Risalesi</td></tr>
<tr><td>Maksut</td></tr>
<tr><td>İzzî</td></tr>
<tr><td>2. Sene</td><td colspan="2">Izhar: Keşfü'l-Esrar Şerhi ile beraber</td><td>Fıkıh: Halebî Kitabı</td><td>Coğrafya</td></tr>
<tr><td>3. Sene</td><td colspan="2">Nahiv: Muğni'l-lebib</td><td rowspan="2">Fıkıh: Tenviru'l-Ebsâr ve şerhi Dürrü'l-Muhtar ile haşiyesi Reddü'l-Muhtar</td><td>Hesab-ı Cedîd: Tenâsüb ve Faiz Bahisleri</td></tr>
<tr><td>4. Sene</td><td colspan="2">Nahiv: Muğni'l-lebib</td><td>Hesab-ı Cedîd: Cebr-i âdi</td></tr>
<tr><td>5. Sene</td><td colspan="2">Mantık: Şemsiyye şerhi yalnız Kutub</td><td>Meâni-i Muhtasar</td><td>Hendese-i Cedîde</td></tr>
<tr><td>6. Sene</td><td colspan="2">Hikmet-i Tabiiyye-i Cedîde</td><td>Kimya</td><td rowspan="2">(Bu senelere ait tatil derslerinden bahsedilmemektedir.)</td></tr>
<tr><td>7. Sene</td><td colspan="2">Hikmet-i Tabiiyye-i Cedîde</td><td>Kimya</td></tr>
<tr><td>8. Sene</td><td colspan="2">İlm-i Kelâm:[163] Şerh-i Mevâkıf</td><td>İlm-i Usûl: Telvih veya Mir'ât Haşiyesi Tarsusi ile beraber</td><td>Tarih-i Umumî (Murad Bey'in)</td></tr>
<tr><td>9. Sene</td><td colspan="2">İlm-i Kelâm: Şerh-i Mevâkıf</td><td>İlm-i Usûl: Telvih veya Mir'ât Haşiyesi Tarsusi ile beraber</td><td>Kozmografya (Yeni İlm-i Heyet: Mustafa Reşid Bey'in)</td></tr>
<tr><td>10. Sene</td><td colspan="2">İlm-i Kelâm: Şerh-i Mevâkıf</td><td>İlm-i Usûl: Telvih veya Mir'ât Haşiyesi Tarsusi ile beraber</td><td>İlm-i Tefsir: Kadı Beyzavi</td></tr>
</table>

Bu programın Heyet-i İlmiye'nin hazırlamış olduğu programdan[164] birisi dersler açısından diğeri de yeni okullarla bütünleşme noktasından önemli iki farkı bulunmaktadır. Dersler noktasında ilk olarak altı sene okutulan mantık dersine bu programda "kıyas yapabilmek ve mantık ıstılahlarını öğrenebilmek için" sadece bir sene ayrılmıştır.[165] Derslerdeki diğer önemli fark ise mevcut yeni mekteplerde öğretime konu olan "fünûn-ı cedîde" diye tabir edilen derslerin müfredata alınmasıdır. Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin yeni ilimleri herhangi bir sorguya tabi tutmadan kabul etmektedir.

Dönemin üçüncü özelliği ise eğitim organizasyonu ve müfredatı düzenlenecek olan medresede tahsil görenlere mezuniyet sonrası sunulacak iş

[162] Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, **Medreselerin Islâhı**, s. 15-18.
[163] İlm-i Kelâm ile İlm-i Usûl'ün şeriat-ı İslâmiye'nin hakâyık ve hikemiyâtından bahsettiği ifade edilmektedir. bkz. Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, **Medreselerin Islâhı**, s. 17.
[164] Bkz. Tablo 25.
[165] Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, **Medreselerin Islâhı**, s. 17.

sahalarının diğer yeni okullarla aynı olmasıdır. Safvet Paşa tahsil-i ulûm eden talebenin hepsinin "hizmet-i kazâ ve niyabet; nizamiye mahkemelerinde azalık ve başkanlık; rüşdiye, idâdî ve sultanîlerde muallimlik; kaymakam ve mutasarrıflık" gibi memuriyetlerde istihdama hak kazanacaklarını söylemektedir. Bu vesile ile talebe-i ulûmun geçim olanakları artmış ve gelecekleri teminat altına alınmış olacaktır. Devlet de bu durumdan her zaman göreve hazır birçok memur kazanacaktır.[166]

Safvet Paşa'nın mevcut medreselerin ıslahına yönelik teklifleri ile bu kurumları yeni eğitim müesseseleriyle bütünleşmiş/uyumlu hale getirmeye çalıştığı görülmektedir. Aynı zamanda dönemin devlet yönetim anlayışı çerçevesinde ihtiyaç duyulan memurlarda olması gereken bilgi seviyesine göre medrese müfredatı yenilenmek istenmiştir. Öğretmenlik, kadılık, kaymakamlık, mutasarrıflık gibi vazifelere göre düzenlenmesi tasavvur edilen yeni medrese müfredatı çerçevesinde yetişen bir talebe, Dârulmuallmîn, Mekteb-i Mülkiye veya Mekteb-i Hukuk gibi okullardan mezun olan kişilerin elde ettiği haklara da sahip olacaktır. Buradaki gibi müderris Mehmet Neş'et Efendi de arizasında medrese tahsilini tamamlayanların gidebilecekleri iş alanlarını sayarak bir talebe-i ulûmun belirlenen mesleklere girebilecek şekilde medrese sisteminin düzenlenerek ıslah edilmesinin ve buna yönelik bir nizamnâme çıkarılmasının gerektiği belirtilmektedir.[167]

Medreselerin yeni okullarla bütünleşme noktasında Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin de hazırlamış olduğu programın seviye bakımından Mekâtib-i İdâdiye'ye denk geleceğini ve buna göre icâzet alan talebe-i ulûmun Mekâtib-i Âliye'ye imtihansız girebileceğini söylemektedir. Bu şekilde mezun olan doktor, kaymakam veya mahkeme reisinin "mükemmel" olacağını ileri sürmektedir.[168] Geliştirdiği medrese programı ile o, yüksek seviyeli okullara direk geçileceğini ifade ederek bir nevi medrese ile yeni mektepleri bütünleştirmek istemektedir.

Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, önerdiği medrese programından icâzetnâme alanların gideceği meslek sahalarını da belirlemiştir. Buna göre icâzetnâme alanlar

[166] Çetin, "Medreselerin Islahına Dâir Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arizası", s. 17-18.
[167] **Y. PRK. MŞ.** 3/6.1. 25 Teşrinievvel 1306/6 Kasım 1890.
[168] Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, **Medreselerin Islâhı**, s. 19.

müsabaka imtihanları ile ülkenin her yerindeki medrese muallimliğine, imtihanda düşük derece elde edenler ibtidâî muallimliklerine, nahiye niyabetine, nahiye müdürlüğüne, kalem kitâbetlerine, alay müftülüğüne, tekke şeyhliklerine ve küçük kaza niyabetine geçebilmelidirler.[169]

Medrese eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesine yönelik düşüncelerin ikinci döneminde medresenin ıslahı hakkında ileri sürülen fikirlerin, XIX. yüzyıl boyunca kurulan yeni eğitim kurumlarının müfredat programı, idarî organizasyonu, teftiş uygulaması ve sınıf düzeni gibi yönlerinden etkilendiği görülmektedir. Bir anlamda yeni okullar, medrese eğitim sistemi için örnek kabul edilmektedir. Ayrıca köklü bir sistem değişikliği sunmak yerine mevcut müfredatın düzenlenerek mekteplerdeki "fünûn-ı cedîde" kapsamındaki derslerin ilavesi gündeme gelmektedir. Bunun yanında o günkü maârif sistemi ile medrese eğitim sisteminin bütünleşmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Medrese tahsilini tamamlayanların gidebileceği iş sahalarının belirlenmesi de bu dönemin öne çıkan özelliklerindendir.

3.2.3. Medrese Eğitim Sisteminde Yeni Arayışlar

Medreselerin ıslahına yönelik düşünceler özellikle II. Meşrutiyet'ten (24 Cemaziyelahir 1326/24 Temmuz 1908) sonra yoğun bir şekilde konuşulmakta ve tartışılmaktadır.[170] Konu üzerinde yapılan tartışmalar neticesinde, öncekinden farklı olarak müfredat düzenlemesi yapmak yerine yeni medrese önerilerinin oluşmaya başladığı görülmektedir. 1900'de açılan Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin Hukuk, Edebiyat ve Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubelerinin kesintisiz eğitimlerine devam etmesinin önemli bir tecrübe birikimi oluşturduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Öne sürülen tekliflerde ve yapılan tanımlamalarda bunun izlerini görmek mümkündür.

Medreselerin ıslahı hususunda görüşlerin yoğunlaştığı II. Meşrutiyet döneminde medrese sistemi üzerinde somut öneriler ortaya çıkmaktadır. Örneğin ismi belirsiz bir kişi medreselerin derslere (fünûna) göre yani Sarf Medresesi, Nahiv

[169] Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, **Medreselerin Islâhı**, s. 20.
[170] Bu dönemde konu ile ilgili fikir öne sürenler yazılarını gazetelere de göndermektedirler. Beyânülhak gazetesi, medreselerin ıslahı konusunda kendilerine gönderilen mütâlaa ve lâyihalarından uygun olanlarını yayınlayacağını duyurmaktadır. Bkz. **Beyânülhak**, aded 12, 27 Zilkade 1326/8 Kanunuevvel 1324/21 Aralık 1908, s. 251.

Medresesi şeklinde ayrılması gerektiğini teklif etmektedir.[171] Bunların üzerine büyük bir medrese (medrese-i âliye) oluşturularak Mekteb-i Nüvvâb, Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye'nin programında olan fünûn ve kavânînin tedris edilmesi önerilmektedir. Bu öneri bir anlamda bahsi geçen okulların iş sahasının medreselerin de ilgi alanında olduğunu göstermektedir. Medrese tahsilini tamamlayan öğrencilere Mekâtib-i Âliye'ye imtihansız geçebilme hakkı verilmesi istenmektedir. Ayrıca Medrese-i Âliye'den mezun olanların devletin şer'î ve mülkî memuriyetlerine imtihansız alınmaları gerektiği ifade edilmektedir.[172]

Bu konuda fikir ileri sürenlerden Diyarbekirli Mehmed Fâik, medreselerin yetiştirmiş olduğu ulemâ, hükemâ ve müellifinin şehâdeti ile bu kurumların zamanın Dârulfünûn'u, Câmia'sı ve Sorbon'u olduğunu belirtmektedir. Ona göre on sene olması gerektiğini düşündüğü tahsil süresi idâdî, âlî ve dârulfünûn şeklinde üç kısma ayrılmalıdır. Medrese ve mektepler arasında geçişliliğin olması istenmektedir.[173]

Konu üzerinde görüş bildirenlerden Gürünlü Hilmi'nin önerdiği medrese programı mekteb-i ibtidâiye ve rüşdiye seviyesinin üzerine inşâ edilmektedir. Burada teklif edilen medrese programı iki kademeden oluşmaktadır.[174] Birinci kademe on senelik bir eğitimi kapsamaktadır. Bu kademedeki ders programında her gün ulûm-ı Arabiyeden okunan iki derse fünûn-ı cedideden bir ders eklenmektedir.[175] On senelik medrese tahsilinin âlim yetiştirecek seviyede bir eğitime kâfi olmayacağı için, bu eğitimin üzerine beş senelik bir yüksek tahsil tasavvur edilmektedir. İkinci kademe olarak ifade edebileceğimiz bu eğitim için yüksek medreseler (Medrese-i Fevkalâde) inşâ edilmesi ön görülmektedir. Önerilen bu yüksek eğitim üç şubeli olarak düşünülmektedir. Birinci kısım "Dârunnass" olarak isimlendirilen İlm-i Tefsir ve Hadis'tir. İkinci kısım "Dârulfıkıh" denilen İlm-i Fıkıh'tır. Burada fıkhın ilişkili olduğu fünûn-ı cedide de okutulacaktır. Üçüncü kısım da "Dârulkelâm" ismiyle İlm-i Kelâm'dır. Her üç kısımda da sahalarına göre yeni bilgi alanlarının müfredatta

[171] Müntesibin-i İlmiyeden Bir Zât, "Islâh-ı Medâris", s. 251.
[172] Müntesibin-i İlmiyeden Bir Zât, "Islâh-ı Medâris", s. 251.
[173] Diyarbekirli Mehmed Fâik, "Islâh-ı Medâris", Medâr, **Külliyât-ı Fâik**, 7. Cüz, 6 Recep 1327/23 Eylül 1909/10 Temmuz 1325, s. 4-8.
[174] Bayezid Dersiâmlarından Gürünlü Hilmi, "Islahat-ı Medâris Hakkında Bir Mütâlaa", **Sırat-ı Müstakim**, aded 65, 19 Zilkade 1327/19 Teşrinisani 1325/2 Aralık 1909, s. 200.
[175] Gürünlü Hilmi, "Islahat-ı Medâris Hakkında Bir Mütâlaa", s. 203, madde 40.

olması istenmektedir.[176] Gürünlü Hilmi, Medrese-i Fevkalâde'nin Dârunnass Şubesi'nin şehâdetnâmesini Dârulfünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat; Dârulfıkıh Şubesi'nin şehâdetnâmesini Mekteb-i Hukuk; Dârulkelâm Şubesi'ninkini de Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiyye şubeleri derecesine denk görmektedir.[177]

Medreselerin ıslahına yönelik elli üç maddelik bir nizamnâme hazırlayan Vildan Fâik Efendi,[178] teklifinde medreseleri beş kısma ayırmıştır: Medâris-i İbtidâiyye (4 sene), Medâris-i Sâniye (3 sene), Medâris-i Âliye-i Ûlâ (4 sene), Medâris-i Âliye-i Sâniye (3 sene), Medâris-i Kemâliyye (2 sene). Bu kısımlarda hangi derslerin okutulacağı nizamnâmede ayrıca belirlenmiştir.[179]

Konuya ilişkin Muhammed Ubeydullah medreselerin ıslahı meselesinde ulûm-ı Arabiyeyi müstakil bir şube olarak ele alması hasebiyle farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Öncelikli olarak Ubeydullah medreselerin istenildiği gibi eğitim verememesinin sebepleri arasında, Saçaklızâde'nin de değindiği husus olan usûl-i talim ve tedrisin bozulmasını görmektedir. Bunun yanında medreselerin ihtiva ettiği ulûm ile fünûnun gelişmesinde teceddüdün sağlanamamasını da bir neden olarak ileri sürmektedir.[180]

Muhammed Ubeydullah müstakil şube olarak tasavvur ettiği dört senelik Lisan-ı Arabî Şubesi'ni bitirenlere Arapça şehâdetnâmesi verilmesi gerektiğini belirterek eğitime devam etmek isteyenler için de medrese tahsilini altı kısma ayırmaktadır. Bu kısımlar şunlardır: Üdebâ, Fukahâ, Muhaddisîn, Müfessirîn,

---

[176] Gürünlü Hilmi, "Islahat-ı Medâris Hakkında Bir Mütâlaa", s. 203, madde 40-42. Yüksek seviyeli bu medresede tatil olan Salı gününde beş sene boyunca şu dersler okunacaktır: Elsine-i Ecnebiye ve Kavaidi, Kitâbet-i Türkiye ile Edebiyat-ı Türkiye ve Ahlâk. Bkz. Gürünlü Hilmi, "Islahat-ı Medâris Hakkında Bir Mütâlaa", s. 203-204, madde 44.

[177] Gürünlü Hilmi, "Islahat-ı Medâris Hakkında Bir Mütâlaa", s. 204, madde 48-51.

[178] Arzu Güldöşüren, "Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi", **DÎVÂN İlmî Araştırmalar**, C. XVI, sayı 31, 2011/2, s. 215-219. Güldöşüren bu makalede Vildan Fâik Efendi'nin hazırladığı nizamnâmenin 1914'te çıkarılan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile büyük oranda benzeştiğini karşılaştırma yaparak ileri sürmektedir. 25 Zilkade 1327/25 Teşrinisâni 1325/8 Aralık 1909 tarihli, Vildan Fâik, "Islâh-ı Medâris Hakkında Nizamnâme", Medrese Hatıraları, t.y., y.y. Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde 11975/YZ0239 demirbaş numarasında kayıtlı olan bu yazma nizamnâmeye (Çevrimiçi) http://katalog.marmara.edu.tr/yordambt/sorgu.php?dIstekTuru=sURL&aDemirbas=11975/YZ0239&aURL=/Volumes/Disk2/pdf/YZ0239.pdf&aURLYeri=KatalogHttp adresinden 10.12.2016 tarihinde ulaşıldı.

[179] Arzu Güldöşüren, "Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi", s. 215-216.

[180] Muhammed Ubeydullah, **Islâh-ı Medâris-i Kadime**, İstanbul, Matbaa-i Hayriyye, 1328, s. 12.

Mütekellimîn ve Müverrihîn. Arapça şehâdetnâmesi alanlar bu kısımlardan istediklerinde bir müddet daha eğitim gördükten sonra icâzet elde edebileceklerdir.[181] Medreseyi farklı ilimlerin bir arada okutulduğu "dârulfünûn"a benzeten Muhammed Ubeydullah'ın, önerdiği modeldeki altı şube ile birlikte Lisan-ı Arabî Şubesi, medresede okutulan temel ilimlerin müstakil bölümler haline getirilmiş şeklidir. Bu yaklaşım, XIX. yüzyıl boyunca yeni oluşan yüksek eğitim anlayışının izlerini taşımaktadır. Bu dönem boyunca yüksek eğitimin belirli bir alanda uzmanlaşmayı sağlama üzerine kurulduğu gözlenmektedir.

Medreselerin ıslahı konusunda Ahmet Zâid, dönemin en çok konuşulan iki konusunun "ıslâh-ı medâris ile tamim-i maârif"in yani medrese ile mektebin, birbirinden bağımsız olmadığını ifade etmektedir. Bu önemli bir tespittir. Zira birinci bölümde görüldüğü üzere Cumhuriyet sonrası eğitim tarihçileri mektep ile medrese arasında bir çatışma olduğu tezinden hareket etmektedirler. O dönemin düşünürlerinin nazarında iki kurum arasında bir çatışmanın olmadığı görülmektedir.[182] Ahmet Zâid'in öne sürdüğü medrese sistemi mekteplerde olduğu gibi dört devreli düşünülmektedir. İlk devre ibtidaî; ikinci devre rüşdî; üçüncü devre idâdî; dördüncü devre âlî'dir ki bu son devre Dârulfünûn'a karşılık gelmektedir. İlk devrede ulûm-ı Arabiye ve şer'iyyenin muhtasar metinleri ile Dârulmuallimîn-i İbtidâî'nin en önemli dersleri uygulamalı bir şekilde okutulmalıdır. İkinci devrede ulûm-ı Arabiye ve şer'iyyenin mufassal metinleriyle Dârulmuallimîn-i Rüşdiye'nin en önemli dersleri yine uygulamalı bir şekilde yer almalıdır. Üçüncü devrede ise ulûm-ı Arabiye ve şer'iyyenin şerhleri ve Dârulmuallimîn-i Âlî'nin en önemli dersleri teorik ve pratik olarak tedris edilmelidir.[183] Dört senelik eğitimin öngörüldüğü dördüncü devre karşılığında olan Dârulfünûn'da ise zamanın şartlarına göre çeşitli bölümler açılarak, her şubede ulûm-ı şer'iyye ile fünûn-ı akliyenin hakikatleri ve incelikleri teorik bir şekilde okutulmalıdır. Buradan farklı mesleklerde ihtisas sahibi kişiler yetiştirilmelidir.[184]

[181] Ubeydullah, **Islâh-ı Medâris-i Kadime**, s. 22-23.
[182] Ahmed Zâid, "Islâh-ı Medâris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", **Sırat-ı Müstakim**, aded 128, 3 Şubat 1326/16 Safer 1329/16 Şubat 1911, s. 390.
[183] Ahmed Zâid, "Islâh-ı Medâris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", s. 390-391.
[184] Ahmed Zâid, "Islâh-ı Medâris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", s. 390-391.

Medreselerin eğitim öğretim düzeninin ıslahı hususunda ayrıntılı program hazırlayanlardan Şevketî medreselerin, zamanında ulûm-ı şer'iyye, Arabiye ve akliye gibi geçerli olan fünûnun öğrenimi ve yaygınlaştırılması için kurulmuş olan birer "dârulfünûn" olduğunu belirtmektedir.[185] Medreselerin ıslahı meselesinde tutulacak yolun eski hale dönmek yerine mevcut olan durumun maksada elverişli hale getirilmesi şeklinde olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Medreselerin ıslahında bu kurumların esasen bir dârulfünûn oldukları dikkate alınmaktadır. Bu noktadan hareketle o zamana kadar medreselerde tedris edilen ulûm-ı şer'iyye, lisaniye ve makulatın diğer milletlerdeki seviyesinde geliştirilmesi ve talebe-i ulûmun zihnen ve bedenen terbiyesini temin edecek yolların araştırılması gerekmektedir.[186]

Şevketî, medresede okutulan derslerin yeniden planlanması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ona göre dersler, ulûm ve fünûnun gelişmesi, o günün bilgi seviyesine yükselmesi ve öğretim usûlünün sağlıklı bir düzene kavuşması için 'Dürûs-ı Tâliye' ve 'Dürûs-ı Âliye' olarak önce ikiye, sonra 'Dürûs-ı Tâliye' sınıflara ve 'Dürûs-ı Âliye' de şube ve kısımlara ayrılmalıdır. Yeni düzenlenecek programa eklenen fenlerin, mevcut dersleri zayıf düşürmemesine dikkat edilmelidir. Dürûs-ı Tâliye, ulûm-ı diniye, elsine, fünûn-ı hâzıra, malumat-ı nâfia ve ameliyat-ı nâfia olmak üzere beş grupta toplanmış derslerden oluşmaktadır. Bu derslerin okutulma gerekçesi, fıtraten yatkın olunan kemâle ulaşmak, milletler arasında bir konum elde edebilmek, geleceğe sağlam bir temel hazırlamak ve içinde bulunulan zamana yabancı kalmamaktır.[187] Teklif edilen bu program, Dârulmuallimîn ve Mekteb-i İdâdî'nin ders programlarına benzemektedir.[188]

Şevketî'nin hazırlamış olduğu ıslahat programında yüksek eğitime karşılık gelen 'Dürûs-ı Âliye'de ise her ilmin tekâmülünü gerçekleştirmek için ihtisaslaşma esası üzerine okutulması lazım gelen dersler yer almaktadır. Dürûs-ı Âliye programı, Ulûm-ı Şer'iyye, Fıkıh, Hikmet ve Lisan olmak üzere dört şubeye ayrılmaktadır. Her şube de kendi içinde kısımlara ayrılmaktadır. Kısımları oluşturan derslere

[185] Hafız Eşref Efendizâde Şevketî, **Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı**, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1329, s. 2.
[186] Şevketî, **Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı**, s. 6-7.
[187] Şevketî, **Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı**, s. 21-26.
[188] Karşılaştırmak için bkz. **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1. Sene, 1316, s. 127-129 ve 191.

bakıldığında aslında müstakil olarak ilimlerin kendi içindeki dalları olduğu görülmektedir. Fıkıh ilmi, Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne dâhil edilmeyerek müstakil bir şube addolunmuştur. Ulûm-ı Hukukiye'nin fıkıh ilmini tamamladığı ve bu iki ilmin alt dallarının çokluğu sebebiyle Fıkıh Şubesi, Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nden farklılaşmaktadır. Hadis ve fıkıh kısımlarının öğretim süresi dört ile altı sene, diğerlerinde ise üç ile beş sene arasındadır.[189]

Dönemin bir alanda uzmanlaşmayı önceleyen yüksek eğitim anlayışının Dürûs-ı Âliye programına yansıdığı görülmektedir. Bu tahsil seviyesinde göz önünde bulundurulan husus, ulûm ve fünûndan birini bütün ayrıntılarıyla ihtisas düzeyinde iyice görmek ve gerçek hayata hazırlanmaktır. Bu çerçevede Dürûs-ı Âliye programı yedi mesleğe[190] ayrılmaktadır. Bunlar müfessir, muhaddis, mütekellim, vaiz, fakih, edib ve müverrihtir. Dürûs-ı Âliye kısmını bitirenler tahsil imtihanına girmekte ve neticesinde icâzetnâme verilmektedir. Bahsi geçen mesleklerden birine sahip olmak isteyenler ise salahiyet imtihanı vermeleri gerekmektedir. Salahiyet imtihanında önce, seçilen bir müderris tarafından belirlenen araştırma konusu üzerine, elde edilen ilmî salahiyeti gösterecek bir eser yazılmaktadır. Daha sonra müderris tarafından bu eser kabul edildikten sonra herkese açık bir imtihanda savunulmaktadır. Bunun neticesinde özel bir merasimle 'salahiyet icâzetnâmesi' verilmektedir.[191] Şevketî burada 'meslek' ve 'salahiyet imtihanı' ile medrese eğitim sistemine araştırma ve inceleme meselesini dâhil etmiştir. Araştırma ve inceleme meselesi bu dönemin yüksek eğitim anlayışının belirgin özelliğidir.

II. Meşrutiyet döneminde, düşünürlerin medreselerin ıslahı meselesinde ortak bir yaklaşıma doğru yöneldikleri görülmektedir. Bu yaklaşımın "teceddüd" yani kademe kademe yenilenme boyutunu aştığı ve "ihtira" yani yeni baştan oluşturma şeklinde yoğunluk kazandığı müşahede edilmektedir.[192] Medreselerin ıslahı söz

[189] Şevketî, **Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı**, s. 17-19.
[190] Burada "meslek"in tanımı, "teferruatıyla beraber ihtisas suretinde ulûm ve fünûndan birine intisab etmek" şeklinde yapılmaktadır.
[191] Şevketî, **Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı**, s. 33-37.
[192] Bu dönemde medreselerin ıslahı meselesi ve yeni medrese tasavvuru "teceddüt" ve "ihtirâ" kavramlarıyla karşılanmaktadır. Konuyla ilgili kavramları kullanan Ömer Fevzi Efendi, bu dönemde medreselerin ıslahı meselesinin genelde ihtirâ' ve teceddüt şeklinde konuşulduğunu, bu ikisinden ihtirâ' yani "medreseleri yeni baştan yapmak" yaklaşımının tatbik imkânı bulamayacağını ifade etmektedir. Bunun yerine kademe kademe yenilenmeye gidilmesini önermektedir. Bkz. Ömer Fevzi,

konusu olduğunda '"ihtira" kavramı, bir anlamda sistem değişikliği manası taşımaktadır. Yapılması tasavvur edilen bu değişiklikte, XIX. yüzyıl boyunca yeni oluşan ve önemli gelişmeler kaydeden orta ve yüksek seviyeli öğretim veren kurumların sistemlerinin dikkate alındığı görülmektedir. Önerilen farklı sistemlerdeki müşterek hususlar bu durumu teyit etmektedir. Medrese ıslahının orta öğretime karşılık gelen boyutundaki müşterek hususları, eğitimde sınıf düzenine geçilmesi, fünûn-ı cedide kapsamındaki derslerin ve bir yabancı dilin müfredata alınması, öğrencilerin derslerden imtihan edilmesi, okullarda disiplinin ve kontrolün sağlanması şeklinde özetleyebiliriz. Medrese ıslahının yüksek öğretime denk gelen seviyesindeki ortak olan noktaları ise ilimlerde bölümleşme ve uzmanlaşmaya gidilmesi, Batılı bir dilin öğretimi, edebiyat, tarih, felsefe ve hukuk gibi alanlarda Batı'ya ait olan kısımların müfredata alınması, "tefeyyüz" yani mezuniyet sonrası iş imkânlarının belirlenmesi olarak ifade edebiliriz. Fikirlerine yer verdiğimiz kişilerde görüldüğü üzere bu tespitler somut öneriler halinde kamuoyu ile paylaşılmaktadır.

3.2.4. Medreselerin Islahında Resmî Düzenlemeler

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren medrese eğitim sistemine yönelik yapılan eleştiriler belirli bir olgunluğa ulaşmış ve konu hakkında resmî düzenleme yapılma noktasına gelinmiştir.[193] Resmî düzenlemelerdeki safhaları, bir üst kısımda bahsi geçen medrese ıslahıyla ilgili düşüncelerde belirttiğimiz aşamalara benzetebiliriz. Yani söz konusu resmî düzenlemeleri, medreselerin ıslahına yönelik düşüncelerin ikinci döneminde ve bu konudaki yeni sistem arayışlarında olduğu gibi iki aşamada ele alabiliriz. Buna göre düzenlemelerin ilk aşamasında mesele, var olanı bir düzene koyma; ikinci aşamasında ise medrese eğitimi için yeni bir sistem oluşturma şeklinde görülmüştür.

"Islâh-ı Medâris", **Beyânülhak**, sene 1, aded 15, 18 Zilhicce 1326/29 Kânunuevvel 1324/11 Ocak 1909, s. 324-325.

[193] Medreselerin ıslahı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Devrinde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1-2, 1982, s. 59-89; Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnâmeler, Islahat Hareketleri**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983, s. 133-234; Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997; Zeki Salih Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara, Akçağ, 2002.

3.2.4.1. Resmî Düzenlemelerin Birinci Aşaması (1910-1914)

İlk aşama kapsamında medreselerin ıslahına yönelik resmî çalışmalar, Encümen-i Islahat-ı İlmiye ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından bir nizamnâme haline getirilmiştir. Bu nizamnâmenin 22 Teşrinievvel 1325/4 Kasım 1909 tarihinden önce hazırlandığı anlaşılmaktadır.[194] Medrese konusundaki bu düzenlemeler, başta Meşîhat olmak üzere sırasıyla devletin üst düzey yetkililerinin görüş ve onayına sunulmuştur. Daha sonra Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ismindeki bu düzenlemelerin iradesi 3488 numara ile 16 Safer 1328/27 Şubat 1910 tarihinde çıkmıştır.[195] Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, iradenin çıkmasından on beş gün önce Fatih Tabhâne Medresesi'nde büyük bir törenle ilan edilmiştir.[196]

Kırk sekiz maddeden oluşan nizamnâmede, bu tarihe kadar yapılan eleştirilerin dikkate alındığı görülmektedir. Nizamnâmede, medreselerin yönetim tarzı; öğrencilerin devamı ve davranışları; odaların kullanımı; müderrislerin vazifeleri gibi meselelere yer verilmiştir. Medresedeki hücrelerin ne şekilde kime verileceği, boşalan hücrenin nasıl taksim edileceği, öğrencilerin devam durumuna dikkat edileceği ve gelmeyenlere ne yapılacağı gibi hususlar ayrıntılı bir şekilde yer

---

[194] Encümen-i Islahat-ı İlmiye'nin 22 Teşrinievvel 1325'ten önce Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ni Şeyhülislâmlığa gönderildiği haberi Şûra-yı Ümmet gazetesinde yer almaktadır. Bkz. Şûra-yı Ümmet, numara 193, 22 Teşrinievvel 1325/20 Şevval 1327/4 Kasım 1909, s. 15; Bu haberden yaklaşık on bir gün sonra Şeyhülislâmlık nizamnâme ile ilgili tasarıyı Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne göndermiştir. Bu konu arşiv belgelerinde şu şekilde geçmektedir: "Medâris-i İlmiye hakkında Meclis-i Mesâlih-i Talebe'den kaleme alınup Encümen-i Islahat-ı İlmiye'ce tetkikatı icra edilen nizamnâme lâyihası makam-ı vâlâ-yı Meşîhatpenâhî'nin 2 Zilkade 1327/15 Kasım 1909 tarihli ve 94 numaralı tezkiresiyle Şûra-yı Devlet'e havale buyurulmağla Tanzimat Dairesi'nde kıraat olundu…" bkz. **BOA İ. İLM.** 09/.1.5.

[195] **BOA İ. İLM.** 09/01.2. 16 Safer 1328/27 Şubat 1910. Nizamnâme için ayrıca bkz. **Beyânülhak**, sene 2, aded 64, 5 Cemâziyelâhir 1328/31 Mayıs 1326/13 Haziran 1910, s. 1285-1288 ve bu derginin 65. Sayısı, s. 1300-1303; **Düstur**, Tertib-i Sânî, Dersaâdet, Matbaa-i Osmaniye, 1330, C. II, s. 138. Nizamnâme ayrı olarak da basılmıştır. Bkz. **Medâris-i İlmiye Hakkında Meclis-i Mesâlih-i Talebeden Kaleme Alınarak Şûra-yı Devletçe de Lede't-tetkik Mevki-i İcraya Vaz'ı Hususuna Meclis-i Hass-ı Vükelâ Kararıyla Bi'l-istîzân İrade-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfet-penâhî Şeref-sudûr Buyurulan Nizamnâmedir**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1326. Bu dönemde taşradaki medreseler hakkında bir talimat nizamnâmeye ek olarak ayrıca yayınlanmıştır. Bkz. **Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ne Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1326.

[196] **Tasvîr-i Efkâr**, 2 Safer 1328/31 Kanunisani 1325/13 Şubat 1910, numara 254, s. 2, sütun 1-2. Törende yapılan ders ve okunan nutuklarla ilgili bkz. **Sırat-ı Müstakim**, adet 76, 7 Safer 1328/18 Şubat 1910, C. III, s. 377-382. Medreselerin II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki resmî düzenlemeleri için bkz. Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islah Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları)", **Diyanet İlmî Dergi**, C. XXXIV, sayı 2, Nisan-Mayıs-Haziran 1998, s. 43-52.

almıştır. Bahsi geçen konuların nizamnâmede ağırlıklı olarak yer alması, bu dönemde medrese eğitim sistemindeki aksaklıklar üzerine yoğunlaşıldığını göstermektedir. Ayrıca nizamnâmede "teâmül" vurgusu dikkat çekmektedir. Bunun anlamı medreseler konusunda nizamnâme hazırlanırken yeni bir sistem ortaya koymak yerine, mevcut olan sistemi belirli kurallar çerçevesinde yeniden düzenlemek olmalıdır.

Medreselerin ıslahı konusunda fikir beyan edenlerin üzerinde durduğu mühim konuların başındaki tahsil süresinin dokuz ay olması önerisi[197] ile talebe-i ulûmun gördükleri derslerden imtihan edilmesi meselesi[198] nizamnâmede karara bağlanmıştır. Tedrise konu olan derslerin düzenlenmesine yönelik eleştirilerin ve tekliflerin de nizamnâmede dikkate alındığı görülmektedir. Saçaklızâde'nin, tahsilde şerh ve haşiyelerin asıl metinlerin yerine geçtiği yönündeki tenkidi dikkate alınmıştır. Sonrakiler tarafından yapılan "fünûn-ı hazıra ve cedîdenin" müfredata konulması teklifi nizamnâmenin otuzuncu maddesinde değerlendirilmiştir.[199] Bu kapsamda Tablo 27'de görülen on iki senelik medrese ders programına nizamnâmede yer verilmiştir.

Tablo 27'de ders dağılımına bakıldığında mevcut medrese müfredatında okutulan kitapların ve derslerin arasına, konu ile ilgili eleştirilerde programa alınması hususunda ısrarla üzerinde durulan fünûn-ı cedîdenin yerleştirildiği görülmektedir. Programa dâhil edilen fünûn-ı cedîde kapsamındaki derslerin öğlen vakitlerinde verilmesi ve bu dersler için ayrı dershânelerin teşkil edilmesi nizamnâmede yer almaktadır. Diğer derslerin öğrenimi ise önceden olduğu gibi sabah ile akşam vakitlerinde ve camilerde yapılmaktadır.[200] Tablonun bu şekilde oluşturulması, medreselerin ıslahına yönelik düşüncelerin ikinci döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte on iki senenlik bu programın orta veya yüksek kademe şeklinde ayrılmadığı görülmektedir.

---

[197] Ahmed Zâid, "Islâh-ı Medâris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", s. 390-391.
[198] **Y. PRK. MŞ.** 3/6.1.
[199] 30. Madde: Medâriste öteden beri tedris olunmakta bulunan derslere zam ve ilavesi lazım gelen fünûn ile terk ve tebdili iktiza eden şurûh ve havâşînin yerlerine ahsar ve enfa' olan âsârın vaz' ve kabulü. Ve ilave olunan fünûnun tahminen beş sene zarfında ale't-tedric rahle-i tedris ve talime vaz'ı mukarrerdir.
[200] Bkz. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, 31. madde.

Tablo 27: 1328/1910'da Çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ne Göre Medreselerin Müfredatı[201]

1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene	7. Sene	8. Sene	9. Sene	10. Sene	11.[202] ve 12. Sene
İlm-i Sarf	İlm-i Nahiv	Nahiv	Nahiv	Fenârî	İlm-i Mantık[203]	Kutub[204]	Şerh-i Akâid-i Nesefî[205]	Hikmet-i Sa'diye	Celal Mea Gelenbevî	Hidâye
Emsile-Bina-Maksûd	Avâmil	Muğni'l-Lebîb[206]	Şâfiye	Meânî-i Muhtasar	Meânî-i Muhtasar	Şerh-i Akâid-i Nesefî	Hadis (Meşâriku'l-Envâr)	Hadis (Meşâriku'l-Envâr)	Milel Nihal	Sahih-i Buhari[207]
Nüzhetü't-Taraf fî İlmi's-Sarf (sözlük)	Izhar	Şâfiye	Mültekâ	İlmü'l-Aruz ve'l-Kavâfî	Kaside-i Bür'e[208]	Usûl-i Fıkıh[209]	Usûl-i Fıkıh	Tefsir-i Beyzâvî	Muhtasar Fasl	Tefsir-i Beyzâvî
Ta'lîmü'l-Müteallim	Fıkıh[210]	Fıkıh[211]	Alâka	İlm-i Ferâiz	Bânet Suâd[212]	Âdâb-ı Münâzara	Usûl-i Hadis	Divan-ı Hamâse	Tefsir-i Beyzâvî	
Talim-ü Kur'ân ve Tecvit	Talim-ü Kur'ân	Vaz'	İsâgûcî	Coğrafya-yı Umumî	Muallakât	Makâmât-ı Hariri	Makâmât-ı Hariri	Usûl-i Hadis	Tuhfe-i İsnâ Aşeriye[213]	
Hat ve İmlâ	Kavâidü'l-İ'rab	Hesab	Muhtasar Coğrafya	Cebir	İlmü'l-Kırâe	Hikmet-i Cedîde	Usûl-i Sak	Siyer	Izhâru'l-Hak	
Muhtasar Hesab	Şüzûru'z-Zeheb	Mebâdi-i Hendese	Hendese	Kitâbet	Hikmet	Heyet	Tarih-i İslâm	Tarih-i Umumî	Siyer	
Sarf-ı Osmanî	Farisî-i Gülistan	İnşâ	İnşâ		Cebir	Kimya	Kozmografya (Heyet)	Coğrafya-yı Umumî	Tarih-i Umumî	
Kavâid-i Fârisiye	Hesab ve İmla		Cezeri		Kitâbet-i Arabiye	Mevâlîd	Mevâlîd		Coğrafya-yı Umumî	
	Kavâid-i Osmanî				Usûl-i Tercüme					

Encümen-i Islahat-ı İlmiye ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından hazırlanan bu programı bitiren talebenin nerelerde görev yapacağı ve farklı görev alacak olanların nasıl belirleneceği meselesi, nizamnâmede her meslek alanı için farklı imtihan grupları oluşturularak çözülmektedir.[214] Örneğin müderris olmak isteyenlerin Ulûm-ı Edebiye-i Arabiye, Ulûm-ı Tabiiyye ve Riyaziye, Mantık, Fenn-i Münâzara, Kelâm, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Tefsir, Hadis, Usûl-i Hadis, Tarih-i İslâm ve

[201] **BOA İ. İLM.** 09/01.2.3. Nizamnâmede 31. Madde.
[202] 11. Sene Mufassal Tarih-i Osmanî, Tarih-i Umûmî, Mufassal Coğrafya-yı Osmanî, Coğrafya-yı Umûmî de tedris olunur.
[203] Şemsiyye, Kutub ile birlikte.
[204] Isâm'dan bir miktar.
[205] Hayalî ile birlikte.
[206] Bunun yerine Molla Cami de olur.
[207] Bunların yerine Sahih-i Müslim de olur.
[208] Kaside-i Bür'e, Şerafeddin Ebu Abdullah Muhammed b. Said Bûsîrî'nin Hz. Peygamber'e yazdığı kasidedir. Kaside-i Bürde diye de bilinir. Aşağıdaki dipnotta yer alan Ka'b b. Züheyr'e ait olan Bânet Suâd isimli kasideye de Kaside-i Bürde denilmektedir.
[209] Şerh-i Menâr ve Şerhu'l-Vecîz.
[210] Merâki'l-Felâh adlı eser okunacak.
[211] Mültekâ adlı eser okunacak.
[212] Bânet Suâd, Ebü'l-Mudarrab Mazini Ka'b b. Züheyr'in Hz. Peygambere yazdığı kasidedir. Kaside-i Bürde de denilir.
[213] Halim b. Kutbüddin Ahmed b. Ebü'l-Feyz Dihlevi'nin Tuhfe-i İsnâ Aşeriyye isimli eseri mezheplerle ilgilidir.
[214] Bkz. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, 37-42. maddeler.

Mufassal Tarih-i Osmanî derslerinden ehliyet imtihanına girmeleri gerekmektedir. Tabur imamlığını tercih edenler ise daha az sayıda dersten imtihana girmektedirler.

Nizamnâmede sayılan diğer meslek alanları Zeyl Meşâyihi, Salâtîn-i Izâm Cevâmi-i Şerifesi Cuma Vaizliği, müftülük ve alay müftülüğüdür.[215] Bu meslek alanlarına bakıldığında konu hakkında düzenleme yapanların medreseyi din hizmetleri ile ilgili alanlara çektiği görülmektedir. II. Meşrutiyet döneminden sonra medrese ıslahına yönelik eleştirilerin üzerinde durduğu önemli noktalardan birisi aslında medreselerin çekildiği bu din hizmetleri alanıyla ilgilidir. Bu eleştirilerde medreselerin mahzâ bir din eğitimi kurumu olmadığı, bilakis bu kurumların beşeriyetin ihtiyacı olan bütün ilimlerin öğreniminin yapıldığı birer "dârulfünûn" kabul edildiği vurgusu yapılmaktadır.[216]

Medreselerin ıslahına yönelik yapılan bu ilk resmî düzenlemelerin istenilen seviyede olmadığı görülmektedir. O dönemde medreselerin programlarında yapılan düzenleme girişimleri, hakikî bir ıslahattan ziyade şeklî ve yetersiz bulunmaktadır.[217] Bu düzenlemelerin talebe-i ulûmun maişetlerinde, derslerinde ve bunların usûl-i tedrisinde bir değişiklik meydana getirmediği; fen derslerinden de düzensizlik sebebiyle istifade edilemediği eleştirilmektedir. Hocalar da düzenlemelerden kendilerini ilgilendiren olumlu bir şey bulamadıkları için memnun olmamışlardır.

3.2.4.2. Resmî Düzenlemelerin İkinci Aşaması: Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi (1914-1924)

Medreselerin ıslahına yönelik eleştiri, tespit ve öneriler yoğun şekilde ilmî çevrelerde konuşulmuş; Meşîhat'in yapmış olduğu girişim de dikkate alınarak konu üzerindeki fikirler belirli bir olgunluğa ulaşmıştır. Bu kapsamda medreselerle alâkalı yeni bir düzenleme yapılmasına yönelik geniş çaplı bir hazırlık süreci başlamıştır. Konu üzerindeki ilgili çalışmalar resmî düzenlemelerin ikinci aşaması olarak değerlendirirlebilir. İkinci aşamanın özelliği, medrese eğitim sistemine yönelik ileri

[215] Bkz. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, 38. madde.
[216] Örneğin bkz. Muhammed Ubeydullah, **Islâh-ı Medâris-i Kadime**, İstanbul, Matbaa-i Hayriyye, 1328, s. 13.
[217] Kazanlı Halim Sabit, "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle", **Sırat-ı Müstakim**, aded 124, 17 Muharrem 1329/5 Kânunusani 1326/18 Ocak 1911, s. 324. Bu makale ayrı olarak da basılmıştır. Bkz. Kazanlı Halim Sabit, **Ulemâ ve Taleb-i Ulûm Efendilere: Islâh-ı Medâris Münasebetiyle**, Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1329.

sürülen fikirlerin üzerinde durduğu yeni medrese modeli oluşturma çabalarıyla benzerlik göstermesidir. Bu aşamada medrese eğitim sisteminin kademelere ayrıldığı ve ihtisaslaşmanın somut bir şekilde planlandığı anlaşılmaktadır.

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ismiyle çıkan resmî düzenlemelerin gerekçeli raporunda,[218] yeni medrese sisteminin nasıl olacağına yönelik izahatlar bulunmaktadır. İstanbul'daki kullanışlı medreselerin hepsi, daha verimli bir eğitim ve idare ortamının olacağı düşüncesiyle tek yönetim altında birleştirilmiştir. İstanbul'un hilâfet merkezi olması hasebiyle birleştirilen medreselere "Dârulhilâfet'il-Aliyye Medresesi" ismi verilmiştir.[219] Önceki tecrübelerden hareketle ulûm-ı êliye (âlet ilimleri) ve ulûm-ı âliyenin on iki senede tahsilinin mümkün olmasına binaen yeni kurulacak medreselerin eğitim süresinin de bu şekilde olması kararlaştırılmıştır. On iki senelik tahsil, hem ilimleri derecelerine göre taksim etmek hem de medreseyi yarıda bırakanların ilmî mertebelerini tayin etmek maksadıyla üç kısma ayrılmıştır. Bunlara, Tâlî Kısm-ı Evvel, Tâlî Kısm-ı Sânî ve Âlî isimleri verilerek her kısma bir müdür-i umumî tayin edilmiştir. Tâlî kısımları bitirenlere şehâdetnâme, Âlî kısımları bitirenlere de icâzetnâme verilmesi kararlaştırılmıştır. İcâzetnâme alanların müderris ünvanını haîz ve İstanbul ruûs-ı hümâyununa nâil olmaları uygun görülmüştür.[220]

Nizamnâmenin gerekçeli raporunda ilimlerde ihtisaslaşmanın önemine vurgu yapılmıştır. Önceki âlimler tarafından ihtisaslaşmanın, Dârulhadis ve Dârulkurâ gibi isimlerle açılan kurumlarda gösterildiği belirtilerek, yeni kurulacak medrese sisteminde ulûm-i şer'iyyenin şubelerinde uzmanlaşmak isteyenlere menşe olmak üzere Medresetü'l-Mütehassisîn ismiyle bir kısım açılmıştır.[221] Bahsi geçen nizamnâme yayımlanmadan yaklaşık yedi ay önce Ders Vekâleti tarafından medreselerin ıslahına esas olmak üzere "Medresetü'l-Mütehassisîn" ismiyle ayrı bir okul açılması gündeme gelmiştir.[222] Bunun için otuz bir maddelik bir nizamnâme de

---

[218] "Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 3-8.

[219] Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi hakkında bkz. Hamit Er, **Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2003.

[220] "Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", s. 4.

[221] "Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", s. 5.

[222] "Ders Vekâlet-i Celilesi'nin Mühim Bir Teşebbüsü: Medrestü'l-Mütehassisîn", **Sebîlürreşâd**, adet 286, 20 Şubat 1329/5 Mart 1914, s. 418-420.

hazırlanmıştır.[223] Burada ismi geçen okulun dört yıllık eğitim süresinin olduğu ve beş farklı şubeye ayrıldığı ifade edilmektedir. Bu şubeler şu şekilde sınıflandırılmıştır: 1- Sarf ve Nahiv, 2- Mantık ve Meânî, 3- Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh, 4- Kelâm ve Hikmet, 5- Tefsir ve Hadis. Tablo 31'de ders programı ve şubeleri görüleceği üzere Medresetü'l-Mütehasisîn burada planlandığı şekilde açılamamıştır.

Oluşturulacak olan yeni medrese sisteminde, mevcut medrese dersleri ile birlikte "fünûn-ı hâzıranın" bulunmasının gerekçesi olarak, medrese mezunlarının yapacakları vazifeleri hakkıyla yerine getirmeleri için söz konusu fenlerden "behredâr" olmaları gösterilmektedir.[224] Bu medreselerden mezun olanların ulûm-ı şer'iyye tahsil ettikleri gibi daha sonra görev yapacakları mevkide ve bulunacakları sosyal sorumluluklarından dolayı ulûm-ı şer'iyyenin yanında bir takım fünûna da ihtiyaç olması hasebiyle medrese müfredatının içine bahsi geçen dersler konulduğu bildirilmektedir. Bu dersleri verecek kişilerden "erbâb-ı vukûf ve ihtisas" olarak bahsedilmektedir.[225]

Bu esaslar çerçevesinde 10 Zilkade 1332/18 Eylül 1330/1 Ekim 1914'te yirmi dört maddelik Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi yürürlüğe girmiştir.[226] Bu nizamnâmenin yaklaşık üç yıl uygulanmasından sonra Musa Kâzım Efendi'nin Şeyhülislâm olduğu zamanda, Medâris-i ilmiyenin zamanın ihtiyaçlarına göre istenilen seviyeye ulaşması için yeni bir düzenleme daha yapılmıştır. 10 Cemaziyelahir 1335/3 Nisan 1333/3 Nisan 1917 tarihinde çıkan on altı maddelik bu düzenlemenin adı Medâris Kanunu'dur.[227] Bu kanunla birlikte taşradaki medreselerin de Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi gibi düzenleneceği belirtilmektedir. Kanunun on dördüncü maddesinde bu medreselerin idare teşkilatının, mezunların istihdamının ve

---

[223] "Ders Vekâlet-i Celilesi'nin Faaliyeti: Medresetü'l-Mütehassisîn Nizamnâmesi", **Sebîlürreşâd**, adet 287, 27 Şubat 1329/12 Mart 1914, s. 11-12.

[224] "Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", s. 3-8; **İlmiye Salnâmesi**, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 652-653.

[225] Muallim-i Muhterem Emin Beyefendi, "Tarihçe-i Tarîk-i Tedris", **İlmiye Sâlnâmesi: Osmanlı İlmiyye Teşkîlâtı ve Şeyhülislâmlar,** İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, s. 545.

[226] "Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 9-13; **İlmiye Salnâmesi**, s. 657-662; **Düstur**, Tertib-i Sânî, Dersaâdet, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 1325-1330.

[227] **Ceride-i İlmiye**, Adet 31, 3. Sene, Cemaziyelevvel 1335, s. 877-880; "Medâris Kanunu", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, Şehzâdebaşı, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1338-1340, s. 19-21; **Düstur**, Tertib-i Sânî, İstanbul, Evkâf Matbaası, C. IX, 1928, s. 598-600. Taşra medreseleriyle ilgili düzenlemenin Meşihat tarafından yapılacağı bildirilmektedir. Bkz. Beşinci madde.

kanunun ne şekilde tatbikinin ayrı bir nizamnâme ile belirleneceği bildirilmektedir. Otuz dokuz maddeden oluşan söz konusu nizamnâme "Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme" ismiyle 16 Zilhicce 1335/3 Teşrinievvel 1333/3 Ekim 1917 tarihinde çıkmıştır.[228]

Bu dönemde hazırlanan kanun ve nizamnâmeye göre[229] Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin orta ve yüksek kısımlarının isimleri değiştirilmiştir. Ayrıca bu kısımların öğrenim süreleri de azaltılmıştır. Bunların yanında medresenin ihtiyaç duyduğu bilgi seviyesindeki öğrencileri yetiştirmek maksadıyla İhzârî Sınıf adı altında üç senelik hazırlık sınıfı açılmıştır. Buna göre tahsil süresi üçer yıl olan yeni isimlendirmeler şu şekilde olmuştur: İhzârî Sınıf, İbtidâi Hâric, İbtidâi Dâhil, Sahn, Süleymaniye.

Sahn Medresesi olarak isimlendirilen "tahsil-i âlî kısmının" lağvedilen Dârulfünûn ilâhiyat şubesinin derslerini ihtiva ettiği bildirilmektedir. Bu kısımda üç senesini tamamlayanlara ehliyetnâme ile taşra ruûs-ı hümâyunu verilmektedir.[230] Sahn derecesini bitirenler, uzmanlaşmak için Medrese-i Süleymaniye'nin, Tefsir ve Hadis, Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh, Kelâm ve Hikmet ile Edebiyat şubelerinden istediklerine gidebilmektedirler. Buradan mezun olanlardan "dersiâm" olmak isteyenlerin, müderrislerin belirleyeceği bir konu üzerine risale yazması ve bunun müderrisler tarafından kabul edilmesi gerekmektedir. Bunu başaranlar İstanbul ruûsuna ve dersiâm maaşına ulaşmaktadırlar. Ayrıca Sahn kısmı mezunlarının Dârulfünûn medreselerinden (şubelerinden) birine imtihansız girme hakları bulunmaktadır.[231]

Medreselerle ilgili düzenlemeler Türkiye Büyük Millet Meclisi döneminde de sürmüştür. Mustafa Kemâl'in meclis reisliğinde 29 Şaban 1339/8 Mayıs 1337/8 Mayıs 1921 tarihinde yirmi altı maddelik Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi

[228] **Ceride-i İlmiye**, Adet 33, 3. Sene, Zilhicce 1335, s. 936-943; "Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 22-30; **Düstur**, Tertib-i Sânî, İstanbul, Evkâf Matbaası, C. IX, 1928, s. 745-752.

[229] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 3.

[230] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 3-4.

[231] Bkz. **Dârulfünûn-ı Osmanî Nizamnâmesi**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1335/1919, Kırk beşinci madde.

çıkarılmıştır.[232] Burada medreselerin Dârulhilâfe Medreseleri ve Medâris-i İlmiye şeklinde iki çeşit olduğu ifade edilmektedir. Dârulhilâfe Medreseleri'nin teşkilat ve idaresinin başka bir talimata tabi olduğu için bu nizamnâmenin, Medâris-i İlmiye diye isimlendirilen Medâris-i Kadime'ye ait olduğu bildirilmektedir.[233] Bu nizamnâme ile medreseler toplamda on iki senelik eğitimi Kısm-ı Evvel ve Kısm-ı Sânî şeklinde iki devrede tamamlayacaklardır.[234]

Medreselerin ıslahı hususunda yapılan resmî düzenlemelerin bu dönemde çeşitli çevrelerin yapmış olduğu eleştirileri ve ıslah önerilerini dikkate aldığı görülmektedir. Yapılan düzenlemelerde medrese eğitiminin kademelere ayrılması ve ihtisas eğitimi için ayrı bir medrese açılması bu dönemin belirgin özellikleri arasında yer almaktadır.

3.2.5. Islah Edilmiş Medrese Müfredat Programları

Medreselerin ıslahına yönelik çabaların önemli noktalarından birisi ders programlarıdır. Resmî düzenlemelerin her iki aşamasında oluşturulan ders programları arasında farklılıklar bulunmaktadır. 1328/1910'da çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ne göre hazırlanan müfredat programının[235] temel özelliği, medrese eğitiminin kademelendirilmemiş olması ile mevcut medrese müfredatının içerisine "fünûn-ı cedîde" denilen derslerin yerleştirilmiş olmasıdır.

Bu kısımda medreselerin ıslahı neticesinde oluşturulan ders programlarının 1914 ile 1922 arasındaki durumları ve maârif sistemindeki mekteplerin ders programları karşılaştırmalı tablolar halinde verilmektedir. Ders programlarını karşılaştırmalı verme nedenimiz mektep ve medrese arasındaki geçişliliği ve

---

[232] "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", **Sebilürreşâd**, 12 Ramazan 1339/21 Mayıs 1337/21 Mayıs 1921, Adet 471, C. XIX, s. 135-136; **Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi**, Şehzâdebaşı, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1338/1341, s. 6-11.

[233] Dârulhilâfe Medreseleri'nin her tarafa açılması maliyetli olmasından dolayı, Medâris-i Kadime denilen medreseleri ufak bir takım değişikliklerle ihya ve ıslah edilmesiyle 'asrî imam, ulemâ ve vaiz' yetiştirilebileceği ifade edilmektedir. Bkz. "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", **Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi**, Şehzâdebaşı, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1338/1341, s. 3-5.

[234] TBMM'nin kuruluşundan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na kadar medreselerin durumu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Salih Zengin, "Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, C. XLIII, sayı 2, s. 277-313.

[235] **BOA İ. İLM.** 09/01.2.3. Nizamnâmede 31. Madde.

benzerliği nazara vermekle birlikte yıllar arasındaki değişimi görebilmek içindir. Ayrıca Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye şubelerindeki yüksek din eğitimi müfredatı ile ıslah edilmiş medreselerin programı arasındaki sürekliliği görmek mümkün olmaktadır.

Bu dönemde medreselerin ders programlarının oluşturulması, geliştirilmesi ve tadil edilmesi görevi Ders Vekili'nin başkanlığında, üyeleri medrese müdür ve muallimlerinden oluşan en az otuz kişilik Encümen-i Mahsus tarafından yerine getirilmektedir.[236] 1917'deki Medâris Kanunu'nun dördüncü maddesinde programların Meşihat tarafından belirleneceği yer almaktadır. Bu kanundan sonra çıkan nizamnâmenin sekizinci maddesinde, Âlî ve Tâlî medreselerinin ders programlarında yapılacak tadilatın Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından belirleneceği belirtilmektedir.[237]

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nde kısımlara ayrılmış yeni medrese sisteminin ders programlarına da yer verilmiştir. Bu dönemde sınıflara göre ders saat sayıları belirlenmiş cetveller yayınlanmıştır.[238] 1914'te yeni medrese sisteminin her üç kısmı için ilk hazırlanan dört senelik programların 1922'ye kadar değişimleri karşılaştırmalı tablolar halinde incelenmiştir.[239]

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi ders programları oluşturulurken, medrese ıslahına yönelik düşüncelerin, öne sürülen model ve program tekliflerinin dikkate alındığı görülmektedir. Bu tekliflerle birlikte rüşdiye, idâdiye, sultanî mekteplerinin ve Dârulmuallimîn şubelerinin ders programları da göz önünde bulundurulmuştur.

Islah edilmiş medreselerin birinci kademesi olan Kısm-ı Evvel, ibtidâi mektebini bitirenleri kabul etmektedir. 1914 yılında hazırlanan ilk program ders çeşitliliği bakımından hayli yoğundur. Medreselerin ıslahına yönelik eleştirilerde dile getirilen, bu kurumların mekteplerle aynı müfredatı okumaları gerektiği yönündeki

---

[236] "Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi", 7. Madde.

[237] "Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme", 8. Madde. **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340. Yedinci maddede Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin şunlardan oluştuğu bildirilmektedir: Ders Vekâleti'nin başkanlığı altında, dört müfettiş-i umumi, Medrese-i Süleymaniye şubelerinden birer üye ve Âlî ve Tâlî kısımlardan birer üye.

[238] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 14-16.

[239] Bkz. Tablo 28-29-30.

teklifler, hazırlanan bu ilk programda karşılığını bulmuştur. Bu programda Kısm-ı Evvel'in dersleri birkaçı müstesna, Dârulmuallimîn-i İbtidâiye ve Rüşdiye ile Mekteb-i İdâdiye ve Rüşdiye'lerin dersleriyle aynıdır. Kısm-ı Evvel'in programını, zikrettiğimiz okullarınkinden ayıran dersler hadis-i şerif, hitâbe ve mevıza, mükâleme, tatbikat ve kitâbet-i Arabiyye'dir. Bu dersler de sonraki yıllarda hazırlanan ders programlarında yer almamaktadır.

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin imtihan-ı umumîleri tamamlandıktan sonra neticelere göre programlarda icab eden tadilat, Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin yedinci maddesi gereğince oluşturulan komisyon tarafından yapılmıştır.[240] Bu tadilat neticesinde 1915 yılında yeni bir program yayınlanmıştır. Yeni programda zikrettiğimiz dersler çıkarılmış, buraya diğer okullardan farklı olabilecek Usûl-i Fıkıh dersi ilave edilmiştir. Bu ders de sonradan çıkarılmıştır.

Tablo 28'de Kısm-ı Evvel'in kuruluşundan itibaren şekillenen ders programları ile bahsi geçen mekteplerin ders programları karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Mekteplerin programında medrese müfredatının ulûm-ı êliye (âlet ilimleri) kapsamına giren derslerin önemli bir kısmının yer aldığı görülmektedir.

[240] **Ceride-i İlmiye**, Adet 14, 2. Sene, Şaban 1333, s. 88.

Tablo 28: Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısm-ı Evvel ile Mekâtib-i Rüşdiye, İdâdiye, Dârulmuallimîn-i İbtidâiye ve Rüşdiye Ders Programlarının Karşılaştırmalı Tablosu

Dârulmuallimîn-i İbtidâiye ve Rüşdiye[241]	Umum Mekâtib-i Rüşdiye ve İdâdiye Programı[242]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısm-ı Evvel 1914[243]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısm-ı Evvel 1915[244]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi İbtidâ-i Hâric 1918[245]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi İbtidâ-i Hâric 1922[246]
Kur'ân-ı Kerim Maa Tecvit	Kur'ân-ı Kerim Maa Tecvit	Tertil-i Kur'ân-ı Kerim	Tertil-i Kur'ân-ı Kerim	Tertil-i Kur'ân-ı Kerim	Kur'ân-ı Kerim
Arabî Sarf ve	Arabî Sarf	Sarf ve Lügat	Lisan-ı Arabî (Sarf)	Sarf-ı Arabî, Lügat ve İştinkâk-ı Arabî (Mükâleme suretinde)	Sarf-ı Arabî
Nahiv	Nahiv	Nahiv	Lisan-ı Arabî (Nahiv, Mükâleme)	Nahv-i Arabî	Nahv-i Arabî
Fıkh-ı Şerif	Ulûm-ı Diniye	Fıkıh (İbadet, Nikâh, Talak, Ferâiz)	Fıkıh (Ferâiz)	Ulûm-ı Diniye	Fıkıh
Kavâid-i Fârisî ve Gülistan	Fârisî	Fârisî	Fârisî	Fârisî	Fârisî
Tarih-i İslam	Tarih	Tarih-i Enbiya ve İslâm	İslâm Tarihi	Tarih (İslâm, Osmanî)	Tarih-i Osmanî
	Mantık[247]				
Türkçe Kavâid-İmla	Türkçe	Türkçe (İmla, Kavâid)	Türkçe (Sarf, Nahiv)	Türkçe	Türkçe
Hesab	Hesab	Hesab (Amelî ve Nazarî)	Hesab	Hesab	Hesab
Cebir	Cebir-Müsellesât	Cebir	Cebir ve Müsellesât		Cebir
Hendese	Hendese	Hendese	Hendese	Hendese	Hendese
Fransızca	Fransızca		Lisan-ı Ecnebiye	Elsine-i Ecnebiye	Elsine-i Ecnebiye (Fransızca, İngilizce)
Coğrafya-i Umumî ve Osmanî	Coğrafya	Coğrafya (Umumî ve Osmanî)	Coğrafya (Umumî, Osmanî ve İslâm)	Coğrafya	
Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hat	Hutut	Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hat	
Hikmet	Hikmet-i Tabiiyye	Muhtasar Hikmet-i Tabiiyye	Fizik (Hikmet-i Tabiiyye)		
	Kimya	Kimya	Kimya		
Mevâlid	Mevâlid	Mevâlid-i Sülüse ve Malumat-ı Ziraiyye	Hayvanat, Nebâtât		
	Malumat-ı Nâfia ve Hıfzıssıhha	Hıfzıssıhha		Malumat-ı Tabiiyye ve Sıhhıye	
	Kavânîn	Malumat-ı Kanuniye		Malumat-ı Medeniye ve Hukukiye	
İnşâ	Edebiyat ve Ahlâk	Malumat-ı Ahlâkiyye ve İctimaiyye			
Resim			Resim Hattı		

[241] **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1316, s. 127-128. Burada ibtidâiye ve rüşdiye kısımlarının dersleri birleştirilerek verilmiştir.

[242] **Leylî ve Neharî Umum Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maârif Umûmiye Nezâret-i Celilesince Mukaddemâ Tanzim ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır**, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1315, s. 5; **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1316, s. 191. Burada yedi senelik program verilmektedir. İlk üç senesi Rüşdiye, son dört senesi de İdâdiye programıdır. Biz her iki okulda verilen derslerin toplamını verdik. Rüşdiye programı için ayrıca bkz. **Umum Mekâtib-i Rüşdiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Tadilen Tertib Edilen Ders Programıdır**, Matbaa-i Âmire, 1315, s. 3.

[243] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 14.

[244] 1915'te komisyon tarafından tadil edilen programdır. Bkz. **Ceride-i İlmiye**, Adet 14, 2. Sene, Şaban 1333, s. 88-89.

[245] **Ceride-i İlmiye**, Adet 37, 4. Sene, Zilkade 1336, s. 1121.

[246] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 8-9.

[247] Mantık dersi cetvelde görünmemesine rağmen derslerin ayrıntılarının verildiği kısımda Arapça dersinin altıncı ve yedinci senelerindeki konulardan sonra mantıktan öğrencilere "Muğni't-Tullâb" isimli eserin okutulacağı bildirilmektedir. Bkz. **Leylî ve Neharî Umum… Talimattır**, 1315, s. 21.

Usûl-i Defterî	Usûl-i Defterî	Usûl-i Defterî			
İlm-i Eşya	İlm-i Eşya	Muhtasar Tarih-i Umumî, Tarih-i Osmanî ve Türk Tarihi	Tarih-i Umumî ve Türk Tarihi		
	Kozmografya	Malumat-ı Fenniye	Terbiye-i Bedeniye	Terbiye-i Bedeniye[248]	
	Makina	Hadis-i Şerif [249]			
	İlm-i Servet	Hitâbe ve Mevıza			
Usûl-i Tedris	Kitâbet-i Resmiye	Mükâleme, Tatbikat ve Kitâbet-i Arabiyye	Usûl-i Fıkıh		

Kısm-ı Evvel için 1914'te hazırlanan programın yoğunluğu 1922 yılına gelindiğinde hafifletilmiştir. İlk programda Coğrafya, Fizik, Kimya ve Mevâlid dersleri 1922'dekinde bulunmamaktadır. Bu derslerden Coğrafya, 1917'deki düzenlemelerde açılan İhzârî Sınıf'ın programında, diğer dersler ise önce 1918'de Kısm-ı Sânî'nin (İbtidâ-i Dâhil) programına alınmıştır. Daha sonra ise bu dersler 1922'deki Kısm-ı Âlî'nin (Sahn) programına dâhil edilmiştir.

Yeni oluşturulan medrese eğitim sisteminde Kısm-ı Evvel'in, maârif sisteminde rüşdiye ve idâdiye mektepleri seviyesine karşılık geldiği, tabloda bulunan derslere bakıldığında görülmektedir. Şekil 1'de karşılaştırmasını yaptığımız okulların ders ilişkileri açıkça göstermektedir ki Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Kısm-ı Evvel için hazırlanan programın, emsali olan diğer okulların derslerini içermesi hedeflenmiştir. Böyle bir programı bitiren medrese talebesi, aynı seviyedeki okulları bitiren öğrencilerle eşit şartlara ulaşmış olacaktır. Rüşdiye ve idâdînin ortak derslerinin medrese müfredatındaki ilk seviye derslerini kapsadığına dikkat edilmelidir. Kısm-ı Evvel'in müfredatında bulunan hitâbe, mevıza, ahlâk ve içtimaiyata dair olan hadis dersleriyle buradan mezun olanların, toplumun dinî ihtiyaçlarına hitap edebilecek formasyona sahip oması hedeflenmiş olmalıdır.

[248] Terbiye-i Bedeniye, ders saatleri hâricindedir.
[249] Ahlâkiyât ve içtimaiyata ait.

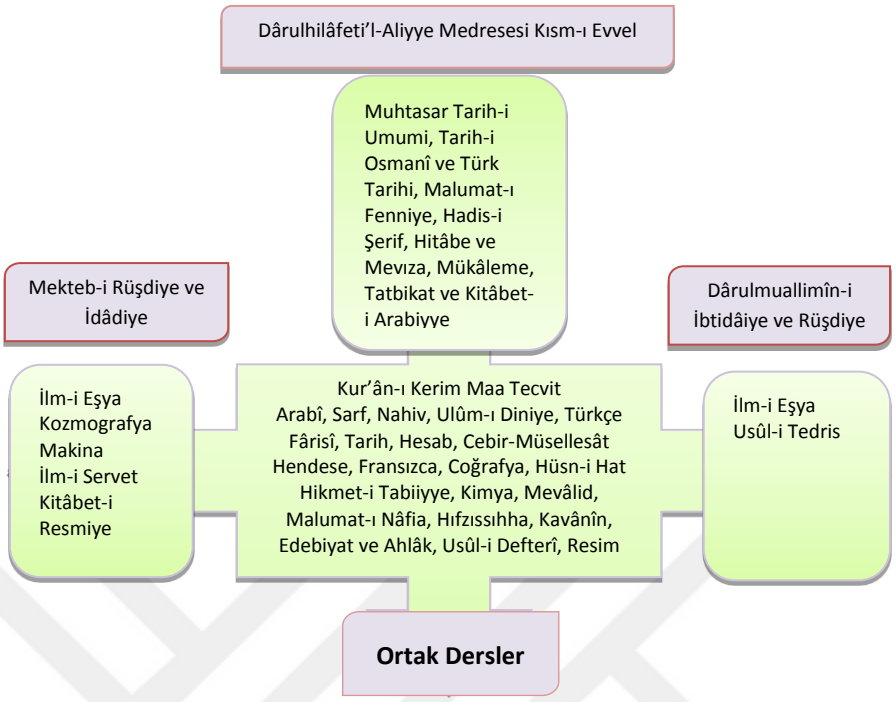

Şekil 1: Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Kısm-ı Evvel ile Dârulmuallimîn-i İbtidâiye-Rüşdiye ve Mekteb-i Rüşdiye-İdâdiye Ders İlişkisi

Islah edilmiş medreselerin ikinci kademesi olan Kısm-ı Sânî'nin 1914'te hazırlanan ders programı tıpkı Kısm-ı Evvel'deki gibi derslerin fazlalığı bakımından yoğunluk arz etmektedir. Bu kısmın ders programı da Mekteb-i Sultanî ve Dârulmuallimîn-i Âliye'nin dersleriyle büyük benzerlik göstermektedir. Tablo 29'da bu benzerlikler takip edilebilmektedir.

Kısm-ı Sânî'nin (İbtidâ-i Dâhil) 1922'deki programında tefsir ve hadis ile kimya, fizik ve mevâlid (hayvanat, nebatat, meâdin) dersleri yer almamıştır. Bu dersler aynı yıl Kısm-ı Âlî (Sahn) için hazırlanan programa eklenmiştir.

Tablo 29: Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısm-ı Sânî ile Mekteb-i Sultanî ve Dârulmuallimîn Âlîye Kısmı Ders Programlarının Karşılaştırmalı Tablosu

Mekteb-i Sultanî Âlî Kısmı Ders Programı ve İstanbul Mekteb-i Sultanîsi Ders Programı[250]	Dârulmuallimîn Âliye Kısmı[251]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısm-ı Sânî 1914[252]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısm-ı Sânî 1915[253]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi İbtidâ-i Dâhil 1918[254]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi İbtidâ-i Dâhil 1922[255]
Akâid-i Diniye	Şerh-i Akâid	İlm-i Kelâm	İlm-i Tevhid	Kelâm	Akâid
Ulûm-ı Diniye	Ulum-i Diniye	Fıkıh (Malumat, Ukubat)	Fıkıh	Fıkıh	Fıkıh
Tarih ve Tarih-i Osmanî	Tarih-i Umumî ve Osmanî	Tarih-i Osmanî	Tarih-i Umumî ve Türk Tarihi, Osmanlı Tarihi	Tarih (Osmanî, Umumî)	
Arabî	Edebiyat-ı Arabiye	Nahiv, Belâgat	Lisan-ı Arabî (Sarf, Nahiv, Mükâleme)	Lisan-ı Arabî	Nahv-i Arabî, Belâgat-ı Arabiye
Türkçe, Lisan-ı Osmaniye, Edebiyat-ı Osmaniye	Edebiyat-ı Osmaniye	Türkçe (Edebiyyat)	Türkçe (Edebiyat ve İnşâ)	İnşâ ve Edebiyat-ı Türkiye	Edebiyat-ı Türkiye
Mantık[256]		Mantık	Mantık-ı Sûrî	Mantık	Mantık
Hikmet (Fizik)	Hikmet-i Tabiiyye	Hikmet-i Tabiiyye	Fizik (Hikmet-i Tabiiyye)	Hikmet (Fizik)	
Kimya	Kimya	Kimya	Kimya	Kimya	
Nebatat, Hayvanat, İlmü'l-Arz[257]	Mevâlid-i Sülüse		Nebâtât, Hayvanat, Meâdin ve Tabakât	Tarih-i Tabiî	
Kozmografya	Kozmografya	Heyet	Heyet	Heyet	Heyet
Hesab[258]	Hesab	Hesap			
Cebir, Müsellesat (Trigonometri)	Cebr-i Adi ve Âlâ, Müsellesat	Müsellesat	Cebir		Cebir, Müsellesat
Hendese	Hendese	Hendese		Hendese	
Hıfzıssıhha		Hıfzı's-Sıhha		Hıfzıssıhha	
Ulûm-ı Ticariye, İktisat	İlm-i Servet	İlm-i İktisat ve Mali	Malumat-ı İktisâdiye ve Maliye		
Malumat-ı Kanuniye	Kavânîn			Malumat-ı Hukukiye	
Fransızca	Fransızca		Lisan-ı Ecnebiye	Elsine-i Ecnebiye	Elsine-i Ecnebiye (Fransızca,

[250] **Mekteb-i Sultanî Ders Programı**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1327, s. 19-31; **İstanbul Mekteb-i Sultanîsi Ders Müfredat Programı**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1328. Burada iki okulun dersleri birleştirilerek verilmiştir.

[251] **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, 1316, s. 129.

[252] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 15.

[253] 1915'te komisyon tarafından tadil edilen programdır. Tertil-i Kur'ân-ı Kerim dersinin her gün münasip zamanlarda talim edileceği bildirilmektedir. Bkz. **Ceride-i İlmiye**, Adet 14, 2. Sene, Şaban 1333, s. 88-89.

[254] **Ceride-i İlmiye**, Adet 37, 4. Sene, Zilkade 1336, s. 1120.

[255] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 7-8.

[256] 1316/1898 senesinde Mantık dersi programda bulunmaktadır. bkz. **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, Âlim Matbaası, İstanbul, 1316, s. 16.

[257] İstanbul Mekteb-i Sutanîsi ders müfredat programında verilen tabloda Hayvanat, Nebâtat, İlmü'l-arz ve Hıfzıssıhha dersleri isim olarak yer almayıp, Tarih-i Tabiî adı altında gösterilmiştir. Bu dersler açıklama kısmında belirtilmektedir. Bkz. **İstanbul Mekteb-i Sultanîsi Ders Müfredat Programı**, s. 56-68.

[258] İstanbul Mekteb-i Sutanîsi ders müfredat programında verilen tabloda Hesab, Hendese, Cebir, Müsellesat ve Kozmografya dersleri isim olarak yer almayıp, Riyaziyat adı altında gösterilmiştir. Bu dersler açıklama kısmında belirtilmektedir. Bkz. **İstanbul Mekteb-i Sultanîsi Ders Müfredat Programı**, s. 86-104.

					İngilizce)
	Makine	Mihanik	Mihanik		
	Usûl-i Tedris	İlm-i Terbiye	İlm-i Terbiye[259]		
Terbiye-i Bedeniye			Terbiye-i Bedeniye	Terbiye-i Bedeniye	
		Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh		Usûl-i Fıkıh
		Ferâiz			Ferâiz ve İntikal Kanunu
		Vaz'			Vaz' ve Aruz
		Siyer-i Nebî, Tarih-i Din-i İslâm	İslâm Tarihi	Tarih (İslâm)	Siyer-i Nebevî
		Âdâb	Âdâb		Âdâb ve Münazara
Malumat-ı Medeniye		İlm-i İctima'	İlm-i Nefs[260]		İlm-i İctima
Fârisî	Edebiyat-ı Fârisiye	Tefsir-i Şerif	Meânî-i Kur'ân	Tertil-i Kur'ân-ı Kerim	
		Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif	
Coğrafya	Coğrafya-yı Umumî ve Umranî	Felsefe (Muhtasar)			
Tercüme	Usûl-i Defteri	Mükâleme ve Kitâbet-i Arabiye			
Resim	Tersimât-ı Riyaziye	Hitâbe ve Mev'iza			
Kitâbet-i Resmiye	Kitâbet-i Resmiye	Tarih-i Edyân			

Tabloya baktığımızda Kısm-ı Sânî'nin, Mekteb-i Sultanî ve Dârulmuallmîn-i Âliye ile farklılaştığı dersleri iki grupta toplayabiliriz. İlki usûl-i fıkıh, ferâiz, vaz', siyer-i nebî, âdâb, tefsir-i şerif, hadis-i şerif, tarih-i din-i İslâm ve tarih-i edyân gibi derslerdir. İkinci gruptakiler de ilm-i ictima', ilm-i nefs ve felsefe dersleridir. 1915'ten sonra tadil edilen programlarda bu derslerden felsefe, hitâbe ve mev'iza, tarih-i edyân, mükâleme ve kitâbet-i Arabiye yer almamaktadır.

Buradan baktığımızda Kısm-ı Sânî'nin bahsi geçen iki okulun temel derslerini kapsadığını söyleyebiliriz. Yani Kısm-ı Sânî'yi bitiren bir kişi her iki okulu bitiren kişi ile aynı müfredatı görmüş olmaktadır. Bunların üzerine sözü geçen iki gruptaki dersleri de almaktadır. Bu haliyle Kısm-ı Sânî müfredatı Mekteb-i Sultanî ve Dârulmuallimîn-i Âliye'nin müfredatının önüne geçmektedir. Şekil 2'de karşılaştırılan üç okulun ders ilişkileri görülmektedir. Mekteb-i Sultanî ile Dârulmuallimîn-i Âliye'de olup da Kısm-ı Sânî'de olmayan dersler tâlî

[259] Ceride-i İlmiye'nin 14. sayısında bu ders 'Ahlâk' diye geçmektedir. Lakin derginin 15. sayısında buradaki dersin İlm-i Terbiye olacağı belirtilmektedir. Bkz. **Ceride-i İlmiye**, Adet 15, 2. Sene, Ramazan 1333, s. 144.

[260] Ceride-i İlmiye'nin 14. sayısında bu ders 'Mantık-ı Tatbiki' diye geçmektedir. Lakin derginin 15. sayısında buradaki dersin İlm-i Nefs olacağı belirtilmektedir. Bkz. **Ceride-i İlmiye**, Adet 15, 2. Sene, Ramazan 1333, s. 144.

önemdekilerdir. Yani zikrettiğimiz ilk iki okulun esas karakterini belirleyen ana dersler Kısm-ı Sânî'nin müfredatında yer almıştır.

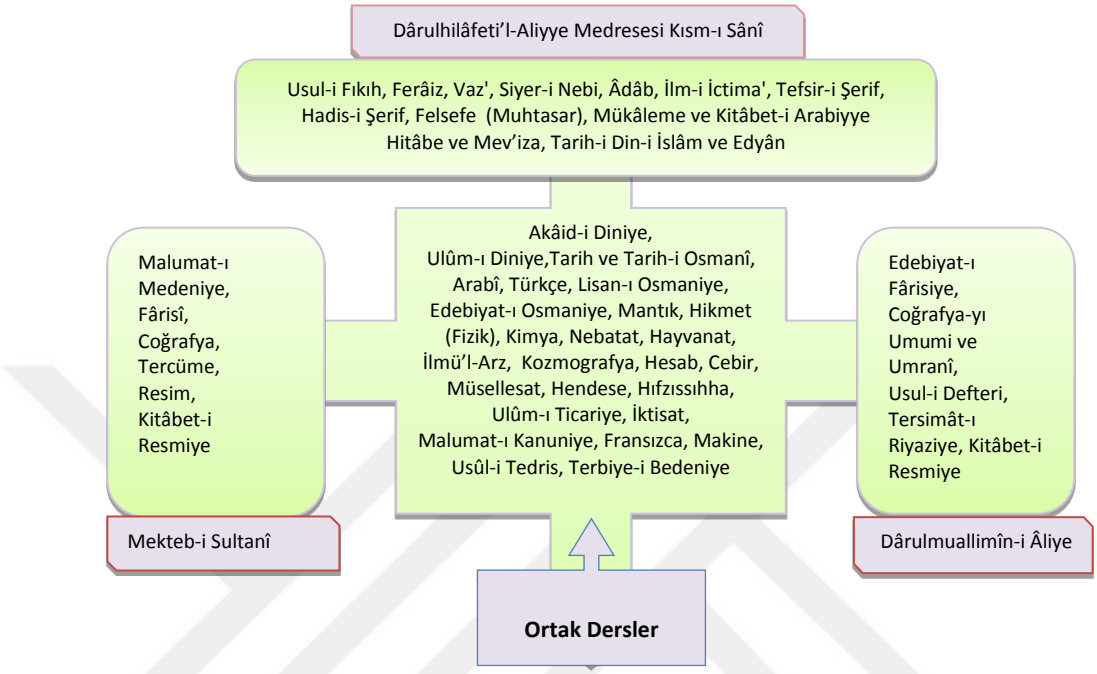

Şekil 2: Dârulhilâfeti'l-Âliyye Medresesi Kısm-ı Sânî ile Dârulmuallimîn-i Âliye ve Mekteb-i Sultanî Ders İlişkisi

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin üçüncü kademesi olan Kısm-ı Âlî, Dârulfünûn'un şubelerinin seviyesindedir. Daha sonra ismi Sahn olarak değiştirilen bu kısmı bitirenlerin medrese-i ilmiyenin gayesine ulaşmış olacakları bildirilmektedir.[261] Karşılaştırmalı olarak verdiğimiz Tablo 30'da Kısm-ı Âlî'nin ders programının, Dârulfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin derslerini ihtiva ettiği görülmektedir. Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi için 1912'de hazırlanan programdaki tarih-i felsefe, tarih-i edyân, tarih-i din-i İslâm, Arab felsefesi, ilm-i ahlâk-ı şer'iyye ve tasavvuf Kısm-ı Âlî'nin dersleri arasında yer almamaktadır. 1922 yılında hazırlanan programda, daha önce tâlî kısımlardaki hikmet-i tabiî, kimya, mevâlid ve hıfzıssıhha dersleri bulunmaktadır. Hazırlanan ilk iki programda olmayan mantık dersi, 1918'den sonra programlarda bulunmaktadır.

[261] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 4.

Tablo 30: Dârulfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi ile Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Kısm-ı Âlî'nin Karşılaştırmalı Ders Programı

Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin İsmail Hakkı Beyefendi Tarafından Teklif Edilen ve Kabul Edilen Program[262]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Kısm-ı Âlî 1914[263]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Kısm-ı Âlî 1915[264]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Sahn Programı1918[265]	Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Sahn Programı 1922[266]
Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif
Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif	Ehâdisü'l-Ahkâm (Usûl-i Hadis ile beraber)
Usûl-i Hadis[267]	Usûl-i Hadis	Usûl-i Hadis		
İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh	Fıkıh	Fıkh-ı Hanefi	Fıkıh
Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh
İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm	Kelâm	Kelâm
Edebiyat-ı Arabiye	Edebiyat-ı Arabiyye	Edebiyat-ı Arabiye	Belâgat ve Edebiyat-ı Arabiye	Edebiyat-ı Arabiye
Felsefe	Felsefe	Felsefe	Felsefe	Hikmet-i Atîka ve Cedîde
İlm-i Hilâf[268]	Hilâfiyyât			
Tarih-i İlm-i Kelâm	Tarih-i İlm-i Kelâm			
Tarih-i İlm-i Fıkıh	Tarih-i İlm-i Fıkıh			
Hikmet-i Teşrî'		Hikmet-i Teşrî'		
	Hukuk ve Kavânin	Hukuk ve Kavânîn	Malumat-ı Hukukiye	
			Mantık	Mantık
		İlm-i Terbiye		
		Ferâiz		
			İlm-i İctima	
			Edebiyat-ı Türkiye	
Siyer-i Nebevî			Elsine-i Ecnebiye	
Tarih-i Felsefe				
Tarih-i Edyân				Belâgat-ı Arabiye
Tarih-i Din-i İslâm				Hıfzıssıhha
Arab Felsefesi				Hikmet-i Tabiiyye
Elsine-i Erbaa[269]				Kimya
İlm-i Ahlâk-i Şer'iyye ve Tasavvuf				Mevâlid

[262] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 32 (s. 94)

[263] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kamil, 1330/1333, s. 16.

[264] 1915'te komisyon tarafından tadil edilen programdır. Bkz. **Ceride-i İlmiye**, Adet 14, 2. Sene, Şaban 1333, s. 90.

[265] **Ceride-i İlmiye**, Adet 37, 4. Sene, Zilkade 1336, s. 1119.

[266] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 6-7.

[267] Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin ilk dönem programında bu ders vardı. Bkz. **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, s. 10

[268] Bu ilim için ilk senede Muhtasar-ı Tamâvî ile ayrı saatlerde tatbikatıyla beraber esbâb-ı ihtilâf-ı fıkhiye gösterilecek ve yine ileride mesâil-i hilâfiye imkân nisbetinde ayrıntılı işlenecek ve bu senelerde İbn-i Rüşd'ün Bidâye'si takip edilecektir. Bkz. "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11-12 (s. 65-66)

[269] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 36 (s. 102) Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi öğrencileri Edebiyat Şubesi'nde tedris olunan Elsine-i Erbaa-i Ecnebiye'nin (Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça) birinden imtihan vermeye mecbur tutulmuşlardır.

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin imtihan-ı umumîleri tamamlandıktan sonra neticelere göre Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin yedinci maddesi gereğince oluşturulan komisyon yeni açılan Medrese-i Mütehasisîn'in programını da tanzim etmiştir.[270] Tablo 31'de görüleceği üzere ilk açıldığında üç şubeli olan Medrese-i Mütehassisîn'e, Medrese-i Süleymaniye ismini aldıktan sonra Edebiyat Şube'si eklenmiştir. Şubeler birbirleriyle alakalı ilimlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe Şubesi'nde sosyal bilimler kapsamındaki ilm-i nefs ve ilm-i ictima dersleri bulunmaktadır.

Tablo 31: Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Medrese-i Mütehassisîn Karşılaştırmalı Ders Programı

Medrese-i Mütehassisîn Ders Programı 1915[271]			**Medrese-i Süleymaniye Ders Programı 1922**[272]			
Tefsir ve Hadis Şubesi	**Fıkıh Şubesi**	**Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe Şubesi**	**Tefsir ve Hadis Şubesi**	**Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Şubesi**	**Kelâm ve Hikmet Şubesi**	**Edebiyat Şubesi**[273]
Tefsir (Umumî)	Usûl-i Fıkıh	İlm-i Kelâm	Tefsir-i Şerif	Usûl-i Fıkıh	İlm-i Kelâm	Edebiyat-ı Arabiye
Hadis	Fıkh-ı Hanefi	İlm-i Tasavvuf	Hadis-i Şerif	Fıkh-ı Hanefi	Tasavvuf	Edebiyat-ı Türkiye
Usûl-i Tefsir	Fıkh-ı Maliki	İlm-i Nefs	Usûl-i Hadis-i Şerif	Fıkh-ı Mâlikî	İlm-i Nefs ve Ahlâk	Edebiyat-ı Fârisiye
Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn	Fıkh-ı Şafii	Felsefe-i Ûlâ	Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn	Fıkh-ı Şafi	Hikmet-i İlâhiye	Edebiyat-ı Garbiye
İlm-i Nâsih ve Mensûh	Fıkh-ı Hanbeli	Mantık[274]		Fıkh-ı Hanbelî	Mantık	
İlm-i Esbâb-ı Nüzûl	Hilaf ve Cedel	Felsefe-i İslâmiyye Tarihi		Hilâfiyyât	Felsefe-i İslâmiyye Tarihi	
Nakd-i Rical	Tarih-i Fıkıh	Felsefe-i Umûmiye Tarihi		Tarih-i Fıkıh	Felsefe-i Umûmiye Tarihi	
Mevzûât	Mukayese-i Ahkâm	Tarih-i Edyân ve Mezâhib (Mukayeseli)			Tarih-i Edyân ve Din-i İslâm	
		İlm-i İctima				

1921'de TBMM'de çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi kapsamında ele alınmayan taşradaki diğer medreselere yönelik

[270] **Ceride-i İlmiye**, Adet 14, 2. Sene, Şaban 1333, s. 88.
[271] Komisyon tarafından tanzim edilen programdır. Bkz. **Ceride-i İlmiye**, Adet 14, 2. Sene, Şaban 1333, s. 90-91; **İlmiye Salnâmesi**, s. 667.
[272] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 5-6.
[273] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 26.
[274] Ceride-i İlmiye'nin 14. sayısında bu ders 'Mantık-ı Cedîd' diye geçmektedir. Lakin derginin 15. sayısında bu düzeltilerek sadece Mantık olacağı belirtilmektedir. Bkz. **Ceride-i İlmiye**, Adet 15, 2. Sene, Ramazan 1333, s. 144.

düzenlemeleri içermektedir. Medâris-i İlmiye ismi verilen bu medreseler altışar yıllık iki kısma ayrılmıştır. Tablo 32'de bu kısımlara ait dersler senelere göre verilmektedir. Medâris-i İlmiye için oluşturulan program, bazı derslerin kitap isimleriyle verilmesi bakımından şekil itibariyle, ıslah edilmeden önceki medrese müfredatına benzemektedir. Bununla birlikte hesab, hendese, coğrafya, tarih, edebiyat-ı Türkiye ve kavâid-i Osmaniye gibi dersleri de içermektedir.

Tablo 32: TBMM'de 1921'de çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde Yer Alan Ders Programı[275]

Kısm-ı Evvel							**Kısm-ı Sânî**						
Dersler	**Sene**						**Dersler**	**Sene**					
	1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**		**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**
Sarf	5	-	-	-	-	-	Kelâm	5	5	5	5	-	-
Tertîl-i Kur'ân	4	-	-	-	-	-	Muhtasar Meânî	5	-	-	-	-	-
Lügat-i Arabiye	3	2	-	-	-	-	Ferâiz	2	-	-	-	-	-
İmlâ ve Kıraat	2	2	-	-	-	-	Hıfzıssıhha	1	-	-	-	-	-
Hesab	2	2	2	-	-	-	Meânî	-	5	-	-	-	-
Hat	2	2	-	-	-	-	Edebiyat-ı Arabiye	-	2	-	-	-	-
Avâmil ve Izhar	-	5	-	-	-	-	Tarih-i Osmanî	-	2	2	-	-	-
Halebî	-	4	4	-	-	-	Usûl-i Fıkıh	-	-	5	5	5	-
Arabî	-	1	-	-	-	-	Ahlâk	-	-	2	-	-	-
Molla Câmi	-	-	5	5	-	-	Usûl-i Hadis	-	-	-	2	-	-
Merâh	-	-	2	-	-	-	Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi	-	-	-	2	-	-
Kavâid-i Osmaniye	-	-	2	-	-	-	Tefsir ve Hadis	-	-	-	-	5	5
Coğrafya	-	-	2	2	-	-	Mecelle	-	-	-	-	2	-
Kıraat-ı Arabiye	-	-	1	-	-	-	Dürer'in Muamelât Kısmı	-	-	-	-	-	5
Kudûrî	-	-	-	5	-	-	Şifa	-	-	-	-	-	2
Kavâid ve Kitâbet	-	-	-	2	-	-							
Hendese	-	-	-	2	-	-							
İsâgûcî ve Alâka	-	-	-	2	-	-							
Mantık	-	-	-	-	5	5							
Mültekâ veya İğâsetü't-Talibîn	-	-	-	-	5	5							
Vaz'	-	-	-	-	1								
Fârisî	-	-	-	-	2								
Kitâbet ve Edebiyat-ı Türkiye	-	-	-	-	2								
Tarih-i Osmanî	-	-	-	-	2								
Ferâiz	-	-	-	-	1								
Âdâb	-	-	-	-	-	2							
Tarih-i İslâm	-	-	-	-	-	3							
Gülistan	-	-	-	-	-	2							
Nûniye	-	-	-	-	-	1							
Toplam	**18**	**18**	**18**	**18**	**18**	**18**	**Toplam**	**13**	**14**	**14**	**14**	**12**	**12**

[275] "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", **Sebilürreşâd**, 12 Ramazan 1339/21 Mayıs 1337/21 Mayıs 1921, Adet 471, C. XIX, s. 136, 24. Madde.

Görüldüğü üzere medreselerin ıslahı çerçevesinde yapılan tartışmalar ve resmî düzenlemeler, medrese eğitimini bir bütün halinde ele almıştır. Bu kapsamda tavsiye edilen taslak önerileri ve resmiyette kabul edilen müfredat programlarında medrese eğitimi orta ve yüksek seviye ile beraber düşünülmüştür. Islah edilen medreselerin Kısm-ı Âlî'sine denk gelen yüksek din eğitimi kendisini destekleyen orta öğretim seviyesinin üzerine kurulmuştur. Müfredat programları oluşturulurken dönemin orta ve yüksek seviyeli okullarının dersleri büyük oranda yeni medrese sistemine dahil edilmiştir.

3.3. İlâhiyat Fakültesi (1924-1933)

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Osmanlı Devleti'nden devralınan eğitim işleri tek bir çatı altında toplanmak istenmiştir. Özellikle Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti ile özel vakıflar tarafından idare edilen mektep ve medreseler Maârif Vekâleti çatısı altında, 3 Mart 1340/3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birleştirilmiştir. Kanunun dördüncü maddesinde Maârif Vekâleti, din hizmetlerini yürütmek üzere İmam-Hatip yetiştirmek için yeni mektepler kurmakla vazifelendirilmiştir. Aynı kanun gereği yüksek din mütehassısları yetiştirmek üzere Dârulfünûn bünyesinde bir İlâhiyat Fakültesi kurulması da Maârif Vekâleti'nin uhdesine verilmiştir.[276]

Yeni kurulacak olan yüksek din eğitimi kurumuna verilen "İlâhiyat" ismi ilk kez burada geçmemekte olup bu ismin daha önceden bir arka planı bulunmaktadır. Bu şekilde bir isimlendirme, 1299/1882 yılında Said Paşa'nın lâyihasında Ulûm-ı İlâhiye Dârulicâze'si olarak geçmektedir.[277] Bundan da evvel 1293/1876'da Sava Paşa'nın (1832-1904) Dârulfünûn-ı Sultanî hakkında verdiği bilgiler arasında da ortaçağdaki Avrupa üniversitelerinde üç şubenin bulunduğu ve bunlar arasında İlm-i İlahî'nin olduğu belirtilmektedir.[278] Yine Said Paşa'nın18 Şaban 1312/2 Şubat 1310/14 Şubat 1895 tarihli bir arizasında bu sefer "İlâhiyat Dârulicâzesi" şeklinde

[276] İlâhiyat Fakültesi hakkında geniş bilgi için bkz. Halis Ayhan, **Türkiye'de Din Eğitimi**, İstanbul, İFAV, 1999, s. 38-51; Zengin, **Medreseden Darülfununa**, s. 111-163; Mustafa Öcal, "Daru'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesinin Öğretim Süresi Ders Programı ve Mezuniyet Belgesi Örnekleri", **Darulfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, Haz.: Tahsin Özcan, Ahmet Hamdi Furat, Hüseyin Sarıkaya, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, 2010, s. 185-192.
[277] **Said Paşa'nın Hatıratı**, Dersaadet, Sabah Matbaası, C. I, 1328, s. 204.
[278] Sava Paşa, "Mukaddime", s. 5.

kullanmaktadır.[279] Ayrıca 1314/1896 yılında Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin kuruluşu hakkında Maârif Nezâreti'inde hazırlanan tezkirede de "…Dârulfünûnları a'lâ eden ulûmun bir kısm-ı mühimmi ilâhiyat ve felsefiyyat olub…"[280] şeklinde "ilâhiyat" ismi kullanılmaktadır. Buradaki ifadenin bir benzeri Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin açılış konuşmasında Maârif-i Umûmiyye Nâzırı Zühdü Paşa tarafından ifade edilmiştir.[281] Dârulfünûn-ı Şâhâne'de Ulûm-ı Şer'iyye ve Edebiyat şubelerine yeni bir ders programı hazırlama teklifinin görüşüldüğü 22 Nisan 1328/18 Cemaziyelevvel 1330/5 Mayıs 1912 tarihinde müşterek yapılan toplantıda, "İlâhiyat Şubesi" ismi zikredilmiştir.[282] Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile ilgili bilgilerin bulunduğu kitapçıkta da, Sahn Medresesi olarak isimlendirilen yüksek kısmın, lağvedilen Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin derslerini içerdiği ifade edilirken bu şubeden "Dârulfünûn İlâhiyat Şubesi" diye bahsedilmektedir.[283]

3.3.1. İlâhiyat Fakültesi'nin Kuruluşu ve Medreselerin Durumu

Yeni bir yüksek din eğitimi kurumunun açılacağından bahseden yedi maddelik Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda medreselerin kapatılmasına yönelik herhangi bir işaret yoktur.[284] Kanunun çıktığı dönemde medreselerin kapatılması yönünde alınan kararların yanlış olduğu çeşitli çevreler tarafından ileri sürülmüştür.[285] Buna rağmen Maârif Vekili Vâsıf Bey'in 11 Mart 1340/11 Mart 1924'te yayınladığı genelge[286] ile söz konusu kanuna istinaden medreselerin akıbetine yönelik nihai karar verilmiştir.

---

[279] **Said Paşa'nın Hatıratı**, s. 572-573.
[280] **Y. A. RES.** 81/60.2.2
[281] **İkdam**, 20 Ağustos 1316/2 Eylül 1900, sayı 2219, s. 2, sütun 3. Burada ifade şöyle geçmektedir: 'Dârulfünûnlarda müretteb olan ulûmun bir kısmı ilâhiyat olduğuna…'
[282] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 8 (60).
[283] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 3.
[284] Mustafa Öcal, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda medreselerin kapatılmasına yönelik bir maddenin bulunmamasından dolayı, bu kurumların hukuken açık olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Mustafa Öcal, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, Editör: Fikret Gedikli, Muş Alparslan Üniversitesi, 2013, s. 138.
[285] O dönemde yapılan tartışmalar için bkz. Recai Doğan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar", **Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi**, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 1999, s. 237-242.
[286] Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 051. V 05, 2-1-31 numaralı belgeden nakleden, Mehmet Bulut, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara

Maârif Vekili'nin gönderdiği genelgede medreselerin, Medâris-i İlmiye ve Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi şeklinde iki tür düşünüldüğü görülmektedir. 1921'de TBMM'de çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile taşradaki medreseleri tanımlamak için kullanılan Medâris-i İlmiye, 1924'te yayınlanan genelge ile kapatılarak, öğrencilerinin medreselerin bulunduğu mahaldeki ibtidâi mekteplerine veya lise ve idâdîlerin kısm-ı ibtidâîlerine nakledileceği bildirilmektedir. Genelge çerçevesinde Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin İbtidâ-i Hâric ve Dâhil kısımları Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun dördüncü maddesi gereği imam-hatip mektebine çevrileceği ifade edilmektedir. İmam ve Hatip mekteplerinin isimleri bahsi geçen medreselerin bulundukları mahallin ismini alacaktır.[287] TBMM'deki Maârif Vekâleti bütçe görüşmelerinde, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin imam ve hatip mektebine dönüştürüleceğine dair bir maddenin bulunmadığı ve hangi kanuna dayanarak bu dönüşümün gerçekleştirildiği sorgulanmaktadır. Sorgulamalarda kanunun özetinde, medreselerin Maârif Vekâleti'ne devredileceği, ayrıca imam ve hatip mektebi açılacağı ifade edilerek medreselerin kapatılmasına yönelik alınan kararların yanlış ve kanuna aykırı olduğu üzerinde durulmaktadır.[288]

Şunu belirtmek gerekir ki Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin yerine kurulan İmam ve Hatip Mektepleri, bu medreselerin hem eğitim seviyesi hem de öğrenim süresi bakımından gerisinde kalmıştır.[289] Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi hazırlık sınıfı ile tâlî kısımları toplam dokuz seneyken, İmam ve Hatip Mektepleri dört sene olarak planlanmıştır. Bu zaman farkına nisbetle dersler de azalmıştır.

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, 1997, s. 399-400. Tezin ekler bölümünde Belge 10'da ilgili belgenin fotokopisi bulunmaktadır. Zeki Salih Zengin, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu' nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", **Dinî Araştırmalar**, Mayıs-Ağustos 2002, C. V, sayı 13, s. 85'te transkripti verilen bu belgenin numarası 051/3.27.1 şeklinde verilmektedir. Bu belgenin orijinalinin fotokopisi ve transkripti için ayrıca bkz. Mustafa Öcal, "Künye Defterleri'ne Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)", **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C. XVII, sayı 2, 2008, s. 179-180; Mustafa Öcal, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde…", s. 139-141.

[287] Bulut, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri", s. 399-400.

[288] "Maârif Vekâleti Bütçesi Görüşmeleri", **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre II, İctima Senesi II, C. VIII/1, 40. İctima, 17 Nisan 1340, tarih yok, s. 827-828.

[289] 1340/1924'te hazırlanan dört senelik İmam ve Hatip Mektepleri ders cetveli için bkz. **İmam ve Hatip Mektepleri Müfredat Programı**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340, s. 3; **İmam ve Hatip Mektepleri Talimatnâmesi**, Ankara, Yenigün Matbaası, 1340, s. 3, madde 2.

Genelgede orta dereceli medreselerden bahsedilirken Sahn ve Medrese-i Süleymaniye gibi yüksek seviyeli medreselere ilişkin bir madde yoktur. Mecliste İlâhiyat Fakültesi'nin durumu kendisine sorulunca Maârif Vekili Vâsıf Bey, Medrese-i Süleymaniye'nin Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince İlâhiyat Fakültesi'ne nakledildiğini ve fakültenin ders programlarını Seyit Bey'e bıraktığını ifade etmiştir.[290] Bu ders programında Medrese-i Süleymaniye'de okunan bütün derslerin olduğunu söylemektedir ki derslerin bulunduğu Tablo 34'te durumun böyle olmadığı görülmektedir. Bu medresedeki öğrencilerin de İlâhiyat Fakültesi'ne nakledileceğini, bu fakültenin çok yüksek ve çok kıymetli olacağını belirtmiştir. Sahn medresesinin durumunun ne olduğuna dair soru yöneltildiğinde ise Vâsıf Bey, bu medresenin programını tetkik ettiğini ve buranın yüksek eğitim veren kurum olması dolayısıyla Sahn medresesinin talebesinin İlâhiyat Fakültesi'ne gideceğini söylemiştir.[291]

Gerek İmam ve Hatip Mektepleri, gerekse İlâhiyat Fakültesi kurulurken, seviye bakımından o günkü Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin ve Medrese-i Süleymaniye'nin eğitim yapılanmasının dikkate alınmadığı görülmektedir. Zira İmam ve Hatip Mektepleri'ne dönüştürüldüğü ifade edilen Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin İhzarî, İbtidâ-i Hâric ve Dâhil kısımları, ilk, orta ve lise seviyelerinden oluşan dokuz yıllık bir eğitim yapılanmasına sahiptir. Yeni oluşturulan İmam ve Hatip Mektepleri ise orta seviyeye denk gelen dört yıllık eğitim üzerine inşâ edilmiştir.

Aynı şekilde Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin yüksek seviyesi olan Sahn kısmı ilk kurulduğunda, 1914'te kapanan Dârulfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin derslerini içermektedir.[292] Medrese-i Süleymaniye ise Sahn kısmının da üstünde, bünyesinde her birinin kendine ait ders programı bulunan ve öğrenim süresi üçer sene olan üç farklı şube barındıran bir ihtisas bölümüdür.[293] Dolayısı ile buradan bakıldığında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kurulacak olan İlâhiyat Fakültesi'nin,

[290] "Maârif Vekâleti Bütçesi Görüşmeleri", **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre II, İctima Senesi II, C. VIII/1, 40. İctima, 17 Nisan 1340, tarih yok, s. 822.
[291] "Maârif Vekâleti Bütçesi Görüşmeleri", s. 826.
[292] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 3-4.
[293] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 5-6

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Sahn kısmına karşılık gelmesi beklenmektedir. Hâl böyleyken buradaki gibi yapılmayıp Maârif Vekili'nin de söylediği üzere İlâhiyat Fakültesi, Sahn ve Medrese-i Süleymaniye'nin bir karışımı olarak kurulmuştur. Lakin ders programında görüleceği üzere İlâhiyat Fakültesi, bahsi geçen iki kurumun derslerinin hepsini içermemektedir.

İlâhiyat Fakültesi, 1924 yılının Mayıs ayının başlarında açılmıştır. Fakülteye, mülga medreselerden Süleymaniye, Sahn ve Medresetü'l-İrşad'ın Vaizîn kısmı ile Medresetü'l-Kudât talebeleri ve İbtidâ-i Dâhil Medresesi mezunları kabul olunmuştur. Lise mezunlarının giriş şartları Edebiyat Fakültesi'ninki ile aynıdır. Yalnız İlâhiyat Fakültesi'ne girecekler Arabî ve Fârisîden imtihana tabi olmaktadırlar.[294]

İlâhiyat Fakültesi'nde eğitimin verildiği yılar içerisinde Dârulfünûn'daki diğer fakülteler gibi akademik çalışmaların yayınlandığı bir dergi çıkarılmıştır.[295] Burada verilen eğitim 1933 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde Hükümet tarafından çeşitli alanlarda uygulanan keskin inkılâplara İstanbul Dârulfünûnu'nun yeterince destek vermediği gibi nedenler ileri sürülmüştür. Bu tür sebeplerden hareketle İstanbul Dârulfünûnu'nun verimliliği yabancı bir uzmana inceletilmiştir. Cenevre Üniversitesi'nden Prof. Dr. Albert Malche davet edilerek ona bir rapor hazırlatılmıştır.[296] Bu rapor Dârulfünûn'un ve özellikle İlâhiyat Fakültesi'nin kaderini belirleyici olmuştur. Hükümet 1933 yılında İstanbul Dârulfünûnu'nu kapatarak yerine İstanbul Üniversitesi'ni kurmuştur. İlâhiyat Fakültesi'ne yeni kurulan üniversite içerisinde yer verilmemiştir.[297]

---

[294] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1340-1341**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341, s. 104. İlâhiyat Fakültesi'nin faaliyeti ile ilgili bkz. Zengin, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu' nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", s. 97-104.

[295] İlâhiyat fakültesinin dergisi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Hamit Er, **İstanbul Dârülfünûnu İlâhiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları**, İstanbul, Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, İslâm Medeniyet Vakfı, 1993.

[296] Albert Malche, **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor**, Maârif Vekilliği, İstanbul, Devlet Basımevi, 1939.

[297] İlâhiyat Fakültesi'nin kapatılış süreciyle ilgili geniş bilgi için bkz. Zengin, **Medreseden Darülfünuna**, s. 163-179.

3.3.2. İlâhiyat Fakültesi İçin Teklif Edilen Müfredat Programı

Tevihid-i Tedrisat Kanunu gereğince kurulacak olan İlâhiyat Fakültesi'nin müfredatı konusunda bir takım çevrelerden ders programı teklifi ve eleştirisi yapıldığı; Maârif Vekâleti'nde İlâhiyat müfredatını belirlemek için bir komisyon oluşturulmasının gündeme geldiği Medresetü'l-Mütehassisîn'e gönderilen tezkireden anlaşılmaktadır.[298] Bu tezkire üzerine müderrisler bir rapor hazırlamışlardır.

Raporda İlâhiyat Fakültesi'nden "ciddi bir şey anlaşıldığı" belirtilmektedir. Din hizmeti yürüten imam-hatipten ziyade müftü ve müderris gibi ulemâ-i dinin yetiştirilmesi isteniyorsa, Fransa, İngiltere ve Almanya gibi ileri ülkelerin dârulfünûn programlarına müracaat ederek bunların muadilini yeni kurulacak ilâhiyatta oluşturmak gerektiği üzerinde durulmaktadır.[299] Bu noktada örnek olmak üzere Berlin Dârulfünûnu İlâhiyat Fakültesi'nin dersleri verilmektedir. Bu örnekte Hristiyan ilâhiyatını ilgilendiren yaklaşık kırk sekiz ders ismi zikredilmektedir. Bu ders programının, bir dârulfünûn'un istisnasız bütün ilimlerin okutulduğu bir müessese olduğunu gösterdiği ifade edilmektedir. Fakülte ise bir ilmin şubesinin öğretiminin yapıldığı dârulfünûnun bölümü demektir. Buna nazaran yeni kurulacak İlâhiyat Fakültesi'nde, tıpkı Berlin Dârulfünûnu İlâhiyat Fakültesi programının gösterdiği gibi din namına ne kadar ilim ve iş varsa hepsinin gösterilmesi ve öğretilmesi gerektiği sonucu çıkarılmaktadır. Bu noktada raporu hazırlayanların mülahazalarında tedrisat ve tetkikat-ı diniyeye layıkıyla imkân verebilmek için Sahn ve Süleymaniye medreselerinin o günkü haliyle, Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi'ne dönüştürülmesi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Sahn ve Süleymaniye medreselerinin öğrenim süreleri altı seneyi bulduğundan, kaldırılan İbtidâ-i Hâric ve Dâhil medreselerinin talebesinden tahsilini genişletmek

[298] "İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülâkat", **Sebilürreşâd**, Aded 601, C. XXIV, 19 Şevval 1342/22 Mayıs 1340/22 Mayıs 1924, s. 43-44; "İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassisîn'in Maârif Vekâleti'ne Gönderdiği Lâyiha", **Sebilürreşâd**, Aded 594, C. XXIII, 21 Şaban 1342/27 Mart 1340/27 Mart 1924, s. 351. Burada Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince İlâhiyat Fakültesi kurulmasına yönelik program hazırlanması için oluşturulacak olan komisyona davet söz konusu olduğunda hazır bulunmak üzere Maârif Vekâleti'nden gelen tezkireye binaen bir hazırlık yapıldığı bildirilmektedir. Lakin vekâletten bir davet gelmediği için program üzerine yapılan hazırlıklar kamuoyu ile paylaşılmıştır.

[299] "İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassisîn'in Maârif Vekâleti'ne Gönderdiği Lâyiha", s. 351-352.

isteyenlerin de lise talebesi gibi, İlâhiyat Fakültesi'ne kabul edilmesi teklif edilmektedir.[300]

Müderrislerin raporunda İlâhiyat Fakültesi için hazırladıkları program esas itibariyle Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Sahn kısmı ile Medrese-i Süleymaniye'nin derslerinden oluştuğu görülmektedir. Teklif edilen program şu şekildedir:

Tablo 33: 1924'te Medresetü'l-Mütehassisîn Tarafından Hazırlanan Lâyihada İlâhiyat Fakültesi'nde Okutulması Gerektiği Düşünülen Dersler[301]

Tefsir-i Şerif	Hadis-i Şerif	Fıkh-ı Hanefî	İlm-i Hilâf
Tarih-i Tefsir	Usûl-i Hadis ve Nakd-i Rical	Fıkh-ı Şafiî	Tarih-i Fıkıh
Ahkâm-ı Kur'ân	Ahkâm-ı Hadis	Fıkh-ı Mâlikî	Tasavvuf
Kelâm	Tarih-i Din-i İslâm	Fıkh-ı Hanbelî	Tarih-i Edyân
İlm-i Ruh	Din Ruhiyatı	Usûl-i Fıkıh	Edebiyat-ı Arabiye
Mantık	Felsefe-i Umûmiye Tarihi	Felsefe-i İslâmiyye Tarihi	İslâm İctimaiyatı
Felsefe-i Din	Mâba'de't-Tabia	Felsefe-i Ahlâk	

Bu ders programının gerekçesi de ayrıca raporda belirtilmektedir. Buna göre öncelikli olarak bir dinde tetkikat yapılabilmesi o dinin nasslarına müracaat etmekle mümkün olması hasebiyle Tefsir ve Hadis ilimleri ile bunlara ulaştıran Tarih-i Tefsir ve Usûl-i Hadis derslerinin programa konulduğu ifade edilmektedir. İkinci olarak bir dinden maksadın, o dini beyan eden naslardan çıkarılan (istinbat edilen) hükümler olacağın için fıkıh derslerinin eğitimi zaruri kabul edilmiştir. Fıkıh ilmi çerçevesinde verilen hükümlerin idrâkinde zihinlere açıklık gelmesi için değişik mezheplerin öğretimi önemli görülmüştür. Üçüncü olarak sadece hüküm çıkarılmasının bilinmesi, günlük meseleler ve sonradan ortaya çıkacak hadiseler için yeterli olmamaktadır. Dolayısıyla hüküm çıkarma işinin nasıl olduğunun öğrenilmesi, yönteminin araştırılması ve "ahkâm-ı müstenbata"nın mukayesesinin yapılabilmesi için programa usûl-i fıkıh ve ilm-i hilâf derslerinin konulması mecburi görülmüştür. Dördüncü olarak Kelâm dersinin, dinî hükümlerin esası olması hasebiyle programa alındığı bildirilmiştir. Ayrıca Kelâm ilminin layıkıyla asrî bir şekilde kavranması için

[300] "İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassisîn'in Maârif Vekâleti'ne Gönderdiği Lâyiha", s. 352.
[301] "İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassisîn'in Maârif Vekâleti'ne Gönderdiği Lâyiha", s. 352.

bir takım fünûn-ı hâzıra da programa alınmıştır. Son olarak Batı topluluklarının aslî dinî lisanlarına bedel olarak, Müslümanlarda gerek vahiy lisanı gerekse de İslâmî ilimlerin resmî lisanı olması hasebiyle Arapçanın müfredatta olması zaruri kabul edilmektedir.[302]

İlâhiyat Fakültesi'nin resmî programı talimatnâmede yayınlandıktan sonra eleştiri konusu olmuştur. Sebilürreşâd'da İlâhiyat konusu ile alakadar olan bir kimse ile yapılan röportajda,[303] o günkü şekliyle bu yüksek din eğitimi kurumunun bir İlâhiyat Fakültesi'nden ziyade, programları çok yarım, ihtiyaca yetersiz bir Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi olduğu ifade edilmektedir. Bir takım eksiği ve fazlasıyla beraber bu fakültenin, mülga Medrese-i Süleymaniye'nin ancak bir şubesi gibi olacağı söylenmektedir. Esaslı bir İlâhiyat Fakültesi olabilmesi için derslerinin genişletilmesi ve birkaç şube ile zümreye ayrılması gerektiği belirtilmektedir. Çünkü bu fakülte bir ihtisas ve bir araştırma yeridir ki ulûm-ı İslâmiyyenin araştırma sahası burası olmaktadır. İlâhiyat Fakültesi'nin ilmî bir müessese olabilmesi için beş şube ve zümreye ayrılması gerektiği teklif edilmektedir. Bu beş şube şunlardır: Tefsir Şubesi, Hadis Şubesi, Fıkıh ve Hukuk-ı İslâmiyye Şubesi, Kelâm Şubesi ve Tasavvuf Şubesi. Bu şubeleri ilgilendiren ilimlerle alakalı zümreler kurulması üzerinde durulmaktadır. Ulûm-ı İslâmiyye'nin tetkikatının ancak bu şekilde mümkün olacağı belirtilmektedir.

3.3.3. İlâhiyat Fakültesi Resmî Müfredat Programı ve İlâhiyat Eğitimi

İlâhiyat Fakültesi'nin ders programı incelendiğinde, 1900'de kurulan Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi ile oluşmaya başlayan yeni yüksek din eğitimi müfredatı çerçevesindeki tecrübelerin dikkate alındığı görülmektedir. Maârif Vekili Vâsıf Bey, İlâhiyat Fakültesi ders programını oluşturma işini fakültenin ilk reisi Seyit Bey'e

[302] "İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassisîn'in Maârif Vekâleti'ne Gönderdiği Lâyiha", s. 351-352

[303] "İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülâkat", **Sebilürreşâd**, Aded 601, C. XXIV, 19 Şevval 1342/22 Mayıs 1340/22 Mayıs 1924, s. 43-44.

bıraktığını ifade etmektedir.[304] Oluşturulan müfredat programına ders ekleme-çıkarma işlemleri ise fakülte meclisleri tarafından yapılmaktadır.[305]

Aşağıda Tablo 34'te İlâhiyat Fakültesi'nin ders programı ile yüksek din eğitimi müfredatının verildiği dört farklı program yer almaktadır. Bunların yanında Medresetü'l-Mütehassisîn müderrislerinin teklif ettiği program da tabloya dâhil edilmiştir. Bu vesile ile 1900'den sonra uygulanan programlarla İlâhiyat Fakültesi programının karşılaştırma imkânı bulunmaktadır.

İlâhiyat Fakültesi'nin programının diğerleriyle büyük oranda benzeştiği görülmektedir. Lakin bu benzerlik Tablo 34'teki diğer yüksek din eğitimi kurumlarıyla aynı eğitimin verildiği manasını taşımamaktadır. İlâhiyat Fakültesi'nin programını diğerlerinden ayıran iki önemli fark bulunmaktadır. Bunlardan ilki fıkıh, kelâm, usûl-i fıkıh, usûl-i hadis ve mantık derslerine programda yer verilmemesidir.

İkinci önemli fark ise İslâmî ilimlerin tarihlerinin okutulmasıdır. fıkıh, kelâm, tasavvuf, hadis ve tefsir ilimlerinden tarihsel bilgi olarak bahsedilmektedir. Bunu talebe rehberlerinde verilen ders içeriklerinden görmek mümkündür. Örneğin Kelâm Tarihi dersinin içeriğinde şu konular bulunmaktadır: İlm-i kelâm cereyanı ne zaman başlıyor, ilk mezhepler, havâric ve mutezilîler.[306] Tarih-i fıkıh dersinde sahabe devrinde re'y ile teşrî', istislâh, cumhura muhalif olan mezhepler, ihtilafların esbâb-ı zuhûru, mevâlî, Irakîler ve Hicazîler medreseleri işlenmektedir.[307] Yüksek din eğitiminde, müfredat programının esaslarından kabul edilen dil, edebiyat, mantık, usûli'd-din (kelâm) ve usûl-i fıkıh gibi dersler kendisine yeni ilâhiyat müfredatında yer bulamamaktadır. Bu derslerin varlığı öğrenciye bir meseleden hüküm çıkarma melekesi vermektedir. Bunların olmayışı ise hüküm çıkarma işleminden mahrumiyet manası taşımaktadır. Yeni ilâhiyatın müfredat programı tasviri ve tanıtıcı bir görünüm arz etmektedir.

---

[304] "Maârif Vekâleti Bütçesi Görüşmeleri", **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre II, İctima Senesi II, C. VIII/1, 40. İctima, 17 Nisan 1340, tarih yok, s. 822.
[305] **İstanbul Dârulfünûnu'nun Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında Kanun ve İstanbul Dârulfünûnu Talimatnâmesi**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1342-1924, 9. Madde.
[306] **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1340-1341**, s. 108.
[307] **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1926-1927**, s. 131.

Tablo 34: İlâhiyat Fakültesi'nin Karşılaştırmalı Dersleri

İstanbul Dârülfünûnu için 1329/1913'te Hazırlanan Talimatta Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin Ders Programı[308]	**Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Sahn Programı 1922**[309]	**Medrese-i Süleymaniye Ders Programı 1922**[310] **(Burada dört şubenin programı birleştirilerek verilmiştir.)**	**1924'te Medresetü'l-Mütehassisîn Tarafından Hazırlanan Lâyihada Teklif Edilen İlâhiyat Fakültesi Ders Programı**[311]	**Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Dârulfünûnu Talebe Rehberi, 1924-1929'a Göre Ders Programı**[312]	
Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif, Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn	Tefsir-i Şerif, Tarih-i Tefsir	Tefsir ve Tefsir Tarihi[313]	
Hadis-i Şerif	Ehâdisü'l-Ahkâm (Usûl-i Hadis ile beraber)	Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif,	Hadis ve Hadis Tarihi	
Tarih-i İlm-i Fıkıh		Tarih-i Fıkıh	Tarih-i Fıkıh	Fıkıh Tarihi	
Tarih-i İlm-i Kelâm				Kelâm Tarihi	
Tarih-i Din-i İslâm		Tarih-i Din-i İslâm	Tarih-i Din-i İslâm	Din-i İslâm Tarihi	
İlm-i Ahlâk-ı Şer'iyye ve Tasavvuf		Tasavvuf	Tasavvuf	Tasavvuf Tarihi	
				Türk Tarih-i Dinîsi	
Tarih-i Edyân		Tarih-i Edyân	Tarih-i Edyân	Tarih-i Edyân	**Bu dersler Edebiyat Fakültesi ile ortaktır.**
Arab Felsefesi		Felsefe-i İslâmiyye Tarihi	Felsefe-i İslâmiyye Tarihi	Felsefe-i İslâmiyye Tarihi	
			İslâm İctimaiyyâtı	İctimaiyyât	
		İlm-i Nefs ve Ahlâk	Felsefe-i Ahlâk	Ahlâk	
Felsefe ve Tarih-i Felsefe	Hikmet-i Atîka ve Cedîde	Felsefe-i Umûmiye Tarihi	Felsefe-i Umûmiye Tarihi	Tarih-i Felsefe	
			İlm-i Ruh, Din Ruhiyatı	İctimaî Ruhiyyât (Dinî hadiselerin tetkiki nokta-i nazarından)	
		Hikmet-i İlâhiye	Mâba'de't-Tabia	Mâba'de't-Tabiiyyât[314]	
			Felsefe-i Din	Felsefe-i Din	
Fıkıh	Fıkıh	Fıkh-ı Hanefî, Fıkh-ı Mâlikî, Fıkh -ı Şafi, Fıkh-ı Hanbelî	Fıkh-ı Hanefî, Fıkh-ı Şafiî, Fıkh-ı Mâlikî, Fıkh-ı Hanbelî		
İlm-i Kelâm	Kelâm	İlm-i Kelâm	Kelâm		
İlm-i Hilâf		Hilâfiyyât	İlm-i Hilâf	Hâl-i Hazırda İslâm Mezhepleri	
Edebiyat-ı Arabiye	Belâgat-ı Arabiye, Edebiyat-ı Arabiye	Edebiyat-ı Arabiye	Edebiyat-ı Arabiye	Arap Edebiyatı	
Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh		
		Usûl-i Hadis-i Şerif	Usûl-i Hadis ve Nakd-i Rical		

[308] **İstanbul Dârülfünûnu: Talimât**, 1329, s. 1.
[309] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 6-7.
[310] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 5-6.
[311] "İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassisîn'in Maârif Vekâleti'ne Gönderdiği Lâyiha", s. 352.
[312] **Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Dârulfünûnu Talebe Rehberi**, 1340-1341, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341, s. 105; **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1341-1342**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341, s.120; **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1926-1927**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1926, s. 128; **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1927-1928**, İstanbul, Yeni Matbaa, tarih yok, s. 142; **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1928-1929**, İstanbul, Yeni Matbaa, tarih yok, s. 222.
[313] Tefsir ve Hadis derslerinin tarihlerinin ayrı ayrı dersler olduğu ve sömestrilere ayrılacağı ifade edilmektedir. Bkz. **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1340-1341**, s. 105.
[314] Bu ders 1924'teki programda bulunmaktadır. Diğer senelere ait Talebe Rehberi'nde yer almamaktadır.

	Mantık	Mantık	Mantık	
Hikmet-i Teşrî'				
	Hıfzıssıhha			
Siyer-i Nebevî				
	Kimya, Hikmet-i Tabiiyye, Mevâlid			
				Akvâm-ı İslâmiyye Etnoğrafyası
			Ahkâm-ı Hadis	
			Ahkâm-ı Kur'ân	
				İslâm Bedîiyyâtı
		Edebiyat-ı Türkiye		
		Edebiyat-ı Fârisiye		
		Edebiyat-ı Garbiye		

Talebe Rehberi'nde zikredilen derslerden başka İlâhiyat Fakültesi'ne bağlı olarak Fârisî, Arabî, Fransızca, Almanca, İngilizce lisan kurlarını ihtiva eden ihzârî derslerin açıldığı ifade edilmektedir. Lisan dersleri öğleden sonra tedris olunacak şekilde düzenlenmiştir.[315] 1926 yılında bu dillerden Arabî, Fârisî ve Fransızcadan kurların olduğu ve bu derslerin iki kura ayrıldığı görülmektedir. İlk kur öğrencileri seviyelerine göre muallim tarafından uygun görülen şekilde ders görmektedirler. Yüksek kur öğrencileri ise dersleri fakültenin gayesine uygun bir metinden takip etmektedirler.[316]

İlâhiyat Fakültesi'nde eğitim üç sene sürmektedir. Sömestri usûlü uygulanacak olup toplam altı sömestri devam eden talebe "hurûc" imtihanına girebilmektedir. Kapatılan medreselerin İbtidâ-i Dâhil kısmı mezunlarının fakülte derslerini takip edebilmeleri için Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi talebesine verilmekte olan ihzârî olarak kabul edilen ruhiyyat, mantık, fransızca tercüme, ahlâk ve felsefe meseleleri derslerine devamları mecburdur.[317]

İlâhiyat Fakültesi'nin hem ders programından hem de bu fakülteye öğrenci kabul şartlarından anlaşılıyor ki bu okulu açanlar, yetiştirecekleri "yüksek diniyyat mütehassıslarının" yeni felsefî düşünce formasyonuna sahip olmalarını istemektedirler. Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ile ortak olan ahlâk ve ictimaiyyât gibi dersler tefsir dersine bakışta belirleyici konumdadır. Zira tefsir dersinde ahlâkî

[315] **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1340-1341**, s. 105; **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1341-1342**, s. 120.
[316] **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1926-1927**, s. 128-129.
[317] **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1340-1341**, s. 105-107.

ve ictimaî ayetlerin ele alınacağı belirtilmektedir.[318] Programda tefsir ve hadis dersleri mecburidir. Öğrenciler toplam ders sayısı altıdan aşağı olmamak üzere nihayette yirmi dört sömestri devama mecburdurlar.[319]

Fakülteye dâhil olan her talebe dersleri bir müderris veya muallimin rehberliğinde seçmektedir. Ayrıca seçilecek derslerin yazıldığı kâğıdı, o derslerin müderris veya muallimlerine imzalattırmaktadır. Müderrislerin bu konudaki şehâdeti zikredilen derslerin mezuniyet hukukunu temine kifayetini tasdik manasına gelmektedir. Sonra derslerin yazıldığı belge Kâtib-i Umumîlik'e verilmektedir. Kâtib-i Umumîlik ve Meclis-i Müderrisîn tarafından oluşturulan kurul tarafından dersler arasındaki uyumluluk tasdik olunduğu takdirde öğrencinin derslere girmesi mümkündür. Bu şekilde belirlenen altı derse her öğrencinin, öğrenim süresinin üçte ikisine devam etmesi mecburdur. Öğrenciler bir sene boyunca almış oldukları derslere devam ederek, bu süre zarfında müderris veya muallim tarafından derslere ilişkin alıştırma ve uygulamaları yapmış; bunlardan almış olduğu notların ortalaması beşi geçmiş olması şarttır.[320]

Talebe mezuniyet imtihanlarına girmeden önce biri Arabî veya Fârisî diğeri Fransızca, Almanca, İngilizcenin birinden iki lisan dersine devam etmeye ve kabul ettiği iki dilden imtihan vermeye mecburdur.[321]

İlâhiyat Fakültesi'nden mezun olmak için "tahrirî" ve "şifahî" mezuniyet imtihanlarına girmeleri gerekmektedir. Tahrirî imtihan üç aşamalıdır. İlk iki aşaması öğrenimini gördüğü yabancı dillerden, seçtiği derslere ait bir metni tercüme etmektir. Tahrirî imtihanın üçüncü aşaması ise takibine mecbur olduğu derslerin hocaları tarafından seçilmiş bir konu üzerine "mütâlaanâme" yazmasıdır. Herkese açık bir şekilde icra edilecek olan şifahî imtihanda ise ilk önce, tahrirî imtihanda yazmış olduğu mütâlaanâme üzerine sorular sorulmaktadır. Daha sonra talebenin aldığı derslerin hocalarından oluşan bir imtihan heyeti karşısında gördüğü tüm derslerden imtihan edilmektedir. Şifahî imtihanın son aşamasında ise talebenin imtihan heyeti huzurunda imtihandan bir hafta önce müderris ve muallimlerden birinin ihtisasına ait

[318] **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1927-1928**, s. 147.
[319] **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1341-1342**, s. 120.
[320] **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1341-1342**, s. 121.
[321] **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1341-1342**, s. 121-122.

bir eserden seçilen bir parçayı izah etmesi istenmektedir. Toplamda altı aşamalı olarak icra edilen yazılı ve sözlü imtihanın her aşamasının sonunda netice öğrencilere bildirilmektedir. İmtihanın bir aşamasında başarılı olamayan öğrenci o imtihan dönemi için devam edememektedir. Sonraki imtihan döneminde başarılı olamadığı imtihana girerek diğerlerine devam edebilmektedir.[322]

Görüldüğü üzere İlâhiyat Fakültesi'nin kurulması ile birlikte yüksek din eğitimi alanı üniversiter sisteme yeniden dâhil olmuştur. Lakin bu dönemde İslâmî ilimlerin temeli sayılacak olan usûl dersleri ile Kur'ân ve sünnetten hüküm çıkarma imkânı tanıyan fıkıh ilmi, fakültenin müfredat programında yapılan tasarruflarla dışarıda bırakılmıştır. Bunun yerine yeni bilgi alanları müfredat programına alınmıştır.

Buraya kadar yapılan değerlendirmelerde yüksek din eğitiminde yaşanan değişim ağırlıklı olarak müfredat programlarının oluşturulma mantığı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Araştırmanın dördüncü bölümünde yüksek din eğitimi anlayışının değişimi ele alınmıştır.

[322] **T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1341-1342**, s. 122-123.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YÜKSEK DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞININ DEĞİŞİMİ

İkinci ve üçüncü bölümde yüksek din eğitiminin XIX. ve XX. yüzyılda geçirmiş olduğu değişim tecrübeleri müfredat programı esasında ele alınmıştır. Bahsi geçen dönemde müfredatın yeni bir şekil alması eğitim alanındaki değişimin bir yönünü göstermektedir. Bu bölümde ise şekil ve muhteva bakımında yeni bir görünüm kazanan yüksek din eğitimi anlayışının değişimi incelenmektedir.[1] Bunun için öncelikle XVIII. ve XIX. yüzyıl Osmanlı medrese eğitim anlayışının genel hatlarıyla hangi temeller üzerine dayandığı, medresede öğretimin nasıl olduğu ve medrese eğitiminin nasıl bir müfredat programına sahip olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra buradaki tespitler dikkate alınarak yüksek din eğitimindeki değişimin boyutlarına geçilmiştir. Bu kapsamda yüksek din eğitimi anlayışı iki noktadan ele alınmıştır. Öncelikli olarak eğitim anlayışındaki değişimin boyutları incelenmiştir. İkinci olarak yüksek din eğitimine konu olan ilimlerin eğitimindeki değişim üzerinde durulmuştur.

4.1. Osmanlı Medrese Eğitim Anlayışı

XIX. ve XX. yüzyılda yüksek din eğitiminde yaşanan değişimi görmede fayda sağlaması için Osmanlı medrese eğitim anlayışını tasvir etmeye katkıda bulunacak bir kısmın ayrılması uygun görülmüştür. Bu bölümde Osmanlı medrese eğitim anlayışının tanımlaması yapılarak çalışmamız çerçevesinde kastedildiği şekilde Osmanlı Devleti'nde XVIII. ve XIX. yüzyıllarda nasıl bir medrese yüksek eğitim anlayışı ve uygulamasının mevcut olduğu üzerinde durulacaktır. Medrese eğitim anlayışının ve özellikle de eğitim müfredatının açıklanmasında kaynak olarak XVIII. yüzyılda kaleme alınan eserler tercih edilmiştir. Bu tercihin arkasında iki temel sebep yatmaktadır. İlk olarak söz konusu eserlerin o zamana kadar yerleşmiş medrese eğitim anlayışını, sorunlarını ve ders içeriklerini ilmî bir tarzda

[1] Konuyla ilgili karşılaştırmalı bir değerlendirme için bkz. Ayşe Zişan Furat, "Darülfünundaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", **Darülfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, 2010, s. 133-147.

yansıttıklarının düşünülmesidir. İkinci sebep ise XIX. yüzyılda medrese ıslahı konusunda görüş beyan edenlerin bahsi geçen eserlerin bir kısmına işaret etmeleri ve kendi çalışmalarında bu eserlerdeki tespitlere yer vermeleridir.[2] Kaynak olarak aldığımız eserler arasında Saçaklızâde'nin (h.1145/m.1732) Tertîbü'l-Ulûm'u,[3] bu eserdeki medrese eğitimi ile ilgili tespitleri de dikkate alarak hazırlandığını düşündüğümüz Kevâkib-i Seb'a Risalesi (1741),[4] Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (h.1194/m.1780) nazım halinde kaleme almış olduğu Tertîb-i Ulûm'u[5] zikredilebilir. Ayrıca XIX. yüzyılın ikinci yarısında ilmiye sınıfına mensup bir grup müderrisin hazırladığı rapor[6] ile birlikte medrese ıslahına yönelik görüşlerini belirten Osmanlı düşünürlerinin eserleri de kullandığımız kaynaklar arasındadır.[7]

Medrese eğitimi ile "tasfiye-i ruh ve terbiye-i insaniye" yani "ruhun saflaştırılması ve insanlığın eğitilmesi" ve bunun neticesinde "ebedî saâdet"e ulaşılmasının[8] hedeflendiği ifade edilebilir. Bu gayenin gerçekleştirilmesi için de kökleri uzun geçmişe dayanan bir eğitim anlayışı teşekkül etmiştir. Medrese eğitim

---

[2] Çalışmanın ilgili yerlerinde bu duruma işaret edilmiştir. Örneğin Ali Suâvi, medrese ile ilgili eleştirilerde Saçaklızâde'nin Tertîbü'l-Ulûm isimli eserindeki tespitlere yer vermektedir. Bkz. "Maârif: Varaka-i Cevabdır", **Muhbir**, 3 Ramazan 1283/9 Ocak 1867, numara 4, s. 1, sütun 2.

[3] Saçaklızâde eş-Şeyh Muhammed b. Ebî Bekr el- Mer'aşî, **Tertîbü'l-Ulûm**, Çev.: Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan, Kahramanmaraş, Ukde, 2009. Eserin özet çevirisi de yapılmıştır. Bkz. Adem Akın, Remzi Demir, "Saçaklızâde Muhammed İbn Ebî Bekr el-Mar'aşî ve Tertîb el-'Ulûm Adlı Eseri", **OTAM**, Ankara, 2004, sayı 16, s. 1-64. Saçaklızâde'nin eseri ilimler tasnifi çerçevesinde ele alınıp sempozyum bildirisi olarak sunulmuştur. Bkz. M. Akif Özdoğan, "Saçaklızâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer'aşî'nin Tertîbü'l-'Ulûm Adlı Eseri Bağlamında İlimlerin Tasnifi", **Uluslarası Osmanlı Dönemi Maraş Sempozyumu (4-6 Ekim 2012, Kahraman Maraş)**, Editör: Cevdet Kabakcı, Serdar Yakar, C. I, Kahramanmaraş Belediyesi, 2013, s. 305-314.

[4] **XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dâir Bir Eser: Kevâkib-i Seb'a Risalesi**, Metni yeni harflere ve ekinde Fransızca metinleri Türkçeye çev.: Nasuhi Ünal Karaarslan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2015.

[5] Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın bu eserinin metni üzerine yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ömer Özyılmaz, **Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları: Manzume-i Tertibi Ulûm, Tertîbü'l Ulûm, Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhure fi'l-Ulûm, Kevâkib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserine Göre XVII ve XVIII. Yüzyıllarda,** Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 59-207. Ayrıca bu eserin tam metnine şu makalede de yer verilmiştir: Şükran Fazlıoğlu, "Talim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", **DÎVÂN İlmî Araştırmalar**, 2005/1, sayı 18, s. 115-173.

[6] "İlmiye Mensubundan 14 Kişinin Medresede Okutulan İlimlerin Suret-i Tedrisi Hakkındaki Raporudur", **Takvim-i Vekâyi**, 15 Safer 1290/14 Nisan 1873, sayı 1570, s. 1-2.

[7] Bunlar arasında yer alan eserler: Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, **Medreselerin Islahı**, t.y., y.y.; Diyarbekirli Mehmed Fâik, "Islâh-ı Medâris", **Medâr**, Külliyât-ı Fâik, 7. Cüz, 6 Recep 1327/23 Eylül 1909/10 Temmuz 1325; Muhammed Ubeydullah, **Islâh-ı Medâris-i Kadime**, İstanbul, Matbaa-i Hayriyye, 1328; Kazanlı Halim Sabit, "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle", **Sırat-ı Müstakim**, aded 124, 17 Muharrem 1329/5 Kânunusani 1326/18 Ocak 1911, s. 324-336; Hafız Eşref Efendizâde Şevketî, **Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı**, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1329.

[8] Kazanlı Halim Sabit, "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle", s. 331.

anlayışı sadece yüksek eğitimden oluşmamaktadır. Orta seviyeli eğitimi de içinde barındıran ve takriben on beş yıllık bir zamanı[9] kapsayan bütünlüklü bir yapıdır. Bütünlüklü yapı birbirini tamamlayan ve destekleyen parçalardan oluşan kündekârîye benzeyen bir görünüm arz etmektedir. Bu yapının parçalarını oluşturan unsurlar farklı özelliklere sahip olan ilimlerdir.

Medrese eğitim anlayışında tahsile söz konusu olan ilimler bir bütün halinde "şer'î ilim" olarak ifade edilmektedir.[10] "Şer'î ilim" isimlendirmesinden hareketle medresenin mahzâ din eğitiminin verildiği bir kurum olduğu anlaşılmamalıdır. Zira medreseye din eğitimi kurumu olarak bakılması, burada verilen eğitimin mahiyetinin tam olarak anlaşılmasına manidir.[11] Muhakkak ki medresede İslâm dininin eğitimiyle ilgili ilimler ağırlıktadır. Bu ilimlerin referansları İslâm'ın temel kaynaklarını oluşturan Kur'ân-ı Kerim'e ve hadis-i şeriflere dayanmaktadır. Medrese tahsilini tamamlayanların önemli bir kısmı dinî vazifelerini yerine getiren kişiler olarak hem müftü, vaiz ve imam gibi toplum içinde hem de kadı ve nâib gibi devlet kademesinde görev almaktadır. Medrese tahsilinde icâzet alanlar tarafından oluşturulan ilmiye sınıfı mensupları, eserlerinde İslâmî hassasiyetleri ön planda tutmaktadırlar. Bunlara karşılık medreseye din eğitimi kurumu olarak bakılması, burada verilen eğitimin belirli bir alanla özellikle din alanıyla sınırlandırılması manasına gelmektedir. Eğitimin bu şekilde sınırlandırılması medresenin edebî, idarî ve hukukî alana yaptığı katkının anlaşılmasını da perdelemektedir. Bu bakış açısı medrese eğitiminin niteliğini ve bu kurumun devlet kademesindeki etkinliğini görmeye de engel olmaktadır.

Bu noktada "şer'î ilim" ile kastedilen hususun tartışılması faydalı olacaktır. Saçaklızâde (h.1145/m.1732) "şer'î ilim" kavramını tanımlarken üç farklı dereceye atıfta bulunmaktadır. Bunların ilkinde Gazzâlî'nin (h.505/m.1111) tanımı yer

[9] Biz burada ilmiye mensubundan 14 kişinin medresede okutulan ilimlerin suret-i tedrisi hakkındaki raporunda verilen programında belirtilen takribi süreyi esas almaktayız. Raporun ayrıntısına üçüncü bölümün ikinci kısmında yer verilmiştir. Rapor için bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 15 Safer 1290/14 Nisan 1873, sayı 1570, s. 1-2. Aynı rapor şurada da yayınlanmıştır: **Beyânülhak**, 1. Sene, adet 15, 18 Zilhicce 1326, s. 322-324.

[10] Saçaklızâde eş-Şeyh Muhammed b. Ebî Bekr el- Mer'aşî, **Tertîbü'l-Ulûm**, Çev.: Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan, Ukde, Kahramanmaraş, 2009, s. 126.

[11] Örneğin İhsan Sungu, Tevhid-i Tedrisat kanunu ile medreselerin kapatılmasını tedrisatın laikleştirilmesi olarak görerek bu kurumda tamamen din eğitimi verildiğini kabul etmektedir. Bkz. İhsan Sungu, "Tevhid-i Tedrisat", **Belleten**, C. II, sayı 7/8, Temmuz 1938, s. 397.

almaktadır. Gazzâlî, şer'î ilim ile sadece Şârî'den ve peygamberlerden alınan ilimleri kastetmektedir. Şer'î ilmin burada öz tanımı verilmektedir. Akılla (matematik gibi), tecrübeyle (tıp gibi) ve işitmekle (dil gibi) elde edilen ilimler bunların dışında tutulmuştur. Hatta peygamberlerden nakledilenler, zikredilen üç alanla ilgili ise bunlar da şer'î ilim kapsamına girmemektedir.[12]

Şer'î ilmin ikinci manası ile Allah Teâlâ'ya has olan ilimlere kendisi vasıtasıyla gidilebilen ilimler kastedilmektedir.[13] Yani kendisinden Şârî'den elde edilen ilimleri elde etmenin dışında yararlanılmayan ilimlerdir. Bu mana birincisindeki gibi sınırlandırma konulmadığı için daha kapsamlıdır. Ayrıca bu tanımın içine "kendisinden yararlanılan ilimler" de girmektedir. Bu noktada birincisinde olmadığı halde, usûl-i fıkıh ilmi bu mananın kapsamında yer almaktadır. Arapça ise ilgi alanı şer'î ilimlere mahsus olmadığı için bu iki tanıma da dâhil değildir. Saçaklızâde'nin Molla Hüsrev'e (h.885/1480) dayanarak verdiği bu tanıma uygun şer'î ilim tasnifi Molla Lutfî'de de (h.900/m.1495) görülmektedir.[14]

Şer'î ilmin bu iki manadan daha geniş olan üçüncü anlamında İbn Hacer el-Heytemî'nin (h.974/m.1567) tanımı verilmektedir.[15] Buna göre Şârî'den sâdır olan veya Şârî'den sâdır olan şeylere dayanak teşkil eden ilimler şer'î ilim olarak değerlendirilmektedir. Burada dayanak teşkil etme kelâm ilmindeki gibi "varlık açısından" veya nahiv ve mantık ilmindeki gibi "kemâl açısından"dır. Bu şekilde İbn Hacer'in, ikinci anlamdaki kısıtlamayı dikkate almadığı, tıp ve teşrih gibi ilimleri dışarıda bırakarak şer'î ilim tanımına âlet ilimlerinin hepsini kattığı ifade edilmektedir.[16] Şer'î ilmin üçüncü manasındaki anlam genişliği medresede okutulan ilimlerin de çeşitliğine işaret etmektedir. Bu noktadan bakıldığında müfredatında dil,

[12] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 126.
[13] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 126.
[14] Molla Lutfî, ulûm-ı edebiye ve mantık gibi ilimleri şer'î ilim kapsamında ele almamıştır. O "el-Ulûmü'ş-Şer'iyye" başlığı altında beş gurupta toplam kırk dört ilim zikretmektedir. Bkz. Tokatlı Hasanoğlu Lütfullah [Molla Lütfî], **Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması: el-Metâlib el-İlahiyye fi Mevzuat el-Ulûm el-Luğaviyye**, Eleştirel metin ve inceleme: Şükran Fazlıoğlu, İstanbul, Kitabevi, 2012, Arapça metinde s. 46-70.
[15] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 126. Saçaklızâde'nin bu tanımı Kevâkib-i Seb'a'da da geçmektedir. Bkz. **Kevâkib-i Seb'a**, s. 66-67.
[16] Bu mananın Osmanlı son dönemindeki düşünürler tarafından da başka bir şekildeki ifadesi için bkz. Mehmed Fatin, "Tedrisat ve Medâris", **Beyânülhak**, sene 1, aded 8, 28 Şevval 1326/10 Teşrinisani 1324/23 Kasım 1908, s. 166; Müntesibin-i İlmiyeden Bir Zat, "Medâris-i İlmiye", **Beyânülhak**, sene 1, aded 13, 4 Zilhicce 1326/15 Kânunuevvel 1324/28 Aralık 1908, s. 276.

edebiyat, mantık, hikmet, heyet gibi ilimleri barındıran medresenin mahzâ din eğitimi kurumu olmadığı görülmektedir.

Medrese eğitim anlayışında tahsile söz konusu olan ilimler temelde iki grupta ele alınmaktadır.[17] Bunların ilki 'ulûmü'l-êliye'dir (âlet ilimleri). İkinci gruptakiler de 'ulûmü'l-'âliye' (yüce ilimler) şeklinde isimlendirilmektedir.

Âlet ilimleri medrese eğitim sisteminin temelini yani merkezî noktasını oluşturmaktadır. Âlet ilimlerinin eğitiminde meydana gelebilecek bir aksaklık, talebe için diğer ilimlerin anlaşılmasında ilim tahsilinde ilerledikçe sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu ilimler vesilesi ile 'âlî ilimlere ulaşılması hedeflenmektedir. Bu açıdan bakıldığında söz konusu ilimlerin önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

Medrese eğitim anlayışında âlet ilimlerinin kapsamının geniş tutulduğu görülmektedir. Saçaklızâde bu kapsamın içinde şu ilimleri saymaktadır: Fıkıh Usûlü, Hadis Usûlü, Kelâm (cevherler ve araz konuları gibi temel esasları), Nahiv (Muğni'l-Lebib'in içerdiği konular), Sarf (eş-Şafiye'nin içerdiği konular).[18] Medrese eğitim müfredatındaki ilimlerin yer aldığı tabloda görüleceği üzere bu kapsama mantık ve hikmet gibi ilimler de dâhil olmaktadır.[19]

Erzurumlu İbrahim Hakkı da (h.1194/m.1780) âlet ilimlerinin sıralanışının farklı coğrafyalarda değişiklik arz edebileceğini bildirmektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında medrese müfredatı ile ilgili kaleme aldığı eserinde âlet ilimlerinin sayısını on iki olarak zikretmekte ve bu ilimlere Ulûmü'l-Arabiye veya Ulûmü'l-Edebiye de denildiğini belirtmektedir. On iki ilim şunlardan oluşmaktadır: Lügat, sarf, iştikak, nahiv, meânî, beyân (vaz' ve bedî' ilimlerini bu ilimle beraber zikretmektedir), aruz, kavâfî, inşâ, inşâd-ı şiir, imlâ ve âdâb.[20] Medrese eğitim

[17] Cemiyet-i İlmiye (Heyet-i İlmiye) medresede okutulan ilimlerin suret-i tedrisi hakkında hazırlamış olduğu raporunda da bu şekilde belirtilmektedir. Rapor için bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 15 Safer 1290/14 Nisan 1873, sayı 1570, s. 1-2.
[18] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 246.
[19] Bkz. Tablo 35.
[20] Şükran Fazlıoğlu, "Talim ile İrşâd Arasında…", s. 124. Makdisi'nin tespitine göre Ulûmu'l-Edebiye ve Ulûmu'l-Arabiye şeklinde isimlendirilen bu ilimler için şu terimler kullanılmıştır: el-edeb, el-âdâb, el-edebiyyât, envâu'l-edeb, durûbü'l-edeb, fünûnü'l-edeb, ilmü'l-edeb, ilmü'l-âdâb, el-ulûmu'l-edebiyye, ilmü'l-Arab, ulûmu'l-Arabiyye, el-ulûmu'l-Arabiyye, ilmü'l-lisan, ulûmu'l-lisan. Bkz. Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, s. 106.

sisteminde ilk basamağa karşılık gelen hariç dersleri diye anılan mukaddemât-ı ulûm tabirinin de âlet ilimlerinin bir kısmını karşıladığı ileri sürülebilir.[21]

Âlet ilimlerini kendi içinde dört kategoride değerlendirmek mümkündür. Birinci kategoride ulûmü'l-Arabiye (ulûmü'l-lisaniye) kapsamında lügat, sarf, iştikak ve nahiv; ikinci kategoride ulûmü'l-edebiye kapsamında meânî, beyân, vaz', bedî', aruz, kavâfî, inşâ, inşâd-ı şiir, imlâ ve âdâb; üçüncü kategoride düşünceye dayalı ilimler kapsamında mantık ve hikmet; dördüncü kategoride usûl ilimleri kapsamında usûl-i fıkıh, usûl-i din, usûl-i hadis ve usûl-i tefsir yer almaktadır.[22] Bunların yanında Kevâkib-i Seb'a Risalesi'nde kelâm ilmine ait olan Şerh-i Mevâkıf ve Makâsıd isimli eserlerin âlet ilimlerinin hepsini, hikmeti, heyeti, hendese ve hesabı içerdiği belirtilmektedir. Bunlar arasında hendese ve hesab ilimlerinin mahsûsât kabilinden olup çok fikre muhtaç olmadığı ve bu sebeple onların müstakillen ders edilip okunmadığı ve zikredilen ilimler arasında müzâkere edildiği ifade edilmektedir.[23] Ayrıca medrese tahsilinde Arapçanın yanında Farsçanın da öğrenimine önem verildiğini belirtmemiz gerekmektedir.[24]

Bu açıdan bakıldığında medrese eğitim anlayışında tahsil edilen âlet ilimleri kapsamındaki eğitim müfredatının ilim talebinde bulunacak kişiye önemli bir birikim sağladığı görülmektedir. Medrese eğitiminin temelinde yer alan bu müfredata zihnin ilmî teşekkülü olarak bakılabilir. Zinin ilmî teşekkülü ile ilim öğrenen bir kimsede oluşturulmak istenen fikrî alt yapı kastedilmektedir. Bir anlamda kişinin ilim elde etme sürecinde gerekli olan araçlarla donatılmasıdır. Zihnin ilmî teşekkülünün zeminini oluşturan âlet ilimlerinin önemli unsurlarından birisi dil ilimleridir. Tahsil edilen ilimlerin terminolojisinin dayandığı dilin öğrenimine büyük önem verilmiştir. Dilin sözlük bilgisi, ses ve kelime yapısı, anlam bilgisi ve cümlenin kuruluşu gibi çok yönlü bir şekilde incelenmesiyle talebenin lisanı güçlendirilir. Sağlam bir dil eğitiminin üzerine ifadeyi geliştirme ve güzelleştirme maksadıyla edebiyat eğitimi verilmektedir. Bu süreçte dilin yazılı, sözlü ve anlatım yönü kuvvetlendirilir.

[21] Muallim-i Muhterem Emin Beyefendi, "Tarihçe-i Tarîk-i Tedris", **İlmiye Sâlnâmesi**, Meşihat-i Celile-i İslâmiyye'nin Ceride-i Resmiyesine Mülhaktır, Birinci Defa, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 644.
[22] Bu kategoriler oluşturulurken dikkate alınan kaynaklar şunlardır: Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 125; Şükran Fazlıoğlu, "Talim ile İrşâd Arasında…", s. 124-130; **Kevâkib-i Seb'a**, s. 72-80.
[23] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 77
[24] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 225.

Bununla birlikte aklın doğru bir usûlde işlemesi için mantık ilminin ayrıntılı bir şekilde tahsiline geçilir. Bunlardan sonra usûl ilimleri tahsil edilir. Düşüncenin şekillenmesinde ve bilgi üretiminde, ilmî çalışmalarda kullanılan dilin ayrıntılı bir şekilde öğrenilmesi gerekmektedir ki var olan bilimsel birikim anlaşılsın ve yeni bilgi üretim faaliyeti başlasın. Bu kapsamda âlet ilimlerinin üzerinde önemle durulmuştur. Bu ilimlerle birlikte oluşturulmak istenen zihnin ilmî teşekkülü yalnızca müderris ve kadı gibi yüksek düzeydeki görevlilerin değil, o günkü anlamıyla tabib, coğrafyacı, tarihçi, edebiyatçı, astronom, mimar ve mühendis gibi meslek gruplarının da temel bilgi alanlarını oluşturmaktadır. Örneğin bir tıp medresesi talebesi de medrese eğitiminde cari olan temel ilimleri tahsil etmektedir. Bu ilimlerden oluşan zihnin ilmî teşekkülü üzerine tıp ilmini yerleştirmektedir. Rıza Tahsin bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

> "…Dersaadet'te Süleymaniye mahallesinde Tiryaki Çarşısı kurbünde bir medrese-i tıbbiye küşad edilip sırasıyla cami derslerini ikmal eden talebeden arzukeş bulunanlar oraya duhûl ile mehmâ imkân fünûn-ı tıbbiye dahî görerek hidemât-ı sıhhiyede istihdam olunmak üzere oradan ihrâc olunurlardı…".[25]

Bu çerçevede yeni bir anlayışla tesis edilen Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk kuruluşundaki ders müfredatında "ulûm-ı Arabiye" adı altında âlet ilimlerine yer verildiğini de burada belirtmek gerekmektedir.[26]

Aynı şekilde 1874 yılında açılan Dârulfünûn-ı Sultanî'nin kurucu müdürü olarak görevlendirilen Sava Paşa (1832-1904), bu okulun bünyesinde bulunan İlm-i Hukuk ile Turuk ve Meâbir mekteplerine devam eden öğrencilerin, Medâris-i İlmiye-i Osmaniye'nin şerefli zamanlarında ve o günkü Avrupa dârulfünunlarında olduğu gibi bahsi geçen mekteplerin kendi derslerinden başka ilk iki senede Edebiyat Mektebi'nin derslerine devam etmeye mecbur olduklarını söylemektedir.[27] Burada

---

[25] Ayrıca mekteb nâzırı Mustafa Behçet Efendi ve muallimlerden Abdülhak Molla hakkında verdiği bilgilerden de onların medrese tahsili gördükleri, Mustafa Behçet Efendi'nin İstanbul kadılığı elde ettiği bilgisi verilmektedir. bkz. Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mektebi Tıbbiye)**, Haz.: Aykut Kazancıgil, İstanbul, Özel Yayınlar, 1991, C. I-II, s. 3-4.

[26] Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi**, s. 5.

[27] Sava Paşa, "Mukaddime", **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, La Türkî Matbaasında tab olunmuştur, 1293, s. 17. Sava Paşa (1832-1904), devlet dairesinde memur olup da Edebiyat Mektebi'nin derslerine katılmayıp Mekteb-i Hukuk derslerini takip edenlerin, hiçbir zaman bu mektebin mütefennin talebesi sayılamayacağını söylemektedir. Çünkü bunlar ilm-i hukuka mukaddime olacak ulûm ve dillerden eksiktirler. Sava Paşa, Mekteb-i Hukuk'un kurulmasındaki gerçek maksadın, Avrupa'dan gelen

Sava Paşa'nın (1832-1904) kastettiği dersler medresedeki âlet ilimleri yani ulûm-ı edebiye kapsamındakilerdir. Tıbbiye, harbiye, mühendishâne ve Dârulfünûn gibi okullardaki müfredatla ilgili birinci bölümde verilen ayrıntılı bilgilerde de görüldüğü üzere âlet ilimleri kapsamındaki dersler bahsi geçen okulların ders programlarına girmiştir.

Medrese eğitim anlayışında tahsile söz konusu olan ilimlerin ikinci grubunda yer alan "ulûmü'l-'âliye" (yüce ilimler) de temelde ikiye ayrılmaktadır. Naklî ilimler de denilen birinci grup tefsir ve hadistir. İkinci grup ise bu ilimlerden çıkarılan akâid ve fıkıhtır. Usûl-i fıkıh ve usûl-i din de bunlar arasında zikredilmektedir.[28] Ayrıca ahlâk ve mev'iza da kitap ve sünnet kaynaklı ilimler arasında sayılmaktadır.[29]

Ulûm-i 'âliyenin en önemli unsuru olan tefsir ilminin konusu Kur'ân-ı Kerim'in ayetleridir. Tefsir ilminden önce öğrenilmesi gereken bir takım Kur'ân ilimleri bulunmaktadır. Tecvit, Kur'ân-ı Kerim mushaflarının yazım şekli ve Kur'ân kıraatları bunlar arasındadır. Tefsir ilmi, Kur'ân-ı Kerim'in manalarını açıklama ilmi şeklinde de tanımlanmaktadır.[30] Bu ilmin gayesi yapılabildiği ölçüde Allah Teâlâ'nın kelâmı ile neyi amaçladığını anlamaktır. Kur'ân-ı Kerim'deki manalara ulaşmak için tefsir ilminin küllî kaidelerinin olması gerektiğini söyleyen Saçaklızâde'ye göre bu durum lügat, sarf, nahiv, meânî gibi ulûmü'l-Arabiyenin yanında usûl-i fıkıh ile mümkün olabilmektedir.[31] Hz. Peygamber'in sözlerindeki maksadın anlaşılabilmesi için Hadis ilminin tahsilini de tefsir ilmine kıyas edebiliriz. Hadis ilminin kendisine ait bir usûl ilmi de bulunmaktadır.

Burada çerçevesini resmettiğimiz medrese eğitim anlayışına ait ilimlerin hangi seviyede öğretime konu olduğu ve ilimlerin hiyerarşi dahilinde nasıl sıralandığı bir sonraki kısımda ele alınmıştır.

---

avukatlara karşı koyabilecek doktorlar yetiştirmek olduğunu söylemektedir. Hal böyleyken İstanbul'un bir köşesinde bir mektep açıp da Arapça, Latince, Fransızca, Coğrafya, Tarih, Meânî, Mantık, Hikmet, Hikmet-i Tabii ilimlerini kâmilen, Mevâlid ve Ulûm-ı Riyaziye'nin bir miktarını bilmeyen adamlar yetiştirildiği takdirde şüphesiz ki hem devleti hem de milleti zora sokacaklarını belirtmektedir. Bkz. Sava Paşa, **a.e.**, s. 17-18.

[28] **Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi**, Haz.: Âdem Ceyhan, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, C. II, s. 552-553.

[29] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 124.

[30] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 196.

[31] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 196.

4.1.1. İlimlerin Seviyesi (Mertebesi) ve Tertîb-i Ulûm

Osmanlı medrese eğitim anlayışında okutulan ilimler XVIII. yüzyılda "iktisâr, iktisâd ve istiksâ" şeklinde üç seviyeye ayrılmaktadır. Saçaklızâde, Gazzâlî'den (h.505/m.1111) aktardığı ilimlerdeki bu üç mertebenin sınırlarını belirlemede kendisine ait olan şu tespitte bulunmaktadır: Bir ilim dalının en meşhur meselelerine vâkıf olmak iktisâr mertebesidir. İktisâr seviyesinde bir ilmin eğitimi hiç delil zikredilmeden yapılmaktadır. Orta basamaktaki iktisâd seviyesinde eğitim, dersi işlenen ilme ait meseleler hakkında bir kısım delillerin zikredilmesiyle olmaktadır. Bu iki seviyenin üstündeki istiksâ mertebesinde ise ilmî bir mesele bütün yönleriyle ele alınıp, tahkik edilerek delil getirmek suretiyle incelenmektedir.[32] Bu son mertebede ilimlerin eğitimi yüksek seviyede olmaktadır. Mesela İslâmî ilimlerden kelâm eğitiminin orta (iktisâd) seviyesinde Şerh-i Akâid isimli kitap okutulmaktadır.[33] Bu seviyede eğitim almış olanlar söz konusu ilim dalında ve burada üretilen bilgiler hakkında genel bilgi sahibi olmaktadırlar. Bu ilim dalının metotlarını değiştirecek veya onlara bir şey ilave edecek konumda olmayıp, ilmî birikim bakımından kendisinden düşük durumdakilere, derste görmüş olduğu bilgileri aktarımda bulunmaktadırlar.

Kelâm ilminden örneğe devam edecek olursak bu dersin ileri (istiksâ) düzeydeki eğitiminde, Seyyid Şerif Cürcânî'nin (h.816/m.1413) Şerh-i Mevâkıf isimli eseri okutulmaktadır.[34] Bu seviye aynı zamanda ihtisaslaşmanın gerçekleştiği bir mertebedir. Bu mertebeyi tamamlayanlar ilgili ilim dalının usûl ve yöntemi hakkında eleştirel anlamda bir şeyler söyleyebilmekte ve söz konusu ilme dair yeni bilgiler üretebilmektedir. Bunların muhatab olduğu kitle ise orta seviyedeki öğrencilerden ziyade, yüksek düzeyde eğitim alan kişiler olmaktadır.

Medrese derecelerinin ve buralarda okutulan ilimlerin seviyelerinin anlaşılmasında yardımcı olan, XVIII. yüzyıldaki medrese eğitim müfredatını net biçimde resmeden Kevâkib-i Seb'a'da söz konusu üç mertebenin her biri için ayrıca "ednâ, evsat ve a'lâ" dereceleri verilmektedir.[35] Buna göre tahsile söz konusu olan

[32] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 239-245; **Kevâkib-i Seb'a**, s. 69-71.
[33] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 76.
[34] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 77.
[35] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 71.

bir ilim dalında dokuz seviyeden bahsedebilmek mümkündür. Her ilimde bu basamaklar dikkate alınarak gerekli kitaplar okunmaktadır. İlimler tahsil edilirken biri diğerinin üzerine ve belli bir noktadan sonra da eş zamanlı okutulmaktadır. Bu isimlerle ifade edilen müfredat programının sarmal bir özelliği olduğu görülmektedir.

Saçaklızâde, ilimlerdeki bahsi geçen mertebeleri tahsil etmekten maksadın kitapların içerdiği şeyleri ezberlemek olmadığını belirtmektedir. Mertebeleri tahsilden asıl maksat, okunan kitapların nüshalarını tashih etmek; ayrıca o ilimlerin meselelerine okuyup öğrenmekle veya salt düşünmekle ulaşmaktır. Amaç bu ilim dallarından ihtiyaç duyulan şeyleri elde edebilecek düzeyde mütâlaada bulunarak temel meselelere muttali olmaktır.[36]

İlimlerin bahsedildiği şekilde mertebelere ayrıldığı medrese eğitim sisteminde "Tertîbü'l-Ulûm"[37] ve "Tertîbü'l-Fünûn"[38] tamlamaları ve tek olarak kullanılan "Tertîb"[39] kelimesi ile müfredat programının kastedildiği anlaşılmaktadır.[40] XX. yüzyılın başında da "Tertîb" kelimesinin müfredat programı manasına geldiği görülmektedir. Bu dönemde ifade "Tertîb-i ders" şeklinde geçmektedir.[41] Söz konusu müfredat programı ne XIX. ve XX. yüzyılda açılan yeni okullarda ne de günümüz okullarında anlaşılan ders programları gibidir. Zira medrese müfredat programı sınıflara, günlere ve saatlere göre düzenlenmiş ders programlarından farklıdır. Tertîb-i ulûm talebenin tahsil hayatında okuması gereken ilimlerle bunlara ait kitapların sırasını ve seviyesini göstermektedir.

Tablo 35'te, medrese tahsili boyunca okutulan her ilmin iktisâr, iktisâd ve istiksâ seviyesi ve bunların da kendi aralarında dereceleri olduğu görülmektedir. İlimleri derecelerine göre tahsil eden öğrencilerin iş imkânları da buna göre olması

[36] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 245.
[37] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 68.
[38] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 71.
[39] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 70.
[40] Medrese müfredatı üzerine yapılmış çalışmaların bir değerlendirmesi ve konu hakkında yayımlanmış toplu literatür için bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. VI, sayı 12, 2008, s. 593-609. Medrese müfredatı için ayrıca bkz. Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazî İlimler,** İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, C. I, s. 69-116.
[41] Bkz. Ubeydullah, **Islâh-ı Medâris-i Kadime**, s. 11. Şükran Fazlıoğlu da Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertîb-i Ulûm adlı eserinde geçen "tertîb" veya "tertib-i ilim/ulûm" gibi ifadelerin ders müfredatı anlamına geldiğine işaret etmektedir. Bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Talim ile İrşâd Arasında…", s. 137.

muhtemeldir. Her talebenin medrese tedrisini tamamladıktan sonra kadı veya müderris olarak atanmadığı muhakkaktır. Bu tür yüksek vazifelere gelemeyenlerin de görev yapacakları alanlar düşük mansıplar olsa gerektir. Tablo halinde verilen programda Osmanlı medreselerinde çeşitli seviyelerde okutulan kitaplar görülmektedir. Her seviyeyi bitiren talebenin iş noktasında alacağı görevin aynı olmayacağı düşünülebilir.

Tablo 35: Kevâkib-i Seb'a Risalesi'nde Medrese Eğitim Sisteminde Okutulan İlimlerin Tertibi[42]

İlimler	İlimlerin Mertebesi		İlimlerde Okutulan Kitaplar	İzahat
Kur'ân-ı Kerim Tilaveti	İktisâr		Kur'ân-ı Kerim'i Tecvid ile okumak.	
	İktisâd		Kur'ân-ı Kerim'i hıfzetmek.	
	İstiksâ		Kur'ân-ı Kerim'i on dört kıraati ile okumak.	
İlm-i Sarf	İktisâr	Ednâ rütbesi (aşağı)	Sîga Risalesi, Binâ'u'l-Ef'âl Risalesi	
		Evsat rütbesi (orta)	Maksûd Risalesi	Tafsîlen ebvâb-ı evzânı icmâlen bazı i'lâli zikreder. İki cüz bir risaledir.
		A'lâ rütbesi (yukarı)	İzzî Kitabı	İcmâlen ebvâbı, tafsîlen i'lâli camidir.
	İktisâd	Evsat rütbesi	Merâh Kitabı	Tafsîlen i'lâli, zamâir ve iştikakı cami olup, delilleriyle verir. Dört beş cüzdür.
		A'lâ rütbesi	Şafiye Kitabı	Bazı nevâdiri ve iştikak ve ilm-i hattı bazı edille ile zikreder. Bu kitabın şerhleri okunurken takrir olunduğundan istiksâ rütbesinden müstağni olup sarf ve nahvi cami olup istiksâ rütbesinden olan Mufassal Kitabı'nı okumaya gerek kalmaz.
İlm-i Nahv	İktisâr	Ednâ rütbesi	Avâmil	Yalnız avâmili zikreder.
		A'lâ rütbesi	Misbâh Risalesi	Avâmili ve bazı eşher irabı zikreder.
	İktisâd	Evsat rütbesi	Kafiye Kitabı ve Elfiye-i İbn-i Malik	Meşhûrâtı zikreder. Elfiye-i İbn-i Malik'in yetmiş beş şerh ve tâlikâtı vardır.(Bu kitap ezberlenir)
		A'lâ rütbesi	Molla Cami (Kafiyenin şerhi)	On beş, yirmi cüzdür.
	İstiksâ		Muğni'l-Lebîb	Ekser-i nevâdiri cem eder. Bu dikkatli bir kitap olup bu derecede (peresede) olan talib fehminden aciz olduğundan durup (tevakkuf edip) bir zaman sonra istidad hâsıl olduktan sonra okursa pekâlâ olur.
Muğni'l-Lebîb okunurken ahkâm-ı şer'iyyeyi boş komayıp haftada bir iki gün İlm-i Fıkh-ı Şerif'in iktisârının aşağı rütbesinden bir kitap okunur.				
İlm-i Fıkh-ı Şerif	İktisâr	Ednâ rütbesi	Halebî	Muğni'l-Lebîb'i okurken haftada bir iki gün 'Salat' bölümünü okur. Halebî yirmi cüzdür.
		Ednâ rütbesi	Kudûrî	Halebî'yi tamamladıktan sonra eşher-i mesaili cami yani zaruriyat-ı yevmiyeyi cami olan Kudûrî kitabını delili ile uğraşmamak (taarruz etmemek) şartıyla meselelerin başlıcalarına aşina olmak için okunur.
Kudûrî'yi okurken tertibinden ayrılmayıp İlm-i Nahiv'i tamam edince kelâmın mukteza-yı hale mutabakatından bahsettiğinden İlm-i Maani'ye başlamak gerekirdi. Lakin dalliyet ve medluliyet ve mutabakata ve tazammun ve iltizamı bilmeye ve mübaheseli ve dikkatli bir ilim olduğundan edille serd için suğra ve kübra bilmeye tevakkuf ettiğinden nahivden sonra İlm-i Mantık'a başlanır.				

[42] Bu tablo Kevâkib-ı Seb'a risalesinde verilen bilgilerden hareketle oluşturulmuştur. Bkz **Kevâkib-i Seb'a**, s. 72-80.

İlm-i Mantık	İktisâr	Ednâ rütbesi	İsagoci Risalesi	Mantığın başlıca en meşhur meselelerinden bahseder. Şerh ve haşiyesi otuzdur. Haşiye dört beş rütbe birbirleri üzerine düşmüşlerdir.
		A'lâ rütbesi	Hüsam Kati ve bunun haşiyesi Muhyiddin Risalesi ile Fenari ve haşiyesi	Hüsam Kati, İsagoci'nin şerhidir.
	İktisâd	Evsat rütbesi	Şemsiyye, Tehzib	Tehzib, müteallikatı ve şerhi ile birlikte okunur.
		A'lâ rütbesi	Kutbuddin Şirazi (Şemsiyye'nin şerhidir), haşiyesi Seyyid ve Karadavut ile okur	Şemsiyye'nin Sadeddin isimli bir şerhi daha vardır. Talib bu kitabı okurken mübahaseye istidadı zahir olur. Yani bir anlamda bu kitap talibin mihenk taşıdır. Burada talibin tabiatına hangi rütbenin uygun olduğu belli olmaktadır.
	İstiksâ		Şerh-i Metali	
İlm-i Âdâb	İktisâr		Taşköprü Şerhi	Bu ilim mübahasede hatadan korunmak için okunmaktadır.
	İktisâd		Mesud-i Rumi (Âdâb-ı Semerkandî'nin şerhidir)	Talikatı yirmi birdir.
			Hüseyin Efendi, Kitab-ı Ezraf (havâşîsi ile birlikte)	
			Kadı Adud, bunun şerhi Hanefiyye ve bunun haşiyesi Mir	Tahkik ve tedkik ederek okur.
Bundan sonra hocalar için iki yolun olduğu belirtilmektedir. Bazıları İlm-i Meânî'ye direk başlamaktadır. İlm-i Meânî'de ileri sürülen deliller ile iddia edilen şeyin ispatının anlaşılması birçok ilme dayanmaktadır. Bunun için bazıları İlm-i Hikmet'i ve diğer âlet ilimlerini okuduktan sonra İlm-i Meânî'yi okumaktadırlar.				
İlm-i Meânî	İktisâr		Telhîs	
	İktisâd		Muhtasar (Telhîs'in şerhidir)	Muhtasar, yirmi cüzdür.
	İstiksâ		Mutavvel veya İzah-i Meânî	Mutavvel, kırk elli cüzdür. Kitap konusunun iyisi, kıymeti yüksektir. Muhtasar ve Mutavvel'in **İlm-i Beyân** ve **İlm-i Bedî**'yi içerdiğinden dolayı başka bir kitap okumadıkları bildirilmektedir. Belki meânî, beyân ve bedi' ilimlerini cami olduğundan Elfiye-i Halebî'yi ezberledikleri söylenmektedir.
İlm-i Hikmet-i Nazariye	İktisâr		Hidâye	Müslümanların hikmet-i ameliyesi Fıkh-ı şeriften ibaret olduğundan Hikmet-i ameliyeden bahsetmeyip hikmet-i nazariye zikreden iktisâr rütbesinde Hidâye metni okunur.
	İktisâd	Evsat rütbesi	Kadı Mir (Hidâye'nin şerhi) ve haşiyesi Lârî beraber okunur.	
		A'lâ rütbesi	Hikmetü'l-Ayn	
	İstiksâ		Kütüb-i Şeyhayn	İstiksâ rütbesine istekli olanların Kütüb-i Şeyhayn'e bakmaları istenmektedir.
Hükemâ ile mütekelliminin mezheplerini fark, zat-ı Bâri ve sıfatları hakkında olan itikadât-ı diniyyeyi tashih ve tahkik için İlm-i Kelâm'a başlanır.				
İlm-i Kelâm	İktisâd	Ednâ rütbesi	Ömer Nesefî Risalesi	Bu kitap meselelerin başlıcalarına sahiptir.
		Ednâ rütbesi	Şerh-i Akâid ile haşiyesi Hayalî beraber okunur.	Ebhâs-ı kesire ile okunduğundan İktisâdın a'lâ rütbesine karib olur. Hayali Haşiyesi'nin İslâm ülkelerinde şöhret yaygın olup, dört beş yüz haşiyesi bulunmaktadır.
		Evsat rütbesi	İsbat-ı Vâcib ve Akâid-i Celal (müteallikâtı ile beraber)	İsbat-ı Vâcib, yalnız vücûd-ı Bâri'yi isbat etmektedir.
		A'lâ rütbesi	Mevâkıf	Otuz kırk cüzden ibarettir.
	İstiksâ		Şerh-i Mevâkıf	Yetmiş cüzden ibarettir. Sürgünce okunur (süratli), ağır ağır okumaya ömrün tahammülü yoktur.
			Şerh-i Makâsıd	Şerh-i Mevâkıf'ın yerine bazıları bu kitabı okuturlar.

<table>
<tr><td colspan="5">Şerh-i Mevâkıf ve Makâsıd, İlm-i Kelâm'dır. Lakin âlet ilimlerinin hepsini, Hikmeti, Heyeti, Hendese ve Hesabı zikretmektedir. Hendese ve Hesab mahsusat kabilinden olup çok fikre muhtaç olmadığından onu müstakillen ders edip okumazlar. Hemen zikredilen ulum arasında müzakere ederler.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">İlm-i Hendese</td><td colspan="2">İktisâr</td><td>Eşkal-i Tesis</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">İstiksâ</td><td>Öklidis</td><td>Delilleriyle birlikte okunur.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Hesab</td><td colspan="2">İktisâr</td><td>Bahaiyye</td><td></td></tr>
<tr><td>İktisâd</td><td>A'lâ rütbesi</td><td>Ramazan Efendi ve Çulli</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="5">Ulema, talebenin tabiatlarına melal gelmemesi ve daima ilme hevesli olmaları için Salı ve Cuma günleri tatil yapmışlardır. Öğrenciler bu günlerde ihtiyaçlarını gidermektedirler. Yaz günleri ise bazı mesire yerlerine giderek orada da müstakil derse ihtiyacı olmayan bir takım dersleri müzâkere etmektedirler. Müzâkere edilen dersler şunlardır: Hesab, İlm-i Hendese, Usturlab, Rub', Misaha, İlm-i Hesab-i Hindi ve Kıpti ve Zenci, İlm-i Akdi'l-Esabi', İlm-i Ref'i'l-Eskal.</td></tr>
<tr><td>Tarih, Edebiyat</td><td colspan="4">Burada herhangi bir kitap zikredilmemektedir. Bu derslerin de kış günleri gecelerde Muamma, Elgaz, Muhazarat, Aruz ve Devavin ile müzâkere olunduğu ifade edilmektedir.</td></tr>
<tr><td rowspan="3">İlm-i Heyet</td><td></td><td></td><td>Usturlab, Rub'</td><td>Bu ders hayalden ve faraziyattan ibaret olup Hendese'ye nisbetle güççe olduğundan onu sonraya bırakıp müstakil ders yaparlar. Tertibinde zikrolunur.</td></tr>
<tr><td>İktisâd</td><td>Evsat rütbesi</td><td>Şerh-i Çağmini</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">İstiksâ'ya karib</td><td>Bercendi</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="5">İlm-i Kelâm'dan sonra İlm-i Usul-i Fıkh'a başlanmaktadır.</td></tr>
<tr><td rowspan="3">İlm-i Usul-i Fıkıh</td><td colspan="2">İktisâd</td><td>Tenkih şerhi Tavzih</td><td>Yirmi cüz olan bu kitap haşiyesi Telvih ile birlikte okunursa istiksâya yakın olmaktadır.</td></tr>
<tr><td colspan="2">İktisâd</td><td>Muhtasar-ı Münteha ve şerhi Adud ve haşiyesi Seyyid</td><td>İlm-i Mantık, İlm-i Usul-i Fıkh'ın temeli olduğundan evvelinde İlm-i Mantık'ın bütün meselelerini zikretmektedir. Ama son derece muhtasar (mucez) olduğundan anlaşılması (halli) pek müşkil ve çok bahsi kapsadığından (mütehammil) şerhi Adud ve haşiyesi Seyyid dahi bile okunur.</td></tr>
<tr><td colspan="2">İstiksâ</td><td>Füsul-i Bedayi</td><td>Sürğince okunması iyidir. Yetmiş seksen cüzdür.</td></tr>
<tr><td colspan="5">İlm-i Usul-i Fıkıh'tan sonra a’mâl-i diniyye zaruriyyattan olmakla bir Fıkh-ı şerif dersi dahi tedarik edip haftada bir ya da iki gün okunmaktadır. Lakin öncesinde iktisâr rütbesinde Halebî ve Kudûrî okunmuş idi.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">İlm-i Fıkh-ı Şerif</td><td colspan="2">İktisâd</td><td>Hidâye Kitabı</td><td>Deliller ileri sürmektedir.</td></tr>
<tr><td colspan="2">İstiksâ</td><td>Kadı-Han, Bezzaziye</td><td>Bu aşamada diğer farklı kitapları da incelerler.</td></tr>
<tr><td colspan="5">Âlet ilimleri tamamlandıktan sonra İlm-i Usul-i Hadis-i Şerif'e başlanır.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">İlm-i Usul-i Hadis</td><td>İktisâr</td><td>A'lâ rütbesi</td><td>Elfiye</td><td>Bin beyittir. On şerh ve talikatı vardır.</td></tr>
<tr><td colspan="2">İktisâd</td><td>Nuhbetü'l-Fiker ve şerhi Ali el-Kari</td><td>Ayrıca on üç mutena şerhi bulunmaktadır.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">İlm-i Hadis-i Şerif</td><td colspan="2">İktisâr</td><td>Buhari ve Müslim</td><td>Biri altı yüz bin ve diğeri üç yüz bin hadisten tasnif edilmiştir. Allah'ın kitabından sonra en sahih kitaplardır. Bu kitapları üstad-ı hazık ve muhaddis-i kamilden okuyup nüshasını tashih eder.</td></tr>
<tr><td colspan="2">İstiksâ</td><td>Elli adet müsned-i sahih kitabında belli bir miktar okur.</td><td>İlm-i Hadis-i Şerif'te elli adet müsned-i sahiha ismiyle kitap vardır. Sahihaynı belirtilen şekilde okuduktan sonra onlardan bazısını okursa iktisâd rütbesidir. Bunlardan ziyadesini okursa istiksâ rütbesidir.</td></tr>
<tr><td colspan="5">İlm-i Hadis-i Şerif'ten sonra maksad-ı aksa ve matlab-ı a’lâ olan İlm-i Tefsir-i Şerif'e Cenab-ı Bâri'den istifaza ve istiaze ederek mübaşeret eder.</td></tr>
<tr><td rowspan="3">İlm-i Tefsir-i Şerif</td><td colspan="2">İktisâr</td><td>Vahidi'in Veciz'i</td><td>Kur’ân-ı Mübin'in iki misli olan tefsirler iktisâr rütbesinde olmaktadır.</td></tr>
<tr><td colspan="2">İktisâd</td><td>Vahidi'nin Vasit'i</td><td>Kur’ân-ı Mübin'in üç misli olan tefsirler iktisâd rütbesinde olmaktadır.</td></tr>
<tr><td colspan="2">İstiksâ</td><td>Vahidi'nin Basit</td><td>Kur’ân-ı Mübin'in üç mislinden fazla olan tefsirler istiksâ rütbesinde kabul edilmektedir.</td></tr>
<tr><td colspan="5">İstanbul'da genellikle okunan ve üstattan ders şeklinde alınan tefsir Kadı Beydavi-i Marzi'nin Tefsir-i Şerifi'dir. Bini aşkın haşiyesi bulunmaktadır. Çünkü İlm-i Tefsir'in ziyade mevkufun aleyhisi lügat, sarf, nahiv, iştikak, meani, beyân, bedi, kıraat, usulü'd-din, fıkıh, esbâb-ı nüzul, kısas, nasih ve mensuh, Kur’ân-ı Kerim'de vaki olan mübhem ve mücmeli mübeyyine ehadis-i şerife olup, talip bu ulumun mecmuunu birer birer ahzetmişti.</td></tr>
<tr><td colspan="5">İlm-i Tefsir-i Şerif'i üstattan almaya başlayıp her bir ilmin kavaidiyle amel ederek Kur’ân-ı Kerim'in manasına intisab tarikini üstattan görünce İlm-i Mevhibe denilen bir husus vardır ki bu Feyz-i Bâri'dir. Üstad bunu talebede müşahede edince büyük bir meclis tertib ederek ulema orada toplanır. Bu mecliste talebeye her ilmi okutmaya izin verirler. Üstadı her ilmi hangi üstattan ve onun üstadı da kimden aldıysa, nihayetine varınca talebenin hocasında mazbut olduğu vech üzere cümle geçmiş üstatlarını bir risaleye tahrir edilip o mecliste talebenin kendisine okunur. Daha sonra talebe kendisi bir meclis oluşturup okutmaya</td></tr>
</table>

başlar. Zikrolunan tertibden sonra her ilmi istihraca kendine istidad gelir. Lakin yine de bilmediği ilmin ehlini buldukça alır. Zira talebe arı gibidir, her bulduğu çiçekten alır.		
İlm-i Tasavvuf	Kitap ismi zikredilmemektedir.	Kur'ân-ı Kerim'in tefsirine özellikle çaba gösterilmesi istenmektedir. Tefsire verilen bu dikkatle birlikte onun inceliklerine vukufiyet kazanılacağı bildirilmektedir. Bunun yanında Allah Teala'nın feyziyle elde edilecek olan İlm-i Tasavvuf'un kesb edilmesi istenmektedir.

Medrese eğitim müfredatının genel çerçevesini çizen bu tablodaki ilimler ve bunlara ait eserlerin belli başlı olanlarının burada yer aldığını söylemek mümkündür. Bunun haricinde müderrislerin derste okutulacak kitaplar hususunda farklı tercihlerde bulunabileceklerine daha önce tablo ile ilgili açıklamalarda değinilmişti. Bu durumun örnekleri araştırmamızın üçüncü bölümünde medreselerin ıslahı ile ilgili gündeme gelen alternatif programlar çeçevesinde oluşturulan tablolarda yer almaktadır.[43]

4.1.2. İlimlerin Tahsili ve Tedris Yöntemi

XVIII. yüzyıl medrese eğitim anlayışında ilimlerin tahsilinde hedef, tek bir lafzın sözlük veya ıstılah manasını bilip tercüme etmek değildir. Aynı şekilde bir metnin ibarelerini çevirmekten ve onlara mana vermekten de ibaret değildir. Medrese tahsilinde asıl hedef ilimlerin tahkik ve tetkik edilmesidir.[44] Tahkik ve tetkikin hedef olarak konulmasının bir anlamda ilim sahibi olmanın ölçüsüne işaret ettiğini ifade edebiliriz. İlim sahibi olmak, tahsil edilen ilmin maksadını kavramak ve onu hakikatine uygun bir şekilde kullanmaktır diyebiliriz. Hedeflenen gayeyi gerçekleştirmek üzere talebeler medresede yoğun bir eğitim sürecinden geçmektedirler.

Bu çerçevede medresede eğitim görmek isteyenler ilim tahsiline yaklaşık dokuz on yaşlarında başlamaktadırlar.[45] Bu yaşlara kadar çocuklara harfler, temel

[43] Bkz. Tablo 25 ve 27.
[44] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 67-68.
[45] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 72. Taşköprîzâde de ortalama on ila on bir yaşlarında ilim tahsile başladığını ifade etmektedir. bkz. Taşköprülüzâde İsâmüddin Ebu'l-Hayr Ahmet Efendi, **Osmanlı Bilginleri: eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2007, s. 377-378. Medreselerin ıslahı gündeme geldiğinde bu yaş sınırının on beşe kadar çıkarılmasının tavsiye edilmektedir. Örneğin bkz. Arzu Güldöşüren, "Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi", **DÎVÂN İlmî Araştırmalar**, C. XVI, sayı 31, 2011/2, s. 215, madde 2. Dârulhilâfeti'l-Âliye Medreseleri'ne kabul yaşı da on üç olarak belirlenmiştir. Bkz. "Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne Mahsus Talimatnâme", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders**

ilmihâl (fıkıh) bilgileri, ahlâkî meseleler öğretilip, kabiliyetlerine göre Kur'ân-ı Kerim hıfz; buna güç yetiremeyenlere birkaç defa hatim ettirilir. Arapçaya aşina olmak için beş on yapraklık lügat ezberlettirilir. Farsça kelime ve terkiplere de aşina olması için aynı şekilde Farsça bir lügat öğretilir. Talebe hatim ederek Kur'ân-ı Kerim'in dili olan Arapçaya aşinalık kazanınca ona âlet ilimlerinden sarf ilminin sırasıyla çeşitli seviyeleri; sonra nahiv ilminin iktisâr rütbesinden istiksâ rütbesine kadar olan eserleri okutulur. Nahiv ilminde istiksâ rütbesinde yer alan Muğni'l-Lebîb gibi eserlerin anlaşılması tâlib için zor olacağından bu mertebede biraz durduktan (tevakkuf) sonra talebede "istidat" hâsıl olunca eğitime devam edilmesinin daha iyi olacağı belirtilmektedir.[46] Bu seviyede fıkıh ilminde iktisâr ve iktisâd rütbesinde delile ihtiyaç olmayan kitaplardan okutulur. Nahiv ilmi tamamlanınca delillerin öğrenilmesi için mantık ilmine geçilir. Bu ilimde iktisâdın orta mertebesindeki Şemsiyye kitabının ve ileri seviyedeki şerhlerinin (bkz. Tablo 35) okunması sırasında tâlibin mübâhaseye istidadının aşikâr hale geldiği bildirilmektedir. Bu eser bir anlamda talebenin mihenk taşı gibi kabul edilmektedir.[47] Yani bir anlamda talebenin tahsil hayatına devam edip edemeyeceği bu eseri kavrayıp kavrayamadığına bağlı olduğunu ileri sürebiliriz.

İlim tahsilinde mantık ilminden sonra ilm-i âdâba geçilir. Buradaki kitaplar sıralarına göre tamamlanınca hocalar için iki yol olduğu söylenmektedir. Bazı hocalar ilm-i meânîye başlar. İkinci yolu tercih eden hocalar ise ilm-i meânîde ileri sürülen iddiaların isbatı için birçok delile ihtiyaç duyulması hasebiyle diğer âlet ilimlerinin tahsilini önceler. Daha sonra ilm-i hikmet-i nazariyeye geçilir. Müslümanların hikmet-i ameliyesi fıkıh olduğu için sadece hikmet-i nazariyeyi içeren eserler seviyesine göre okunur.[48]

Hikmet-i nazariyeden sonra hükemâ ile mütekellimînin görüşlerinin ayırdedilmesi ve Allah Teâlâ'nın zatıyla birlikte sıfatlarının tahkiki için ilm-i kelâma başlanır. Kelâm ilminden kasıt sırf itikadî meseleler olmayıp, el-Makâsıd türü eserlerin içerdiği cevher, araz, delilleriyle birlikte itikadî meseleler ve muhaliflere

---

Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 29, madde 28.

[46] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 75.

[47] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 75.

[48] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 76.

verilen cevapların yer aldığı konular olduğu belirtilir. Bununla birlikte hesab ve hendese ilimleri "mahsûsât" kabilinden olduğu için müstakil bir ders şeklinde okunmaz, zikredilen ilimler arasında müzâkere edilir. Yalnız hesap ilminin ahkâm ilminden, özellikle de ilm-i ferâizden önce öğrenilmesi gerektiği belirtilir.[49] Heyet ilmi diğerlerine göre zor olması hasebiyle müstakil ders olarak okunur. Talebenin tabiatlarına melâl gelmemesi ve daima ilme hevesli olmaları için Salı ve Cuma günlerinin tatil yapıldığı ifade edilir. Öğrenciler bu günlerde ihtiyaçlarını giderirler. Yaz günleri ise bazı mesire yerlerine giderek orada da müstakil derse ihtiyacı olmayan bir takım dersleri müzâkere ederler. Müzâkere edilen dersler şunlardır: Hesab, İlm-i Hendese, Usturlab, Rub', Misâha, İlm-i Hesab-i Hindî ve Kıptî ve Zencî, İlm-i Akdi'l-Esâbi', İlm-i Ref'i'l-Eskâl. Kış günleri gecelerde ise şu dersler müzâkere olunur: Muammâ, Elgâz, Muhâzarât, Tarih, Edebiyat, Aruz ve Devâvîn.[50] Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) da kendisinin, medreselerin tatil günlerinde cüz'iyyâta dair pek çok risale, eski usule göre hesap, cebir, hendese, hey'et gibi fünûn-ı hikmete dair kitaplar okuduğunu söylemektedir.[51]

İlm-i kelâm tamamlandıktan sonra seviyelerine göre usûl-i fıkıh ilmine ait kitaplar okunur. Bunun üzerine delilleriyle birlikte fıkıh ilmine başlanır. Bu noktada âlet ilimleri de tamamlanmış olur. Böylelikle 'âlî ilimlere geçilir. Usûl-i hadis ilmine başlanır. Sonra hadis ilminde iktisâr rütbesi kabul edilen Sahih-i Buhârî ve Sahih-i Müslim kitaplarını "üstâd-ı hâzik ve muhaddis-i kâmil"den okuyup elindeki nüshasını tashih eder. Bunların üzerine diğer seviyelerdeki hadis kitaplarını da okur.[52]

Bütün bu okunan ilimlerden sonra tefsir ilmine Allah Teâlâ'dan feyiz almak için geçilir. Tecvit, kıraatler ve mushafların yazımı ilimlerini ise tefsir ilminden önce ne zaman uygun bulursa okunur.[53] Bu kapsamda Saçaklızâde, ilim tahsilinde öncelikli olarak âlet ilimleri kapsamındakilerin iyi bir şekilde öğrenilmesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Talebe dil, mantık ve usûl yönünden belirli bir

[49] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 239.
[50] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 77.
[51] Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, Yayınlayan: Prof. Dr. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967, s. 6-7.
[52] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 78-79.
[53] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 239.

seviyeye ulaştıktan sonra hadis ve tefsir ilimlerini okumaya geçmesi gerekmektedir.[54]

Çerçevesini çizdiğimiz XVIII. yüzyıl medrese eğitim anlayışında naklî ilimlerin öğreniminin müfredat programında ileriki aşamalarda yer aldığı görülmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in tefsirine özellikle çaba gösterilmesi istenmektedir. Tefsire verilen bu dikkatle birlikte onun inceliklerine vukufiyet kazanılacağı bildirilmektedir. Bunun yanında Allah Teala'nın feyziyle elde edilecek olan ilm-i tasavvuf'un kesb edilmesi istenmektedir.[55]

Kur'ân-ı Kerim'in, geçmişten ve gelecekten haber vermesi, fıkhın kaynağı olması, Arap diliyle inmiş olması, ahkâm-ı şer'iyyeyi içermesi bakımından mana ve maksatlarını anlamak için ondan gerekli hükümleri "istinbat ve istihraçta" ve Kur'ân-ı Kerim'in "dakâik ve hakâikine" ulaşmakta birçok fünûna, her fende birçok küllî kaideye, her küllî kaideyi cüzi'yyâtına tatbik etmek için "tahsil-i melekeye" ihtiyaç olduğu ifade edilmektedir. Bu melekeyi tahsil ile Kur'ân-ı Kerim'in bir kısım nüktelerine ulaşmak için birçok bahse gereksinim olduğundan öğrencilerin hocalardan ilim almada dikkatli olmaları gerekmektedir. Bunun için haftada beş ders (her ders birkaç satırdan ibaret) olmaktadır. Talebeler her derse bir gün önce sekiz dokuz saat bakıp ders zamanı hocanın önünde sırayla dersi okumaktadırlar. Hocanın verdiği manadan sonra öğrenciler mülahazalarını sunmaktadırlar. Bu şekilde "muâraza, mümânaa ve münâkaza" ile dört beş saat müzâkere edilen konu iyi bir derecede (sihir mertebesinde) tahkik ve tetkik edilmektedir. Bundan sonra herkes hücresine gitmekte ve ertesi günkü dersini mülâhaza etmektedir.[56]

Medrese tahsiline yukarıda ifade edilen yöntemle devam eden talebelerde "meleke-i ilim" ortaya çıkması beklenmektedir.[57] "Meleke" kavramı medrese eğitim anlayışında önemli bir noktada bulunmaktadır. Saçaklızâde "meleke" kavramını, ilmî bir mevzunun cüz'î meselelerinden biriyle karşılaşıldığında, o ilmî mevzuyla ilgili küllî meseleleri hemen zihinde devreye sokabilme gücü olarak tanımlamaktadır.[58]

[54] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 238-239.
[55] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 81.
[56] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 68.
[57] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 69.
[58] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 127.

Ona göre bu gücün faydası, küllî meseleden yola çıkarak söz konusu cüz'î mesele hakkında hüküm verebilmektir. Örneğin bir cümlede fâilin harekesinin ne olduğunu anlamak için "her fâil merfûdur" şeklindeki küllî kural zihinde canlanır. Sonra cümledeki fâil konumunda olabilecek kelime bulunur ve onun harekesinin merfû olduğu sonucuna ulaşılır. Bu melekeye "istihzar melekesi" denmektedir. Bu tür hüküm çıkarımların tekrarıyla da "istinbat melekesi" hâsıl olmaktadır. İstinbat melekesi, küllî meselelerden hareketle cüz'î hükümler ortaya koyabilme gücüdür.[59] Bir de "mütâlaa melekesi"nden bahsedilmektedir. Bunun hâsıl olabilmesi için küllî kaidelerin bilinmesi ve bu bilginin sürekli tekrarlanması suretiyle hafızada yer etmesi, ardından da bu küllî kaidelerin geçerli olduğu bazı cüz'î konulara dair hüküm çıkarma faaliyetinde bulunma, sonra da bu hüküm çıkarma faaliyetlerinin sürekli tekrarı gerekmektedir.[60] İlim tahsilinde kazandırılmak istenen meleke seviyesini şu şekilde belirtmek mümkündür: İstihzar melekesi-istinbat melekesi-mütâlaa melekesi.

Buradan medrese tahsili sonucunda talebenin ulaşması arzulanan birikim seviyesinin ne olduğunu çıkarmak mümkündür. İlim tahsilinden maksadın, yukarıda tanımlandığı şekliyle talebenin "mütâlaa melekesi"ne ulaşmasıdır. Bu melekeye sahip olan bir kişi Kur'ân-ı Kerim'den ve hadislerden hüküm çıkarabilecek kabiliyeti kazanmaktadır. Fıkhî bir mesele hakkında fetva verebilecek veya verilmiş bir fetvanın delillerine ulaşılabilecek donanımı elde etmektedir.

Bununla birlikte medrese tahsilinde şer'î ve âlet ilimlerinin her bir dalında istiksâ mertebesini tahsil eden kimse, ilimlerde "kâmil" veya "tekmîl" olarak adlandırılmaktadır.[61] "Tekmîl" kelimesinin XVI. yüzyılda da ilimleri hakkıyla tahsil eden kişi için kullanıldığı görülmektedir. Mecdî Efendi, Hekim İsa hakkında bilgi verirken onun zamanının âlimlerinin ileri gelenlerinde ilim tahsil edip "tekmîl-i kemâlât eyledikten sonra" tıp ilmini tahsil ettiğini bildirmektedir.[62] Saçaklızâde

[59] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 127.
[60] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 127-128. İlmiye mensubundan 14 kişinin medresede okutulan ilimlerin suret-i tedrisi hakkındaki raporunun sonunda da "mütâlaa" meselesine ayrı bir bahis açılmıştır. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 15 Safer 1290/14 Nisan 1873, sayı 1570, s. 2.
[61] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 245.
[62] **Tercüme-i Şekâik-i Numaniyye: Hadâikü'ş-Şekâik**, Tercüme: Mecdî Efendi, Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1269, s. 515. Eserin Arapçasında Taşköprîzâde, Hekim İsa'nın ilim tahsilini "karae rahimehullah alâ ulemâi asrihî" şeklinde ifade etmektedir. Mecdî Efendi bu kısmın tercümesinde yukarıda ifade ettiğimiz "tekmîl" kelimesini kullanmıştır. Arapçası için bkz. Taşköprîzâde İsâmüddin

ilimleri iktisâd mertebesinde tahsil edenlere de mecâzen "kemâl" isimlendirilmesinin yapılabileceğini belirtmektedir. Muteber ilim dallarında güzel bir seviyeye ulaşmayan, bunların bir kısmını iktisâr ve bir kısmını da iktisâd mertebesinde tahsil eden kimseye bu adın verilmesinin hakikî anlamda da mecazî anlamda da doğru olmadığını söylemektedir. Ancak bu adlandırmayla kişinin istiksâ veya iktisâd mertebesine ulaştığı belirli bir ilim dalındaki olgunluk derecesi kastedilebilir. Saçaklızâde yaşadığı dönem (XVIII. yüzyılda) bazı talebelere "tekmîlü'l-mevâd" isminin verildiğini ifade etmektedir. Bunun anlamı, o kişinin aklî ve naklî âlet ilimlerini tahsilde kâmil derecede olduğunu belirtmektir.[63]

Bahsi geçen yüzyılda "tekmîlü'l-mevâd" şeklinde isimlendirilen kişilerin âlet ilimlerinin tamamını tahsil etmeyip mantık ve felsefe kitaplarının yaygın nüshalarını okudukları söylenmektedir.[64] Bu şekilde adlandırılanların önemli bir kısmının Kur'ân-ı Kerim'i bile düzgün bir şekilde okumaktan aciz olduğu, fıkıh ıstılahlarından habersiz olup fıkıh usûlünü tahsil etmediği ifade edilmektedir. Bunların meşgul oldukları ilim dalının çoğunu anlamadıkları için, o ilim dalının meselelerini ifade de edemediklerini söylemektedir. Böyle birisinin "tekmîl" oluşunun temelinde hocasının bu isimle adlandırması, ona istediği şeyi okutması için izin vermesi, ona ulemâ cübbesi giydirmesi ve o kişinin de öğrenmeyi terk edip anlamadığı şeyleri öğretmeye kalkışması yatmaktadır.[65]

Medrese eğitim anlayışında "tekmîlü'l-mevâd" kavramına göre bir talebenin tahsile söz konusu ilimlerin her birinde söz sahibi olacak şekilde iyi yetişmesinin beklendiği görülmektedir. Dolayısıyla medrese müretteb ilimlerini bitiren bir kişinin iyi bir dilci, edebiyatçı, mantıkçı, kelâmcı, usûlcü, fıkıhçı, hadisçi ve tefsirci olması imkân dâhilindedir. Bu bağlamda Taşköprîzâde de ilim tahsil eden bir tâlibin her bir fenden haberdar olması gerektiği üzerinde durmaktadır.[66]

Ebu'l-hayr Ahmed Efendi, **eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye**, Neşreden: Ahmed Subhi Furat, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 530.

[63] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 245-246.

[64] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 246.

[65] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 246.

[66] Taşköprîzâde Ahmed Efendi, **Mevzûâtü'l-Ulûm**, Mütercimi Kemâleddin Muhammed Efendi, Dersaâdet, İkdâm Matbaası, 1313, C. I, s. 55.

4.2. Yüksek Din Eğitiminde Eğitim Anlayışının Değişimi

Bu kısımda, çerçevesi çizilen medrese eğitim anlayışında tespit edilen hususlar dikkate alınarak yüksek din eğitiminde yaşanan değişimlere temas edilecektir. Bu bağlamda değişim öncelikle eğitim anlayışı boyutunda ele alınmıştır. Eğitim anlayışı kapsamında XIX. yüzyıldaki yeni eğitim tasavvuru ile gelişen unsurlardan sınıf sistemi ve ders çizelgesinin yüksek din eğitimine ne şekilde yansıdığı üzerinde durulmuştur. Daha sonra yeni eğitim tasavvurunun etkisinin görüldüğü öğretime konu olan temel ilimlerden (âlet ilimlerinden) özellikle dil ve mantık eğitimindeki değişim incelenmiştir. Son olarak yeni eğitim tasavvuru etrafında ne tür ilmî çalışmaların ortaya çıktığına değinilmiştir.

4.2.1. Sınıf Sistemi

Bir eğitim ortamının iki temel unsuru olan müderris ve talebe arasındaki ikili ilişkiler ve bunların ders içindeki durumları,[67] eğitim öğretimin niteliğini büyük oranda belirlemektedir. Medrese yüksek eğitim anlayışında öğretim müderris ile talebe arasındaki karşılıklı eğitime dayanmaktadır. Bu karşılıklı eğitim doğrudan bir şekilde müderris ile talebe arasında[68] ya da müderris ile sayıları ortalama on beş-yirmi civarında yatılı talebe grubu arasında olmaktadır.[69] Böylesi bir ders ortamında müderris ile talebeleri arasında karşılıklı iletişim ve etkileşim güçlü bir şekilde gerçekleşebilmektedir. Ayrıca bu ortama uygun eğitim yöntemleri da ortaya çıkmaktadır. Takrir, imlâ, müzâkere gibi yöntemler bunlar arasında yer almaktadır.[70] Söz konusu yöntemlerle gerçekleşen eğitim öğretimde müderris talebesini her

[67] Bedruddin Sadullah İbn Cemâa, **İslâm Geleneğinde Öğretmen Öğrenci Eğitim Öğretim Adabı**, Çev. Muhammed Şevki Aydın, İstanbul, Marifet Yayınları, 1998, s. 96-112.

[68] Örneğin Taşköprîzâde tahsilinin ilk bölümünde Molla Yetim'den ve babasından eğitim almıştır. Bkz. Taşköprülüzâde İsâmuddin Ebu'l-Hayr Ahmet Efendi, **Osmanlı Bilginleri: eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2007, s. 377-378. Benzer şekilde Ahmed Cevdet Paşa da ulûm-ı Arabiyeyi Lofça müftüsü Hafız Ömer Efendi'den aldığını nakleder. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, s. 4.

[69] Hasan Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş**, İstanbul, Ulusal Yayınları, 1997, s. 411; Ahmet Cihan, **Osmanlı'da Eğitim**, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2014, s. 58-60.

[70] Medrese eğitim metotlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. İmam Burhanuddin ez-Zernûcî, **Tâ'lim'ül-Müteallim: İslâm'da Eğitim Öğretim Metodu**, Tercüme ve şerh: Y. Vehbi Yavuz, İlim ve Kültür Yayınları, t.y., s. 100-107; George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı**, Çev.: Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 163-171. Ayrıca bahsedilen metotların XX. yüzyıl pedagojisi ile ilişkisi için bkz. Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi**, s. 407-417.

aşamada gözlemleme imkânına sahiptir. Onun derste göstermiş olduğu performansı süreç içerisinde ölçmektedir. Müderrisin eğitim sürecinde talebede gözlemlediği edinimin, dersini aldığı ilme yönelik talebenin "meleke" kazanması olduğu ifade edilebilir.[71] Talebede istenilen meleke hâsıl olduğu takdirde bir sonraki ilme veya aynı ilimdeki ileri aşamaya geçilmektedir. Bu sayede müderris, talebenin hangi hususu hangi düzeyde öğrendiğini görebilmekte; ilim tahsilinde talebenin erişebileceği noktayı tasavvur edebilmektedir.

Bu bağlamda medrese eğitiminde dersler belirli bir tertibe göre düzenlenmektedir. Bu eğitimde günde en fazla iki ders olması tavsiye edilmektedir. Bunlardan birisinin şer'î ilim diğerinin de âlet ilimlerinden olmasının gerekliliği üzerinde durulmaktadır.[72]

XIX. yüzyıl boyunca gelişen yeni eğitim anlayışında öğrenciler farklı bir eğitim ortamında ders görmektedirler. Bu ortamda yirmi beş otuz kadar öğrenci ders saati çizelgelerine bölünmüş programları takip etmektedirler. Ders programında okul seviyesine göre haftada ortalama on altı farklı ders bulunmaktadır.[73] Çeşit bakımından bu kadar fazla dersin değişik yeteneklere sahip öğrencilere sınıf ortamında verilmesi kolay bir mesele olmasa gerektir. Sınıf sistemi de diyebileceğimiz bu ortamda öğrenciler ilgi ve kabiliyetleri dikkate alınmadan bir arada bulunmaktadırlar. Selim Sabit Efendi'nin "usûl-i ictimâiyye"[74] tarifine uyan bu sınıf sisteminde öğrencilerle birebir ilgilenme ve onları ders sürecinde takip etme imkânı yeterli düzeyde olamamaktadır. Çünkü sınıf sistemiyle birlikte dersler belirli saatlere ve tamamlanması zorunlu bir takım programlara ayrılmıştır. Dolayısıyla öğretmenin bu programı takip etmekle yükümlü olması hasebiyle sınıf içindeki tüm öğrencilerin konuyu tam anlamıyla öğrenmelerini gözleme imkânı kısıtlanmaktadır. Bu bağlamda hocanın öğrencileri değerlendirmesi çoğunlukla dönemlik veya senelik yapılan imtihanlar ile mümkün olmaktadır. Buradan alınan sonuçlarla öğrencilerin derse karşı bilgisi sayısal verilere göre ölçülmektedir. Tasviri yapılan bu tür eğitim

[71] "Meleke" aşamaları ile ilgi olarak tezin şu kısmına bkz. 4.1.2. İlimlerin Tahsili ve Tedris Yöntemi.
[72] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 237; Şükran Fazlıoğlu, "Talim ile İrşâd Arasında…", s. 123.
[73] Bkz. Tablo 3.
[74] Usûl-i İctimâiyye, tahsil senesi adedince öğrenciler sınıflara ayrılıp, öğretmen bunları sınıf sınıf çağırarak birlikte ders vermekten ibarettir. Bkz. Selim Sabit, **Rehnümâ-yı Muallimîn**, Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, t.y., s. 5.

kurumlarında uzun süre hocalık ve idarecilik yapan Muallim Cevdet de mekteplerde uygulanan yöntemlerin hayatla uyumu noktasında medreselerin gerisinde olduğuna ve o günkü Batı pedagojisinin ilkeleriyle de uyuşmadığına dikkat çekmektedir.[75] Örneğin Muallim Cevdet, Batı pedagojisine göre derslerin ve programların talebeye nefret vermeyecek şekilde düzenlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Ancak yaşadığı dönemdeki mekteplerde talebelerin sevmediği birçok dersi istemeyerek dinlemek zorunda kaldığını ifade etmektedir.[76] Sınıf sisteminin bir gereği olarak derslerin belirli bir zamana, belirli bir programa göre ayarlanması öğretmenlerin talebenin konuyu öğrenmesine ve meseleyi kavramasına göre dersi organize etmesini engellemektedir. Bu yüzden öğretmenler belirlenmiş olan programı ve zamanı derslerinde öncelemektedirler.

Üçüncü bölümde ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti'nde yüksek din eğitimi XX. yüzyılda yeni eğitim anlayışını dikkate alarak şekillenmiştir. Bu anlayışta bahsini ettiğimiz sınıf sistemi de esas alınmıştır. Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi için yatılı olmayan otuz kişilik bir sınıf düzenlenmiştir.[77] Bu ortamda hocaların talebe ile nasıl bir iletişim kurabileceğini yukarıdaki açıklamalardan çıkarmak mümkündür. Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi ile birlikte öğrenim hoca ile birebir ders işleme, dersi müzâkere ve mütâlaa etme yönteminden bir sınıfta toplanmış öğrencilerin belirlenmiş ders saatinde hocanın anlattığı derse muhatab olmaları şekline dönüşmüştür. 1914'te medreselerin ıslahı ile birlikte yeni bir sisteme dönüşen medrese eğitiminin tâli kısımlarında sınıfların altmış beşer kişi olacağı resmî düzenlemelerde yer almıştır.[78] Aynı şekilde 1924'te kurulan İlâhiyat Fakültesi'nde de yatılı olmayan sınıf sistemi uygulanmıştır.

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin açılmasıyla, asırlar boyunca devam edegelen medrese sistemi yeni bir düzene girmiştir. Bu kapsamda Islâh-ı Medâris

[75] Muallim Cevdet'in eleştirileri için bkz. Muallim Cevdet, **Mektep ve Medrese**, Haz. Erdoğan Erüz, İstanbul, Çınar Yayınları, 1978, s. 31-40.
[76] Muallim Cevdet, **Mektep ve Medrese**, s. 34.
[77] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Malumat Kütüphânesi, tâbi' ve nâşiri es-Seyyid Mehmet Tahir, 1318, On ikinci madde.
[78] "Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 9. Tâlî kısımların öğrenci sayısı altmış beşer, âlî kısmın öğrenci sayısı ellişer olacaktır. Bkz. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, madde 3-4.

Nizamnâmesi'nden sonra yayımlanan talimatnâmede müderrislerin eğitim esnasında gözönünde tutmaları gereken hususlar ile ilgili yönlendirmeler bulunmaktadır.[79] Bu yönlendirmeler arasında müderrislerin tefsir-i şerif, hadis-i şerif, sarf, nahiv, belâgat ve edebiyat-ı Arabiye derslerinin hâricindeki ulûm-ı şer'iyyeyi öğretimlerinde ibare tahlili ile uğraşmamaları gerektiği bildirilmektedir. İbare tahlilinin yerine bahsi geçen derslerde konunun özünü "kemâl-i vuzuhla" anlatacaklar, meseleleri örnekleri ve delilleriyle aydınlatacaklardır. Bu sayede öğrencilerin konu hakkında bilgi sahibi olmaları beklenmektedir. Müderrislerin derslerin hâricinde bir konu ile meşgul olmamaları istenmektedir. Müderrislerden talebeleri iki üç derste bir önceki derslerden sözlü olarak imtihan etmeleri ve bunu notla değerlendirmeleri istenmektedir.[80]

Görüldüğü üzere XX. yüzyılda yeni oluşmaya başlayan yüksek din eğitiminde diğer okullarda uygulanan sınıf sistemi ile birlikte hoca ile öğrenci arasındaki karşılıklı eğitim imkânı en zayıf düzeye inmiştir. Medrese yüksek eğitim anlayışında öğrencide oluşması gereken "meleke"nin yerini, öğrencinin dersini aldığı ilim hakkında "bilgi sahibi" olma almıştır. Bu noktada öğrencideki bilgi nicelikle ölçülebilen bir hale gelmiştir.

4.2.2. Ders Çizelgeleri

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl boyunca gelişen yeni eğitim anlayışında rüşdiye, idâdiye ve sultanî mektepleri orta öğretime tekabül etmektedir. Bu yüzyılda gelişen yeni yüksek eğitimin zeminini zikredilen orta öğretim oluşturmaktadır. Ders çizelgeleri başlığı altında XIX. yüzyılda oluşan mekteplerde verilen derslerin programdaki durumu, dersler arasındaki ilişkinin ne şekilde kurulduğu ve bunun yüksek din eğitimine yansımaları üzerinde durulacaktır.

Birinci bölümde değindiğimiz üzere yeni oluşan orta öğretime medrese eğitim anlayışının etkisi söz konusudur.[81] Bu etkinin başında müfredat oluşumu gelmektedir. Medrese eğitim müfredatındaki ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye ve

[79] "Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne Mahsus Talimatnâme", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, 15-27. Maddeler.
[80] "Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne Mahsus Talimatnâme", s. 27-28.
[81] Bkz. 1.4. Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda Yaptığı Islahat.

mantık gibi âlet ilimlerinin önemli bir kısmı rüşdiye, idâdiye ve sultanî mekteplerinin müfredatlarında yer almıştır.[82] Lakin bahsi geçen ilimler yeni orta öğretimde yer almakla birlikte medrese eğitim sistemindeki gibi kademe anlayışına uygun ayrıntılı olarak tahsil edilmemiştir. İlimlerdeki iktisâr, iktisâd ve istiksâ seviyeleri dikkate alınmamıştır. Bunun yanında dersler günlük ders çizelgelerine ayrılmış ve sayı bakımından artarak çeşitlenmiştir. Birbiriyle ilişkisi azalan dersler münferit bilgi alanları halini almıştır. Örneğin üç senelik rüşdiye mekteplerinde Arapça dersi ilk sene bir saat, diğerlerinde ikişer saattir.[83] Bu ders dört senelik idâdîlerde de ilk iki sene ikişer, son iki sene birer saat olarak verilmektedir.[84]

Arapça dersi idâdîlerin programında on dört farklı dersten birisi olarak yer almaktadır. Yani öğrenci haftada toplam yirmi dört saatlik dersin bir saatinde Arapça görmektedir.[85] Ders çizelgesinde bir saat ayrılan Arapçayı talebelerin istenilen seviyede öğrenmesi ne kadar mümkün olduğu tartışılır. Medrese eğitiminde ise temel ders olarak Arapça'nın sarf ve nahiv kısmına yaklaşık dört sene ayrılmaktadır. Bu süreçte ilgili ilimlerin iktisâr, iktisâd ve istiksâ seviyelerindeki eserleri okutulmaktadır.[86]

Yeni mekteplerde sadece ulûm-ı Arabiyenin değil diğer derslerin de ayrıntılı olarak işlenmediği görülmektedir. İdâdîlerin ders programında yer alan Türkçeye ait lügat ve imlâ dersi birinci sene haftada iki saattir. Bu derste lügat ezberletilmesi ve bunun imlâ kuralına göre uygulatılması istenmektedir. İkinci sene kavâid-i Osmanî dersinde Osmanlıcanın kuralları haftada iki saatte gösterilmektedir. Üçüncü senede ise bir önceki senenin kalan dersleri tamamlanmaktadır. Dördüncü ve beşinci sene usûl-i inşâ ve kitabet dersi iki saattir. Bu derste bazı makaleler kaleme aldırılmakla beraber önceki yazarların bazı mensur ve manzum edebî eserleri yüzünden okutturulmaktadır.[87] Verilen örneklerden ortaya çıkan sonuçta yeni orta öğretimin

[82] Bkz. Tablo 28 ve 29.
[83] **Umum Mekâtib-i Rüşdiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Tadilen Tertib Edilen Ders Programıdır**, Matbaa-i Âmire, 1315, s. 3.
[84] **Leylî ve Neharî Umum Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maârif Umûmiye Nezâret-i Celilesince Mukaddemâ Tanzim ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır**, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1315, s. 5.
[85] **Leylî ve Neharî Umum Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiyeye…**, s. 5.
[86] **Takvim-i Vekâyi**, 15 Safer 1290/14 Nisan 1873, sayı 1570, s. 1-2.
[87] Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, Matbaa-i Âmire, 1338, s. 366-369.

müfredatında yer alan derslerin, kısıtlı ders saati ayrılmasından dolayı ayrıntılı bir şekilde yeterince incelenme imkânı bulunamadığı görülmektedir.

Müstakil olarak tesis edilen ilk yüksek din eğitimi kurumu Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi öğrenci kabul ederken idâdî seviyesinde bilgi sahibi olanları almaktadır.[88] Bu seviyede verilen eğitimin ulûm-ı âliye için ne derece yeterli olacağı üzerinde durulması gereken bir mesele olsa gerektir. Emrullah Efendi (1858 - 1914) döneminde Dârulfünûn-ı Şahâne'ye alınacak öğrenciler için iki yıllık İhtiyat Sınıfı oluşturulmasını da bu meyanda değerlendirmek mümkündür. Bu İhtiyat Sınıfı, Dârulfünûn'un diğer şubelerinde de açılmıştır.[89] Dârulfünûn-ı Şâhâne'de gündeme gelen bu hazırlık sınıfı meselesinin uygulanmak istenmesi, yeni oluşturulan orta öğretim düzeni ile yüksek öğretim düzeni arasındaki geçişliliğin istenilen seviyede olmadığına bir işaret sayılabilir.

Benzer durum yeni medrese düzeninde de görülmektedir. Medreselerin ıslahı neticesinde yeni bir düzenle 1914'te kurulan Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin orta öğretime tekabül eden birinci ve ikinci kısımlarının ders programının rüşdiye, idâdiye ve sultanî mekteplerinin programlarına büyük oranda yaklaşıldığı bir vakıadır.[90] İlk çıkan kanuna göre yeni medreselerin birinci kısmına ibtidâî mezunları alınmaktadır. Ancak bu okul mezunlarının bilgi seviyesi medrese eğitimi için yeterli görülmemiş olacak ki 1917'de çıkarılan bir nizamnâme ile Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne de üç senelik hazırlık sınıfı uygulaması getirildiği görülmektedir.[91]

Yüksek din eğitiminde orta öğretimin zayıflığı sorunu, 1924'te kurulan İlâhiyat Fakültesi'nde daha belirgin bir şekilde ortaya çıktı. İlâhiyat Fakültesi'ne öğrenci alımları, ilk sene mülga medreselerden ve lise mezunlarından yapıldı. Lise mezunlarının giriş şartları Edebiyat Fakültesi'nin şartlarıyla aynıdır. Yalnız İlâhiyat Fakültesi'ne başvuranlar Arabî ve Fârisîden imtihana tabidirler.[92] Fakülteye öğrenci kabulü daha sonra Dârulfünûn fakültelerinden ruûs alanlar, yüksek mekteplerden

[88] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi,** Dokuzuncu madde.
[89] Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi: Hayatı, Görüşleri ve Çalışmaları", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 30, sayı 1-2, 1982, s. 23.
[90] Bu programlar için bkz. 3.2.5. Islah Edilmiş Medrese Ders Programları.
[91] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi,** 1338-1340, s. 3.
[92] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1340-1341**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341, s. 104.

mezun olanlar, resmî veya hususî tam devreli lise mezunları şeklinde belirlenmiştir.[93] Din hizmetlerini gerçekleştirecek kişileri yetiştirmek üzere açılan İmam ve Hatip Mektepleri lise seviyesinde olmadığı için burayı bitirenler İlâhiyat Fakültesi'ne doğrudan kayıt yaptıramamıştır. Ayrıca İlâhiyat Fakültesi eğitim düzeyi dikkate alındığında bu mekteplerin eğitim seviyesi de yeterli değildir.[94]

Okulun açıldığı dönemde İlâhiyat Fakültesi'ne öğrenci kabulü ile ilgili olarak bazı eleştirilerde bulunulmuştur. Konuyla ilgili yapılan röportajda İlâhiyat Fakültesi'ne girecek öğrencilerin Arapça bilmeleri şart koşulduğu için, birkaç yıl sonra yeterince Arapça tahsili yapmamış öğrencilerin kayıt yaptıracağından dolayı seviyenin düşeceği endişesi dile getirilmektedir. İlâhiyat Fakültesi'ne mahreç olacak okullar hususunda kapatılan Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin İbtidâ-i Hâric ve Dâhil medreselerinin altı senelik programı gibi bir müfredata sahip olacak "İlâhiyat Liseleri" kurulması üzerinde durulmaktadır.[95]

Benzer içerikli eleştirilerin ve bunlara yönelik ayrıntılı tekliflerin yapıldığı görülmektedir. Sebîlürreşâd dergisinde konuyla ilgili yazıları bulunan Yahya Afif, dinî ihtiyaçları dinî mütehassısların tatmin edebileceğini söylemektedir. Ona göre dinî mütehassıslar ulûm-ı diniyeyi tahsil ile yetişmektedirler. Diğer ilimler gibi dinî ilimlerin de tâlî ve âlî kısımları vardır. Ulûm-ı tâliye tahsil edilmedikçe ulûm-ı âliyenin tahsili istenilen seviyede olmamaktadır. İlâhiyatı bir proje olarak gören Afif, bu okulda verilen ulûm-ı diniyenin tâlî ve âlî kısımlarının olmadığını ifade etmektedir. İlâhiyat programında yer alan derslerin, dinin gayesiyle ilgili sınırlı alakası bulunan ilimlerin tarihleri olduğunu söylemektedir. Programda ulûm-ı âliye içinde yer alan tefsir ve hadisin talebeye öğretilmesinin ulûm-ı diniyenin mebâdîsi verilmediği için imkânsız olduğunu ve bu haliyle İlâhiyat Fakültesi'nde dinî mütehassıslar değil dinî mukallitler bile yetişmeyeceğini ileri sürmektedir.[96]

---

[93] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1927-1928**, İstanbul, Yeni Matbaa, tarih yok, s. 141.

[94] Bu dönemde İlâhiyat Fakültesi'ne öğrenci kabulü için ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Salih Zengin, **Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2011, s. 121-131.

[95] "İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülâkat", **Sebilürreşâd**, Aded 601, C. XXIV, 19 Şevval 1342/22 Mayıs 1340/22 Mayıs 1924, s. 43-44.

[96] Yahya Afif, "İlâhiyat Fakültesi Nasıl Olmalıdır?", **Sebilürreşâd**, C. XXIII, Adet: 595, 28 Şaban 1342/3 Nisan 1340/3 Nisan 1924, s. 354-355.

Burada ileri sürdüğü eleştirilere yönelik Afif, İlâhiyat Fakültesi'nde dört dereceli bir tahsil önermektedir. Buna uygun hazırlanacak program için medreselerde okutulmakta olan din ve dünya ilimlerinin tâlî ve âlî kısımlarında "ehemlerini mühimlerine" tercih ederek yeniden bir düzenleme yapılmalıdır. İlâhiyat Fakültesi'nin derecesinin Süleymaniye Medresesi seviyesinde olması gerektiği, diğer derecelerin de öğrencileri bu seviyeye hazırlayacak liseler olması gerektiğini söylemektedir. "Ulûm-ı diniye liseleri" dediği bu okullarda hem imam ve hatipler yetişir hem de ihtisas seviyesine öğrenciler hazırlanır. Mevcut liseler ise ders programlarının yetersizliği sebebiyle dinî ihtisas seviyesine öğrenci yetiştiremez.[97]

Görüldüğü üzere ders çizelgesine geçişle birlikte mekteplerin programında yer alan dersler talebeler tarafından yeterince tahsil edilememiştir. XX. yüzyılın başında yeni bir anlayışla kurulan yüksek din eğitimi müesseseleri öğrenci kaynağını mekteplerden aldığı için orta öğretim sorunu meydana çıkmıştır. Bu sorun üzerine çeşitli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Lakin bahsini ettiğimiz dönemde alınan tedbirlerin yeterli olmadığı görülmektedir. Yapılan eleştiriler de dikkate alınmamıştır. Dolayısıyla yüksek din eğitiminin önemli bir sorunu olarak bu meselenin çözüm beklediğini ileri sürmek mümkündür.

4.2.3. İlimler Tertibinin Değişmesi

Medrese eğitim anlayışında "tertib" kelimesi müfredat[98] manasına geldiği gibi tahsilde söz konusu ilimlerdeki kademe anlayışını da (hiyerarşiyi) ifade etmektedir. Bu kapsamda değerlendirilebilecek her ilim birbirini düzen içinde takip etmektedir. Bir anlamda ilimler yekdiğerini ileriye götüren basamaklar halinde sıralanmaktadır. Temelde âlet ilimleri ve âlî ilimler şeklinde ikiye ayrılan bu ilimler tertibinin (tertib-i ulûm) birinci kademesini (bölümünü) oluşturan ilimler arasında ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye ve ilm-i mantık sayılabilir.

Medrese eğitim anlayışında tertipte yer alan âlet ilimleri bir anlamda zihnin ilmî teşekkülünün inşasını sağlamaktadır. Dolayısıyla bu inşayı gerçekleştirmek üzere dil eğitimi; lügat, iştikak, kelime ve cümle bilgisi, anlam, inşa, beyan, meânî,

[97] Yahya Afif, "İlâhiyat Fakültesi Nasıl Olmalıdır?", s. 355.
[98] Bilgi için bkz. 4.1.1. İlimlerin Mertebesi ve Tertîb-i Ulûm.

bedî gibi alanlarla bir bütün olarak değerlendirilmiştir. Bunun üzerine aklın iyi bir şekilde işlemesi (disiplinize edilmesi) için mantık zorunlu görülmüştür. Bu vesileyle zihnin ilmî teşekkülü önemli bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. İlimlerdeki tertipte meydana gelecek değişme, bozulma veya ilimlerden birinde bir eksiklik olunca zihnin ilmî teşekkülü akim kalabilmektedir. Bu kapsamda âlet ilimlerinden ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye ve ilm-i mantıktaki tertibin değişikliği üzerinde durulacaktır.

4.2.3.1. Dil Eğitimi: Ulûm-ı Arabiye ve Edebiye

Medrese yüksek eğitim anlayışında önemli bir aşama olan âlet ilimlerinin eğitimi âlî ilimlerin tahsilinin öncesine takabül etmektedir. Âlet ilimleriyle elde edilmek istenen husus, medrese eğitim sisteminin yüksek kısmı sayılan âlî ilimleri okuma, anlama ve onlar hakkında fikir yürütebilme kabiliyetinin kazanılmasıdır. Ulûm-ı Arabiye ve edebiye kapsamında yer alan ilimler bu kabiliyeti verecek niteliktedir. Bu yüzden söz konusu ilimlerin iyi bir şekilde tahsil edilmesi gerekmektedir. Âlet ilimlerinin yeterli düzeyde tahsil edilmesinden sonra âlî ilimlerin tedrisine geçilmektedir. Burada İslâm dininin temel kaynaklarının dili olan Arapça merkeze alınmıştır. Farsça da bunun yanında yer almıştır. Medrese tahsilinde dil eğitiminin mahiyetine bakıldığında hem süre açısından genişliğe hem de dilin farklı yönlerinin konu edinilmesi bakımından çeşitliliğe sahip olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında medreselerin ıslahı çerçevesinde hazırlanan on beş senelik ve 1910'da çıkarılan yeni nizamnâmedeki on iki senelik medrese programlarında dil eğitimine zaman bakımından beş ile yedi yıl arasında bir süre ayrıldığı görülmektedir.[99] Dil ve edebiyat eğitimine bu kadar uzun bir süre ayrılmasına sebep olarak yüksek ilimlerin tahsiline sağlam bir zemin hazırlamak olduğu ifade edilebilir.

Medrese eğitiminde şer'î ve âlet ilimlerinin bütün bölümlerinde istiksâ mertebesini tahsil eden kimselere "tekmîl"; söz konusu ilimleri iktisâd mertebesinde tahsil edenlere de mecazen "kemâl" denildiğinden daha önce bahsedilmişti.[100] Bu isimlendirmenin yanında Saçaklızâde âlet ilimlerinden bir bölümünü iktisâr bir bölümünü de iktisâd seviyesinde tahsil eden kimseye "kemâl" isminin verilmesinin

[99] Bkz. Tablo 25 ve 27.
[100] Bkz. 4.1.2. İlimlerin Tahsili ve Tedris Yöntemi.

mecazen bile olsa doğru olmayacağını belirtmektedir.[101] Bir anlamda bu ifade ile ilimlerdeki tertibin dikkate alınmadan tahsil edilmesine yönelik bir eleştiride bulunulmaktadır. Bu şekilde ilimlerin tertibine riayet etmeden kendisine icâzet verilen ve bununla tedris vazifesi alan kişilerin işlerini iyi yapamayacağı ileri sürülmektedir.[102] Yani âlet ilimlerindeki tertibin bozulması, hem öğrenen hem de öğreten olarak kişinin tahsil hayatının geri kalanını olumsuz etkilemektedir.

Benzer şekildeki eleştirilerin XX. yüzyılda da yapıldığı görülmektedir. Muhammed Cemaleddin 1920 yılında ulûm-ı Arabiye eğitimine yönelik bir eserinde,[103] ulûm-ı Arabiye çerçevesindeki on iki ilmin eğitiminin bir tertip içinde gerçekleştiği, şayet bu tertipte ilimlerden herhangi birisinin yokluğu sebebiyle bir eksiklik meydana gelirse ya da bu ilimlerde bir takdim tehir yapılırsa ulûm-ı Arabiyeden istifade edilemeyeceğini ileri sürmektedir. Ancak o dönemdeki öğrencilerin amaçlananların bir kısmını tahsilden önce ilimlerden bazısını okumalarına rağmen ulûm-ı Arabiyeden ancak uzun zaman sonra bir şey öğrenebildiklerine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Cemaleddin, eserini ulûm-ı Arabiyenin eğitimi için anlaşılabilir güzel bir tertib ile yazdığını ifade etmektedir.[104]

Medrese eğitiminde yer alan âlet ilimlerinden önemli bir kısmının Osmanlı maârif sistemine dâhil edildiğine çalışmamızın birinci bölümünde değinilmiştir.[105] XIX. yüzyılda gelişen yeni eğitim anlayışına paralel olarak ortaya çıkan ders programlarında medrese eğitim müfredatındaki âlet ilimlerinin bir kısmına yer verilmesi, öğretimde bu ilimlerin öneminin kavrandığına işaret etmektedir. Lakin bu dönemde âlet ilimleri müfredata alınırken mevcut tertibe riayet edilmediği görülmektedir. Örneğin Mekteb-i Mârif-i Adliye'nin (1839) müfredatında yer alan sarf ve nahiv ilmine ait Emsile, Bina, Maksud, İzzî, Avâmil, Izhâr ve Kâfiye[106] gibi

---

[101] Saçaklızâde eş-Şeyh Muhammed b. Ebî Bekr el- Mer'aşî, **Tertîbü'l-Ulûm**, çeviri: Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan, Ukde, Kahramanmaraş, 2009, s. 245-246.
[102] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 246.
[103] Muhammed Cemaleddin bin el-Kâdî Arslan ed-Dağıstanî, **et-Tertibâtü'l-Cemâliyyetü li İsrâi Tahsîli'l-Ulûmi'l-Arabiyyeti**, Matbaatü'l-Evkâfi'l-İslâmiyye min Dâri'l-Hilâfeti'l-Aliyye, 1338. Bu eser hakkında bir tanıtım yazısı yayınlanmıştır. Bkz. Hasan Soyupek, "Arapça Sarf, Nahiv ve Belâgat İlimleri Üzerine Yazılmış Bir Eser: et-Tertibâtü'l-Cemâliyye li-İsrâi Tahsili'l Ulümi'l-Arabiyye", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Isparta, 2003/2, Sayı 11, s. 199-203.
[104] Muhammed Cemaleddin, **et-Tertibâtü'l-Cemâliyyetü li İsrâi Tahsîli'l-Ulûmi'l-Arabiyyeti**, s.3.
[105] Bkz. 1.4. Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda Eğitim Alanında Yaptığı Islahat
[106] **BOA. İ.DH.** 55.2721.1.

eserler tertîb-i ulûmdakilerin bir kısmını kapsamaktadır. Tertipte bahsi geçen iki ilme ait Merâh Kitabı, Şafiye Kitabı, Misbâh Risalesi, Elfiye-i İbn-i Malik, Molla Cami (Kafiyenin şerhi) ve Muğni'l-Lebîb gibi eserler programda görünmemektedir.[107] Ayrıca tertipte yer alan ulûm-ı edebiye de programa dâhil edilmemiştir.

Aynı durumu idâdîlerde de görmek mümkündür. Bu okulların müfredatında da ulûm-ı Arabiye ve ulûm-ı edebiye yer almaktadır. Yedi senelik idâdîlerin altıncı senesinde iki saatlik belâgat dersinde Metn-i Telhîs[108] okutulmaktadır. Yedinci sene iki saat olan edebiyat ve ahlâk dersinde Telhîs'in tatbikatı yaptırılmakta ve münasip makaleler yazdırılıp bir takım manzumeler ezberletilmektedir.[109] Söz konusu eser medrese eğitim sisteminde iktisâr mertebesinde yer almaktadır.[110] Yedi senelik idâdî mezunları belâgat ilminin tertipteki iktisâr seviyesini okurken orta ve ileri seviyelerini görmemektedirler. Bu eksiklikten dolayı tertipte bir düzensizlik meydana gelmektedir. Dârulfünûn'a girişte idâdî mezunlarının da kabul edildiği dikkate alınırsa yüksek eğitim seviyesindeki öğrenciler dil öğrenimindeki eksik bilgi ile eğitimlerine devam etmektedirler.

Dolayısıyla bu dönem itibariyle ilimlerin öğretiminde bir düzen değişikliğinin başladığını ileri sürebiliriz. Zira XIX. yüzyılda gelişen yeni eğitim anlayışı XX. yüzyıldaki yeni yüksek din eğitimi anlayışına da tesir etmektedir. Üçüncü bölümde bu konunun üzerinde durulmuştur. 1900'de açılan yeni yüksek din eğitimi kurumu olan Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'ne kabul edilecek öğrencilerde aranan şartlar diğer şubelere alınacakların şartlarıyla aynıdır. Yani mekteb-i idâdî, sultanî, ticaret ve Dârușşafaka gibi okullardan şehâdetnâme alanlar ya da talebe-i ulûm gibi şehâdetnâmesi olmayanlardan zikredilen okulların seviyesinde bilgisini ispat edenler alınmaktadır. Ayrıca Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye ve Dârulmuallimîn-i Âliye'den şehâdetnâme alanlar istedikleri şubeye imtihansız kabul

[107] Bkz. Tablo 35.
[108] Bu eser ile büyük ihtimalle Telhîs el-miftâh fî el-meânî ve el-beyân kastedilmektedir. Bu eser el-Sekkâkî'nin Miftâhu'l-Ulûm'unun üçüncü kısmının Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvînî (öl. 739/1338) tarafından yapılan ihtisarıdır. el-Kazvînî'nin eseri aslının yerini almış ve medrelerde ders kitabı olarak okutulduğu gibi üzerine pek çok âlim tarafından şerh, hâşiye ve ta'lik kaleme alınmştır. Bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2003, C. I, sayı 1, s. 103.
[109] Mahmud Cevad**, Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,** s. 369-370.
[110] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 244. Ayrıca bu kitabın mertebesi için Tablo 35'e de bakılabilir.

edilmektedir.[111] Şartları belirtilen öğrencilerin ulûm-ı Arabiyeyi yeteri derecede tahsil edemediğine bir üst paragrafta değinildi. Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin müfredatında da âlî ilimler yer almaktadır. Bir anlamda idâdî ve sultanî gibi okulların mezunları ulûm-ı Arabiye ve edebiyeyi tertib üzere okumamalarına rağmen Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'ne kayıt yaptırmaktadırlar. Yani öğrenciler ulûm-ı Arabiye ve edebiyedeki tertibe göre dil ilimlerini tamamlamadan eksik bilgi ile yüksek din eğitimine başlamak durumunda kalmaktadırlar.

Bu mesele bir sorun olarak görülmüş olmalı ki bahsi geçen okula hazırlık sınıfı konulması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Buna göre daha sonra ismi Ulûm-ı Şer'iyye olan şubeye mahreç olarak kabul edilen Sınıf-ı İhzârî'ye girişte de iktisâr seviyesindeki Telhîs'ten imtihan verilmesi istenmektedir. Burada iki senelik dönemde idâdî seviyesinde eğitim verilmektedir.[112] Lakin burada da ulûm-ı Arabiyede tertibin orta ve ileri seviyeleri tamamlanmadan yüksek din eğitimine başlanmaktadır.

Dârulhilâfeti'l-Aliyye isminde 1914 yılında gerçekleşen medrese ıslahı neticesinde oluşturulan yeni medrese sistemindeki ulûm-ı Arabiye ve edebiye eğitimine de yakından bakmakta fayda bulunmaktadır. Dört senelik Tâlî Kısm-ı Evvel'in birinci ve ikinci sınıfında üç saat ilm-i sarf ve bir saat lügat dersi; üçüncü ve dördüncü sınıfta da dörder saat nahiv dersi bulunmaktadır. Lügat dersinde her hafta otuz kelime yazdırılıp müzakere ve tekrar edilmektedir. Sarf dersinde ise müstakil bir eser yazılana kadar Emsile, Bina, Maksut kitapları sırayla tedris edilmektedir. Üçüncü sınıfta nahiv dersinde Ecrûmiyye[113] ile Katru'n-Nedâ[114] kitapları; dördüncü sınıfta da Evdahü'l-Mesâlik[115] kitabının yarısının tedrisi uygun görülmektedir. Ancak bu eserlerin yeterli matbu nüshaları bulunmadığından Avâmil, Izhar ve Câmî

[111] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, Dokuzuncu ve Onuncu madde.
[112] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", Ali İhsan Gencer, Ali Arslan, **İstanbul Dârulfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 11 (s. 64).
[113] "el-Ecrûmiyye, İbn Âcurrûm'un (ö. 723/1323) nahve dair el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye fî ilmi'l-Arabiyye isimli eserinin kısa adı." Bkz. "el-Ecrûmiyye", **DİA**, 1994, C. X, s. 386.
[114] "Katür'n-Nedâ, İbn Hişâm en-Nahvî'nin (ö. 761/1360) nahve dair eseridir." Bkz. M. Reşit Özbalıkçı, "Katrü'n-Nedâ", **DİA**, 2002, C. 25, s. 59-60.
[115] "Evdahu'l-Mesâlik, İbn Mâlik'in el-Elfiyye adlı eserine İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) yazdığı şerhtir." Bkz. "Evdahu'l-Mesâlik", **DİA**, 1995, C. XI, s. 516.

okutturulmaktadır.[116] Dört senelik Kısm-ı Sânî'de ise beşinci sınıfta nahiv dersinde Evdâhü'l-Mesâlik'in tamamlanması kararlaştırılmakla birlikte eserin matbu nüshası yeterli olmadığından Câmî isimli esere devam edilmektedir. Üç saatlik belâgat dersinde Telhis şerhi Muhtasar dört senede bitirilmektedir. Beşinci sınıfın bir dersinde (üç saatin birinde) el-Kâfî fî İlmi'l-Arûz ve'l-Kavâfî kitabı okutulmakta ve Muhtasar'ın dibacesi üç derste tamamlanmaktadır. Beşinci sınıfta bir saat olan İlm-i Vad' dersinde vad'-ı nevîye ait konular eklenmek şartıyla Ali Kuşçu'nun (ö. 1474) Vad' isimli kitabı tedris olunmaktadır.[117]

Medreselerin yeni sisteminde görüldüğü üzere ulûm-ı Arabiye ve edebiyede tertibin değiştiğini söylemek mümkündür. Tertipte yer alan eserlerin de belirli saatler içinde bitirilmesi şart koşulmaktadır ki bu durum kitapların yeterince anlaşılmadan geçilmesine sebebiyet verecek bir eksikliktir.

Yaklaşık on yıl kadar süren medreselerin yeni sisteminin Tevhid-i Tedrisat Kanunu bahane edilerek kapatılması neticesinde aynı kanuna istinaden açılan İlâhiyat Fakültesi'nde ulûm-ı Arabiye ve edebiyenin eğitimi bambaşka bir mecraya kaymıştır. Öncelikli olarak belirtilmelidir ki İlâhiyat Fakültesi'nin ders programında zikredilen ilimler yer almamaktadır.[118] Lakin 1926-27 eğitim öğretim döneminde Lisan Dersleri adı altında normal müfredattan bağımsız iki kurluk Arabî dersinin bulunduğu görülmektedir. Birinci kurun konusu sarf, nahiv tatbikatı, tercüme ve mükâlemedir. İkinci kurun konusu ise metin izahıdır.[119] Ders programında Arap Edebiyatı isimli bir ders yer almakla birlikte ders içeriklerinin verildiği kısımda her hangi bir açıklama bulunmamaktadır. Edebiyat Şubesi'nin müfredatında yer alan bu ders Arap Edebiyatı Tarihi olarak geçmektedir. İlgili şubede bu derste Bağdat Devlet-i Abbasiye'nin muhtelif devirlerinde lisanın, edebiyatın, bilumum ulûm ve fünûnun iktisap ettiği tarz ve yazılan eserler incelenmektedir. Ayrıca bahsi geçen devirlerdeki muhtelif hükümât-ı İslâmiyye'de yetişmiş olan mesâlik-i muhtelife ulemasıyla üdebâ ve şuarâ-i muhaddisinin terâcimi ile eserlerinden numuneler

[116] "Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Tedrisi Mukarrer Kitablar İle Sûret-i Tedrisi Mübeyyen Muhtıradır", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 17-18.
[117] "Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Tedrisi Mukarrer Kitablar İle Sûret-i Tedrisi Mübeyyen Muhtıradır", s. 21.
[118] Bkz. Tablo 34.
[119] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1926-1927**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1926, s. 134.

işlenmektedir.[120] Bununla birlikte bahsi geçen derslerde ulûm-ı Arabiye ve edebiye tertip üzere okunmamaktadır.

İlâhiyat Fakültesi'nin öğrenci kaynağı, o dönem kapatılan medreseliler ayrı tutulacak olursa, lise mezunlarıdır. İlâhiyat ile aynı zamanda açılan İmam-Hatip Mektepleri orta seviyeli olduğu için fakülteye direk kayıt yaptıramamaktadırlar. Dolayısıyla fakültenin bu öğrenci potansiyeli konuyu yakından takip edenler tarafından yüksek din eğitimi için yeterli görülmemektedir.[121]

1924 yılında İlâhiyat Fakültesi'nde yeni bir yüksek din eğitimi gündeme geldiği günlerde okulun programına yönelik eleştiriler de yapılmaktadır. Bu eleştirilerde ulûm-ı Arabiye ve edebiyenin Kur'ân ve Hadis ilimleriyle olan münasebeti üzerinde durulmaktadır.[122] Burada söz konusu ilimler arasındaki irtibat ilmî bir yolla izah edilmektedir. Bu noktada "muaddât" kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelimenin ıstılahî manası, istenilen bir menzile yönelerek atılmaya başlanılan yürüyüş adımları gibi silsilevari birbirlerine bağlanmış olan hareketin başlangıcını sonucuna ulayan geniş bir çizgiye birleşik olan zincirleme hareketlerdir. Bu durumda sarf, nahiv, meânî, beyan, bedî, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh ilimleri Tefsir ve Hadis ilimlerinin "muaddât"ıdır. Cismani hareketlerde ilk adım atılmadıkça diğer adımların atılmasının imkânı olmadığı gibi ilmî hareketlerde de başlangıç adımları atılmadıkça sonraki adımların atılmasına ilmî bir imkân yoktur.[123]

Görüldüğü üzere söz konusu ettiğimiz dönemde ulûm-ı Arabiye ve edebiyenin tertibinde bir düzensizlik ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda yeni mekteplerde bu ilimlerin tertibindeki düzensizlik ilk başlarda bunlara ait eserlerin orta ve ileri seviyedeki nüshalarını okutmama şeklinde kendini göstermektedir. XX. yüzyılda yüksek din eğitimi müessesesi tamamen kapanana kadar tertipteki düzensizlik yerini dil eğitiminde yüzeyselliğe bırakmıştır. Yani son dönemde ulûm-ı Arabiye eğitiminden sarf, nahiv, tercüme ve mükâleme anlaşılmıştır. Edebiyat

[120] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1340-1341**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341, s. 79.
[121] "İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülâkat", s. 43
[122] Yahya Afif, "İlâhiyat Fakültesi'nin Vaziyet-i İlmiyesi", **Sebilürreşâd**, C. XIV, Adet 600, 13 Şevval 1342/15 Mayıs 1340/15 Mayıs 1924, s. 17-18; Yahya Afif, "İlâhiyat Fakültesi'nin Diğer Nevâkıs-ı İlmiyesi", **Sebilürreşâd**, 19 Şevval 1342/22 Mayıs 1340/22 Mayıs 1924, C. XIV, Adet 601, s. 40-43.
[123] Yahya Afif, "İlâhiyat Fakültesi'nin Diğer Nevâkıs-ı İlmiyesi", s. 41.

eğitimi de eskilerin eserlerini okuma şekline dönüşmüştür. Sonuç olarak bu ilimlerde belirli bir düzende yeteri kadar eğitim almamış kişiler âlî ilimlerle muhatab olmaktadırlar. Bu durumda olanlar Saçaklızâde'nin bahsini ettiğimiz âlet ilimlerini iktisâd mertebesinde bitirenleri tanımlamakta kullandığı "kemâl" seviyesinin aşağısındakilere yönelttiği eleştirinin muhatabı kişilere benzemektedir.

4.2.3.2. Mantık Eğitimi

Mantık, tertib-i ulûmun birinci kademesini (bölümünü) oluşturan ilimler arasında yer almaktadır. Bu ilim tanımlama ve delil getirme şeklindeki düşünme faaliyetinin doğrusunu yanlışından ayıran kurallar bütünü şeklinde tarif edilmektedir. Nahiv ve sarf ilmi konuşmada insanı hataya düşmekten muhafaza ettiği gibi mantık ilmi de düşüncede hataya düşmekten zihni muhafaza etmektedir.[124] Bu önemine binaen mantık, ilimler tertibinde merkezî bir konumda bulunmaktadır.

Medrese eğitim anlayışında mantık ilminin tahsil sırası sarf ve nahiv ilimlerinden sonrasına ilm-i meânîden öncesine tekabül etmektedir. Dil eğitiminde nahivden sonra belâgata geçilmesi gerekirken ilm-i meânîyi tahsil için dâlliyet, medlûliyet ve tazammun gibi meselelerin bilinmesine; yine ilm-i meânîde delil ileri sürülmesi de suğrâ (küçük önerme) ve kübrâ (büyük önerme) öğrenilmesine bağlı olduğu için mantık ilminin tahsili belâgat ilminden önceye alınmıştır.[125] Mantık sadece zikredilen ilim için gerekli olmayıp tahsil hayatının ileri safhalarında yer alan "mebâhis-i ulûm-ı şer'iyye" için de esas kabul edilmiştir.[126] Bu noktada Gazzâlî, mantık ilminin gerek aklî gerek fıkhî olsun, nazarî ilimlerin hepsini kapsadığını; tertibi, şartları ve ölçüsü noktasından fıkhî meselelerdeki akıl yürütmenin, aklî meselelerdekinden tamamen farklı olmayıp, bu ikisinin sadece öncüllerinin kaynağı bakımından farklılaştığını bildirmektedir.[127] Mantık, ilimlerdeki kademe anlayışına uygun bir şekilde öğretimdeki yerini almaktadır. Dilin kuralları öğrenildikten sonra düşünmenin kurallarına geçilmektedir. Kelâm, hikmet ve usûl-i fıkıh gibi ilimlerin

[124] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 174.
[125] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 74.
[126] Ali Sedâd, **Mîzânü'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl**, İstanbul, Karabet ve Kasabar Matbaası, 1303, s. 4.
[127] Ebu Hamid el-Gazzâlî, **Mi'yâru'l-İlm**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013, s. 28-30.

tahsili için de mantık ilminin öğrenilmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında ilm-i mantığın diğer ilimler arasında ilişki ağı kurma vazifesi gördüğünü söylemek mümkündür. İlişki ağı ile tahsile söz konusu olan ilimlerin ortak kavramsal çerçevesini kastediyoruz. Bir anlamda mantık bu ortak kavramsal çerçeveyi organize etmektedir.

Mantık ilminin eğitimi medrese eğitim anlayışında öğrencilerin ileri seviyelerdeki ilimleri tahsil için mihenk taşı olarak görülmektedir.[128] Yani öğrencinin tahsil hayatına devam edip etmeyeceği bu noktada belli olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında mantık ilminin eğitimine medrese eğitim anlayışında zaman bakımından önemli bir yer ayrıldığı dikkatleri çekmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ilmiye mensubu kişilerin medresede okutulan ilimlerin "suret-i tedrisi" hakkında hazırladığı raporda yaklaşık on beş senelik medrese eğitiminde mantık ilmine altı sene ayrılmaktadır.[129] 1910'da çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ndeki on iki senelik medrese eğitiminde de mantık ilmi dört senede tedris edilmektedir.[130] Bu kadar uzun zaman diliminde mantık ilminin meseleleri başlangıç, orta ve ileri seviyede ayrıntılı bir şekilde öğrenilmektedir. Dolayısıyla bu tarzda öğrenim diğer ilimleri tahsil için mantığı işlevsel hale getirmektedir. Yani nahiv, fıkıh, kelâm ve diğer ilimlerde akıl yürütmede, bu ilimlere ilişkin bir meseleye dair delil getirmede veya karşı çıkılan bir görüşü eleştirmede mantık kuralları özümsenip iyi bir şekilde öğrenildiği için ilm-i mantık işlevselleşmektedir.

Medrese eğitim anlayışındaki ulûm-ı Arabiye ve edebiye gibi mantık ilmi de XIX. yüzyılda açılan yeni eğitim kurumlarının müfredatlarına dâhil edilmiştir. Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun'un programında mantık ilmi yer almamasına karşın[131] Başhoca İshak Efendi bu derste medrese eğitim anlayışında iktisâr seviyesinde tedris ettirilen İsâgocî'yi okutmuştur.[132] İdâdîlerin altıncı ve yedinci

[128] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 75.
[129] Bkz. Tablo 25.
[130] Bkz. Tablo 27.
[131] Mehmed Esad, **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun**, İstanbul, Karabet Matbaası, 1312, s. 15-16.
[132] **Takvim-i Vekâyi**, 7 Cemâziyelâhir 1249/22 Ekim 1833, sayı 69, s. 3-4.

senesinde mantıktan İsâgocî'nin şerhi olan Muğni't-Tullâb[133] isimli eser okutulmaktadır.[134] Mekteb-i Sultanî'nin beşinci senesinde müfredatta yer alan mantık eseri Rıfat Efendi'nin tercüme telifi olan Vesiletü'l-Îkân ve Mantık Tercümesi isimli kitabıdır.[135] Bu kitap da İsagocî'nin Ahdarî (ö. 983/1575-76) tarafından manzum şekilde yazılan es-Süllemü'l-Mürevnak fî İlmi'l-Mantık isimli eserin tercüme ve şerhidir.[136]

Yukarıda bahsi geçen okullarda mantık ilmi başlangıç seviyesinde okutulmaktadır. Dolayısıyla bu ilimin tertibinde de tıpkı ulûm-ı Arabiye ve edebiyede olduğu gibi bir değişiklik olmaktadır. Tertibin orta ve ileri safhaları öğretime söz konusu edilmemektedir. Yeni eğitim kurumlarında mantık eğitimine bu şekildeki yaklaşımın XIX. yüzyıldaki medrese eğitimi ile ilgili görüş bildirenler üzerinde de etkili olması muhtemeldir. Medreselerin ıslahı ile ilgili program önerisinde bulunan Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, mantık derslerinin altı sene haşiyeleriyle birlikte okunduğunu ve bu durumun vakit kaybına neden olduğunu ileri sürmektedir.[137] Öneri olarak sunduğu ders programında bu ilme kıyas yapabilmek ve ıstılahlarını öğrenebilmek için bir sene ayırmaktadır.[138]

Yeni oluşan yüksek din eğitimi kurumlarının ilki olan Ulûm-ı Aliye-i Diniye Şubesi'nin ders müfredatında, okulun öğretiminin devam ettiği on dört yıllık zaman boyunca mantık ilmi yer almamıştır.[139] Okula kabul edilen öğrencilerin mantık ilmini biliyor kabul ettikleri var sayılabilir. Lakin okula idâdî ve sultanî seviyesinde bilgilerini ispat edenlerin alındığı göz önünde bulundurulursa öğrencilerin mantık seviyesi istenilen mertebede olmasa gerektir. Çünkü biraz önce belirtildiği üzere bu okullarda başlangıç seviyesinde mantık eğitimi verilmektedir.

---

[133] Mahmud b. Hafız Hasan el-Mağnisavî'ye (ö. 1222/1807) ait olan bu eserin bir çok baskısı bulunmaktadır. **Muğni't-Tullâb**, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1315. Kitabın iç kapağındaki bilgiden anlaşıldığı kadarıyla bu eser rüşdiyelerde de okunmaktadır.

[134] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 418-419. Muğni't-Tullâb günümüzde doğudaki medreslerde halen okunmaktadır. Bkz. M. Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, İstanbul, Beyan, 2009, s.

[135] Rıfat, **Vesiletü'l-Îkân ve Mantık Tercümesi**, Dersaadet, 1317.

[136] Bkz. Rıfat, **Vesiletü'l-Îkân ve Mantık Tercümesi**, s. 2; Necati Öner, **Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı**, Ankara, Dîvan Kitap, 2012, s. 39; Naci Bolay, " Ahdarî" **DİA**, 1988, C. I, s. 508.

[137] Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, **Medreselerin Islahı**, s. 17.

[138] Bkz. Tablo 26.

[139] Bkz. Tablo 23.

Mantık Dersi, 1914'teki yeni medrese düzeninin ilk kısmının müfredatında bulunmamaktadır. İkinci kısmında ise bu ders sadece altıncı sınıfta dört saat olarak yer almıştır.[140] Mantık dersinde ilk önce bu ilme ait taksimat ve kavâid-i muhtasara anlatılmaktadır. İkinci olarak Gelenbevî'nin Burhan Kitabı tedris olunmaktadır.[141] Mantık ilminin ilişkili olduğu belâgat, usûl-i fıkıh, ilm-i kelâm ve felsefe gibi dersler yeni medrese düzeninin Kısm-ı Sânî'den itibaren yoğun bir şekilde programda bulunmaktadır. Toplam on iki yıllık âlî ve tâlî kısımlarında sadece bir sene ve dört saat yer alan mantık ilminin diğer ilimlerle ilişki ağını kurması beklenemez.

1915'teki düzenlemede mantığın sûrî ve tatbikî şeklinde ikiye ayrıldığı görülmektedir. Altıncı ve yedinci sınıfta mantık-ı sûrî, âdâb dersi ile beraber iki saat; sekizinci sınıfta ise Avrupa'da gelişen yeni mantık anlayışını ifade eden ve metod karşılığına gelen mantık-ı tatbikî bir saattir.[142] Kısm-ı Âlî'de ise mantık dersi yoktur. Bunun yanında 1915'te ilk defa eğitime başlayan üç şubeli Medresetü'l-Mütehassisîn'in iki senelik Kelâm ve Tasavvuf ve Felsefe Şubesi'nde ikişer saat Mantık-ı Cedîd dersi yer almaktadır.[143]

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde 1917 yılında yapılan düzenlemeler neticesinde mantık, eğitim süresi üç seneye inen ve ismi İbtidâ-i Dâhil olan kısmın birinci sınıfında bir; ikinci ve üçüncü sınıfında iki ders olarak verilmektedir. Üç senelik Sahn kısmında bu ders birinci ve üçüncü sınıfta iki, ikinci sınıfta üç saat olarak verilmektedir.[144] İsmi Medrese-i Süleymaniye olan ihtisas kısmının üç sene öğretim yapan Kelâm ve Hikmet Şubesi'nde mantık dersi her sene ikişer derstir.[145] TBMM'de 1921'de çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde yer alan ders programında dördüncü sene iki saat İsagoci; beş ve altıncı senede beşer saat mantık dersi bulunmaktadır.[146]

---

[140] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 15.
[141] "Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Tedrisi Mukarrer Kitablar İle Sûret-i Tedrisi Mübeyyen Muhtıradır", s. 21.
[142] **Ceride-i İlmiye**, Adet 14, 2. Sene, Şaban 1333, s. 89.
[143] **Ceride-i İlmiye**, Adet 14, 2. Sene, Şaban 1333, s. 91.
[144] **Ceride-i İlmiye**, Adet 37, 4. Sene, Zilkade 1336, s. 1119-1121.
[145] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, Şehzâdebaşı, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1338-1340, s. 6.
[146] Bkz. Tablo 32.

Medreselerin ıslahı neticesinde oluşturulan yeni medrese düzeninde Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin ilk yıllarındaki ders programında mantık eğitimine nisbeten az yer ayrıldığı görülmektedir. Sonraki düzenlemelerde ise yeni medrese düzeninin ikinci kademesinden ihtisas kademesine kadar her sınıf seviyesinde mantık dersine yer verilmiştir. Ders sayısındaki bu artışı mantık ilminin yüksek din eğitiminde oynadığı rolün anlaşıldığına yormak mümkündür. Lakin Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ndeki son düzenlemelerin eğitimden netice alacak kadar uzun sürmediğini hatırlatmakta fayda bulunmaktadır. Zira Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde 1924 yılında medreseler kapatılıp yerine İlâhiyat Fakültesi kurulmuştur.

İlâhiyat Fakültesi'nin ders programında ise mantık ilmine hiç yer verilmemiştir. İlâhiyat Fakültesi'ne girebilecek öğrenciler lise mezunlarıdır. O dönemki lise müfredatında mantık dersi altıncı sınıfta felsefe dersinin içinde yer almaktadır. Konu olarak da matematik, tabiiyyat, manevî ve ictimaî ilimlerde usûl bahsi üzerinde durulmaktadır.[147] Bu kadarlık mantık bilgisi ile ilâhiyat eğitimine geçilmektedir. 1924'te yeni kurulan ve lise seviyesinde olmayan İmam Hatip Mektepleri'nin ders programında mantık ilmi yer almamaktadır.[148]

Görüldüğü üzere mantık eğitiminin önemi yeni yüksek din eğitimi kurumlarına aktarılamamıştır. Mevcut medrese eğitim sisteminde mantık eğitimine ayrılan süre ortalama dört ila altı yıldır. Bu ilme Dârulfünûn'da kurulan yüksek din eğitimi kurumlarında yer verilmemiştir. Mantık ilminin yeni oluşan yüksek din eğitiminde öneminin kaybolmasıyla birlikte ilimler arasında ortak kavramsal çerçeveyi organize etme imkânı istenilen seviyede olmasa gerektir. Bu durumun ilimler arasındaki ilişki ağında kopukluğa neden olması kuvvetle muhtemeldir. Zira orta öğretimdeki müfredatta yer alan mantık ilminin başlangıç seviyesinde olması hasebiyle yeterince iyi öğrenilmemesi bu ilmin işlevselliğini de önemli ölçüde etkilemiştir.

[147] **Liselerin İkinci Devre Müfredat Programı**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340, s. 53.
[148] **İmam ve Hatip Mektepleri Müfredat Programı**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340, s. 3.

4.2.4. Üretilen İlmî Çalışmalar

Eğitim anlayışının değişimi çerçevesinde bu kısımda, XIX. yüzyıldaki yeni eğitim tasavuru ile birlikte ortaya çıkan ilmî çalışmalar üzerinde durulmuştur. Burada ilmî çalışmalar ile yüksek eğitim bağlamının ürünleri kabul edilebilecek makale, tez ve ilmî dergi gibi türler kastedilmektedir. Bu dönemde yüksek din eğitiminde de verilmekte olan söz konusu ürünlerin tarihi seyri incelenmiştir. Mesele önce medrese eğitim anlayışında ortaya çıkan ilmî çalışmalar üzerinden ele alınmıştır. İkinci olarak XIX. yüzyıldaki yüksek eğitimde yeni oluşan ilmî çalışmalara değinilmiştir. Daha sonra XX. yüzyılda yeni yüksek din eğitimindeki ilmî çalışmaların nelerden ibaret olduğu tespit edilmiştir. Bu meseleyi ele almaktan maksat değişen eğitim anlayışıyla birlikte ilmî çalışmalarda yeni ürünlerin ortaya çıktığını göstermektir.

Yüksek eğitim veren kurumlar kendi içlerinde öğretime konu olan alanlarla ilgili ilmî çalışmalar üretmiştir. Medrese yüksek eğitim anlayışında tarih boyunca şerh, haşiye, risale ve talika gibi çeşitli ilmî ürünler ortaya konmuştur.[149] İlmî eser olarak görülen bu ürünler, yazarlarının ilmî derecelerini göstermesi bakımından da önemlidir. Bir metni veya bir kitabı ayrıntlı şekilde açıklayan şerhler ile söz konusu metni notlarla anlaşılır kılan haşiyelerin, mevzu bahis edindikleri eserler kadar mühim olduğu görülmektedir. Örneğin Seyyid Şerif Cürcânî'nin (h.816/m.1413) Şerhu'l-Mevâkıf'ı, kendisi üzerine yazılan Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) Mevâkıf isimli eseri kadar önemli olmuştur. Bu önemine binaen şerh ve haşiye gibi ilmî ürünler medrese eğitim anlayışında ders kitabı olarak da kullanılmıştır.[150] Bu tür ilmî ürünler aynı zamanda medrese hiyerarşisinde veya ilmiye kademesinde yükselme imkânına vesile olan araçlardır. Örneğin Şeyhülislâm Meşrebzâde Mehmed Arif Efendi'nin (1791-1858) Câmiu'l-İcâreteyn isimli eseri, kaynaklarına tatbik edip bazı sahih bilgiler ilâvelerle yeniden tanzim ederek Sultan II. Mahmud Han'a (1808-1839) takdim ettiği ve bunun üzerine Mekke-i Mükerreme pâyesini elde

[149] George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, s. 179-182. Yukarıda belirtilen türlerin yanında zeyl, muhtasar, telhis ve müntehab gibi ürünler de zikredilebilir. bkz. İsmail Kara, "Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslam'ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?", **Türkiye IV. Dini Yayınlar Kongresi: Dini Klasikler, Tebliğler-Müzakereler (30-31 Ekim 2009),** Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011, s. 64.

[150] Ders kitabı olarak okutulan şerh ve haşiyelerin bir kısmı için bkz. Tablo 25 ve 35.

ettiği bildirilmektedir.[151] Aynı şekilde Ahmed Cevdet Paşa da (1823-1895) İstanbul'daki eğitimi sırasında Sahn-ı Semân medreselerinden Akdeniz tarafındaki Baş-Kurşunlu Medresesi'ne çıktığını; burada çoğunlukla müzakere ile meşgul olduğunu; Emsile, Binâ ve Netâyicü'l-Efkâr ile daha sonra Mutavvel'in ilk bölümüne birer kıta ta'lîkât yazdığını söylemektedir.[152] Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadesine göre, kaleme aldığı her bir telif eser, kendisinin ilmiye sınıfında yükselmesine vesile olmaktadır.[153] Meslekte yükselmenin telif yazmaya bağlı olması kalemiyede de söz konusudur. Örneğin Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) yazdığı "Takvimü't-Tevârîh" adlı eseri, 1058/1648 yılında Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi (ö. 1066/1656) tarafından Vezir-i Azam Koca Mustafa Paşa'ya gönderilmiştir. Bunun neticesinde ise Kâtip Çelebi'nin rütbesi "İkinci Halife (el-Halifetü's-Sânî)"ye çıkarılmıştır.[154]

Medrese eğitim anlayışında ilmî çalışmalar bu şekilde olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda gelişen yüksek eğitim tasavvurunda yeni kavramlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlar arasında sayılan, bilimsel eser anlamındaki "tez" ve yüksek seviyeli eğitimi bitirdikten sonra bilimsel bir eserle kazanılan en yüksek aşama olan "doktora" kavramları gösterilebilir. Bu tür kavramlarla ilgili bilgilere Mekteb-i Tıbbiye'de (1242/1827) rastlanmaktadır. Ancak bu dönemde doktora ve tez kavramlarının burada tanımlandığından farklı anlama geldiği anlaşılmaktadır. Bu kavramlar Mekteb-i Tıbbiye'de daha çok sınıf geçmek ve okulu tamamlamak için girilen birbirinden ayrı imtihanlar şeklinde kullanılmıştır. Bu okulda tahsil hayatı boyunca öğrencilerin üç doktora bir de tez imtihanı vermeleri mecbur tutulmuştur. Bu imtihanları veremeyenler bulundukları sınıfların imtihan-ı umûmîlerine girememekte ve bir üst sınıfa geçememektedirler. Bakalorya altıncı ve yedinci senelerde; birinci doktora sekizinci sınıfta; ikinci ve üçüncü doktoralar ise dokuzuncu sınıfta verilmektedir. Tez imtihanı da dokuzuncu sınıfın dersleri bitince

[151] **İlmiye Sâlnâmesi**, Birinci Defa, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 592.
[152] Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, s. 7-8.
[153] Cevdet Paşa, 1275/1859 senesinde İbn-i Haldun'un Mukaddime'sinin "ulûm ve fünûna" ait olan kısmının tercümesini bitirdiğini ve bu eserin önceki bölümlerinin mütercimi Sâhib Efendi tarafından yapılarak iki cilt halinde basıldığını, kendi tercümesinin de üçüncü cilt olarak 1277/1861'de tab' edildiğini bildirmektedir. Cevdet Paşa, her yeni bir eser telif ve tercemesinde ilmiye tarikinde bir paye aldığını bildirmektedir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, s. 79.
[154] Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn**, Tercüme: Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Cilt, s. 13.

verilmektedir. Bunun sonucunda ise diploma alınmaktadır.[155] Mekteb-i Tıbbiye'nin kuruluşundan beri öğrenci olan Hoca Salih Efendi, okulda ilk olarak icra kılınan doktora imtihanları neticesinde 1259/1843'te birincilikle mezun olmuştur.[156] Görüldüğü üzere "doktora" ve "tez" kavramları bu dönemde, okulu tamamlamak için girilmesi gereken imtihanlar olarak anlaşılmaktadır.

İlmî çalışmalar kapsamında yine Mekteb-i Tıbbiye'de yeni diyebileceğimiz bir ürünün varlığı da görülmektedir. Bu ürün kısmen bilimsel dergi hüviyetinde olan,[157] 1265/1849 senesinde önemli tıbbî konuları ve Avrupa tıp dergilerindeki bazı meselelerin tercümelerini içeren aylık "Vakâyi-i Tıbbiye" ismiyle bir tıp dergisi çıkarılmasıdır.[158]

O günkü anlamı biraz farklı olsa da yüksek eğitimde doktora, tez ve dergi gibi kavramlarla karşılaşılan bu dönemin, Dârulfünûn'un kurulmasının konuşulduğu bir zaman olduğu da unutulmamalıdır. Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde üç şubeli olarak kuruluşuna yer verilen Dârulfünûn-ı Osmanî'de "doktora" ibaresi Mekteb-i Tıbbiye'de anlaşıldığı gibi geçmemektedir. Bunun yerine üç senelik tahsilin sonundaki imtihanları başaranlardan, yönetim tarafından kendilerine teklif edilecek bir meseleye dair "müsvedde" yazmaları ve bunu sözlü olarak savunmaları istenmektedir. Bunun neticesinde öğrencilere mezuniyet ruûsu verilmektedir. Bu sistemde müderris olmak isteyenlerin bir sene daha okuyup yine ilmî bir meselede "müsvedde" hazırlamaları gerekmektedir.[159] Burada kullanılan "müsvedde" kavramının, bilimsel bir eserle kazanılan en yüksek aşama olan "doktora" kavramına yakın bir anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Lakin okulun uzun süreli devam etmemesinden dolayı bu tür ilmî çalışmaların yapıldığı şu an için bilinmemektedir.

1874 yılında üçüncü kez kurulan ve ismi Dârulfünûn-ı Sultanî olan yeni yüksek eğitim veren kurumda doktora meselesi tekrar gündeme gelmiştir. Okul için hazırlanan nizamnâmeye göre dört senelik eğitimin sonunda tüm imtihanlarını verenler, doktora yani münteha imtihanına kabul olunacaklardır. Bu imtihanın takriri

[155] Rıza Tahsin, **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye**, Dersaadet, Kader Matbaası, 1328, s. 42
[156] Rıza Tahsin, **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye**, s. 44.
[157] Gülten Dinç, "Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınlar Üzerine Bir İnceleme I", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, Tarih yok, sayı 4, s. 17.
[158] Rıza Tahsin, **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye**, s. 45.
[159] **Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi**, 103-106. Maddeler.

ve tahriri olacağı; imtihandan sonra ise ilmî bir meselede "risale" kaleme alıp Maârif Nezâret-i Celilesi'nin gözetiminde müdür ve muallimlerden oluşan bir mecliste bu risaleyi ispat edip sunanların, ehliyetlerini gösterdikten sonra "doktor" ünvanı alacakları bildirilmektedir.[160] Burada tanımlandığı şekliyle hukuk alanında ilk doktora tezini Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi'ni bitiren Rupen Ohannes Karakaşyan, 1 Ramazan 1298/16 Temmuz 1297/28 Temmuz 1881'de hazırlamıştır.[161] "İâre" konusunun ele alındığı bu tezde yazar önce meseleyi Mecelle'ye göre izah etmekte, sonra Roma ve Avrupa kanunlarına göre açıklama yapmaktadır.[162] Bu durum aynı zamanda yüksek din eğitimi müfredatında yer alan fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimlerinin İslâm dini dışındaki başka hukuklarla bilimsel bir araştırmada karşılaştırma meselesini gündeme getirmesi açısında da mühimdir.

Dârulfünûn-ı Sultanî'deki hukuk okulu kapandıktan sonra 1880'de kurulan Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin nizamnâmesinde de bahsi geçen doktoraya benzer bir uygulama bulunmaktadır. Burada son sınıf öğrencilerinin bütün imtihanlarında başarılı olmaları halinde mezuniyet imtihanına esas olacak bir lâyiha hazırlamaları istenmektedir.[163] Bu lâyiha muallim heyetinin belirleyeceği bir meselenin incelenmesi şeklindedir. Yazılı olarak verilmesi gereken bu lâyiha heyetten geçerse sözlü olarak da savunulmaktadır. Bunun neticesinde başarılı olanlara mezuniyet şehâdetnâmesi verilmektedir. Lakin "doktor" gibi bir ünvandan bahsedilmemektedir.

Araştırma ve incelemeye dayalı ilmî bir yazı hazırlanması meselesi XX. yüzyılda tesis edilen yüksek din eğitimi kurumunda da farklı şekilde yer almaktadır. Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin de bünyesinde bulunduğu Dârulfünûn-ı Şahâne'nin

[160] **Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, La Türkî Matbaasında tab olunmuştur, 1293, s. 45.
[161] Bu tez basılmıştır. Bkz. Rupen Ohannes Karakaşyan, **Mecelle 804-832 Madde: Âriyetin Milel-i Muhtelife İle Tatbiki**, Doktora Risâlesi, fî Gurre-i Ramazan sene 1298 tarihinde takdim ve tavzîh olunmuşdur, La Türkî Matbaasında Tab' Olunmuştur, 1298. Tezin kapağında şunlar yazılmaktadır: Mekâtib-i Âliye-i Osmaniye: Zîr-i Himaye-i Hazret-i Hilâfet-penâhîde Bulunan Medrese-i Hukuk-ı Şâhâne (Galata Saray). Ayrıca bu tez latinize edilerek yayınlanmıştır. Bkz. Mehmet Akman, "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, sayı I, 2006 (Bahar), s. 65-86.
[162] Örneğin tezin başlarında önce iârenin tanımı Mecelle'ye göre yapmakta, sonra da Roma ve Avrupa kanunlarına göre tanımını vermektedir. Bkz. Rupen Ohannes Karakaşyan, **Mecelle 804-832 Madde: Âriyetin Milel-i Muhtelife İle Tatbiki**, s. 6-7.
[163] "Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne Nizamnâmesi", **Düstur**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1295, C. IV, Madde 25-26.

(1900) nizamnâmesinde doktora ibaresi geçmemektedir.[164] Bununla birlikte nizamnâmenin yirmi birinci maddesinde okulun tüm derslerinden şifahî olarak yapılan mezuniyet imtihanlarının neticesinde öğrencilere "ilmî ve fennî" meselelere dair bir şey yazdırılacağı ifade edilmektedir. Buna karşın Dârulfünûn'da 1913'te yapılan düzenlemeler neticesinde son sınıf imtihanlarını verenlere icâzetnâme; okuluna göre belirlenen derslerden ruûs imtihanı verenlere de mezuniyet manasına gelebilecek ruûs verileceği bildirilirken yazılı bir metinden bahsedilmemektedir. Ancak bu okuldaki diğer şubelerden farklı olarak sadece Tıp Şubesi'nde doktora sınavları zikredilmektedir. Bu sınavlardan sonra da yazılı bir imtihan yani tez yapılacağı belirtilmektedir.[165]

Burada görüldüğü şekliyle yeni yüksek eğitim kurumlarında araştırma ve incelemeye dayalı doktora ve tez meselesi mezuniyet sınavlarıyla sınırlı kalmıştır. Ancak araştırma ve inceleme meselesi sonraki yıllarda farklı uygulamalarla genişlemiştir. Bu bağlamda Dârulfünûn'daki araştırma ve inceleme kavramlarının hem teorik hem de uygulamalı olarak 1915 yılında gelen Alman hocalarla birlikte gelişme yaşadığı bildirilmektedir.[166] Alman hocaların araştırma ve inceleme sahasındaki en önemli katkıları, bunların vasıtasıyla tesis edilen "enstitü" karşılığındaki "dârulmesâîler"in açılmasıyla olmuştur.[167] Bu kuruluşların da etkisiyle 1916'dan itibaren Dârulfünûn bünyesindeki şubelerde kendi alanlarıyla ilgili araştırmaya dayalı yazılardan müteşekkil ilmî dergiler çıkarılmaya başlanmıştır.[168] Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi bu dönemde kapandığı için yüksek din eğitimi alanıyla ilgili dergi çıkarılamamıştır.

Bu dönemde Dârulfünûn bünyesinde yer alan Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi, medrese sistemindeki düzenlemeler neticesinde kapatılmış ve yüksek din eğitimine Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde devam edilmiştir. Yeni kurulan medrese

[164] **Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Malumat Kütüphânesi, tâbi' ve nâşiri es-Seyyid Mehmet Tahir, 1318.
[165] **İstanbul Dârulfünûnu: Talimât**, Matbaa-i Âmire, 1329, Madde 57.
[166] Ekmeleddin İhsanoğlu, **Dârülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, C. I, 2010, s. 428.
[167] Edebiyat Fakültesi'ndeki yabancı hocaların faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Selçuk, **İstanbul Dârulfünûnu Edebiyat Fakültesi (1900-1933)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, s. 180-195.
[168] Selçuk, **İstanbul Dârulfünûnu Edebiyat Fakültesi (1900-1933)**, s. 218-226.

sisteminin ihtisas aşamasında öğrenim görenlerden ilmî bir konuda "risale" yazmaları istenmektedir. Medrese-i Süleymaniye müderrislerinden de aynı şekilde ihtisas sahibi oldukları alanda risale ve kitap yazmaları beklenmektedir.[169] Islah edilmiş medrese sisteminde görülen "ihtisaslaşma", o dönemdeki yeni yüksek eğitim anlayışının icaplarına uygun görünmektedir. Bu anlayış çerçevesinde belli bir alanda uzmanlaşma esas kabul edilmektedir.

Yeni medrese sistemi meyvelerini tam olarak veremeden kapatılınca yerine kurulan İlâhiyat Fakültesi'nin eğitim hedeflerinden birisi "yüksek diniyyat mütehassısları" yetiştirmektir. Dârulfünûn bünyesine alınan İlâhiyat Fakültesi, mezuniyet sonrası akademik anlamda ilerleme noktasında diğer şubelerden ayrı tutulmaktadır. Hukuk, Edebiyat ve Fünûn fakültelerinde tahsil ilk aşamada "mezuniyet ruûsu" ile yani "lisans" ile sona ermektedir. Bu şubelerin mezunlarından isteyenler, "doktora" şartını yerine getirerek "icâzet ruûsu"nu yani "doktora"yı almaktadırlar. Ancak İlâhiyat Fakültesi için bu doktora şartı dile getirilmemektedir.[170] Bu durum İlâhiyat Fakültesi'nin diğer fakültelerden farklı tutularak, akademik ilerleme yolunun tıkanacağı anlamına gelmektedir.

Buna rağmen İlâhiyat Fakültesi'nin kurulmasıyla birlikte dönemin araştırma ve inceleme anlayışı okulda kendisine yer bulmuştur. Okulun kuruluşundan bir yıl sonra 1925'te "tarihî, ictimâî, dinî ve felsefî" konularda araştırma ve incelemeye dayanan bilimsel bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır.[171] Diğer fakültelere nazaran dokuz yıllık bir gecikmeyle de olsa yayınlanan bu ilmî dergi önemli çalışmalara imza atmıştır.

İstanbul Dârulfünûnu İlâhiyat Fakültesi dergisi yirmi beş sayı yayınlanmıştır. Dergide çıkan tercüme ve telif türü yazılar çoğunluklu olarak kelâm, felsefe, mezhepler tarihi, dinler tarihi ve Türk-İslâm sanatı konularından oluşmaktadır.[172]

---

[169] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 4, 24.
[170] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1341-1342**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341, s. 9.
[171] Bu dergi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamit Er, **İstanbul Darülfununu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları**, İstanbul, İslam Medeniyeti Vakfı, 1993; Hamit Er, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Ve Dergisi Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2005, sayı 16, s. 69-100.
[172] Dergide çıkan yazıların tasnifi ve içerikleri için bkz. Er, **İstanbul Darülfununu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları**, s. 36-51 ve 64-125.

Bahsi geçen konuların yanında dergide, İslâmî ilimlerin esasını oluşturan tefsir, hadis, fıkıh ve usûl-i fıkha dair yazıların olmaması dikkat çekicidir. Yani yüksek din eğitimi kurumunda öğretime konu edinilen dinin aslî unsurları incelemeye alınmamıştır. Özellikle hadis ve tefsir dersinin tarihleri okutulmakla birlikte ilim olarak da müfredatta yer almasına rağmen araştırmaya konu edinilmemesi düşündürücüdür. Bu dönemde İslâmî ilimlerin yeni bir yöntem ve araştırma teknikleriyle ele alınmaması yüksek din eğitimi alanı için bir eksiklik olarak görülebilir. Zira İslâmî ilimlerin hem eğitimi hem de yeni karşılaşılan durumlara nazaran kendisini geliştirmesi yeterince mümkün olamamıştır. Bunlar yapılamayınca din bir nevi tarihsel bilgi alanı olarak araştırma ve incelemelerin nesnesi konumunda değerlendirilmiştir. Bu durumdaki garipliği İlâhiyat Fakültesi'nin kuruluşunda mesuliyetinin olduğunu söyleyen Baltacıoğlu yıllar sonra "…bir nevi sosyoloji fakültesi yaptık." itirafıyla belirtmektedir.[173]

İlâhiyat Fakültesi müfredatında usûl-i fıkıh dersine ve dergisinde de söz konusu ilimle ilgili bir makaleye yer verilmezken Hukuk Fakültesi Mecmuası'nda "Usûl-i Fıkıh Nasıl Tedris Edilmeli?" başlıklı bir yazı bulunmaktadır.[174] Meseleyi iki yönden ele alan makalede önce "usûl-i fıkıh dersine lüzum var mıdır?" sorusu cevaplanmaktadır. Sonra da "lüzumu halinde nasıl tedris edilmelidir?" sualine cevap verilerek makalenin sonunda bir ders programı taslağı önerilmektedir.

Görüldüğü üzere XX. yüzyılda oluşan yeni yüksek din eğitimi kurumlarında o dönemki eğitim anlayışı çerçevesinde gelişen ilmî konularda araştırma ve inceleme meselesi istenilen seviyede olmasa da kendisine yer bulmuştur. Dârulfünûn'un diğer şubelerinde daha önceden başlayan doktora eğitimi ve tez hazırlanması yüksek din eğitiminde uygulanamamıştır. Bu durum akademik anlamda gerek İslâmî ilimlerin gerekse bununla ilişkilendirilebilecek yeni bilgi alanlarının gelişmesinin önüne bir set çektiğini söylemek mümkündür.

[173] **İlâhiyat Fakültesi Albümü: 1949-1960**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1961, s. 12.
[174] Bkz. Hüseyin Naci, "Usûl-i Fıkıh Nasıl Tedris Edilmeli?", **Dârulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Sene 3, Sayı 18, Mayıs 1341, İstanbul, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1341-1344, s. 695-705.

4.3. Yüksek Din Eğitimine Konu Olan İlimlerin Eğitimindeki Değişim

Buraya kadar eğitim anlayışındaki değişim üzerinde durulmuştur. Bu kısımda yüksek din eğitimine konu olan ilimlerin eğitimindeki değişim dikkate alınmıştır. Bu noktada tertîb-i ulûmdaki sırasına göre kelâm, fıkıh ve usûl-i fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerindeki değişim incelenmiştir. Bahsi geçen ilimlerin değişimi incelenirken öncelikle medrese eğitim anlayışında bu ilimlerin nasıl tanımlandığı, tertîb-i ulûmda nerede durduğu, diğer ilimlerle nasıl bir ilişki içerisinde bulunduğu ve öğretiminin hangi seviyede olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra bu ilimlerin XIX. yüzyılda yeni yüksek eğitim kurumlarının müfredatında hangi düzeyde ele alındığı açıklanarak bu dönemde oluşan yeni eğitim anlayışından nasıl etkilendiği üzerinde durulmuştur. Son olarak bu eğitim anlayışı üzerine bina edilen yeni yüksek din eğitimi kurumlarında bahsi geçen ilimlerin konumundaki ve eğitimindeki değişime işaret edilmiştir.

4.3.1. Kelâm

İlm-i kelâm, kendisiyle deliller ileri sürülerek dinî akidelerin ispatının yapıldığı ve bu akidelerdeki şüphelerin kaldırıldığı bir ilimdir.[175] Bu ilim, "usûlü'd-din" diye de isimlendirilmektedir. Bu açıdan kelâm, "Allah Teâlâ'nın zatından ve sıfatlarından, mebde' ve meâd itibariyle mümkün varlıkların durumlarından İslâm kanunu üzere bahseden bir ilim" şeklinde de tarif edilmektedir.[176] Bu tarifte olduğu gibi mümkün varlıklardan da bahsetmesi hasebiyle kelâm ilminin önemi bir kat daha artmaktadır. Bu önemine binaen kelâm ilmi âleme ve varlığa yönelik küllî bir bakış açısı sunabilmektedir.

Her ilimde olduğu gibi kelâmda da mebâdî (temel meseleler) ve makâsıd (gaye meseleler) bulunmaktadır. Osmanlı âlimlerine göre kelâmın temel meseleleri deliller, cevher ve araz konuları gibi aklî meselelerdir. Gaye meseleleri ise itikâdî konulardır.[177] Bu noktadan bakıldığında diğer ilimler arasında kelâmın müstesna bir yeri vardır. Zira şer'î ilimler kelâm üzerine inşa edilmektedir. Allah Teâlâ'nın varlığı bu ilimde ispatlandığı için usûl-i fıkıh, fıkıh, hadis ve tefsir kelâm ilmine dayanır ve

[175] Seyyid Şerîf Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi**, Çeviri: Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 130; Taşköprîzâde Ahmed Efendi, **Mevzûâtü'l-Ulûm**, s. 594.
[176] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 178.
[177] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 178-179.

onun üzerine temellendirilir. Hatta kelâm öğrenmeden bahsedilen ilimlere başlayan kişi temelsiz ev inşa edene benzetilmektedir.[178] Buradan hareketle medrese eğitim anlayışında merkezî bir konumda olduğu görülen kelâm ilmi ile diğer ilimler arasında zorunlu ve inşa edici bir ilişkinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu itibarla kelâm ilmi Osmanlı'da medreslerin kurulduğu ilk dönemlerden beri tertîb-i ulûmda yer almıştır.[179]

4.3.1.1. Kelâm Eğitimi

İlimler arasındaki merkezî konumuna binaen kelâm ilminin tahsiline medrese eğitiminde büyük önem verilmiştir. XVIII. yüzyıl medrese eğitiminde bu ilmin öğretim sırası ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye, mantık, âdâb ve hikmet; hesab, hendese ve heyet gibi ilimlerin tahsilinden sonrasına tekabül etmektedir.[180] Kelâm ilminin tahsilinde diğer ilimlerde olduğu gibi temelde üç mertebe bulunmaktadır. İktisâr seviyesinde, deliller ileri sürülmeksizin; muhalifler ve inkârcılarla münakaşaya girilmeksizin kaleme alınan Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) ait el-Fıkhu'l-Ekber[181] ile Nesefî'nin (ö. 537/1142) el-Akâidü'n-Nesefî[182] türü eserler okunmaktadır. Bu tür eserler, meseleleri delillendirmedikleri için kelâm isimlendirmesini almaksızın "akâid" ilmi çerçevesinde değerlendirilmektedir.[183] Yani akâid eserlerinde konular, inanç esasları verilirken ayrıntıya girilmeden didaktik bir tarzda ele alınmaktadır. Kelâm ilminin iktisâd seviyesinde, inanç meselelerinin deliller ileri sürülerek ele alındığı ve seyrek de olsa itikâdî fırkaların münakaşalarına yer verildiği eserler okunmaktadır. Bunlar arasında el-Akâidü'n-Nesefî üzerine Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) kaleme aldığı Şerh-i Akâid ve bu şerhin haşiyesi Hayâlî[184] bulunmaktadır.[185] Bu ilmin istiksâ seviyesinde itikadî meseleler ileri düzeyde delillendirilmekte ve inkârcılar ile muhaliflere de ayrıntılı cevaplar

[178] Seyyid Şerîf Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi**, s. 146.
[179] Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s. 54-55. Kenan Yakuboğlu, **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi**, İstanbul, Gökkubbe, 2006, s. 81-82.
[180] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 76-77.
[181] Şerafettin Gölcük, Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-Ekber", **DİA**, 1995, C. XII, s. 544-547.
[182] Yusuf Şevki Yavuz, "Akaidü'n-Nesefî", **DİA**, 1989, C. II, s. 217-219.
[183] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 179-180.
[184] "Hayâlî (ö. 875/1470 [?]), Fâtih Sultan Mehmed devri âlimlerindendir. Şerh-i Akâid'e yazdığı haşiye kendi ismiyle meşhur olmuş ve Osmanlı medreselerinde imtihan metni olarak da kullanılmıştır." Bkz. Adil Bebek, "Hayâlî", **DİA**, 1998, C. XVII, s. 4.
[185] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 180; **Kevâkib-i Seb'a**, s. 76.

verilmektedir. Bu seviyede Şerh-i Mevâkıf[186] ve Şerh-i Makâsıd[187] benzeri eserler tahsil edilmektedir.[188]

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda kurulan yeni okulların programında kelâm ilminin okutulmasında medrese eğitim müfredatına benzer bir yöntem izlenmiştir. Yukarıda ifade edilen iktisâr, iktisâd ve istiksâ seviyelerine uyulmuştur. Örneğin yeni okullardan mühendishâne, harbiye ve tıp mekteplerinin müfredatında bu ilim akâid seviyesinde ele alınmıştır.[189] Rüşdiyelerde ve idâdîlerin ilk sınıflarında da ulûm-ı diniye dersi konuları arasında akâid seviyesinde temel inanç esasları bulunmaktadır.[190]

Bunların yanında tabiî bilimlerin Fransızca okutulduğu ve gayrimüslim öğrencilerin yoğunlukta olduğu Mekteb-i Sultanî'de ise akâid dersinin seviyesinin iktisâd mertebesine yakın bir şekilde işlendiği görülmektedir. Örneğin Mekteb-i Sultanî'nin sunuf-ı tâliye dördüncü senesi ulûm-ı diniye dersinde Delâilü'l-Îkân fî Beyâni Kavâidi'l-Îmân[191] isimli eser okutulmaktadır.[192] Bu eserin yazarı Mekteb-i Sultanî ulûm-ı diniye, mantık, ilm-i ahlâk ve lisan-ı Osmanî muallimi Rıfat Efendi'dir. Eser yazarın girişte belirttiği üzere bir nevi muhtasar kelâm ilmine aittir.[193] Rıfat Efendi, Avrupa'da "maddiyyûn ve tabiiyyûn" denilen düşüncenin günden güne arttığını, bunlara ait eserlerin İslâm memleketlerinde görülmeye başladığını, Hristiyan misyonerlerin bir takım yayınlarla bahsi geçen felsefelere ait fikirleri yaymakta olduğunu ifade etmektedir.[194] O, Müslüman âlimlerin "istidlâlî imanı" takviye edecek eserleri çoğaltması ve herkesin anlayabileceği bir dil ile kelâm kitaplarını artırmaları gerektiğini düşünmektedir. Ona göre mekteplerde bu

[186] "Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) el-Mevâkıf adlı eseri üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) yazdığı şerhtir." Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "el-Mevâkıf", **DİA**, 2004, C. XXIX, s. 423.
[187] "Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) kelâma dair el-Makâsıd adlı eserine yine kendisinin yazdığı şerhtir." Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "el-Makâsıd", **DİA**, 2003, C. XXVII, s. 420.
[188] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 180; **Kevâkib-i Seb'a**, s. 77. Bu kapsamda okunan diğer eserler için bkz. Tablo 35.
[189] Ayrıntılı bilgi için bkz. 2.1. Teknik ve Tıp Okulları.
[190] Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 273-276 ve 407-408.
[191] Rıfat, **Delâilü'l-Îkân fî Beyan-ı Kavâidi'l-Îmân**, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1316.
[192] **Mekteb-i Sultani Ders Programıdır**, Âlim Matbaası, İstanbul, 1316 (1898), s. 16.
[193] Rıfat, **Delâilü'l-Îkân fî Beyâni Kavâidi'l-Îmân**, s. 4.
[194] Rıfat, **Delâilü'l-Îkân fî Beyâni Kavâidi'l-Îmân**, s. 5.

meselelerdeki eğitim ve öğretime daha çok ehemmiyet verilmelidir.[195] Rıfat Efendi, Mekteb-i Sultanî'deki ulûm-ı diniye derslerinde "esas-ı tevhide ve üss-ü diyanete" dair okuttuğu kitaplardaki temel inanç meselelerin izahlarına ve delillerine dair yazdırdığı notların bir kenarda kalmaması için bunları bastırdığını ifade etmektedir.[196] Burada görüldüğü üzere gayrimüslim öğrencilerle beraber ders yapan Müslüman öğrencilere ulûm-ı diniye dersinde deliller zikredilmeden yazılmış bir akâid kitabı yerine, inanılacak hususların sağlam deliller ile desteklendiği ve o dönem için imanı zedeleyecek yabancı fikirlerin eleştirisinin yapıldığı bir eser okutulmaktadır.

Mekteb-i Sultanî'nin sunuf-ı âliye kısmının altıncı senesinde verilen ulûm-ı diniye dersinde ise kelâm eserleri arasında önemli bir konumu olan ve medrese müfredatında mevcudiyetini asırlarca koruyan Şerh-i Akâid okutulmaktadır.[197] Kelâm ilmindeki eserler arasında iktisâd seviyesinde sayılan bu eser, Dârulmuallimîn'nin Âliye Kısmı[198] ile idâdîlerin altı ve yedinci sınıflarında da ders olarak tahsil edilmektedir. Hatta bu kitap Maârif Nezâreti tarafından Arapça olarak basılmış; bahsi geçen okullarda Arapça olarak okutulmuştur.[199]

Bununla birlikte Şerh-i Akâid'in tahsili medrese eğitim anlayışındaki gibi olmadığına dikkat çekmek gerekmektedir. Medrese eğitimindeki tahsil sırası göz önüne alınırsa bu eser önemli dil, edebiyat, mantık ve hikmet birikiminin üzerine okunmaktadır. Süre bakımından da günlük iki dersten biri olarak ortalama üç yılda tamamlanmaktadır.[200] Yeni okullarda ise eserin tahsilinin aynı şekilde olmadığı görülmektedir. Örneğin Dârulmuallimîn'in Âliye Kısmı'nda Şerh-i Akâid'e ilk iki sene haftada birer saat; üçüncü sene ise iki saat ayrılmıştır. Bu kısımda haftada ortalama on sekiz farklı ders bulunmakta; bahsi geçen eser için gerekli olan birikim de yeteri kadar verilememektedir. İktisâd seviyesindeki bir kelâm eseri için gerekli olan mantık ilmi, Dârulmuallimîn'in dersleri arasında görünmemektedir. Bir anlamda

[195] Rıfat, **Delâilü'l-Îkân fî Beyâni Kavâidi'l-Îmân**, s. 5.
[196] Rıfat, **Delâilü'l-Îkân fî Beyâni Kavâidi'l-Îmân**, s. 6.
[197] **Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır**, Âlim Matbaası, İstanbul, 1316 (1898), s. 18.
[198] Bkz Tablo 3.
[199] **Şerh-i Akâid**, Mekâtib-i İdadiye'nin Altıncı ve Yedinci Sınıflarında Tedrisi Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi'nce Tensib Kılınmıştır, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1317.
[200] Bkz. Tablo 25.

Şerh-i Akâid, yeterli alt yapıdan yoksun olan öğrencilere, yeterli süre ayrılmadan ve birçok farklı dersin arasında öğretilmeye çalışılmaktadır.

Orta seviyeli okullarda bahsi geçtiği şekilde ele alınan kelâm ilmine XIX. yüzyılda yüksek eğitim veren okulların müfredatında da yer verilmiştir. Bu okullar arasında Mekteb-i Mülkiye'de (1859) kelâm dersi verilmektedir. Ancak üç senelik okulun her sınıfında birer saat olan kelâm, ortalama on sekiz dersten birisi olarak talebelerin öğrenimine sunulmaktadır.[201] Bu haliyle dersten verim alınamadığına dair bir bilgi, müfredat programlarıyla ilgili kaleme alınan raporda yer almaktadır.[202] Raporda ilm-i kelâm, tefsir ve hadis derslerinin hakkıyla "tedrisi ve tefâhümü"nün ulûm-ı Arabiyeye "vukuf-ı kâmile ve dikkate muhtaç" olması hasebiyle diğer birçok dersle iştigal etmekte olan talebenin bunlardan yeterince istifade edemediği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla bu okulda da kelâm dersine yeteri kadar zaman ayrılmadığı anlaşılmaktadır.

Kelâm ilminin ders müfredatına girdiği yüksek eğitim veren okullar arasında 1869'da Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'ne göre açılması öngörülen Dârulfünûn-ı Osmanî'nin Hikmet ve Edebiyat Şubesi bulunmaktadır.[203] Lakin bu şube açılamamıştır.

Kelâm ilmi yeni yüksek din eğitimi kurumlarının müfredatında da yer almıştır. 1900'de açılan Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde kelâm, temel dersler arasındadır. Dersi Abdüllatif Harputî Efendi ve Arapgirli Hüseyin Avni Efendi vermektedir.[204] Bu dönemde hocalar mevcut kelâm kitaplarını okutmaktan ziyade kendileri telif eser meydana getirmişlerdir.[205] Abdüllatif Harputî Efendi yazdığı kitabın gerekçesinde önemli açıklamalarda bulunmaktadır. O, kitabını

[201] Bkz. Tablo 7.
[202] **Y.A.RES.** 117/76-2. 9 Cemaziyelevvel 1320/14 Ağustos 1902. Bâbıâli Meclis-i Mahsus'ta müzakere olunan mazbata.
[203] Bkz. Tablo 8.
[204] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye**, Matbaa-i Âmire, 1319, s. 72; Ekmeleddin İhsanoğlu, **Dârülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, C. I, 2010, s. 215. Bahsi geçen hocalar hakkında bilgi için bkz. Fikret Karaman, "Yeni Kelam İlmi Düşüncesinin İnşası ve Abdullatif Harputi'nin Rolü", **Kelam İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2004, s. 204-218; Fikret Soyal, "Darulfünün İlahiyat Fakültesi'nde Bir Kelam Müderrisi: Arapkirli Hüseyin Avni Karamehmedoglu", **Darülfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, 2010, s. 443-452.
[205] Abdüllatif Harputî, **Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm,** Necm-i İstikbâl Matbaası, 1327.

Dârulfünûn'daki derslerde okutmak üzere içinde bulunduğu dönemin dinsizlerine ve inkârcılarına cevaplar verebilecek bir eser bulamaması; mevcut kelâm kitaplarının ise yazıldıkları çağın problemlerini içermesi hasebiyle kaleme aldığını bildirmektedir.[206] Hüseyin Avni Efendi de derste okutmak üzere formalar halinde notlar hazırlamıştır.[207] Görüldüğü gibi Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde kelâm dersi için zamanın değişen zihin dünyasında ortaya çıkan sorunlara cevaplar verebilmek için yeni kitap telifi ihtiyaç olarak belirmiştir.

Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde 1912 yılında yapılan program düzenleme çalışmalarında kelâm ilmine ait müstakil bir kısım oluşturulması gündeme gelmiştir. Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı diye isimlendirilen bu bölümde, kelâm ilmine "cihet-i taalluku" olan felsefenin detaylı öğretileceği bildirilmektedir. Bu çerçevede ilmü'n-nefs, ilm-i mantık, ilm-i ahlâk, ilm-i mâba'de't-tabi'iyye, tarih-i felsefe ve Arap felsefesi derslerinin yeni programda olması öngörülmüştür.[208] Bu derslerin açılması öngörülen kelâm kısmında gündeme gelmesini Abdüllatif Harputî Efendi'nin yukarıda geçen yeni bir kitap yazma gerekçesi ile ilişkilendirmek mümkündür. Ayrıca kelâm ilminin kaynağı ve tarih boyunca hangi aşamalardan geçtiğini öğretme için kelâm tarihi dersi de programa dâhil edilmiştir.[209] Kararların alındığı toplantıda yer alan Abdüllatif Harputî Efendi,[210] daha sonra kelâm tarihi ile ilgili bir eser telif etmiştir.[211] Bu program tasarısını, ulûm-ı İslâmiyye ile Batılı anlamda felsefe ve sosyal bilimlerin yüksek din eğitimi kurumunda öğretim vesilesiyle karşılaştığı bir dönem olarak okumak mümkündür.

Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı'nın açılması tasarlanmışsa da bölümleşme gerçekleşmemiştir. Lakin 1913 yılında Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi ismini alan okulun

[206] Abdüllatif Harputî, **Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm**, s. 4-5.
[207] Hüseyin Avni, **İlm-i Kelâm: Dârulfünûn Dersleri**, Dârulhilâfe, Sırât-ı Müstakim Matbaası, 1328. (Diğer derslerle birlikte ciltlenmiş.)
[208] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 12 (s. 66).
[209] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11 (s. 65)
[210] İlâhiyat Şubesi encümeninde bulunanlar için bkz. "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 8 (s. 60).
[211] Abdüllatif Harputî, **Tarih-i İlm-i Kelâm**, İstanbul, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1332.

ders programı içerisinde kelâm ile ilgili olduğu kabul edilen derslerin birçoğuna yer verilmiştir.[212]

Yeni medrese düzeninde de ilm-i kelâm programlarda bulunmaktadır. Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin ilk kısmında ne akâid ne de kelâm dersi vardır. Kısm-ı Sânî'de ise kelâm ilmine yer verilmiştir. Bu derste yedinci sınıfın ilk yarısında Emâlî'nin;[213] ikinci yarısında ve sekizinci sınıfta Müsâyere[214] metninin okutulması öngörülmektedir. Lakin bu kitabın yeterli matbu nüshası olmaması sebebiyle Kaside-i Nûniye şerhi Hayâlî[215] tedris olunmaktadır.[216] Ayrıca kelâm bu kısımda ilm-i tevhid ve akâid olarak da isimlendirilmektedir.[217] Zira burada okunması tavsiye edilen kitaplardan Emâlî'nin seviyesi birinci mertebede kabul edilmektedir.[218]

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde okutulacak kitapların kararlaştırıldığı muhtırada Kısm-ı Âlî'de kelâm dersinde okutulmak üzere bir kitap kaleme alınması gündeme gelmiştir.[219] Bu kısımda, kelâm ve felsefe müderris ve mütehassıslarından Meşihat makamınca oluşturulacak bir encümen tarafından mufassal bir İlm-i Kelâm kitabı yazılıncaya kadar ilk iki senede Şerh-i Makâsıd'ın ilim ve umûr-ı âmme konularıyla ilâhiyat kısmının sonuna kadar; son iki sene Tehzîbü'l-Kelâm'ın[220] yarısı ve dördüncü sınıfta Risâle-i Hamidiye'nin[221] tedris edilmesi öngörülmüştür. Ancak

---

[212] Dârulfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye şubelerinin 1900-1914 arası şekillenen programları için bkz. Tablo 23.

[213] "Ali b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179 [?]) Mâtürîdiyye akaidine dair manzum risalesidir." Bkz. M. Sait Özervarlı, "el-Emâlî", **DİA**, 1995, C. XI, s. 73-75.

[214] "İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) kelâma dair eseridir." Bkz. Şerafettin Gölcük, "el-Müsâyere", **DİA**, 2006, C. XXXII, s. 81.

[215] "Osmanlı âlimi Hızır Bey'in (ö. 863/1459) manzum akaid risâlesine yazarın talebesi Hayâlî Ahmed Efendi'nin şerhidir." Bkz. M. Said Yazıcıoğlu, "el-Kasîdetü'n-Nûniyye", **DİA**, 2001, C. XXIV, s. 571-572.

[216] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 20.

[217] **Ceride-i İlmiye**, Adet 14, 2. Sene, Şaban 1333, s. 88-89; **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340, s. 7-8.

[218] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 179.

[219] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 23.

[220] "Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) mantık ve kelâma dair eseridir." Bkz. M. Sait Özervarlı, "Tezhîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm", **DİA**, 2011, C. XL, s. 331-332.

[221] "Hüseyin el-Cisr'in (ö. 1909) İslâm dininin itikadî esaslarına, amelî hükümlerinin hikmetlerine ve Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatına dair eseridir." Bkz. İlyas Çelebi, "er-Risâletü'l-Hamîdiyye", **DİA**, 2008, C. XXXV, s. 128-129.

zikredilen kitapların matbu nüshaları yeteri kadar olmadığı için her sınıfta Celâl[222] kitabının tedrisi kararlaştırılmıştır.[223] Görüldüğü gibi ıslah edilmiş medrese sisteminde kelâm ilmine ait yeni telif bir eser okutulması düşünülmektedir. Lakin bu telif işinin kısa zamanda gerçekleşmemesi hasebiyle önceki medrese müfredatında okutulan eserler ile öğretime devam edilmiştir. Harputî'nin yukarıda bahsini ettiğimiz yeni telif kelâm eseri olmasına rağmen burada gündeme gelmemesinin üzerinde ayrıca düşünülmesi gerekmektedir. Aynı şekilde Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde programa dâhil edilen tarih-i ilm-i kelâm dersi Kısm-ı Âlî'nin müfredatında yer almıştır. Bu derste de Harputî'nin bir eseri olduğu halde bahsi geçen encümen tarafından bu isimle bir kitap yazılıncaya kadar Şehristânî'nin (ö. 548/1153) el-Milel ve'n-Nihal[224] kitabının tedrisine hükmedilmiştir.[225]

Yeni medrese düzeninin en önemli yönü Kısm-ı Âlî'den sonra gelen Medresetü'l-Mütehassisîn'dir. İleri düzeyde ihtisas aşaması olan bu kısımda müstakil bir kelâm şubesi, felsefe ve tasavvuf ile ilişkilendirilerek kurulmuştur. Kelâm-Tasavvuf-Felsefe Şubesi ismindeki bu bölümde Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde 1912'de açılması düşünülen Ulûm-ı Kelâmiye Kısmı'nda geçtiği üzere "kelâm ilmine cihet-i taalluku" olan ilm-i nefs, ahlâk, hikmet-i ilâhiye, felsefe-i İslâmiyye ve umûmiye tarihi ve tarih-i edyân dersleri bulunmaktadır.[226]

Medreseler kapandıktan sonra kelâm ilminin eğitimi de son bulmuştur. 1924'te dinî mütehassıslar yetiştirmek için kurulan İlâhiyat Fakültesi'nin müfredatına İslâm dininin inanç sistemini ayrıntılı bir şekilde ele alan kelâm ilmi dâhil edilmemiştir. Böylece asırlardır yüksek seviyeli okulların müfredatında yer alan kelâm ilminin tahsili son bulmuş; bunun yerine kelam tarihi dersi konulmuştur. Derste ilm-i kelâm cereyanı, ilk mezhepler, havâric ve mutezilîler gibi konular ele

[222] "Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) akaide dair risâlesine Celâleddin Devvânî'nin (ö. 908/1502) yazdığı şerhtir." Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "el-Akaidü'l-Adudiyye", **DİA**, 1989, C. II, s. 216.
[223] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 23.
[224] "Şehristânî'nin (ö. 548/1153) dinler, mezhepler ve felsefe tarihine dair eseri." Bkz. Ömer Faruk Harman, "el-Milel ve'n-Nihal", **DİA**, 2005, C. XXX, s. 58-60.
[225] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 23.
[226] Dersler için bkz. Tablo 31.

alınmıştır.[227] Görüldüğü gibi kelâm dersinde ana meselelerden ziyade fırkaların görüşleri üzerinden bir anlatım olmaktadır.

4.3.1.2. Kelâmın İşlevselliği

Burada işlevsellikten kastımız kelâm ilminin diğer ilimler arasındaki fikirsel ilişki ağını sevk ve idare edici yönüne işaret etmektir. Konunun girişinde belirtildiği üzere şer'î ilimler, kelâm ilmindeki veriler esas alınarak bina edilmektedir. Bu açıdan kelâmın son dönemde karşılaşılan yeni bilgi alanlarına karşı göstereceği eleştirel tavrın, sadece itikâdî meselelerde değil şer'î ilimlerin anlaşılmasında da fonksiyonel olması gerektiğini ileri sürmek mümkündür.

Kelâm eğitimi kısmında görüldüğü üzere gerek yeni açılan yüksek din eğitiminde gerekse yeni bir düzenle kurulmuş olan medrese sisteminde kelâm ilminin eğitimi, XVIII. ve XIX. yüzyıl medrese eğitim anlayışına göre değişim geçirmiştir. Medrese eğitim anlayışında kelâm tahsili için dil, edebiyat ve mantık eğitiminden oluşan önemli bir altyapı ve geniş bir zaman dilimi ayrılmaktadır. Bu kapsamda yaklaşık beş altı senelik ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye ve mantık eğitimi üzerine kelâm tahsiline geçilmektedir. Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Şer'iyye şubelerinde ise ilimlerin tertibindeki değişimden dolayı altyapıyı oluşturan dersler yeterince verilmeden kelâm tahsil edilmektedir. Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde de kelâm ilminin tertipteki sırasına dikkat edilmediği görülmektedir. Yeni medrese sisteminde toplam on iki senelik tâlî ve âlî kısımlarında sadece altıncı sınıfta verilen dört saatlik mantık eğitimi üzerine kelâm inşâ edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca bahsi geçen okullarda kelâm ilmine ortalama on farklı dersten biri olarak haftada yaklaşık dört saat ayrılmaktadır. Böylesi bir programda kelâm ilmi, diğer ilimlerle ilişkisi en aza inmekte ve münferit bir bilgi alanı haline gelmektedir.

Kelâm ilminin eğitiminde meydana gelen söz konusu değişim, bu ilmin işlevselliğini önemli ölçüde etkilemektedir. Kelâm ilminin eğitimi tertibe göre tam yapılmadığında ortaya çıkan durumlar daha önceki tecrüberleden hareketle resmedilmektedir. Kevâkib-i Seb'a'da talebelerden bir kısmının ibareleri tercüme etmeye başlayınca kendilerinde "meleke-i ilim" hâsıl olduğunu zannedip tertipteki

[227] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1340-1341**, s. 107-109.

diğer ilimleri ihmal edince "ulûm-ı hakikiye"den gafil oldukları söylenmektedir. Bu tür iddia sahiplerinin zihinlerinin ilm-i kelâma ve usûl-i şeriata erişemeyecekleri ifade edilmektedir. Bunun sebebi olarak talebenin zihninin, ilimlerin tertipteki sırasına göre ve ilimlerdeki tahsil ve tedris yöntemine uygun bir şekilde yetiştirilmemesi olduğu üzerinde durulmaktadır.[228]

Bu bağlamda Saçaklızâde de el-Mevâkıf ve el-Makâsıd türü eserlerde aklî ve naklî deliller ortaya koyarak muhalif fırkalarla mücadele etmek suretiyle ilâhiyat, nübüvvet ve meâd konularının ele alındığını; kendi döneminde (XVIII. yüzyıl) talebelerin kelâm ilminin temel esaslarıyla ilgilenmekten uzak durmaları hasebiyle bu ilmin aklî kaidelerinden habersiz kaldıklarını bildirmektedir. Bu sebeple aklî meseleleri kelâm kitaplarından öğrenemeyen talebelerin, bu tür kaidelerin ancak felsefe kitaplarından öğrenileceğini zannettiklerini söylemektedir.[229] Buradan hareketle XX. yüzyılda kelâm eğitimindeki değişim neticesinde Saçaklızâde'nin eleştirdiği bir talebe kitlesi oluşma ihtimalinin yüksek olduğunu ileri sürmek mümkündür. Çünkü talebeler yeni eğitim sisteminden dolayı kelâmı tam anlamıyla öğrenememektedirler. Ders programında birçok dersin içinde az vakit ayrılan kelâmın diğer ilimlerle olan ilişkisi zayıflamaktadır.

Bu noktada kelâm ilminin tanımında belirtilen "…mümkün varlıkların durumlarından İslâm kanunu üzere bahseden bir ilim" olma özelliği üzerinde durulması gerekmektedir. Bu özelliğinden dolayı kelâmın aynı zamanda talebenin zihnini inşa edici bir yönü bulunmaktadır. Kendisine dinî ilimlerin ilkelerinin (mebâdî) ispat görevi de yüklenen[230] kelâm ilmi aracılığıyla, tahsil edilen ilimlerin talebenin zihin haritasındaki konumu "İslâm kanununa" göre tespit edilmektedir. Kelâm tahsili istenilen seviyede olmadığı takdirde talebenin zihin haritasında ilimler arasındaki ilişki ağının yeterince kurulamaması söz konusudur. İlişki ağı kurulamayınca ilimlerin, birbirinden bağımsız bilgi alanları olarak ortaya çıkması muhtemeldir.

[228] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 69.
[229] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 183-184.
[230] İmam Gazâli, **el-Mustasfâ: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi**, Türkçesi: Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994, C. I, s. 5.

XX. yüzyılda yüksek din eğitimi veren okulların müfredatına dâhil olan felsefe-i cedîd, ilmü'n-nefs ve ilm-i içtima gibi yeni bilgi alanlarında ileri sürülen fikirler de kelâm ilminde değerlendirilip eleştirilmelidir. Yani kelâm ilmi, yeni bilgi alanlarındaki düşüncelerin İslâm'ın inanç esaslarıyla uygunluğunu kendi yöntemlerini kullanarak araştırmalıdır. O dönemde bu mesele üzerinde duranların kelâm ilmine özel önem atfettikleri görülmektedir. Örneğin Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, fünûn-ı atika, hikmet ve felsefe-i kadime ile dolu olan hâlihazırdaki ilm-i kelâm yerine, hikmet-i cedîde ile mezcedilecek ve yeni felsefenin İslâm'a ve akl-ı selime aykırı olup da reddi gereken taraflarını atarak meydana gelecek "Cedîd İlm-i Kelâm"ı tedvin etmenin gereğinden bahsetmektedir. Böylesi bir vazife Avrupa'da ortaya çıkan olumsuz bir düşünce ve felsefeye karşı sürekli bir halde işlemeli, aklî deliller ve şer'î hikmetlerle o tür düşünceler red ve ibtâl edilmelidir. İslâm âlimlerinin asıl vazifesinin bu olması sebebiyle ilm-i kelâma onlar tarafından "eşref-i ulûm" ismi verildini söylemektedir.[231] Gürünlü Hilmi de kelâmın diğer bilgi alanlarıyla irtibatını kastederek yüksek eğitim için önerdiği Dârulkelâm Şubesi'nin Dârulfünûn Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiyye şubesi derecesinde olması gerektiği üzerinde durmaktadır.[232]

Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin'in bahsettiği kelâm ilmine ait yeni eser daha sonraları İzmirli İsmail Hakkı tarafından yazılmıştır.[233] İzmirli eserin yazım yöntemini açıkladığı kısımlarda Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin'in yaklaşımına benzer bir ifade ile şöyle demektedir: "…Müteahhirîn kelâmı gibi Yunan felsefesi ile karışmamış, gerektiği durumda Garp felsefesi ile ihtiyaç dâhilinde beraber gitmiştir…".[234] İzmirli, ilm-i kelâmın, vazifesi itibariyle düşmanların değişmesiyle değişeceğini, dönemin gereklerine göre de teceddüd edeceğini ifade etmektedir. Bu duruma ilk dönem kelâmcıları tarafından ilm-i mantığa muhalif kabul olunan

[231] Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, **Medreselerin Islahı**, s. 25-26.
[232] Bayezid Dersiâmlarından Gürünlü Hilmi, "Islahat-ı Medâris Hakkında Bir Mütâlaa", **Sırat-ı Müstakim**, aded 65, 19 Zilkade 1327/19 Teşrinisani 1325/2 Aralık 1909, s. 204, 48-51. maddeler.
[233] Bkz. İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1341. Bahsi geçen eser ve yeni ilm-i kelâm oluşumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Sait Özervarlı, "Yeni İlm-i Kelâm", **DİA**, 2013, C. XLIII, s. 427-428.
[234] İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, s. 18-19.

mebâdînin, müteahhirin kelâmcılar tarafından kaldırıldığı ve bilakis mantık kurallarına uygun bir takım mebâdînin vaz' olunduğunu, misal olarak vermektedir.[235]

Görüldüğü üzere XX. yüzyıldaki düşünürler tarafından kelâm ilminin diğer ilimlerle olan ilişkisi teslim edilmektedir. Lakin yüksek din eğitiminde yaşanan değişim kelâm ilminin işlevselliğini zayıflatmıştır. Son dönem ortaya çıkan "yeni ilm-i kelâm" çalışmalarını kelâmın zayıflayan işlevselliğini yeniden tesis etme çabaları olarak okumak mümkündür. Bu tür çabalar 1924'te İlâhiyat Fakültesi müfredatına kelâm ilmi dâhil edilmemesi sebebiyle tahsil imkânı bulamamıştır. Tahsile dönüşemeyen kelâm ilmi, tıpkı fıkıh ilminde görüleceği gibi tarihsel bilgi halini almıştır.

4.3.2. Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh

Medrese eğitim anlayışında usûl-i fıkıh ve fıkıh ilminin konumu, hayata bakışı şekillendirmesi, İslâmî yaşam tarzını belirlemesi ve dinî metinlerin anlaşılması açısından merkezî önemi haîzdir. Bu önemine binaen burada yüksek din eğitiminin mühim ilimlerinden usûl-i fıkıh ve fıkıh ilimlerinin eğitimindeki değişim incelenmiştir. Konu ele alınırken öncelikle zikredilen ilimlerin tanımlaması yapılmıştır. İkinci olarak bu ilimlerin tahsilinin medrese eğitiminde hangi düzeyde yapıldığı üzerinde durulmuştur. Sonra XIX. yüzyılda açılan hukuk okullarının müfredatında yer alan usûl-i fıkıh ve fıkıh ilminin bahsi geçen okullardaki durumuna ve bu ilimlerin XX. yüzyılda açılan yüksek din eğitimi kurumlarında ne şekilde ele alındığına işaret edilerek söz konusu ilimlerdeki değişime dikkat çekilmiştir. Son olarak gelinen bu noktada İslâmî kaynaklardan hareketle deliller ileri süren fıkıh ile hukuk arasındaki ilişkinin boyutları üzerinde durulmuştur.

4.3.2.1. Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Eğitimi

Medresede tahsil edilen ilimler arasında usûl-i fıkıh; dinî metinlerin anlaşılmasında, yorumlanmasında ve onlardan hüküm çıkarma noktasında anahtar konumundadır. Bu noktada fıkıh usûlünün amacının, "kişiye şer'î delillerden hareketle şer'î hükümleri çıkarma melekesini kazandırmak" olduğu

[235] İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, s. 10.

belirtilmektedir.[236] Saçaklızâde'ye göre usûl-i fıkıhtan tefsir ve hadis şerhi ilimleri de istifade etmektedir. Ayrıca fıkhî meselelerin delilleriyle birlikte bilinmesi de yine bu ilim dalına dayanmaktadır. Bu ilim dalı nahiv ve meânîden yoğun bir şekilde yararlanmaktadır.[237] Fıkıh ilmi ise "şer'î amelî hükümleri tafsilî delillerinden hareketle bilmektir. Hükmün tafsili delili ile kastedilen, o hükümle ilgili özel (has) delildir."[238] Dolayısıyla medrese eğitim anlayışında bu iki ilmin tahsili, dinî metinlerden delilleriyle birlikte hüküm çıkarmak açısından önem arz etmektedir.

Bu çerçevede medrese eğitim anlayışında usûl-i fıkıh ve fıkhın ilimler tertibindeki sırası ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye, mantık, âdâb, ilm-i meânî, hikmet-i nazariye, kelâm, hendese, hesab ve ilm-i heyetin öğreniminden sonrasına tekabül etmektedir.[239] Fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimlerinde derinleşmenin ve bu iki ilmin inceliklerini öğrenmenin ancak nahiv, meânî ve diğer ilimleri öğrendikten sonra mümkün olacağı; fıkıh ve usûl-i fıkıh ilminde derinleşenlerin tefsir ve hadis ilimlerinde karar verme yetkinliğini elde edecekleri ifade edilmektedir.[240] Her iki ilmin tahsilinde, diğer ilimlerde olduğu gibi üç mertebe bulunmaktadır.[241] Fıkıh ilminin iktisâr seviyesinde nahiv ilminden sonra temel dini bilgilerin delilsiz olarak yer aldığı Halebî[242] ve Kudûrî[243] gibi kitaplar okunmaktadır. Bu ilmin diğer seviyeleri ve usûl-i fıkıh ise zikredilen ilimlerden sonra okunmaktadır. İlm-i fıkhın orta ve ileri seviyelerinde okunan eserler arasında Dürer,[244] Mültekâ,[245] Hidâye,[246]

---

[236] Taşköprîzâde Ahmed Efendi, **Mevzûâtü'l-Ulûm**, s. 634; Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 189-190.
[237] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 189-190.
[238] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 192.
[239] Gerek Saçaklızâde'de gerekse Kevâkib-i Seb'a'da görülen ilimlerin tertibindeki bu sıranın XVIII. yüzyılda medrese tahsilini tavsif eden manzum eserlerde de birbirine yakın bir şekilde olduğu görülmektedir. Bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Nebî Efendi-zâde'nin 'Kaside fi el-Kutub el-Meşhure fi el-'Ulum'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitab Haritası", **Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları,** 2003, Sayı 3, s. 194-198; Şükran Fazlıoğlu, "Talim ile İrşâd Arasında…", s. 124-129; Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", s. 98-100.
[240] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 193-194.
[241] Bkz. Tablo 35.
[242] "Halebî Sağir olarak da bilinen bu eser Osmanlı âlimi, fakih İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî'nindir (ö. 956/1549)." Bkz. Şükrü Selim Has, "Halebî, İbrâhim b. Muhammed", **DİA**, 1997, C. XV, s. 232.
[243] "Müctehid Hanefî âlimi Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) el-Muhtasar isimli eseridir." Bkz. Cengiz Kallek, "Kudûrî", **DİA**, 2002, C. XXVI, s. 322.
[244] "Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) fıkha dair Gurerü'l-ahkâm adlı eserine kendisinin yazdığı şerhtir." Bkz. Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkâm", **DİA**, 1994, C. X, s. 27.

Kâdîhan[247] ve Bezzâziye[248] gibi önemli kitaplar yer almaktadır.[249] Bu eserler XX. yüzyıla kadar medreselerde okunmaktadır.[250]

Medrese, öncelikli hedefleri arasında müderris, kadı, müftü gibi devletin önemli bürokratik mevkilerine yüksek memur yetiştiren; son dönemdeki Hukuk ve Mülkiye mekteplerinin vazifesini gören bir kurum özelliğine sahiptir. Bu özellik XIX. yüzyılda yeni açılan yüksek eğitim veren kurumlara kademe kademe geçmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki değişim, hukukî yapının değişmesine de zemin hazırlamıştır. Ayrıca devletin idarî sistemindeki değişimi, yeni tip yönetici ve üst düzey bürokrat ihtiyacını ortaya çıkardı. Hem bu ihtiyacı gidermek hem de yeni hukukî yapıya uygun hukukçular yetiştirmek maksadıyla yeni okullar tesis edilmiştir. İkinci bölümde anlatıldığı üzere bahsedilen dönemde hukuk eğitimi veren altı farklı okul açılmıştır.[251]

Bu kapsamda medrese eğitim müfredatında okutulan fıkıh eserlerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısında açılan yeni hukuk okullarının müfredatlarında da okutulduğu görülmektedir. Yeni hukuk okullarının ilki olan Muallimhâne-i Nüvvâb'ın (1271/1855) ders programında Mültekâ ve özellikle Dürer, okulun eğitim verdiği yaklaşık yetmiş yıl boyunca yer almaktadır.[252] Fıkıh eğitiminin verildiği bu okulda usûl-i fıkıh dersinin müfredatta bulunmadığını belirtmek gerekmektedir. Bahsi geçtiği üzere fıkıh ilminin iyi bir şekilde anlaşılması için usûl-i fıkha ihtiyaç bulunmaktadır.

---

[245] "İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 956/1549) Hanefî fıkhına dair eseridir." Bkz. Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-Ebhur", **DİA**, 2006, C. XXXI, s. 549.
[246] "Burhâneddin el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) Hanefî fıkhına dair eseridir." Bkz. Cengiz Kallek, "el-Hidâye", **DİA**, 1998, C. XVII, s. 471.
[247] "Hanefî hukukçusu Kâdîhan'ın (ö. 592/1196) el-Fetâva'l-Hâniye veya el-Hâniyye diye de anılan fıkha dair eseridir." Bkz. Ahmet Özel, "Kâdîhan", **DİA**, 2001, C. XXIV, s. 122.
[248] "Hanefî hukukçusu Bezzâzî'nin (ö. 827/1424) fıkha dair eseridir." Bkz. Ahmet Özel, "Bezzâzî", **DİA**, 1992, C. VI, s. 114.
[249] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1965, s. 22; Fazlıoğlu, "Nebî Efendi-zâde'nin…s. 199. Ayrıca bkz. Tablo 35. Usûl-i Fıkıh ilminde okutulan eserlerin bir kısmını ise şu şekilde verebiliriz: Tenkih şerhi Tavzih, Muhtasar-ı Münteha ve şerhi Adud ve haşiyesi Seyyid, Füsul-i Bedâyi, Metn-i Menâr, İbn Melek, Ruhâvî, Telvîh, Hasan Çelebî, İbn Kemāl.
[250] Bkz. Tablo 25 ve 29.
[251] Bu dönem açılan hukuk okullarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. 2.3. Hukuk Okulları.
[252] Bkz. Tablo 6.

Muallimhâne-i Nüvvâb'da nasıl bir fıkıh eğitiminin verildiğini anlamak açısından okulun açılışı ile ilgili rapora bakmakta fayda bulunmaktadır. Bu raporda iki önemli husus üzerinde durulmaktadır.[253] Bunların ilki okulda uygulanacak ders programıdır. Verilecek eğitimin çerçevesi çizilirken mevcut fıkıh ve fetva kitaplarının öğrenimi ve bunlardaki bilgilerin mahkeme işlerindeki uygulamalı yönlerinin kazanılması üzerinde durulduğu görülmektedir. Medrese eğitim anlayışında "tarik-i kaza"ya girecek bir talebeden âlet ilimlerini, usûl-i fıkhı, kelâmı, usûl-i hadisi, hadis-i şerifleri, tefsiri bilmesi; ayet ve hadislerden hüküm çıkarma gibi özellikleri kazanması beklenmektedir. Buna karşılık Muallimhâne-i Nüvvâb'da uygulamalı eğitim ağırlıklı, medrese eğitim müfredatına nisbeten daraltılmış, hafif bir program resmi çizilmektedir. Ayrıca okuldaki hukuk eğitiminde "tercüme edilmiş fetva kitapları"na müracaatla şer'î belge düzenlenmesinin istenmesi, ileride açılacak olan Türkçe hukuk eğitimine zemin açmış olmalıdır. Zira Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi'ndeki (1287/1870) eğitimde Türkçe kanun ve nizamlar öğretilmiş ve Dârulfünûn-ı Sultanî'de açılan Mekteb-i Hukuk'ta okutulan usûl-i fıkıh dersi için Türkçe tercüme bir kitap hazırlatılmıştır. Fıkıh eğitiminin fetva kitaplarından hareketle uygulamalı olarak öğretilecek şekilde Muallimhâne-i Nüvvâb için hazırlanan böylesi bir programa, asırlardır hukuk eğitiminin merkezi olan medrese eğitimindeki fıkıh anlayışını etkilediği yön olarak bakılabilir.

Raporda geçen ikinci önemli özellik şer'î hizmette bulunacak olanların "az müddette yetiştirilmesi" vurgusudur. Bu husus XIX. yüzyılda gelişen eğitim anlayışının üzerinde durduğu bir yön olsa gerektir. Bahsi geçen yüzyılın, insan eğitimi işinin kısa zamanda yapılması noktasındaki yaklaşımı, önceki yüzyıllara nazaran farklıdır. Açılması önerilen okulda bu vurgunun yapılması için adeta "zamanın şartları" bunu gerektirmiştir diyebiliriz. Hukukçu eğitiminde de bunun üzerinde durulmuştur. Medrese eğitim sisteminde bir kadının yetişmesi uzun zaman ve yorucu bir emek gerektiren bir süreçtir. Bu dönemde ise hızlı değişen devlet mekanizmasının işlerini görecek nitelikteki acil eleman ihtiyacından dolayı eğitim meselesi de bu yönde "kısa zaman" faktörünü öncelemiş ve önemsemiş olmalıdır.

[253] **BOA. İ.DH.** 326/21224.1. Muallimhâne-i Nüvvâb hakkında geniş bilgi için bkz. 2.3.1. Muallimhâne-i Nüvvâb (1271/1855).

Bu dönemde 1859 yılında kurulan Mekteb-i Mülkiye'nin programında da usûl-i fıkıh ve fıkıh dersi bulunmaktadır.[254] Mekteb-i Mülkiye'nin 1277/1861'de Meclis-i Maârif'de icra kılınan imtihandaki dersler arasında fetvâ-yı şerif dersi görünmektedir.[255] Ayrıca 1286/1869 senesine ait devlet salnâmesinde de fetvâ-yı şerif dersi zikredilmektedir. Dersin hocası müderris Mustafa Vehbi Efendi'dir.[256] Fetvâ-yı şerif dersi, muhtemelen okulun açıldığı dönemlerde faaliyeti devam eden Muallimhâne-i Nüvvâb'da okutulan fetva kitaplarındaki gibi verilmekteydi. Burada sınavlarda Çatalcalı Ali Efendi'nin fetva kitabından sorumlu olunmaktaydı.

Fıkıh ve usûl-i fıkıh, yeni bir yüksek eğitim veren kurum olarak tasavvur edilen Dârulfünûn-ı Sultanî'deki Mekteb-i Hukuk'un (1874) müfredatında da yer almaktadır. Fıkıh ilmi bağlamında Mecelle okutulmaktadır. Muhtelif gayrimüslim unsurların da bulunduğu okulda usûl-i fıkıh dersinde okutulmak üzere Mecâmiu'l-Hakâyık isimli usûl kitabı Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu dersi veren Ahmet Hamdi Efendi, Cevdet Paşa'nın delâletiyle Ebû Said Hâdimî'ye (ö. 1176/1762) ait bahsi geçen eseri okuttuğunu bildirmektedir.[257] Ona göre zikredilen okulda fıkıh dersinde okunan Mecelle'nin birçok ayrıntılı meseleyi içermesi ve daima gelişen yeni olayların "sûret-i şer'iyyeleri"nin ne şekilde tespit edileceğinin sadece bu eserle bilinmesinin mümkün olmaması hasebiyle usûl-i fıkhın tahsiline gereksinim duyulmaktadır. Ders esnasında öğrencilerin ısrarı neticesinde bu kitabı "Levâmiu'd-Dekâik fî Tercümeti Mecâmii'l-Hakâyık" ismiyle tercüme etmiştir. Usûl-i fıkıh ilminin içerdiği bazı meselelerin anlaşılması için de ilm-i mantık, ilm-i münâzara, ilm-i cedel ve hilâfiyata dair Türkçe risaleler derleyerek kitabın sonuna eklemiştir.[258] Fıkıh ilminin tahsil edildiği bu okulda mukayeseli hukuk kapsamında bir doktora tezi hazırlandığından daha önce bahsedilmişti. Teze konu olan karşılaştırma Mecelle yani fıkıh ile Roma hukuku arasında yapılmıştır.

---

[254] Bkz. Tablo 7.

[255] Bu imtihan cetvelinin fotoğrafı için bkz. Nuran Kara Pilehvarian-Muzaffer Tıraş, **Mektebi Mülkiye'nin İstanbul Yılları**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 2013, s. 178; İmtihan cetvelinin transkripti için bkz. Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1949**, Örnek Matbaası, Ankara, 1954, s. 24-25.

[256] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 24. Defa, Sene 1286, s. 109.

[257] Ahmet Efendi, **Levâmiu'd-Dekâik fî Tercümeti Mecâmii'l-Hakâyık**, el-Hac Mustafa Efendi Matbaası, 1293, s. II-III.

[258] Ahmet Efendi, **Levâmiu'd-Dekâik fî Tercümeti Mecâmii'l-Hakâyık**, s. III.

Dârulfünûn-ı Sultanî kapandıktan sonra müstakil olarak tesis edilen Mekteb-i Hukuk-ı Şahâne'nin (1297/1880) programında usûl-i fıkıh ve fıkıh ilimleri Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yer almıştır. Fıkıh ilminde medrese eğitim müfredatının temel eserlerinden olan Mültekâ bu okulda da okunmuştur. Burada diğer hukuk okullarından farklı olarak fıkıh ilminin Ahkâm-ı Evkâf, Arazi Kanunu, Vesâyâ ve Ferâiz, Kitabü'd-diyât, Kitabü'n-nikâh gibi ana meselelerinin müstakil ders olarak verildiği görülmektedir. Bunların yanında Mecelle de ders müfredatında bulunmaktadır.[259]

Hukuk okullarının müfredatında fıkıh ve usûl-i fıkıh bahsedildiği şekilde verilirken XX. yüzyılda açılan yüksek din eğitimi kurumlarında da bu ilimler programa dahil edilmiştir. Müstakil olarak 1900'de açılan Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin müfredatında usûl-i fıkıh ve fıkıh ilmine yer verilmiştir. Bu okuldaki fıkıh dersinde medrese eğitim anlayışında iktisâd seviyesinde zikredilen Hidâye okutulmuştur.[260] İlerleyen yıllarda okulun müfredatı gelişerek zenginleşmiştir. Daha sonra ismi Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne (1913) dönüşen okulda fıkıh ilmi ile alakalı muhtelif yeni dersler ilave edilmiştir. Fıkhın ve usûl-i fıkhın alt dalı olarak kabul edilen hikmet-i teşrî' ve ilm-i hilâf[261] münferit ders olarak müfredata girmiştir. Ayrıca tarih-i ilm-i fıkıh isimli yeni bir ders ilave edilmiştir.[262] Lakin söz konusu derslerin ömürleri Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi kapatıldığı için uzun ömürlü olamamıştır.

Bununla birlikte 1914 yılında oluşturulan yeni medrese düzeninde bahsi geçen ilimler aynen müfredata alınmıştır. Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Kısm-ı Evvel'de fıkıh dersinde birinci sınıfta Nuru'l-İzah metni; ikinci sınıfta Nuru'l-İzah şerhi Merâki'l-Felâh; üçüncü ve dördüncü sınıfta Vikâye şerhi Sadru'ş-Şerîa'nın Nikah ve Talak kitaplarının okutulması öngörülmüştür. Fakat fıkıhta Sadru'ş-Şerîa'nın yeterli matbu nüshaları bulunmadığından Mültekâ; ferâizden de Sirâciyye'nin[263] Ahvâl-i Erbaîn ile Asabât bahislerinin muhtasaran gösterilmesi

[259] Bkz. Tablo 15.
[260] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11-12 (s. 65).
[261] Şükrü Özen, "Hilâf", **DİA**, 1998, C. 17, s. 528; Ertuğrul Boynukalın, "Makâsıdü'ş-Şerîa", **DİA**, 2003, C. XXVII, s. 424.
[262] Bkz. Tablo 23.
[263] "Hanefî fakihi Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin (ö. 596/1200) İslâm miras hukukuna dair eseri." Bkz. Ferhat Koca, "el-Ferâizü's-Sirâciyye", **DİA**, 1995, C. XII, s. 367.

kararlaştırılmıştır.[264] Kısm-ı Sânî'de ise bahsedilen kitaplar tamamlanmaktadır. Kısm-ı Âlî'de fıkıh dersinde dört senede tamamlanacak şekilde Tahâvî'ye (ö. 321/933) ait Şerhu Meâni'l-Âsâr'ın[265] okunması kararlaştırılmakla birlikte bu eserin matbu nüshası olmadığı için Hidâye ile derse devam edilmiştir. Tarih-i ilm-i fıkıh dersi temel fıkıh kitaplarıyla tabakât-ı fukahâya dair eserlerden derlenerek tahrirî olarak işlenmektedir. Hilâfiyyat dersinde İbn-i Rüşd'ün (ö. 520/1126) Bidâyetü'l-Müctehid kitabının tedrisi kabul olunmuştur.[266]

Bu dönemde yeni medrese düzeniyle birlikte yüksek din eğitimi müfredatına kanun ve hukuk derslerinin alındığı görülmektedir. Kısm-ı Sânî'de Ferâiz ilminde Siraciyye metni uygulamalı bir şekilde tamamlandıktan sonra Tevsî-i İntikal Kanun-ı Muvakkati tedris olunmaktadır. Kısm-ı Âlî'de yeni olarak Hukuk ve Kavanîn dersi bulunmaktadır. Bu derste her sınıf seviyesinde hukuk hakkında genel ve esaslı bir fikir verildikten sonra hukukun tarifi, taksimi ve her şubeye ait "kavanîn-i ahkâm-ı esâsiyenin" özetlenip nazariyatı ile birleştirilip (memzûcen) tahrirî olarak tedris olunması kararlaştırılmıştır.[267]

Yeni medrese düzeninin ihtisas kısmı olan Medrese-i Süleymaniye'de oluşturulan şubelerden birisi bilindiği gibi müstakil olarak fıkha ayrılmıştır. Buradaki Fıkıh Şubesi'nde dört mezhebin fıkhı ayrı ders olarak ele alınmıştır. Diğer dersler de Kısm-ı Âlî'dekilerle aynıdır.[268]

Medreselerin kapatılması ile birlikte usûl-i fıkıh ve fıkıh eğitimi de yüksek din eğitiminden kaldırılmıştır. 1924'te kurulan İlâhiyat Fakültesi'nin ders programında bu derslere yer verilmemiştir.[269] Bunun yerine tarih-i ilm-i fıkıh dersi ile yetinilmiştir. İlginçtir bu dönemde usûl-i fıkıh ve Ahkâm-ı Evkâf gibi fıkıh ilminin konusu Hukuk Mektebi'nin dersleri arasındadır.[270] Lakin 1926-1927 eğitim döneminden sonra da usûl-i fıkıh dersinin hukuk okulunun programında olmadığı

[264] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 17.
[265] Bkz. Davut İltaş, "Tahâvî", **DİA**, 2010, C. XXXIX, s. 387.
[266] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 20-23.
[267] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 20-23.
[268] Bkz. Tablo 31.
[269] Bkz. Tablo 34.
[270] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1340-1341**, s. 55-56.

görülmektedir.[271] Böylelikle fıkıh ve usûl-i fıkıh ilmi yüksek eğitim veren kurumların müfredatından tamamen kaldırılmıştır.

Görüldüğü üzere fıkıh eğitimi XIX. yüzyılda yeni açılan hukuk okullarında öğretime konu olmuştur. Lakin medrese eğitim anlayışında olduğu gibi belirli bir alt yapı üzerine bina edilememiştir. Yani öğrenciler fıkıh eğitimi için gerekli olan ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye, mantık, hikmet ve kelâm gibi ilimleri yeteri kadar görmeden bu ilmin eğitimine başlamıştır. Zira hukuk okullarının öğrenci kaynağı büyük oranda idâdî ve sultanîlerden temin edilmektedir. Bu okulların müfredatında yer alan dersler ise fıkıh eğitimi için gerekli olan alt yapıyı sağlamada yetersiz kalmaktadır. Aynı durum hukuk okulları kadar olmasa da XX. yüzyılda açılan yüksek din eğitimi kurumlarında söz konusudur. Bu okulların öğrencileri de, ilimler tertibinin değişmesi kısmında bahsi geçtiği üzere, fıkıh ilmi için gerekli ilimleri iyi bir seviyede alamamıştır. Dolayısıyla alt yapıyı oluşturan âlet ilimlerindeki tertibin değişmesi fıkıh eğitimini de etkilemiştir. Bunun yanında medrese eğitim anlayışına göre usûl-i fıkıh ve fıkıh eğitiminin kendi içindeki tertibi de değişiklikten etkilenmiştir.

4.3.2.2. Fıkıh-Hukuk İlişkisi

Bu kısımda fıkıh-hukuk ilişkisine geçmeden önce bu kavramlardan ne anlaşıldığına bakmakta fayda bulunmaktadır. Taşköprîzâde'ye göre fıkıh, "edille-i tafsiliyyesinden hüküm çıkarma bakımından şer'î amelî hükümlerden bahseden bir ilimdir."[272] Hukuk kavramı ise topluluk oluşturan fertlerin dışarıya yansıyan hareketlerinde uymaya zorlanabilecek kurallar bütünü şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımın içinde insanların dâhilî hareketleri sayılabilecek cimrilik ve haset gibi ahlâka ilişkin şeyler yer almamaktadır.[273]

Osmanlı Devleti'nde son döneme kadar insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi fıkıh merkezli olmuştur. Bunun yanında devletin en üst yetkili kişisi olarak padişahlar, tebaasındakilerin bütününü ilgilendiren bir takım kurallar

[271] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi, 1926-1927**, s. 66-99.
[272] Taşköprîzâde Ahmed Efendi, **Mevzûâtü'l-Ulûm**, s. 642.
[273] P. Namur, **Medhal-i İlm-i Hukuk**, (Çev.: Münif Paşa), İstanbul, Mekteb-i Sanayi-i Şâhâne Matbaası, 1299, s. 10.

koymuşlardır. Bu kurallar bütününe kanunnâme ismi verilmektedir. Kanunlaştırma olarak isimlendirilen bu türden faaliyetler Fatih Sultan Mehmed (1444-1446 ve 1451-1481) döneminden itibaren sürekli yapılagelmiştir.[274] Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda özellikle Batı ile yoğunlaşan ilişkilerle birlikte yeni kanunlaştırma faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Bilhassa medenî hukuk alanındaki kanunlaştırma faaliyetlerinde ilmiye sınıfı mensupları etkin bir şekilde yer almıştır.[275] İlmiye sınıf mensuplarının bu alandaki müktesebatı fıkha dayanmaktadır. Dolayısıyla kanunlaştırmada Osmanlı fıkıh birikiminin etkin bir rolü olmuştur. Bu çerçevede hazırlanan önemli kanun kitapları arasında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'yi zikredebiliriz. Mecelle bir mukaddime ve on altı kitaptan oluşmaktadır. Küllî kaideleri içeren Mukaddime bölümü bir nevi usûl olarak kabul edilmektedir.[276] On altı kitap ise fıkhın muamelat kısmını içermektedir. Mecelle, şer'î mahkemelerde ve bunların kapsamı dışında kalan yargı alanlarında, özellikle Nizamiye Mahkemeleri'nde kullanılmak üzere hazırlanmıştır.[277] Mecelle'nin hazırlanmasında yaklaşık on asırlık birikimi ifade eden yüz ellinin üzerinde fıkıh eserinden yararlanılmıştır.[278] Bu eserler arasında son döneme kadar medrese ve hukuk mektepleri müfredatında yer alan Dürer ve Mültekâ da bulunmaktadır.[279]

Mecelle ile birlikte fıkıh ilminin muamelat kısmı yeni hukuk anlayışına uygun bir şekilde kanun metni haline getirilmiştir. Dolayısıyla fıkıh-hukuk ilişkisinin kanunlaştırma boyutunda tesis edildiğini söylemek mümkündür. Bu çerçevede XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Mecelle'nin şerhleri bağlamında yeni bir fıkıh

---

[274] Kanunlaştırma hareketleriyle ilgili bkz. Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 139-209.

[275] Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, s. 95.

[276] Mukaddime kısmındaki Kavaid-i Külliye'nin çoğunluğunun İbn Nuceym'in "el-Eşbâh ve'Nezâir" ve Ebu Said el-Hadimî'nin "Mecâmiu'l-Hakâik" isimli eserlerinden tercüme yoluyla alındığı ifade edilmektedir. Bkz. Osman Öztürk, **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İstanbul, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1973, s. 122.

[277] Ali Haydar Efendi, **Dürerü'l-Hükkâm Şerh-i Mecelleti'l-Ahkâm,** İstanbul, Matbaa-i Tevsi-i Tıbâat, 1330, C. I, s. 4-5. 'Mecelle Heyetinin Mazbatası'na kitabın girişinde yer verilmiştir. Burada şu ifadeler geçmektedir: '…ve hem Mehâkim-i Şer'iyye'de muteber ve mer'î ve hem de Mecâlis-i Nizamiye'de hukuk davaları için kanun vaz'ından müstağni olur mütâlaasına mebni…'

[278] Mecelle'nin hazırlanmasında yararlanılan fıkıh eserlerinin bir listesi için bkz. Kemal Yıldız, Tayyip Nacar, "Mir'ât-ı Mecelle'de Belirtilen Mecelle Kaynakları", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı 20, 2012, s. 87-105.

[279] Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-Ebhur", **DİA**, 2006, C. XXXI, s. 550.

literatürü oluşmuştur.[280] Yeni kabul edilebilen bu literatür medrese ve yeni yüksek din eğitimi kurumlarından ziyade hukuk okullarında gelişmiştir.

Bu gelişmenin bir yansıması olarak fıkıh ilminin kazâî yönünün medrese eğitim ortamından, XIX. yüzyılda açılan yeni hukuk okullarına geçmeye başladığı müşahede edilmektedir. Zira 1913'te Dârulfünûn'daki takım dersleri uygulamasında hem Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde hem de Ulûm-ı Hukukiye Şubesi'nde Ulûm-ı Fıkhiyye Takımı yer almaktadır. Bunlar karşılaştırıldığında bir kısım farklılıkların olduğu görülmektedir. Aynı başlıktaki bu iki takım dersleri arasında Usûl-i Fıkıh dersi ortak olmakla birlikte diğer dersler farklıdır. Ulûm-ı Hukukiye Şubesi'ndeki takım derslerinden evlenme ve boşanma ile ilgili "nikah" dersi; miras hukuk ile ilgili olan "vesâyâ ve ferâiz" dersi, furû-ı fıkıh ilminin konusu olmasına karşın Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde ayrı bir ders olarak konmamıştır. Aynı şekilde usûl-i fıkıh ve furû-ı fıkhın muamelat kısmı esas alınarak hazırlanan ve medenî hukuku içeren "Mecelle" ile toprak hukukunu ele alan "hukuk-ı tasrifiyye-i araziye" dersleri de Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ndeki Fıkıh Takımı'nda yer almamıştır. Buna karşılık bu takımda mezhepler arasındaki farklılıklardan bahseden "ilm-i hilaf" dersi; fıkhî hükümlerin ilâhî sebepliliği üzerinde duran "hikmet-i teşrî'" dersi; fıkıh ilminin gelişimini ve önemli fıkıhçıların hayatlarını içeren "tarih-i ilm-i fıkıh" dersleri konulmuştur.[281]

Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne bölümünde kısmen değinildiği üzere Dârulfünûn'un her iki şubesindeki fıkıh takımlarının, konuları aynı olmasına karşın ele aldıkları derslerin farklı olması önemli bir ayırımı ifade etmektedir. Ulûm-ı Hukukiye Şubesi'nde Ulum-ı Fıkhiye Takımı derslerine bakıldığında fıkıh ilminin kazâî bir gerekçe ve hukuksal bir metin hüviyetinde okutulmaktadır. Konunun en başında verdiğimiz hukuk tanımına tekrar dönecek olunursa fıkhın, bu dönemde özellikle hukuk okullarında "fertlerin dışarıya yansıyan hareketlerinde uymaya zorlanabilecek kurallar bütünü" şekline dönüştüğü görülmektedir.

[280] Mecelle merkezli oluşan yeni şerhlerin künyeleri için bkz. Sami Erdem, "Türkçede Mecelle Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. III, Sayı 5, 2005, s. 709-714.
[281] Bkz. Tablo 17.

Bunun yanında Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ndeki Fıkıh Takımı derslerinde ise fıkhın, kazâî yönü ikinci planda olarak, İslâmî bir ilim mahiyetinde yer aldığını söyleyebiliriz. Bir anlamda fıkıh, Ulûm-ı Hukukiye Şubesi'nde hâkimler için bir hukuk dersi iken, Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde âlimler için bir ilimdir. Yani fıkhın çoğunlukla ibadete ilişkin kısımları bu okulun konuları arasında yer almaktadır. Bu dönemde fıkıh ile alakalı hikmet-i teşrî' dersinin Ulûm-ı Hukukiye'de değil de Ulûm-ı Şer'iyye'de konulmasını da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Bu derste özellikle dinî emir ve yasakların hikmetinden bahsedilmektedir.[282] Hukuk mektebinde fıkıh ilmi ile alakalı dersler hukuksal metin olarak okunması hasebiyle işin hikmet boyutuna yer verilmemiş olabilir.

Gelinen bu noktada fıkıh ilminin medrese eğitim anlayışında yüklendiği anlama yeniden bakmakta fayda bulunmaktadır. Saçaklızâde, delillerinden habersiz olarak bizzat hükümlerin kendisini bilmenin ıstılahî anlamda fıkıh olarak adlandırılamayacağını ifade etmektedir. Şer'î amelî hükümleri delilleriyle uğraşmaksızın bilmeye ahkâm ilmi/ilmü'l-ahkâm denilmektedir. Buna göre, bu tarz bilgiye ancak mecazî anlamda fıkıh denildiği bildirilmektedir.[283] Bu çerçevede mecazî anlamı çağrıştırırcasına Mecelle'de fıkıh ilmi, "mesâil-i şer'iyye-i ilmiyyeyi bilmektir" şeklinde tanımlanmaktadır.[284] Ayrıca burada fıkıh ilmi tanımındaki değişikliğe de dikkat çekmek gerekmektedir. Yani bu tanımda adeta fıkıhtan ziyade ahkâm ilmi tanımı yapılmaktadır. Dolayısıyla buradan hareketle hukuk okullarında okutulan fıkıh ilminde, delillerle ilgilenilmeyip doğrudan hükümlerin yani kanunlaştırılmış fıkhî meselelerin öğretiminin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür.

Medrese yüksek eğitim anlayışında fıkhın ilmî ve kazâî şeklinde bir ayrımı yoktur. Bu anlayışta fıkıh, hem kazâî olarak hem de ilim olarak okunmaktadır. Buna karşın kazaî şeklindeki konumlanmasını ortaya çıkaran hususun da bilgi alanlarını ayıran yeni yüksek eğitim anlayışı olduğunu ileri sürebiliriz. Böyle bir anlayış neticesinde fıkıh ilminin kazâî yönü bir anlamda Mekteb-i Hukuk'a hasredilmiştir.

---

[282] Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde Hikmet-i Teşrî' dersine giren Hasan Fehmi Efendi'nin ders notu ile alakalı olarak bkz. Abdullah Kahraman, "Darülfünun Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşri' ve Bir Metin", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı 15, 2010, s. 345-370.
[283] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 192.
[284] **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye**, Dersaâdet, Matbaa-i Osmaniye, 1308, Madde 1, s. 20.

Görüldüğü üzere yeni hukuk okulları açıldıktan sonra fıkıh ilminin ele alınışı (öğretimi) medrese eğitim anlayışından farklılaşmaya başlamıştır. Fıkıh ilmi medresede ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde İslâmî bir ilim olarak okutulurken, hukuk okullarında bu ilmin kazâî yönü okutulmaktadır. Cumhuriyet döneminde fıkıh ilmi ile irtibatlı olan medeni hukuk ve özel hukuk alanlarının yerine Batı'dan alınan hukukun ikamesi münasebetiyle Mekteb-i Hukuk'un da müfredatından fıkıh ilmine ait kısım kaldırılmıştır. Bununla birlikte bu ilmin kazâî yönü de ortadan kalkmıştır. Medreselerin yerine kurulan İlâhiyat Fakültesi'nin (1924) müfredatında sadece tarih-i ilm-i fıkıh dersi yer almıştır. Bu dönemde fıkıh ilmi, usûl ve furû kısmından yoksun sadece tarihi bir bilgi alanı olarak verilmiştir. Bütün bunlar fıkıh ilminin gelişmesine engel olmuş ve yaşayan hayat ile bağını koparmıştır, diyebiliriz.

4.3.3. Hadis ve Tefsir

Medrese eğitim anlayışında tahsil edilen ilimlerin nihayetinde yani zirvesinde hadis ve tefsir bulunmaktadır. Her iki ilim de dinî nasları içermesi hasebiyle bu kısımda birlikte ele alınmıştır. Hadis ilmi rivayet ve dirayet olarak ikiye ayrılmaktadır. İlm-i rivayeti'l-hadis, tıpkı Kur'ân'ın ayetlerinin bilinmesi gibi hadis lafızlarının bilinmesidir. Bu ilmin konusu Hazreti Peygamber'in sözleri ve halleridir. İlm-i dirâyeti'l-hadis ise tefsirde ayetlerin manalarının bilindiği gibi öncelikle hadisin manalarının; sonra râvilerin durumlarının değişimine bağlı olarak hadisin kuvvet ve zayıflıklarının bilinmesidir. Buna usûl-i hadis denilmektedir.[285]

Tefsir ise Kur'ân-ı Kerim'in manalarını açıklama ilmidir. Konusu Kur'ân-ı Kerim'in nazmıdır. Bu ilmin maksadı ise güç yettiğince Allah Teâlâ'nın kelâmı ile ne kastettiğini kavramaktır. Kur'ân-ı Kerim'deki manalara ulaşmak için temel alınacak bir takım unsurların olması gerekmektedir. Bu unsurlar lügat, sarf, nahiv, meânî gibi ulûm-ı Arabiye ve edebiyenin yanında usûl-i fıkıh, usûl-i kelâm ve cedel gibi ilimlerdir.[286] Bu ilimler aynı zamanda hadis tahsili için de elzemdir.

Bu noktadan bakıldığında medrese eğitim anlayışında bu iki ilmin tahsili yukarıda belirtildiği üzere eğitim sürecinin en üst aşamasında gerçekleşmektedir.

[285] Taşköprîzâde Ahmed Efendi, **Mevzûâtü'l-Ulûm**, s. 575-576; Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 199-200; **Kevâkib-i Seb'a**, s. 49-50.
[286] Taşköprîzâde Ahmed Efendi, **Mevzûâtü'l-Ulûm**, s. 509; Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 196.

Burada en üst aşamayı "icâzet öncesi" olarak anlamak mümkündür. Buraya gelmeden önce âlet ilimleri kapsamındaki ilimlerin tahsili tamamlanmaktadır. Âlet ilimlerinden sonra kelâm, usûl-i fıkıh ve fıkıh ilimleri tedris edilmektedir. Bunların akabinde hadis ilmine geçilmektedir. Öncelikle hadis ilminin usûlü tahsil edilmektedir. Bu kapsamda genellikle iktisâd rütbesinde Elfiyye,[287] Nuhbetü'l-Fiker[288] ve buna yazılan Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) şerhi[289] gibi eserler okunmaktadır.[290] Usûl ilmi tamamlandıktan sonra ilm-i hadise başlanmaktadır. Hadis ilminin iktisâd mertebesinde en güvenilir kaynaklar olan Sahih-i Buharî ve Sahih-i Müslim'de bulunan hadisler tahsil edilmektedir. Ayrıca Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye,[291] Mesâbih[292] ve Mişkâtü'l-Mesâbîh[293] türü sahih hadis eserleri de okunmaktadır.[294] Hadis eserlerini okumanın önemli faydalarından biri talebenin dinî bir meselede ihtiyaç anında gereksinim duyduğu şeyleri hadis kitaplarından bulup çıkarabilecek bilgi gücüne sahip olmaktır. Bu tür kitaplardaki hadis metinlerini ve hadis senedindeki isimleri ezberlemek esas gaye değildir.[295]

Hadis ilminin tahsilinden sonra "Allah Teâlâ'dan istifâze ve istiâze" ederek tefsir ilmine geçilmektedir. Medrese eğitim anlayışında tefsir ilmi ulaşılabilecek en

[287] "el-Elfiyye, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-Irâkî'nin (ö. 806/1404), İbnü's-Salâh'ın Muḳaddime'sini 1002 beyitte özetlediği eseridir." Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Irâkî, Zeynüddin", **DİA**, 1999, C. XIX, s. 119.

[288] "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin hadis usulüne dair Mukaddime adlı kitabına İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) yazdığı muhtasar." Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Mukaddimetü İbni's-Salâh", **DİA**, 2006, C. XXXI, s. 122.

[289] "Ali el-Kârî, İbn Hacer'in hadis usûlüne dair yazdığı önemli eseri Nuhbetü'l-Fiker'e yine kendisi tarafından yapılan şerhe "Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker" isimli şerhi yazmıştır." Bkz. Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", **DİA**, 1989, C. II, 404.

[290] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 200; **Kevâkib-i Seb'a**, s. 78-79; Fazlıoğlu, "Talim ile İrşâd Arasında…", s. 131; Fazlıoğlu, "Nebî Efendi-zâde'nin…", s. 199.

[291] "Radıyyüddin es-Sâgānî'nin (ö. 650/1252), derlediği bazı sahih hadisleri nahiv konularına göre düzenlediği eseridir." Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye", **DİA**, 2004, C. XXIX, s. 361-362. Bu eserin son döneme kadar medrese programlarında yer aldığı görülmektedir. bkz. Tablo 27.

[292] "Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtiva eden eseridir." Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbîhu's-Sünne", **DİA**, 2004, C. XXIX, s. 258-260.

[293] "Hatîb et-Tebrîzî (ö. 741/1340) tarafından Ferrâ el-Begavî'ye ait Meṣâbîḥu's-Sünne 'yi tamamlamak için yazılan eserdir." Bkz. Hatiboğlu, "Mesâbîhu's-Sünne", s. 259.

[294] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 200; **Kevâkib-i Seb'a**, s. 78-79; Fazlıoğlu, "Talim ile İrşâd Arasında…", s. 131; Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", s. 101; Fazlıoğlu, "Nebî Efendi-zâde'nin…", s. 199.

[295] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 144.

üst gaye ve en yüce arzudur. Bu çerçevede tefsir ilminden "maksad-ı aksâ ve matlab-ı a'lâ" olarak bahsedilmektedir.[296]

Bahsi geçtiği üzere tefsir ilmine âlet ve usûl ilimlerinden sonra başlanmaktadır. Bunların yanında bir takım Kur'ân ilimlerinin de tahsil edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Süyûtî'nin (ö. 911/1505) el-İtkân[297] gibi Kur'ân ilimlerinden bahseden eserler okunmaktadır.[298] Tefsir ilminde ise genelde el-Keşşâf[299] ve Beyzâvî[300] gibi eserler okunmaktadır.[301] Müfessir olan kişinin bilmesi gereken on beş ilim sayılmaktadır. Bunlar lügat, sarf, nahiv, iştikak, meânî, beyân, bedî', ilmü'l-kırâat, usûlü'd-din, usûlü'l-fıkıh, esbâb-ı nüzûl, kısas, nâsih ve mensûh, fıkıh, ehâdis-i mübeyyine (müphem ve mücmel ayetlerin tefsiri için), ilmü'l-mevhibe.[302] Bu ilimler tahsil edilmeden tefsir ilminin okunması hedeflenen gayeye ulaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Tefsir ve hadis ilimlerini tahsil etmekten asıl maksat Allah Teâlâ'nın ve Hazreti Peygamber'in sözlerinin anlaşılmasıdır. Bunun yanında ayet ve hadislerden şer'î hükümleri çıkarmaktır. Bu noktada medrese eğitim anlayışında tedrise konu olan ilimlerden her birini kurallarıyla "amel ederek" öğrenmek ve hadis ilmini tahsil etmek suretiyle tefsir ilmine başladıktan sonra talebenin Kurân-ı Kerim'in manasını kavraması hedeflenmektedir. Bu süreçte hocanın talebesinde "feyz-i Bârî" denilen "ilm-i mevhibe" özelliğini müşahede etmesi, medrese eğitiminin tamamlandığına işaret sayılmaktadır. Bundan sonra hoca bir meclis düzenleyip talebesine her ilmi okutmak üzere icâzet vermektedir.[303] Talebe icâzeti aldıktan sonra böylelikle kendisine müderrislik ve kadılık yolu açılmış olmaktadır.

---

[296] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 79.
[297] Kur'ân ilimlerine dair olan bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Sarı, "el-İtkân", **DİA**, 2001, C. XXIII, s. 464.
[298] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 199.
[299] "Mu'tezile âlimlerinden Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) ağırlıklı olarak dirayet metoduyla yazdığı tefsiridir." Bkz. Ali Özek, "el-Keşşâf", **DİA**, 2002, C. XXV, s. 329-330.
[300] "Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) Envâru't-Tenzîl isimli meşhur tefsiridir." Bu tefsirle ilgili olarak bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", **DİA**, 1992, C. VI, s. 100-101.
[301] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 198; Fazlıoğlu, "Talim ile İrşâd Arasında…", s. 131; Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", s. 101; Fazlıoğlu, "Nebî Efendi-zâde'nin…", s. 199.
[302] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 93.
[303] **Kevâkib-i Seb'a**, s. 80.

Medrese tahsili sürecinde talebelerin tefsir ve hadis ilimlerinde dinî hüküm çıkarma ile nassları yorumlama yetkinliğini elde etmelerinin ancak fıkıh ve usûl-i fıkıh ilminde derinleşmeleriyle mümkün olacağı ifade edilmektedir.[304] Saçaklızâde, içinde bulunduğu zamanın (XVIII. yy.), ehliyetsiz kişilerin tefsir ilmine hiç kimsenin kınamasına uğramadan öğretme veya öğrenme gayesiyle el attığı bir dönem olduğunu ifade etmektedir. Burada ifade edilen durumun olumsuzluğuna işaret ederek çok önemli bir tespit yapmaktadır. Ona göre ilmin ortadan kalkmasının en mühim sebebi öğrenme ve öğretme şartlarının kaybolmasıdır.[305]

Bu ilimlerin eğitimi, diğer medrese ilimlerinde olduğu gibi, XIX. yüzyılda açılan yeni okulların müfredatına da kısmen geçmiştir. Özellikle Mekteb-i Mülkiye'nin müfredatında tefsir ve hadis ilimlerine yer verildiği görülmektedir.[306] Lakin kelâm eğitimi kısmında belirtildiği üzere, birçok ders arasında birer ders saati ayrılan bu ilimlerden yeteri kadar verim alınamadığı raporlara yansımaktadır.[307] Bu dönemdeki hukuk okullarının programında ise tefsir ve hadis ilimleri bulunmamaktadır.

Dârulfünûn-ı Şahâne'de açılan Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Şer'iyye şubelerinde tefsir ve hadis ilimlerinin tahsili yapılmaktadır. Tefsir dersini ilk seneler Fatih dersiâmlarından ve Mekteb-i Mülkiye'de ilm-i kelâm, tefsir ve hadis derlerine de giren Manastırlı İsmail Hakkı Efendi (1846-1912) okutmuştur. Hadis-i şerif ve usûl-i hadis dersine de Bâyezid dersiâmlarından Mehmed Esad Efendi girmiştir.[308] Dört senelik Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin her sınıfında bu dersler vardır. Okulun programlarında 1912 yılında yapılan düzenleme çalışmalarında tefsir ve hadisin önemi vurgulanmaktadır. Bütün ilimlerin "en şereflisi, en efdali ve bilcümle ahkâm-ı şer'iyyenin asıl dayanağı" olarak vasıflandırılan tefsir ve hadis ilimlerinin taşıdıkları

[304] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 193-194.
[305] Saçaklızâde, **Tertîbü'l-Ulûm**, s. 197.
[306] Bkz. Tablo 7.
[307] **Y.A.RES.** 117/76-2. 9 Cemaziyelevvel 1320/14 Ağustos 1902. Bâbıâli Meclis-i Mahsus'ta müzakere olunan mazbata.
[308] Dârulfünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin diğer hocaları için bkz. **İkdam Gazetesi**, 18 Ağustos 1316/31 Ağustos 1900, sayı 2217, s. 1, sütun 3.

öneme uygun bir şekilde tahsili yeni yüksek din eğitimi kurumunda zorunlu görülmektedir.[309]

Bu okulda tefsir eğitiminde iki noktadan bahsedilebilir. İlk olarak âlet ilimlerinin tam anlamıyla tahsil edilememesinden dolayı ortaya çıkan alt yapı eksikliğidir. İkinci olarak ise bizzat tefsir ilmi için gerekli olan Kur'ân ilimlerinin eğitiminin verilmemesidir. Bu araçlardan yoksun bir şekilde tefsir ilminin okutulması Allah Teâlâ'nın sözünden haberdar olmak ve bu ilmin tarihi seyrinin neden ibaret olduğunu öğrenmek manasına gelmektedir. Lakin bu ilimlerden şer'î hüküm çıkarma hususunda yeterli eğitime ulaşma imkânı kısıtlı kalmaktadır.

Yeni medrese sistemine 1914 yılında geçildikten sonra Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi kapanmıştır. Bu dönemde kurulan Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin ilk kısmında tefsir dersine yer verilmemiştir. Hadis dersleri ise programda bulunmaktadır. Bu derste ahlâkî ve ictimâî hadislerden uygunlarını içeren bir mecmua oluşturulması söylenmektedir. İlk sene İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) kırk hadisi okutulmaktadır.[310] Kısm-ı Sânî'nin yedinci ve sekizinci sınıflarında olan tefsir dersinde Tefsir-i Celâleyn[311] tahsil edilmektedir.[312] Hadis-i şerif dersinin beş ve altıncı sınıflarında Birgivî'nin (ö. 981/1573) Risâle fî Usûli'-Hadis metni gösterildikten sonra ahlâkiyat ve ictimâiyata ilişkin hadisler eklenmek ve kitabın tamamı bitirilmek şartıyla Tirmîzî'nin (ö. 279/892) Şemâil-i Şerîfe'si tedris olunmaktadır.[313] Kısm-ı Âlî'de ise tefsir dersinde yedi ve sekizinci sınıftaki gibi yine Tefsir-i Celâleyn okutulmaktadır.[314] Bu kısımda hadis-i şerif dersinde Sağânî'nin Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye isimli eseri dört senede bitirilecek şekilde okutulmaktadır. İkinci sınıftan itibaren Kütüb-i Sitte'den biri son üç senede tahsil

[309] "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", s. 11 (s. 64-65.). Bu okulun on dört senelik ders programı için bkz. Tablo 23.
[310] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 17.
[311] "Celâleddin el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) yarım bırakıp Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) tamamladığı Kur'ân-ı Kerîm tefsiridir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akpınar, "Tefsîrü'l-Celâleyn", **DİA**, 2011, C. XL, s. 294-295.
[312] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 20.
[313] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 20.
[314] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 22.

edilmektedir. Usûl-i hadis dersinde de Nevevî'nin (ö. 676/1277) Takrib'i okunmaktadır.[315]

Yeni medrese düzeninde kurulan Medresetü'l-Mütehassîn'de Tefsir ve Hadis Şubesi adı altında bir bölüm açılmıştır. Bu şubenin dersleri arasında ilm-i esbâb-ı nüzûl, ilm-i nâsih ve mensuh gibi Kur'ân ilimleri; nakd-i ricâl ve mevzûât gibi hadis ilimleri müstakil ders olmuştur. Bunun yanında tefsir tarihi sayılabilicek tabakât-ı kurrâ ve müfessirîn isimli bir ders de programda yer almıştır.[316]

Yeni bir düzen ve programla kurulan medreseler, kendilerinden beklenen verim alınamadan kapanmıştır. Bunların yerine kurulan İlâhiyat Fakültesi'nde (1924) tefsir ve hadis dersleri tarihleriyle birlikte müfredata alınmıştır. Üç yıllık eğitimi olan okulun her sınıf seviyesinde tefsir dersi yer almaktadır. Tefsir dersinde ilk seneler cüzlere bölünerek Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri yapılmaktadır. Tefsir tarihi dersinde, cem'-i Kur'ân, i'câz-ı Kur'ân, tevil-i nusûs, tefsirin rivayet ve dirayet kısımları, tefsirin nasıl başladığı, ilk ihtilaflar, ashâb devri, tâbiîn devri ve müfessirîn tabakâtı yer almaktadır.[317] İlâhiyat Fakültesi'nde 1926-27'den sonra tefsir dersinde, özellikle ahlâkî ve ictimaî ayetlerin ele alındığı görülmektedir.[318]

Hadis dersinde ise Sahih-i Buharî'den seçme hadisler okunmaktadır. Tarih-i hadis dersinde vahiy ve çeşitleri, hadis-i kudsî ve hadis-i nebî, cem'-i hadis, mustalahât-i hadis, esahh-ı turuk, silsiletü'z-zeheb, cerh ve tadil, nâkidîn, tabakât-ı huffâz, tabakât-ı müdellesîn gibi konular bulunmaktadır.[319]

İlâhiyat Fakültesi'nin müfredatında tefsir ve hadis derslerinin yer alması yüksek din eğitimi için önemlidir. Ancak bu ilimler için gerekli görülen âlet ilimleri, kelâm, usûl-i fıkıh ve fıkıh ilimlerinin müfredatta bulunmaması tefsir ve hadisten istenilen yararın elde edilememesi manasına gelmektedir. Bu noktada İlâhiyat Fakültesi'nin programı okulun açıldığı ilk dönemlerde eleştirilmektedir. Örneğin Afif, programda sadece İslâmî ilimlerin esası kabul edilen tefsir ve hadisin olması ile

---

[315] **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, 1330/1333, s. 22.
[316] Bkz. Tablo 31.
[317] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1340-1341**, s. 108.
[318] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1926-1927**, s. 131; **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1927-1928**, s. 147.
[319] **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1340-1341**, s. 108; **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1926-1927**, s. 131; **T. C. İ. D. Talebe Rehberi 1927-1928**, s. 147.

İslâmî ilimlerden hiç birini okutmamak arasında genel dinî gaye itibariyle bir fark bulunmadığını ileri sürmektedir. Çünkü Kur'ân ve hadis "ahkâm-ı umumiye ve kavâid-i külliye" ile bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Nasıl ki sıradan bir insanın her hangi bir kanundan hareketle hüküm çıkarmasına imkân yok ise "kavânîn-i semaviyeden" de herkesin hüküm çıkarıp ayet ve hadisleri dinî hâdiselere tatbik etmesine imkân yoktur. Dolayısıyla Kur'ân ve hadisten itikâdî hükümler çıkarmak mütekellimînin; fıkhî hükümler çıkarmak da fakihlerin işidir. Bu itibarla kelâm ilmi Kur'ân ve hadis'in itikâdî tefsiri; fıkıh ilmi de amelî ve hukukî tefsiridir. Bu sebeple kelâm ve fıkıh ilimleri okunmadıkça tefsir ve hadis derslerinden arzulanan istifade elde edilememektedir.[320] Ayrıca Afif, yegâne gayesi ulûm-ı diniye mütehassısları yetiştirmek olan İlâhiyat Fakültesi'nde ulûm-ı diniyenin usullerinin ve zaruri olan kısımlarının terk edilerek bunları furûları ile dinî gayeden uzak olan ulûm-ı dünyeviyenin müfredata girmesinin yanlış bir gayeye hizmet edeceğini ileri sürmektedir.[321]

Görüldüğü üzere medrese eğitim anlayışında tefsir ve hadis, âlet ve usûl ilimlerinden bağımsız değildir. Bu ilimlerin tahsil edilmesiyle oluşan önemli alt yapı üzerine tefsir ve hadisin eğitimi mümkün görülmektedir. Buna karşılık yeni yüksek din eğitimi anlayışında tefsir ve hadis ilimleri yeterli alt yapı oluşmadan diğer ilimlerle birlikte okunmaktadır. Zira ulûm-ı Arabiye ve edebiye tam öğrenilmeden; kelâm ve usûl ilimleri halledilmeden bunlarla birlikte aynı zaman diliminde tahsil edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca bu iki ilmi tahsil etmekten asıl maksat Allah Teâlâ'nın maksadını anlayıp ayet ve hadislerden dinî hükümler çıkarmakken son dönemde bu imkân, eğitim anlayışının değişimiyle birlikte ortadan kalkmaktadır. Bu dönemde tefsir ve hadisin bir ilim olarak tahsil edilmesinden ziyade, "ictimâî ve ahlâkî" yönden bilgi sahibi olmak için okunduğu görülmektedir. Bu durum da tefsir ve hadisin araçsallaştırılması anlamına gelmektedir. Hâlbuki tefsir "matlab-ı âlâ ve maksad-ı aksâ" olarak kabul edilmekteydi.

[320] Yahya Afif, "İlâhiyat Fakültesi'nin Vaziyet-i İlmiyesi", s. 18.
[321] Yahya Afif, "İlâhiyat Fakültesi'nin Vaziyet-i İlmiyesi", s. 18.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Osmanlı Devleti'nde yüksek din eğitimi anlayışının değişimini inceleme imkânının oluşması için öncelikli olarak ele alınan dönemin tarihsel olaylarının iyi bir şekilde anlaşılması gerekmektedir. Yüksek din eğitimi anlayışındaki değişim, Osmanlı Devleti'nin XIX. ve XX. yüzyılda yaşadığı çok yönlü değişimden bağımsız bir şekilde ele alınamaz. Çünkü devletin değişime uğrayan hukuk, askeriye, ekonomi ve siyasal sistem gibi unsurları birbirleriyle etkileşim halindedir. Bütün bunlar eğitim alanının değişimine zemin oluşturmuştur. Bu bağlamda Osmanlı son dönem tarihi ile ilgili çalışmalar; bahsedilen değişimi hukuktan, düşünceden ve eğitsel alandan dini soyutlama manasında modernleşme olarak tanımlama eğilimindedirler. İlerleme ve çatışma odaklı tarihyazımının öne sürdüğü bu tanımlamada Osmanlı; edilgen, Batı'ya benzemeye çalışan, mevcut kültürü ve kurumlarıyla çatışma yaşayan bir pozisyonda resmedilmektedir.

Burada belirtilen hususlar çerçevesinde Osmanlı yüksek eğitim anlayışı ele alınırken söz konusu tarihyazımının dışında farklı bir bakış açısı geliştirmek gerekmektedir. Bunun için öncelikli olarak eğitim tarihinin; devletin siyasî, hukukî, askerî gibi diğer alanlarından bağımsız bir şekilde olamayacağından hareket edilmelidir. İkinci olarak yaşanan değişimde devletin kendi iç dinamiklerinin etkin olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Üçüncü olarak devletin kendini yenileme çabasının her dönemde olduğu ve bu yenilenmede diğer devletlerin tecrübelerinden karşılıklı bir şekilde yararlanıldığı yaklaşımı önemsenmelidir. Bunların yanında eğitim kurumları incelenirken yapılacak kurgu ve kavramsallaştırma araştırılan dönemin şartlarından hareketle olmalıdır. Eğitim müesseselerinin kendilerine ait bir yönetim ve eğitim sistemlerinin var olduğu kabul edilmelidir.

Osmanlı Devleti'nde ileri seviyede ilim tahsili medreselerde yapılagelmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde devlette yaşanan değişimin de sâikiyle yeni yüksek seviyeli eğitim veren kurumlar açılmıştır. Bu dönemden itibaren oluşmaya başlayan yeni eğitim anlayışı ve eğitim kurumları; hoca istihdamı, okula öğrenci kabulü ve kısmen de müfredat oluşturulması gibi hususlarda medrese eğitim sisteminden etkilenmiştir. Dolayısıyla söz konusu dönemden itibaren yeni açılan yüksek eğitim

veren kurumları medreseler ile birlikte düşünmek gerekmektedir. Zira değişim medrese eğitim anlayışından yeni eğitim anlayışına doğru olmuştur.

Bu noktada, medrese eğitim anlayışının tanımlanması ve Osmanlı eğitim anlayışında nerede durduğunun tespit edilmesi önem arz etmektedir. Araştırmamızda medrese eğitim anlayışının tanımlanması yapılırken XVIII. ve XIX. yüzyıla ait kaynaklardan yararlanılmıştır. Medrese yüksek eğitim anlayışının tanımlanması yapılırken meseleye iki yönlü yaklaşmak gerekmektedir. İlk olarak mesele; medresede okutulan ilimlerin birbirleriyle ilişkisi, tertîb-i ulûm diye ifade edilen müfredat programının oluşturulması ve eğitimin gayesi bakımından ele alınmalıdır. İkinci olarak da medrese eğitimini tamamlayan yada bu eğitimi kısmen alan kişilerin müderrislik, kadılık, müftülük ve kassâmlık gibi görevlere gelmeleri noktasından yaklaşılmalıdır. Bu şekildeki yaklaşım medresenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Öncelikle şunu belirtmek gerekmektedir ki medreseler mahzâ din eğitimi veren kurumlar değildir. Medrese eğitim anlayışı, içinde orta seviyeli eğitimi de barındıran bütünlüklü bir yüksek eğitim tasavvurudur. Müfredat programında yer alan ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye, mantık, hikmet gibi ilimler eğitimin birinci aşamasını oluşturmaktadır. Bu ilimlere âlet ilimleri veya mukaddemât-ı ulûm da denilmektedir. Zihnin ilmî teşekkülünde önemli bir alt yapı oluşturan bu ilimlerin üzerine usûlü'd-din kabul edilen kelâm ve usûl-i fıkıh gibi metot ilimleri ile birlikte fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinin tahsil edilmesi ikinci aşamayı teşkil etmektedir. Her iki aşamadaki ilimler iktisâd, iktisâr ve istiksâ şeklinde üç seviyede ele alınmaktadır.

Medrese eğitimi almış kişilerin; muallim-müderris gibi eğitim alanı; kadı-nâib gibi hukuk alanı; bu hukukî alandaki özellikle kadıların uhdesinde bulunan beledî-idârî hizmet alanı ve imam-müftü gibi din hizmetleri alanı olmak üzere temelde dört noktada görev aldıkları görülmektedir. Bu alanların alt birimlerindeki vazifeleri de zikretmek gerekmektedir. Bunların yanında kalemiye memurları, mimar ve hekimler de belirli seviyede medrese ilimlerini tahsil eden kimselerden oluşmaktadır.

Avrupa'da özellikle siyasal, toplumsal, ekonomik ve bilimsel alanda yaşanan gelişmelere bağlı olan değişim, başta Osmanlı olmak üzere kıtanın tesiri altındaki devletlerin kendilerini değiştirmeye zorlamıştır. Bu değişim Osmanlı Devleti'nde hukukî, siyasî, askerî vb. alanlarda yeni tedbirler almayı gerektirmiştir. Söz konusu alanlardaki değişim beraberinde bir takım yenilikleri ortaya çıkarmıştır. Yenilikleri yönetecek, uygulayacak ve devam ettirecek insan ihtiyacını karşılama başta olmak üzere devletine bağlı iyi kişileri de yetiştirmek için eğitim meselesi önemsenmiştir. Eğitimin yeniden organize edilerek toplumun geneline hitap edecek tarzda düzenlenmesi XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren gündeme gelmiştir. Bu çerçevede kurulan askerî mektepler ve tıbbiye yeni eğitimin öncüleri olmuştur. Bunları orta seviyeli kurum hüviyetinde olan ve rüşdiyelerin ilk nüveleri kabul edilen Mekteb-i Maârif-i Adliye ile Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin (1255/1839) açılışı izlemiştir.

Yeni eğitim yapılanmasının yaşandığı bu dönemde yüksek seviyeli okullar da açılmaya başlamıştır. Araştırmamızda konu edindiğimiz yüksek seviyeli okullar ele alınırken medrese eğitimi gören kişilerin vazife aldıkları eğitim, hukuk, idare ve din hizmetleri alanları göz önünde bulundurulmuştur. Yani araştırmada incelenen XIX. yüzyıldaki yüksek seviyeli okullar, medresenin uhdesinde bulunan görev alanlarını paylaşmıştır. Ancak şunu belirtmeliyiz ki sözü edilen okullar kısa vadede medresenin yerini almış değildir. Medreselerin bünyesindeki görev alanlarına eleman yetiştirme vazifesi, 1924 yılında kapatılana kadar azalarak da olsa devam etmiştir.

Bu çerçevede medresenin muallim yetiştirme yönü, yeni bir organize ile açılan okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere 1848'de kurulan Dârulmuallimîn ile paylaşılmıştır. Bu okulun müfredat programına bakıldığında da medrese eğitim anlayışının izlerini mukaddemât-ı ulûm kapsamında görmek mümkündür. Din eğitimine ait dersler de okulun programında yer almıştır.

Medrese eğitim anlayışının en önemli yönlerinden birisi olan hukukçu yetiştirme özelliği de XIX. yüzyıl boyunca kurulan farklı hukuk okulları ile paylaşılmıştır. Osmanlı Devleti'nin değişen siyasî, ekonomik ve askerî yapısı; Avrupa ile olan yakınlaşmalar bahsedilen sahalarda yeni kanunların çıkarılmasına ve düzenlemelerin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca bunlara bağlı olarak yeni

hukukî alanlar da ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla yeni hukukî alanların hem öğretilmesi hem de bu alanları uygulayacak hukukçuların yetiştirilmesi maksadıyla yeni hukuk okulları açılmıştır. Yeni hukuk okullarının programında Osmanlı hukuk anlayışının temelini oluşturan ve yüksek din eğitimi müfredatı kapsamında yer alan fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimleri bahse konu olan okulların kuruluşundan itibaren var olmaya devam etmiştir. Bu dönemde zikredilen ilimler yabancı hukuk alanlarıyla karşılaşmıştır. Ayrıca gayrimüslim öğrenciler fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimlerine muhatap olmuşlardır.

Medrese tahsilini tamamlayıp kadı olarak atananların uhdesinde bulunan idârî ve beledî hizmetlerin de XIX. yüzyılda değişen devlet yapısına uygun idareci yetiştirmek üzere açılan Mekteb-i Mülkiye'ye (1275/1859) geçtiği görülmektedir. Bu okulun ders programına da medrese eğitim müfredatının büyük bir kısmı alınmıştır. Ders programında mukaddemât-ı ulûmun yanında kelâm, usûl-i fıkıh, fıkıh, hadis ve tefsir ilimleri yer almıştır.

Muallimhâne-i Nüvvâb (1855) ve Mekteb-i Hukuk (1880) gibi hukuk okullarının kurulmasıyla birlikte medresedeki fıkıh ve usûl-i fıkıh müfredatının bu okullara taşındığı görülmektedir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde mülkî ve idarî eleman ile hukukçu yetiştiren okulların hepsinde yüksek din eğtimine ait ilimlerle birlikte hukuka ait dersler verilmektedir. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne, Mekteb-i Hukuk ve Medresetü'l-Kudât'ın müfredatlarındaki hukuk ile ilgili derslerin ortak olması bahsi geçen yüzyılda bir devlet adamından beklenen özelliği göstermektedir: "Şer'i şerif ile kanun ve nizamâta bağlılık." Dolayısıyla bu dönemde yeni oluşan yüksek eğitim anlayışının medrese eğitiminden önemli derecede etkilendiği görülmektedir.

Bu dönemde medrese tahsili alanların görev sahalarına yönelik yeni okulların teşekkülüyle birlikte medrese eğitim anlayışı bir anlamda din hizmetleri alanıyla sınırlanmaya ve bu alanla algılanmaya başlamıştır. Medrese eğitim anlayışının din hizmetlerini görecek kişileri yetiştirme yönü ise XIX. yüzyılda farklı bir kurumda hayatiyet imkânı bulamamıştır. 1884'te Mekteb-i Ulûm-ı Diniye isimli bir yüksek din eğitimi kurumu oluşturulmak istenmesine karşın bu okul açılamamıştır.

Osmanlı Devleti'nde bunların yanında, XIX. yüzyılın başında özellikle Almanya'da gelişen araştırma ve öğretimin bir arada olduğu; tıp, riyaziyat-tabiiyat, hukuk, edebiyat ve ilâhiyattan oluşan beş fakülteli üniversite yapılanmasına benzer yeni bir yüksek eğitim veren okul açma fikri 1845 yılında gündeme gelmiştir. Dârulfünûn ismi verilen böylesi çok şubeli bir okul kendisine, ancak 1869 yılında çıkarılan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde yer bulmuştur. Burada Hikmet ve Edebiyat, İlm-i Hukuk ile Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye'den oluşan üç şubeli okulun Dârulfünûn-ı Osmanî ismiyle açılması planlanmıştır. Bu plan çerçevesinde tıp ve ilâhiyat şubelerine, bunlara karşılık geldiği düşünülen Mekteb-i Tıbbiye'de ve medreselerde eğitim devam ettiği için yer verilmemiştir. Programdaki derslerden ziyade şubeleri oluşturan alanlar bakımından Dârulfünûn-ı Osmanî'nin medrese eğitim müfredatını oluşturan alanlarla paralelliği görülmektedir. Zira medrese eğitim müfredatında ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye, mantık, hikmet ve kelâm, Hikmet ve Edebiyat Şubesi'ne; özellikle muamelât ve ukûbât gibi içerikleriyle birlikte fıkıh ve usûl-i fıkıh da İlm-i Hukuk Şubesi'ne; hikmet-i tabiiye, hesab, hendese ve heyet gibi alanlar ise Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye Şubesi'ne karşılık gelmektedir. Bu alanlar medrese eğitim anlayışında bir bütün halinde idi. Söz konusu alanlar, XIX. yüzyılda Avrupa'da gelişen ve Osmanlı Devleti'nde yansımasını bulan yeni yüksek eğitim anlayışı ile birlikte ayrışmaya başlamıştır.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda eğitim alanında yaşanan değişimler, devletin diğer alanlarıyla ilişkili olarak gerçekleşmiştir. Yeni eğitim kurumlarının açıldığı ve eğitimin yeniden düzenlendiği bu değişim sürecinde, o döneme kadar devletin orta ve yüksek seviyeli eğitim ihtiyacını karşılayan medrese eğitim anlayışının önemli tesiri olmuştur. Bu tesiri iki noktada toplamak mümkündür. İlk olarak temelde yeni okulların müfredat programının oluşmasında kendini göstermektedir. Medrese eğitim müfredatının önemli bir kısmını ihtiva eden mukeddemât-ı ulûm kapsamındaki ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye ve ulûm-ı diniye söz konusu dönemde açılan yeni okulların ders programlarının belirleyici unsurları olmuştur. Örneğin Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Ulûm-ı Edebiye'nin müfredatı tamamen ulûm-ı Arabiye ve edebiyeden oluşmaktadır. Bir anlamda bu ilimler yeni bir ortamda yeni bir formda verilmektedir. Bahsi geçen okullar dönemin eğitim

yöneticileri tarafından medreseye mahreç kabul edilebilecek şekilde düşünülmektedir. Daha sonra kurulan idâdî ve sultanîlerin de müfredatlarının mühim kısmını mukaddemât-ı ulûm oluşturmuştur. Askerî mekteplerin ve tıp okulunun müfredatı ise mukaddemât-ı ulûmun üzerine tabiî ilimler ve alan bilgisi ilave edilerek yeniden düzenlenmiştir.

Medrese eğitim anlayışının tesiri ikinci olarak yeni okulların öğrencilerinin; eğitici ve idareci kadrolarının önemli bir kısmının medreselerden ve ilmiye sınıfından karşılanması hususundadır. Medrese eğitim anlayışının tesirinin bir başka boyutu eğitim yöntemi noktasındadır. Kitabın ve metnin öncelendiği eğitim yöntemi yeni kurulan okullarda da görülmektedir. Örneğin Mekteb-i Maârif-i Adliye'de ulûm-ı Arabiye dersinde medresede olduğu gibi Emsile, Bina, Maksûd eserleri okunmaktadır. Bununla birlikte yeni okulların medrese eğitim anlayışından farklılıklarını da okulların idarî organizasyonu, disiplin, ders çizelgesine göre oluşturulmuş program, sınıf düzeni, müfredat programına alınan yeni dersler, kademeli sene sistemi, sınıf geçme usulü ve kullanılan araç-gereçler gibi noktalarda toplamak mümkündür. Dolayısıyla Osmanlı medrese eğitim anlayışı, XIX. yüzyılda gelişen yeni orta ve yüksek eğitim anlayışını doğrudan etkilemiştir. Bu süreçte yeni eğitim kurumları medreseye rağmen, onun karşısında ve onunla çatışmacı bir yaklaşımla ortaya çıkmamıştır.

Bütün bu gelişmelerin yaşandığı zaman diliminde zikredilen hususlar çerçevesinde kendini gösteren yeni orta ve yüksek eğitim anlayışı oluşmuştur. XX. yüzyıla gelindiğinde oluşan bu zemin üzerine inşa edilen yüksek din eğitimi alanında önemli gelişmelerin olduğu görülmektedir. Bu dönemde yeniden kurulan Dârulfünûn'un bünyesindeki beş bölümden birisi olarak Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi (1900) açılmıştır. Bu okulun açılmasıyla birlikte medresenin yüksek din eğitimine ve din hizmetleri alanına dönük yönü de yeni eğitim kurumlarına geçmiştir. Dolayısıyla bu dönem, bir anlamda medrese eğitim anlayışında bütünlüklü bir şekilde bir arada bulunan dil, edebiyat, mantık ve hikmet gibi ilimlerin dinî ilimlerle ayrı düşünüldüğü bir zaman dilimi olmaktadır. Zira okulun ilk programlarında tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve siyer bulunmaktadır. Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi 1900'de kurulduğunda programa sadece ulûm-ı diniye kapsamındaki

ilimlerin alınması yüksek din eğitiminde yeni bir algı oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu algı dinî ilimlerin kendi başına yüksek din eğitiminin konusu olacağı şeklinde açıklanabilir. Lakin ulûm-ı diniye için önemli bir alt yapı teşkil eden âlet ilimleri olmadan dinî ilimlerin yeteri kadar anlaşılamayacağı ve yeniden bilgi üretilemeyeceği üzerinde durulmalıdır. Çünkü bu dönemde okula kabul edilen öğrenciler, ulûm-ı diniye tahsili için gerekli olan ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye, mantık ve hikmet ilimlerini yeterli derecede öğrenememektedirler.

Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat şubelerinde 1912 yılında yapılan toplantıda program düzenlemelerine yönelik ayrıntılı bir rapor hazırlanmıştır. Burada yüksek din eğitiminde sadece dinî ilimlerin bulunmasının yetersiz olduğu üzerinde durulmuştur. Her iki okulun muallim encümenlerinin ortak kararları neticesinde yeni program oluşturulmuştur. Bu kararlarda okulun amacı "maârif-i hakiki ile mücehhez mütevazı kişilerden Osmanlılık'a layık bir kitle-i âlime" yetiştirmek şeklinde belirtilmiştir. Bu amaçtan hareketle yeni kurulan Dârulfünûn'daki yüksek din eğitiminden hedeflenen gayenin ne olduğunu üç noktada toplamak mümkündür: İlk olarak II. Meşrutiyet sonrası siyasî atmosferde ön plana çıkan "Osmanlılık" vurgusudur. İkincisi İslâmî ilimlerle Batılı ilimleri müşterek bir noktada birleştirme gayretidir. Bununla alakalı olarak da üçüncüsü yeni bir âlim tanımlamasının yapılmasıdır.

Söz konusu raporda ayrıca yüksek eğitim anlayışında ulaşılması istenilen hedefin daraltıldığı görülmektedir. Buna göre Mekâtib-i Âliye'nin tesisinden maksat "çeşitli ilim dallarında mütehassıs erbâb-ı iktidar ve tefekkür yetiştirmek" şeklinde ifade edilmektedir. Hâlbuki Dârulfünûn isminin ilk geçtiği mazbatada hedef "ikmâl-i kemâlât-ı insaniyye etmek" olarak geçmektedir. Lakin XX. yüzyılın başına gelindiğinde hedef "alanında uzman yetiştirmek" şekline dönüşmüştür. Medrese yüksek eğitim anlayışındaki hedef ise "ebedî saâdete ulaşmak için tasfiye-i ruh ve terbiye-i insaniyet" şeklinde belirlenmektedir. Dolayısıyla yeni yüksek din eğitimi kurumunun açıldığı dönemde eğitimden beklenen nihaî hedefin de değiştiği görülmektedir: "Mütehassıs erbâb-ı iktidar ve tefekkür."

Yüksek din eğitiminde yeni bir okulun kurulduğu bu dönemlerde medrese eğitimi üzerine de yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Medreselerin yeniden

düzenlenmesi ya da ıslahı şeklinde özetlenecek bu tartışmalarda medrese eğitim anlayışı ciddî bir eleştiri süzgecinden geçirilmiştir. Eleştiriler somut önerileri de içinde barındıran bir dizi teklifi beraberinde getirmiştir. 1914 yılında medreselerin ıslahı ile sonuçlanan bu süreçte ortaya yeni medrese modelleri çıkmıştır. Buradaki tekliflerin dikkate alınmasıyla meydana gelen yeni medrese modeli olarak isimlendirebileceğimiz Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile birlikte, mevcut medrese yüksek eğitim anlayışından farklı bir noktaya gelinmiştir. Islah edilmiş medrese şeklinde nitelediğimiz bu nokta XIX. yüzyıl boyunca gelişen, XX. yüzyılın başlarında olgunlaşan yeni orta ve yüksek öğretim kurumlarına benzemekle neticelenmiştir.

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi kendi içinde kademelere, kademeler sınıflara, sınıflar da şubelere ayrılmştır. Her sınıf seviyesine göre saatleri ve sınırları belirlenmiş ders programları çıkarılmıştır. Okula kayıt işlemlerinin nasıl olacağı, imtihan usûlünün, sınıf geçmenin ve mezun olmanın ne şekilde cereyan edeceği gibi hususlar belirli kurallara bağlanmıştır. İbtidâî mekteplerin üzerine kurulan üç kademeli eğitimden sonra ihtisas aşaması kabul edilen Medresetü'l-Mütehassisîn dört şubeli olarak kurulmuştur.

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin ders programları oluşturulurken rüşdiye, idâdî ve sultanî okullarının derslerini içermesine dikkat edilmiştir. Yeni medrese sisteminin çeşitli seviyeleri bahsi geçen okulların müfredatını büyük çoğunlukla kapsamıştır. Ayrıca söz konusu programa göre tahsilini bitiren medrese öğrencilerinin diğer okullardaki öğrencilerle aynı iş imkânına sahip olması sağlanmıştır.

Bütün bu uygulamalarda XIX. yüzyılda gelişen yeni eğitim anlayışının izleri görülmektedir. Dolayısıyla bu yüzyılda medrese eğitim anlayışı yeni eğitim anlayışının oluşumuna katkı sunarken XX. yüzyılda yeni eğitim anlayışı da medrese eğitim anlayışının şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Yani burada aslında iki yönlü bir etkileme ve etkilenme söz konusu olmuştur. Osmanlı medrese eğitim anlayışı XIX. yüzyıldaki yeni Osmanlı eğitim anlayışını etkilemiş; aynı zamanda XX. yüzyıla gelindiğinde XIX. yüzyıl boyunca gelişen yeni eğitim anlayışı, gerek Dârulfünûn'daki Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'ni gerekse ıslah edilmiş medreseyi

etkilemiştir. Bütün bunlar olurken değişiklikleri düzenleyenler ve uygulayanlar arasında çatışma yaşanmamıştır.

Yeni medrese sistemi kendisinden beklenilen verimi ortaya çıkarma imkânı bulamadan, 1924 yılında yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda kapatılmasına yönelik bir madde olmamasına karşın Maârif Vekili'nin genelgesi ile kapatılmış ve bir anda istenmeyen bir kurum haline dönüşmüştür. Bunun yerine ilgili kanunda "yüksek diniyyat mütehassısları yetiştirmek" şeklinde çerçevesi çizilen İlâhiyat Fakültesi (1924) Dârulfünûn'a bağlı olarak açılmıştır. İlâhiyat Fakültesi'nin ders programı, kapatılan medreselerden Kısm-ı Âlî ve Medresetü'l-Mütehassisîn ile Edebiyat Fakültesi müfredatındaki derslerin bir kısmını içermektedir. Bu ders programında dikkat çeken üç önemli nokta bulunmaktadır. İlki İslâm dininin asıl kaynaklarından hükümler çıkarmaya yarayan usûl-i fıkıh, fıkıh ve kelâm ilimlerinin müfredata alınmamasıdır. İkincisi yoğun olarak ilimlerin tarihinin okutulmasıdır. Üçüncüsü ise ilm-i ictimâ, ictimâî ruhiyyat ve felsefe-i din gibi yeni bilgi alanlarının programda yer almasıdır. Son gruptaki ilimlerde ileri sürülen fikirler, felsefeye "cihet-i taalluku" bulunan kelâm ilmi okutulmadığından yeterince eleştiri süzgecinden geçirilme imkânından mahrum kalmıştır. Zira kelâm ilmi yeni fikirleri, "İslâm kanunu üzere" eleştiri süzgecinden geçirerek reddetmekte veya ayet ve hadislerle uyuşurluğunu denetlemektedir.

Bu dönemde kurulan İlâhiyat Fakültesi de Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Dârulhilâfeti'l-Aliyye gibi çok uzun ömürlü olamamıştır. Öne sürülen bir takım gerekçelerle 1933 yılında yüksek din eğitimi veren bu fakülte kapatılmıştır. Bu son hamle ile asırlar boyunca bu Müslüman coğrafyada verilen yüksek din eğitimi inkıtaya uğramıştır.

Eğitim sisteminde yaşanan bütün bu gelişmeler yüksek din eğitimi anlayışında bir takım değişimlere neden olmuştur. Bu alanda ilk olarak yukarıda kısmen değinildiği üzere eğitim hedeflerinde bir değişme yaşanmıştır. Medrese eğitim anlayışının temelinde yatan "tasfiye-i ruh ve terbiye-i insaniye" şeklindeki hedefte; örneğin tefsir ilmi, Allah Teâlâ'nın maksadını anlayıp hayatı buna göre şekillendirerek "saâdet-i ebediyeye" ulaşmak için tahsil edilmektedir. Lakin yeni yüksek din eğitimi anlayışında hedef, "yüksek diniyyat mütehassısı" yetiştirme

şeklinde değişmiştir. Bu hedefte tefsir ilmi, üzerinde incelemelerin yapılacağı bir alan halini almıştır. Hadis ilminde de hadislerin "ahlâkî ve ictimâî" olanları seçilerek ders konusu yapılmıştır. Özellikle 1924'te kurulan İlâhiyat Fakültesi ile birlikte kelâm, usûl-i fıkıh ve fıkıh gibi ilimlerin müfredatta yer almaması tefsirden ve hadisten hüküm çıkarma imkânını engellemiştir. Bir anlamda ilim tahsil eden bir yüksek eğitim anlayışından ziyade araştırma yapan yüksek eğitim anlayışı öncelenmiştir. Hal böyleyken araştırma yapma imkânı da tefsir ve hadis ilimlerinden önce tahsil edilmesi gereken ilimlere yer verilmediği için akim kalmıştır.

İkinci olarak yüksek din eğitiminde eğitim anlayışındaki değişimlere işaret etmemiz gerekmektedir. Medrese eğitim anlayışındaki eğitim ortamında hoca ile talebe arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Öğrencilerin süreç içerisinde takip edildiği ve gözlenebildiği birebir eğitim söz konusu olduğu için hoca, talebelerinin kabiliyetlerini tanıma imkânına sahiptir. Bu tür eğitim sürecinde talebede gözlemlenen seviye, dersi alınan ilme karşı "meleke"nin hasıl olmasıdır. Bu çerçevede günlük iki ders, belirli zaman aralığında tamamlanmaktadır. Yeni eğitim anlayışında ise ders ortamı, ilgi ve kabiliyetleri farklı öğrencilerden oluşan sınıf sistemine taşınmıştır. Sınıf sisteminde dersler belirli saatlere ve tamamlanması zorunlu programlara bölünmüştür. Ders çeşidi de artmıştır. Böylesi bir ortamda hocanın, bütün öğrencilerinin dersi tam anlamıyla öğrendiklerini gözleme imkânı sınırlanmaktadır. Bu noktada hocanın öğrencilerini ölçmesi de imtihanlar vesilesi ile elde edilen sayısal verilerle olmaktadır. Dolayısıyla medrese yüksek eğitim anlayışında öğrencide oluşması gereken "meleke"nin yerini yeni eğitim anlayışında öğrencinin dersini aldığı ilim hakkında "bilgi sahibi" olma almış ve öğrencideki bilgi, puanlama sistemiyle ölçülebilen bir hale gelmiştir.

Burada belirtilen eğitim ortamındaki değişimle irtibatlı olarak yüksek eğitime hazırlayan orta seviyeli okullardaki eğitimin nitelik bakımından zayıfladığı görülmektedir. Yani öğrencilerin alması gereken dil, edebiyat ve mantık gibi temel dersler, eğitim ortamındaki değişim sebebiyle yeteri derecede öğrenilmeden bir üst seviyeye geçilmektedir. Bu da temeli sağlam olmayan bir yere çok katlı bina inşa etmeye benzemektedir.

Eğitim anlayışındaki bir başka değişim noktası ise ilimlerin tertibindeki düzensizliktir. Medrese eğitim anlayışında müfredat programına karşılık gelen "tertîb-i ulûm", tahsile söz konusu olan ilimler arasındaki kademe anlayışını ifade etmektedir. Temelde mukaddemât-ı ulûm (âlet ilimleri) ve âlî ilimler şeklinde iki grubun her bir kademesinde bulunan ilimler belirli düzen içerisinde ve birbirini tamamlar şekilde aşama aşama öğretilmektedir. Her ilmin eğitiminde iktisâr, iktisâd ve istiksâ şeklinde üç seviye belirlenmiştir. Bu süreçte ilimlerden birisi eksik öğrenildiğinde, sonraki aşamada yer alan ilmin anlaşılmasında zorlanılmaktadır. Bu kapsamda âlet ilimleri olarak kabul edilen ulûm-ı Arabiye, ulûm-ı edebiye, mantık, hikmet, heyet, hesab, kelâm ve usûl-i fıkıh gibi ilimler, âlî ilimlerin tahsili için önemli bir zemin kabul edilmektedir. Bu zemin, talebenin zihninin ilmî teşekkülünün sağlanması, diğer bir ifadeyle talebeye dil ve düşünce becerisi kazandırılmasıdır. Bu noktada mantık ve kelâm ilminin önemli bir işlevi bulunmaktadır. Mantık, ilimler arasındaki kavramsal ilişki ağını kurmaktadır. Kelâm ise ilimler arasındaki fikirsel ilişki ağını yönetmektedir.

XIX. yüzyılda yeni oluşan orta öğretime bakıldığında müfredatın içerisinde mukaddemât-ı ulûma yer verildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu ilimler tertibe göre bir düzen içinde verilememiştir. Örneğin ulûm-ı Arabiye ve edebiyenin iktisâr seviyeleri programa alınırken yeterli vakit ayrılamadığından diğer seviyeleri dâhil edilememiştir. Ayrıca bu ilimler birbirini tamamlar vaziyette verilmesi gerekirken, yeni eğitim anlayışında zikredilen ilimler ayrı ayrı ele alındığı için yukarıda sözü edilen zemin tam manasıyla oluşturulamamıştır. XVIII. yüzyılda yapılan medrese eleştitirilerinde de tertibin bozulduğuna işaret edilmektedir. Tertipte yer alan ilimlerin yeterince öğrenilmeden bir sonrakine geçildiği ve bu durumda ilim tahsilinde istenilen başarının elde edilemediği belirtilmektedir. Görülüyor ki yeni yüksek eğitim anlayışına geçişte önceki eleştiriler dikkate alınmamıştır.

Burada kısmen ifade edildiği şekliyle gelişen yeni eğitim anlayışının, XX. yüzyılda açılan yüksek din eğitimi kurumlarını etkilediğinden bahsedilmişti. Bu dönemde yüksek din eğitimi kurumları, çerçevesini çizdiğimiz müfredata göre yeni oluşan orta öğretim üzerine tesis edilmiştir. Yeni orta öğretim ise âlî ilimlerin tahsilini kolaylaştıracak bir şekilde yapılandırılamamıştır. Dolayısıyla yüksek

eğitimin zemini kabul edilen âlet ilimlerindeki tertibin değişmesi yüksek din eğitimini de etkilemiştir. Nitekim bu dönemde tertibin değişmesi neticesinde yeterince tahsil edilemeyen mantık ve kelâm ilminin diğer ilimler üzerindeki ilişki ağı kurma özelliğinin ortadan kalktığını ileri sürmek mümkündür. Bu açıdan iki ilmin eğitimi, medrese yüksek eğitim anlayışının ağırlık merkezinde dururken; yeni oluşan yüksek din eğitiminde bu ilimlerin, diğer ilimlerle irtibatı olmayan müstakil-münferit bilgi alanları haline dönüştüğü gözlemlenmektedir. Dolayısıyla âlet ilimlerinin tertibindeki değişiklik bir sonraki aşmayı da doğrudan etkilemektedir.

Yüksek din eğitiminde önemli bir husus da âlî ilimlerin eğitimindeki değişimdir. Âlî ilimlerin eğitimine medrese eğitim anlayışında âlet ve usûl ilimleri tahsil edildikten sonra geçilmektedir. Âlî ilimlerden tefsir ve hadisin tahsili, eğitim sürecinin en üst aşamasında gerçekleşmektedir. Bunlardan önce dinî metinlerden (nasslardan) hüküm çıkarabilmek için fıkıh ilminin tahsili gelmektedir. Fıkıh ilminin tahsilindeki değişimi iki noktada toplamak mümkündür. İlk olarak bu ilmin tertibindeki değişime dikkat çekmek gerekmektedir. Fıkıh ilminin tam anlamıyla tahsili için usûl-i fıkıh gereklidir. Usûl-i fıkıh da sağlam bir dil, edebiyat ve mantık ilmine muhtaçtır. Âlet ilimleri kabilindeki bu ilimlerin tertibindeki ve eğitimindeki değişiklik doğrudan usûl-i fıkıh ve bu ilmin üzerine inşa edilen fıkıh ilmini etkilemiştir.

Fıkıh ilminin eğitimindeki değişimin ikinci noktası ise konusu bakımından olup XIX. yüzyılda gelişen hukuk ile ilişkisinde yatmaktadır. Zira yüksek din eğitimi müfredatının önemli unsuru olan fıkıh ilmi, bahsi geçen dönemde açılan yeni hukuk okullarının müfredatında ilk başlardan itibaren yer almıştır. Yeni hukuk okullarında fıkıh ilminin eğitimi konusu itibariyle medrese eğitim anlayışından ayrışmaya başlamıştır. Fıkıh ilmi medresede ve sonra kurulan yüksek din eğitimi kurumlarında ibadet, muamelat ve ukûbât yönleriyle şer'î bir ilim olarak tahsil edilirken, hukuk okullarında bu ilmin kazâî yönü kanun kapsamında okutulmaktadır. Örneğin fıkhın muamelât bahsi esas alınan ve yaklaşık on asırlık fıkıh birikimini ifade eden yüz ellinin üzerinde fıkıh kitabından hareketle yazılan Mecelle, Mekteb-i Hukuk'ta okutulurken Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin müfredatında yer almamıştır.

Âlî ilimlerin zirvesinde yer alan ve Şârî'in maksadını anlamak üzere tahsil edilen tefsir ile Hazreti Peygamber'in sözünün anlaşılması için okutulan hadis ilminin eğitiminde de değişim yaşanmıştır. Öncelikli olarak bu ilimlerin dayandığı zemin, tertîb-i ulûmdaki değişiklikten dolayı zayıflamıştır. Yani bu ilimler için gerekli olan dil, edebiyat, mantık, hikmet, kelâm, usûl-i fıkıh ve fıkıh ilimlerinin tahsili yeterli seviyede olmamaktadır. Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi ile birlikte oluşan yeni müfredatta tefsir ve hadis ilmi, bu şubedeki diğer ilimlerle aynı ders döneminde okunmaktadır. Bir anlamda öncelik sonralık ayrımı kalkmış görünmektedir. 1924'te kurulan İlâhiyat Fakültesi müfredatında ise tefsir ve hadis ilminin diğer ilimlerle irtibatı tamamen koparılmıştır. Zira bu iki ilimden dinî ve itikâdî hükümler çıkarabilmeye imkân sağlayan usûl-i fıkıh, fıkıh ve kelâm ilimleri müfredata alınmamıştır. Bir anlamda ilimlerin birbiri ile irtibatı sağlanamamaktadır. Sonuçta tefsir de hadis de diğer ilimlerle bağı kalmayan müstakil bilgi alanlarına dönüşmüştür. Bu iki ilim kendisinden dinî hüküm çıkarılacak kutsal metinden ziyade üzerinde araştırmaların yapılacağı metinler haline dönüşmüştür.

Gelinen bu noktada medrese eğitim anlayışında dil, edebiyat, mantık, hikmet gibi alanlarla kelâm, usûl-i fıkıh, fıkıh, hadis ve tefsir ilimleri bütünlüklü bir yapı halindeyken XX. yüzyılda müstakil bir şekle dönüşmüştür. İlimlerin birbirleriyle olan sarmal ilişkisi zayıflamıştır. Dolayısıyla sağlıklı bir yüksek din eğitimi verilebilmesi için ilimler arasındaki hiyerarşinin yeniden kurulmasının gerekliliği üzerinde durulmalıdır. Ulûm-ı âliye kapsamındaki ilimlerin öğretimi için gerekli alt yapının sağlanması söz konusu ilimlerden istenilen verimin elde edilmesine katkı sağlayacaktır. Araştırmamızda zihnin ilmî teşekkülü olarak ifade ettiğimiz bu alt yapı yüksek din eğitimi düşüncesinin gelişmesinde önemli rol oynayacaktır.

Yüksek din eğitiminde yaşanan değişimde tespit edilen hususlar çerçevesinde günümüzdeki ilâhiyat eğitimine ve burada uygulanan müfredata yeniden bakmanın önemli olduğuna işaret ederek şu önerileri sıralamak mümkündür:

1- İstenilen eğitimin verilebilmesi için hedef belirlemesi yapılmalıdır. Bu çerçevede ilâhiyat eğitiminin neyi hedeflediği net bir şekilde belirtilmelidir. Hedef belirlemede "ruhun saflaştırılması ve insaniyetin terbiyesi" meselesi göz önünde bulundurulmalıdır. Din alanında uzman yetiştirme şeklindeki mevcut hedefte gerek

İslâmî ilimler gerekse diğer ilimler bağımsız inceleme alanları olarak algılanmakta olup ruhun saflaştırılmasına ve insanlığın terbiyesine yeteri kadar katkıda bulunamamaktadır.

2- Belirlenen hedefe ulaşmak için nitelikli bir müfredat hazırlanmalıdır. Müfredat hazırlanırken ilimlerin birbiriyle irtibatı kurulmalıdır. İlimler arasında öncelik sonralık ilişkisi belirlenmelidir. Örneğin peygamberlik, mucize, ayet, ahiret gibi kavramların ispatının yapıldığı kelâm ilmi müfredatta hadis ve tefsir ilimlerinden önce; kelâm ilminde ileri sürülen akıl yürütmeleri tam anlamıyla kavrayabilmek için de mantık ilminin kelâmdan önce gelmesine dikkat edilmelidir. İlimler müfredata rastgele yerleştirilmemelidir.

3- İlâhiyat müfredatında hangi ilimlerin yer alması gerektiği önemli bir meseledir. "Şârî'den kaynaklanan ilimlere ulaştıran ilimler" şeklinde ifade edilen şer'î ilim tanımlamasından hareketle Allah Teâlâ'nın maksadını anlamaya ve O'nu tanımaya yardımcı olacak ilimlerin medrese müfredatına dâhil edildiği görülmüştür. Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'ndeki isim değişikliği neticesinde de "Ulûm-ı Şer'iyye" şeklinde adlandırılan yüksek din eğitimi okulunun müfredatı ilk haline nazaran çeşitlenmiştir. Bu yaklaşımdan hareketle ilâhiyat müfredatındaki din bilimleri kapsamında değerlendirilen ilimlerin konumunu, Allah Teâlâ'nın maksadını anlamaya yardımcı olacak ilimler kapsamında değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla din bilimlerinin müfredattaki yerinin tartışılmasından ziyade bu bilimlerin usullerinin nasıl olacağı üzerinde durulmalıdır.

4- Yüksek seviyeli eğitim önemli bir alt yapı gereksinimi duymaktadır. Bu alt yapıda öğrencilerin dili kullanma becerileri geliştirilmeli ve ifade kabiliyetleri güzelleştirilerek anlatımlarına estetik kazandırılmalıdır. Öğrencilere aklını kullanabilecek araçlar ile varlığı, hayatı ve olayları kavramaya ilişkin yöntem bilgisi verilmelidir. Ayrıca öğrenciler, meseleleri vakıaya uygun yorumlayabilme özelliği ile donatılmalıdır. Böylece öğrencinin zihninin ilmî teşekkülü sağlanmış olacaktır. Zihnin ilmî teşekkülü sadece ilâhiyat eğitiminde değil yüksek eğitim kapsamındaki tüm bölümler için gerekli olan ortak alt yapıyı sağlacaktır. Dolayısıyla çeşitli disiplinler arasında müşterek kavram ağı oluşturulacaktır.

5- Yüksek seviyeli eğitim için zihnin ilmî teşekkülünün sağlanmasına yönelik eğitimin ne zaman verileceği önem arz etmektedir. Günümüzde ilâhiyat eğitimi lisans seviyesinde verilmektedir. Dolayısıyla zihnin ilmî teşekkülünü sağlayacak eğitimin lisans öncesinde verilmesi uygun görünmektedir. Bu da gözlerin orta öğretim seviyesine çevrilmesini zorunlu hale getirmektedir. Bu sebeple yüksek seviyeli eğitimin aslında orta öğretimle birlikte düşünülmesinin gerekliliğine işaret etmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri

BEO. 764/57238.1

BOA A.MKT.NZD. 161/79.1.

BOA İ. DH. 326/21224.1-4

BOA İ. İLM. 09/.1.5.

BOA İ. İLM. 09/01.2.

BOA, AYND. 727- s. 77.

BOA, Y.A.RES. 117/76-3.

BOA. İ. DH. 129.6634.01-2.

BOA. İ.DH. 55.2721.1.

BOA. İ.MSM. 25/654.2.

İ.MVL. 346/15002.2-4.

İST. MFT. MSH. DFT. 3.2008.1.74-76.

İST. MFT. MSH. DFT. 3-1999-1.

Y. A. RES. 117/76.03.

Y. A. RES. 81/60.

Y. EE. 81/44.2.1.

Y. PRK. MF. 4/54.1.1.

Y. PRK. MŞ. 2/41.2.

Y. PRK. MŞ. 3/6.1.

Y.A. Hus. 334/103.

Y.A.RES. 117/76-2.

Y.E.E. 02.09-2.3.4.

Y.EE. 39/2.1.3.

Y.EE. 41/159

Y.PRK.MF. 4/54.1

2- Nizamnâme-Talimat-Ders Müfredat Programları

"Bilumum Mehâkim-i Şer'iyye Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamnâmedir"; "Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kazâ Nizamnâmesi"; "Nüvvâb Hakkında Nizamnâme", **Düstur I**, C. I, s. 301-324.

"Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi", **Düstur**, Birinci Tertib, cild 7, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1941, s. 659-664.

"Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, 1338-1340.

"Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Tedrisi Mukarrer Kitablar İle Sûret-i Tedrisi Mübeyyen Muhtıradır", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 17-18.

"Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne Mahsus Talimatnâme", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333.

"Ders Vekâlet-i Celilesi'nin Faaliyeti: Medresetü'l-Mütehassisîn Nizamnâmesi", **Sebîlürreşâd**, adet 287, 27 Şubat 1329/12 Mart 1914, s. 11-12.

"Hukuk Mektebi Nizamnâmesi", "Madde-i Mahsûsa", **Düstur**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1295, C. IV, s. 450.

"Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s. 3-8.

"Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333.

"Medâris Kanunu", **Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi**, Şehzâdebaşı, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1338-1340.

"Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", **Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi**, Şehzâdebaşı, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1338/1341.

"Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", **Sebilürreşâd**, 12 Ramazan 1339/21 Mayıs 1337/21 Mayıs 1921, Adet 471, C. XIX, s. 135-136.

"Medrestü'l-Kudât Talimat-ı Dâhiliyesidir", **Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesi**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1340.

"Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne Nizamnâmesi", **Düstur**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1295, C. IV, Madde 25-26.

"Mekteb-i Sultanî Nizamnâmesi", **Takvim-i Vekâyi**, 4 Muharrem 1285/27 Nisan 1868, sayı 964, s. 1, sütun 2-4.

Dârulfünûn-ı Osmanî Nizamnâmesi, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1335/1919:.

Dârulfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Malumat Kütüphânesi, tâbi' ve nâşiri es-Seyyid Mehmet Tahir, 1318.

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi, Şehzâdebaşı, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1338-1340.

Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333.

İmam ve Hatip Mektepleri Müfredat Programı, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340.

İmam ve Hatip Mektepleri Talimatnâmesi, Ankara, Yenigün Matbaası, 1340.

İstanbul Dârulfünûnu: Talimât, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1329.

İstanbul Dârulfünûnu'nun Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında Kanun ve İstanbul Dârulfünûnu Talimatnâmesi, İstanbul, Yeni Matbaa, 1342-1924.

İstanbul Mekteb-i Sultanîsi Ders Müfredat Programı, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1328.

Leylî ve Neharî Umum Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maârif Umûmiye Nezâret-i Celilesince Mukaddemâ Tanzim ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır, Dârulhilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1315.

Liselerin İkinci Devre Müfredat Programı, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi, Matbaa-i Âmire, 1292.

Medâris-i İlmiye Hakkında Meclis-i Mesâlih-i Talebeden Kaleme Alınarak Şûra-yı Devletçe de Lede't-tetkik Mevki-i İcraya Vaz'ı Hususuna Meclis-i Hass-ı Vükelâ Kararıyla Bi'l-istîzân İrade-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfet-penâhî Şeref-sudûr Buyurulan Nizamnâmedir, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1326.

Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Şehzâdebaşı, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1338/1341.

Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ne Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1326.

Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesi, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1340.

Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir, La Türkî Matbaasında tab olunmuştur, 1293.

Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır, İstanbul, 1301.

Mekteb-i Sultanî 1303 Sene-i Hicriyesi Tevzi-i Mükâfat Cedvelidir, Matbaa-i Ebuzziyâ.

Mekteb-i Sultanî 1320 Sene-i Hicriyesi Tevzi-i Mükâfat Cedvelidir, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı.

Mekteb-i Sultanî Ders Programı, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1327.

Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır, Âlim Matbaası, İstanbul, 1316.

Mekteb-i Sultanî Tevzi-i Mükâfat Cedvelidir, Kostantiniye, Matbaa-i Ebuzziyâ, 1301.

Mekteb-i Sultanî Tevzi-i Mükâfat Cetvelidir, y.y., 1292.

Mekteb-i Sultanî'nin Ellinci Sene-i Devriye-i Tesisi Münasebetiyle Neşrolunmuşdur, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334.

Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun'un 1210/1795 Tarihli Kanunnâmesi, Haz.: Kazım Çeçen ve Celal Şengör, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1988.

T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1340-1341, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341.

T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1341-1342, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341.

T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1926-1927, İstanbul, Yeni Matbaa, 1926.

T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1927-1928, İstanbul, Yeni Matbaa, tarih yok.

T.C.İ.D. Talebe Rehberi 1928-1929, İstanbul, Yeni Matbaa, tarih yok.

Umum Mekâtib-i Rüşdiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Tadilen Tertib Edilen Ders Programıdır, Matbaa-i Âmire, 1315.

3- Salnâmeler

İlmiye Sâlnâmesi, Birinci Defa, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334.

Nevsâl-i Afiyet: Salnâme-i Tıbbî, İstanbul, Alem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekası, 1315/1899.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1266, 4. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1272, 10. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1273, 11. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1280, 18. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1286, 24. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1287, 25. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1288, 26. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1289, 27. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1290, 28. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1299, 37. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1300, 38. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1301, 39. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1302, 40. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1303, 41. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1304, 42. Defa.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1305, 43. Defa.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 1. Sene, 1316, Matbaa-i Âmire.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 2. Sene, 1317, Matbaa-i Âmire.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 3. sene, 1318, Matbaa-i Âmire.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 4. Sene, 1319, Matbaa-i Âmire.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 6. Sene, 1321, Matbaa-i Âmire.

4. Gazete-Dergi

Beyânülhak: 9 Ramazan 1326-24 Zilkade 1330 (5 Ekim 1908-4 Kasım 1912)

Ceride-i Havâdis: 1 Cemâziyelâhir 1256-24 Rebîülâhir 1281 (31 Temmuz 1840-26 Eylül 1864)

Ceride-i İlmiye: 3 Receb 1332-1 Safer 1341 (28 Mayıs 1914-23 Eylül 1922)

Düstur, Birinci Tertib, C. I, Matbaa-i Âmire, 1279.

Düstur, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1295, C. IV.

Düstur, Tertib-i Sânî, Dersaâdet, Matbaa-i Âmire, 1334.

Düstur, Tertib-i Sânî, Dersaâdet, Matbaa-i Osmaniye, 1330, C. II.

Düstur, Tertib-i Sânî, İstanbul, Evkâf Matbaası, C. IX, 1928.

Hürriyet: 29 Haziran 1868-22 Haziran 1870

İkdam: 1 Muharrem 1312- 18 Receb 1347 (5 Temmuz 1894-31 Aralık 1928)

Muhbir: 25 Şâban 1283-17 Receb 1285 (1 Ocak 1867-3 Kasım 1868)

Sırat-ı Müstakim-Sebîlürreşâd: 14 Ağustos 1324-5 Mart 1341 (27 Ağustos 1908-5 Mart 1925)

Takvim-i Vekâyi: 25 Cemâziyelevvel 1247-14 Rabiülevvel 1341 (1 Kasım 1831-4 Kasım 1922)

Tasvîr-i Efkâr: 29 Zilhicce 1278 (27 Haziran 1862-1949)

Tercüman-ı Hakikat: 15 Haziran 1294-12 Kânunusâni 1340 (27 Haziran 1878-12 Ocak 1924)

Vakit: 20 Rebiülahır 1292-6 Zilkade 1300

5- Diğer Yayınlar

"Ders Vekâlet-i Celilesi'nin Mühim Bir Teşebbüsü: Medrestü'l-Mütehassisîn", **Sebîlürreşâd**, adet 286, 20 Şubat 1329/5 Mart 1914, s. 418-420.

"Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", Ali İhsan Gencer, Ali Arslan, **İstanbul Dârulfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004.

"el-Ecrûmiyye", **DİA**, 1994, C. X, s. 386.

"Evdahu'l-Mesâlik", **DİA**, 1995, C. XI, s. 516.

"İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülâkat", **Sebilürreşâd**, Aded 601, C. XXIV, 19 Şevval 1342/22 Mayıs 1340/22 Mayıs 1924, s. 43-44.

"İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassisîn'in Maârif Vekâleti'ne Gönderdiği Lâyiha", **Sebilürreşâd**, Aded 594, C. XXIII, 21 Şaban 1342/27 Mart 1340/27 Mart 1924, s. 351.

"İlmiye Mensubundan 14 Kişinin Medresede Okutulan İlimlerin Suret-i Tedrisi Hakkındaki Raporudur", **Takvim-i Vekâyi**, 15 Safer 1290/14 Nisan 1873, sayı 1570, s. 1-2.

"Kudât ve Nüvvâbın Sûret-i Hareket ve Rusûmâtına Dâir Bâ-irâde-i Seniyye Karargîr Olan Usûli Şâmil Tenbihât", **Takvim-i Vekâyi**, 18 Receb 1271/6 Nisan 1855, sayı 521, s. 2-4.

"Maârif Vekâleti Bütçesi Görüşmeleri", **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre II, İctima Senesi II, C. VIII/1, 40. İctima, 17 Nisan 1340, tarih yok, s. 827-828.

"Maârif: Varaka-i Cevabdır", **Muhbir**, 3 Ramazan 1283/9 Ocak 1867, numara 4, s. 1, sütun 2.

"Maârif", **Muhbir**, 9 Ramazan 1283/15 Ocak 1867, numara 5, s. 1-2.

Abdurrahman Nâcim: **Safvetü'l-Kelâm**, tercüme: Mehmed Nüzhed, Matbaa-i Âmire, 1285/1869.

Abdüllatif Harputî: **Tarih-i İlm-i Kelâm**, İstanbul, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1332.

Abdüllatif Harputî: **Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm**, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1327.

Adıvar, A. Adnan: **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, Maârif Matbaası, 1943.

Ağırakça, Gülsüm Pehlivan: **Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2013.

Ahıshalı, İbrahim: **Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)**, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.

Ahmad, Feroz: **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, İstanbul, Sarmal Yanyınevi, 1995.

Ahmed Asım: **Numune-i İnşâ**, Mahmud Bey Matbaası, 1307/1890.

Ahmed Cevdet Paşa: **Âdâb-ı Sedâd min İlmi'l-Âdâb**, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303/1886.

Ahmed Cevdet Paşa: **Âdâb-ı Sedâd min İlmi'l-Âdâb**, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303/1886.

Ahmed Cevdet Paşa: **Tezâkir 1-12**, Yayınlayan: Prof. Dr. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

Ahmed Cevdet Paşa: **Tezâkir 40-Tetimme**, Yayınlayan: Prof. Dr. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967.

Ahmed Zâid: "Islâh-ı Medâris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", **Sırat-ı Müstakim**, aded 128, 3 Şubat 1326/16 Safer 1329/16 Şubat 1911, s. 390-392.

Ahmet Efendi: **Levâmiu'd-Dekâik fî Tercümeti Mecâmii'l-Hakâyık**, el-Hac Mustafa Efendi Matbaası, 1293.

Akgündüz, Ahmet: "Dürerü'l-Hükkâm", **DİA**, 1994, C. X, s. 27-28.

Akgündüz, Hasan: **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş**, İstanbul, Ulusal Yayınları, 1997.

Akın, Adem-Remzi Demir: "Saçaklızâde Muhammed İbn Ebî Bekr el-Mar'aşî ve Tertîb el-'Ulûm Adlı Eseri", **OTAM**, Ankara, 2004, sayı 16, s. 1-64.

Akiba, Jun: "A New School For Qadis: Education of The Sharia Judges in The Late Ottoman Empire", **TURCICA**, XXXV, 2003, s. 129-136.

Akiba, Jun: "Kadılık Teşkilatında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Talimnâme-i Hükkâm", **Osmanlı Araştırmaları**, XXIX, 2007, s. 9-40.

Akman, Mehmet: "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, sayı I, 2006 (Bahar), s. 65-86.

Akpınar, Ali: "Tefsîrü'l-Celâleyn", **DİA**, 2011, C. XL, s. 294-295.

Akyıldız, Ali: **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)**, İstanbul, Eren, 1993.

Akyüz, Yahya: "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmed Cevdet Paşa", **Milli Eğitim**, sayı 95, Mart 1990, s. 3-20.

Akyüz, Yahya: "Galatasaray Lisesinin Islahına İlişkin Ali Suâvi'nin Girişmlerini Gösteren Bir Belge", **Belleten**, Ankara, TTK,1982, C. XLVI, sayı 181, s. 121-131.

Akyüz, Yahya: "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", **OTAM**, 1994, sayı 5, s. 1-47.

Akyüz, Yahya: "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmuallimîn'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış", **OTAM**, sayı 20, 2006, s. 17-58.

Akyüz, Yahya: **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2008**, Pegem Akademi, Ankara, 2008.

Ali Haydar Efendi: **Dürerü'l-Hükkâm Şerh-i Mecelleti'l-Ahkâm,** İstanbul, Matbaa-i Tevsi-i Tıbâat, 1330, C. I.

Ali Nazima: **Lugat-ı Tefeyyüz: Osmanlıca'dan Fransızca'ya Lugat**, y.y., t.y.

Ali Sedâd: **Mîzânü'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl**, İstanbul, Karabet ve Kasabar Matbaası, 1303.

Ali Suâvi: "Maârif-i Umûmiyye", **Ulûm Gazetesi**, 5 Recep 1286/11 Ekim 1869, aded 7, s. 390-415.

Alkan, Mehmet Ö.: "İmparatorlukta Cumhuriyete Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, Derleyen: Kemal H. Karpat, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 73-242.

Altun, Fahrettin: **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, İstanbul, Küre Yayınları, 2005.

Antel, Sadrettin Celâl: "Tanzimat Maârifi", **Tanzimat I**, Maârif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 444-462.

Arif Bey: "Devlet-i Osmaniye'nin Tesis ve Takriri Devrinde İlim ve Ulemâ", **Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, r. 1332 (h.1334/m.1916), sene 1, sayı 2, s. 137-144.

Arslan, Ali: "Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", **Değerler Eğitimi Dergisi**, C. V, sayı 13, Haziran 2007, s. 9-36.

Arslan, Ali: **Dârülfünûn'dan Üniversite'ye Geçiş**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.

Arslan, Ali: **Dârülfünûn'dan Üniversiteye**, İstanbul, Kitabevi, 1995.

Aslantürk, Ayşe Hümeyra: "Nesefi, Necmeddin", **DİA**, 2006, C. XXXII, s. 571-573.

Asri, Safinaz: "Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi ve Öğretiminin Sorunları ve Geleceği", **Dinî Araştırmalar**, 2004, C. VI, sayı: 18, s. 293-302.

Atay, Hüseyin: **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnâmeler, Islahat Hareketleri**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983.

Atuf, Nafi: **Türkiye Maârif Tarihi (Bir Deneme)**, y.y., Muallim Ahmet Halit Kitaphânesi, 1930.

Aydın, M. Âkif: **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Beta, 2009.

Aydın, Mehmet Âkif: "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye", **DİA**, C. IX, İstanbul, 1994, s. 387-388.

Aydın, Mehmet Âkif: "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye", **DİA**, İstanbul, 2003, C. XXVIII, s. 231-235.

Ayhan, Halis: **Türkiye'de Din Eğitimi**, İstanbul, İFAV, 1999.

Baltacı, Cahit: "Mektep: Osmanlılar'da Mektep", **DİA**, C. XXIX, 2004, s. 6-7.

Baltacı, Cahit: **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, İFAV, 2005, C. I.

Bayezid Dersiâmlarından Gürünlü Hilmi: "Islahat-ı Medâris Hakkında Bir Mütâlaa", **Sırat-ı Müstakim**, aded 65, 19 Zilkade 1327/19 Teşrinisani 1325/2 Aralık 1909, s. 200-204.

Bebek, Adil: "Hayâlî", **DİA**, 1998, C. XVII, s. 3-5.

Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi, Haz.: Âdem Ceyhan, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, C. II.

Bedruddin Sadullah İbn Cemâa: **İslâm Geleneğinde Öğretmen Öğrenci Eğitim Öğretim Adabı**, Çev. Muhammed Şevki Aydın, İstanbul, Marifet Yayınları, 1998.

Berkes, Niyazi: **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, t.y.

Beyazıt, Yasemin: "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi", **Belleten**, C. LXXVIII, sayı 283, Aralık 2014, s. 955-992.

Beydilli, Kemal: "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Risâlesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sene: 1983-1987, sayı 13, İstanbul, 1987, s. 387-479.

Beydilli, Kemal: **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1995.

Bilge, Mustafa: **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.

Bilsel, Cemil: **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, İstanbul, 1943.

Bingöl, Sedat: **Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004.

Bolay, Naci: " Ahdarî" **DİA**, 1988, C. I, s. 508.

Bostan, İdris: **Osmanlılar ve Deniz: Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler**, İstanbul, Küre Yayınları, 2007.

Boynukalın, Ertuğrul: "Makâsıdü'ş-Şerîa", **DİA**, 2003, C. XXVII, s. 423-427.

Bozkurt, Gülnihal: **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2010.

Bozkurt, Nebi: “Medrese”, **DİA**, Ankara, 2003, C. XXVIII, s. 323-327.

Bozkurt, Nebi: “Mektep”, **DİA**, C. XXIX, 2004, s. 5-6;

Braudel, Fernand: **Tarih Üzerine Yazılar**, Çev.: Mehmet Ali KILIÇBAY, Ankara, İmge Kitabevi, 1992.

Bulut, Emrullah: “Kâtip Çelebi’nin Aklî İlimler Merkezli Medrese/İlmiye Eleştirisi ve Modern Tarih Yazıcılığındaki Yeri Üzerine”, **Kutadgu Bilig**, sayı 13, Mart 2008, s. 253-290.

Bulut, Mehmet: “Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, 1997.

Bursalı Doktor Osman Şevki: **Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1341/1925.

Cezar, Mustafa: **Osmanlı Tarihinde Levendler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

Cici, Recep: “İmamzâde Esad Efendi”, **DİA**, C. 22, 2000, s. 211-212.

Cihan, Ahmet: **Osmanlı’da Eğitim**, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2014.

Copeaux, Etienne: **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine**, İstanbul, Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Çadırcı, Musa: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)”, **Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan**, TTK Yayınları, Ankara, 1985, s. 257-277.

Çadırcı, Musa: “Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi”, A**nkara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1981, C. XIV, sayı 25, s. 139-161.

Çadırcı, Musa: **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

Çankaya, Ali: **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)**, C. I, “Mülkiye Tarihi” 1859-1968, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.

Çankaya, Mücellitoğlu Ali: **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1949**, Örnek Matbaası, Ankara, 1954.

Çatalcalı Ali Efendi: **Açıklamalı Osmanlı Fetvaları: Fetâvâ-yı Ali Efendi**, Açıklayan: H. Necati Demirtaş, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2014, 2 cilt.

Çeçen, Kazım: **İstanbul Teknik Üniversitesi’nin Kısa Tarihçesi**, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1990.

Çelebi, İlyas: “er-Risâletü’l-Hamîdiyye”, **DİA**, 2008, C. XXXV, s. 128-129.

Çelik, Hüseyin: "Arşiv Belgelerine Göre Ali Suâvi Efendi: Mekteb-i Sultanî' Müdürlüğü'ne Niçin ve Nasıl Getirildi, Niçin ve Nasıl Azledildi?", **Türkiye Günlüğü**, 1992, sayı 18, s. 102-110.

Çelik, Hüseyin: **Ali Suâvi ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Çelik, Murat: "Osmanlı Medreseleri İle Avrupa Üniversitelerinin İşleyişleri Bakımından Mukayesesi 1450-1600", Basılmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2015.

Çetin, Atilla: "Medreselerin Islahına Dâir Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arizası", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Kasım 1994, sayı 95, s. 16-18.

Çiçek, M. Halil: **Şark Medreselerinin Serencâmı**, İstanbul, Beyan, 2009.

Darling, Linda T.: "Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 151-164.

Darulfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, Haz.: Tahsin Özcan, Ahmet Hamdi Furat, Hüseyin Sarıkaya, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, 2010.

Dinç, Gülten: "Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınlar Üzerine Bir İnceleme I", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, Tarih yok, sayı 4, s. 16-40.

Diyarbekirli Mehmed Fâik: "Islâh-ı Medâris", Medâr, **Külliyât-ı Fâik**, 7. Cüz, 6 Recep 1327/23 Eylül 1909/10 Temmuz 1325, s. 4-16.

Doğan, İsmail: **Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suâvi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991.

Doğan, Recai: "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar", **Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi**, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 1999, s. 227-288.

Dölen, Emre: **Türkiye Üniversite Tarihi: 1- Osmanlı Döneminde Dârülfünûn 1863-1922**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Duman, Tayyip-H. Hüseyin Dilâver: "İstanbul'da Açılan İlk Darülmuallimîn: Kuruluş Amacı, Müdürü ve Hocalarının Nitelikleri, Tayin ve Maaşları", **Erdem**, C. IX, sayı 26, 1996, s. 651-657.

Ebu Hamid el-Gazzâlî: **Mi'yâru'l-İlm**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013.

Ebu Hamid İmam Gazâli: **el-Mustasfâ: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi**, Türkçesi: Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994, C. I, s. 5.

Ebu'l-ûlâ Mardin: **Huzur Dersleri**, C. II-III, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966.

Ekinci, Ekrem Buğra: **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2004.

Elsine-i Franseviyye ve Türkiyyenin Lügati, Dictionnaire Français-Turc, Tome Premier, Paris, 1843.

Er, Hamit: "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Ve Dergisi Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2005, sayı 16, s. 69-100.

Er, Hamit: **İstanbul Dârülfünûnu İlâhiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları**, İstanbul, Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, İslâm Medeniyet Vakfı, 1993.

Er, Hamit: **Medreseden Mektebe Geçis Sürecinde Darülhilafe Medreseleri**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2003.

Eraslan, Cezmi: **II. Abdülhamid ve İslâm Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti 1856-1908**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1992.

Erdem, Sami: "Türkçede Mecelle Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. III, Sayı 5, 2005, s. 673-722.

Erdoğan, Mehmet: **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.

Erdoğdu, Teyfur: "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı-I", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. LI, sayı 1, 1996, s. 183-247.

Ergin, Osman: "Medreselerde Öğreniş Tarzına Bir Bakış Yahut Medreseler Kendisinden Beklenen Hizmeti Yapmış mıdır?", **İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, Ahmet Süheyl Ünver, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946 s. XVIII-XXXVII.

Ergin, Osman: **Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla**, C. I-II, İstanbul, Eser Kültür Yayınları, 1977.

Ergün, Mustafa: "Emrullah Efendi: Hayatı, Görüşleri ve Çalışmaları", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 30, sayı 1-2, 1982, s. 7-35.

Ergün, Mustafa: "II. Meşrutiyet Devrinde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1-2, 1982, s. 59-89.

Ersoy, Mehmed Âkif: **Safahat**, Eski ve Yeni Harflerle Karşılaştırmalı Neşir ve Safahat Dışında Kalmış Şiirler, Haz.: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, İz Yayıncılık, 2009.

Eser, Gülşah: "Türkiye'de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, 2012, XIII/2, s. 99-114.

es-Sakkâr, Sâmî: "Muîd", **DİA**, C. XXXI, 2006, s. 86-87.

Es-Seyyid Ahmed Zühdü: **el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniyye**, Cüz-i Evvel, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1311.

Faruqhi, Suraiya: **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Fazlıoğlu, Şükran: "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2003, C. I, sayı 1, s. 97-110.

Fazlıoğlu, Şükran: "Nebî Efendi-zâde'nin 'Kaside fi el-Kutub el-Meşhure fi el-'Ulum'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitab Haritası", **Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları,** 2003, Sayı 3, s. 191-221.

Fazlıoğlu, Şükran: "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. VI, sayı 12, 2008, s. 593-609.

Fazlıoğlu, Şükran: "Talim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", **DÎVÂN İlmî Araştırmalar**, 2005/1, sayı 18, s. 115-173.

Feyzioğlu, Hamiyet Sezer: **Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'î Mahkemelerde Düzenlemeler**, Kitabevi, İstanbul, 2010.

Feyzioğlu, Hamiyet Sezer-Selda Kılıç: "Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XXIV, sayı 38, 2005, s. 36-41.

Findley, Carter V.: **Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev.: Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Findley, Carter V.: **Modern Türkiye Tarihi: İslâm, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, Çev.: Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.

Findley, Carter V.: **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbıâli (1789-1922)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1994.

Fortna, Bejamin C.: **Mekteb-i Hümâyun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Furat, Ayşe Zişan: "Darülfünundaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", **Darülfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, 2010, s. 133-147.

Furat, Ayşe Zişan: "Nüvvâb Okullarının Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Haziran 2012, sayı 198, s. 151-175.

Furat, Ayşe Zişan: **XV. ve XVI. Yüzyılllarda Osmanlı Medreselerinde Eğitim: Sahn ve Süleymaniye Medreseleri Dönemi**, Konya, Adal Ofset, 2009.

Galip Ata: **Tıb Fakültesi**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341.

Gökalp, Ziya: **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak**, Haz.: İbrahim Kutluk, Kültür Bakanlığı, Ankara, Devlet Kitapları, 1976.

Gölcük, Şerafettin: "el-Müsâyere", **DİA**, 2006, C. XXXII, s. 81.

Gölcük, Şerafettin-Adil Bebek: "el-Fıkhü'l-Ekber", **DİA**, 1995, C. XII, s. 544-547.

Grant, Jonathan: "Osmanlı Gerilemesi'ni Yeniden Düşünmek: XV.-XVIII. yüzyıllardaki Askerî Teknoloji Yarışında Osmanlı İmparatorluğu'nun Konumu", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 175-198.

Gül, Ahmet: **Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997.

Güldöşüren, Arzu: "Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi", **DÎVÂN İlmî Araştırmalar**, C. XVI, sayı 31, 2011/2, s. 201-220.

Güman, Osman: "XIX. Yüzyılda Nimet-i İslâm Kitabı Çerçevesinde İlmihâl Fıkhı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, İstanbul, 2000.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, 7. Kitap, 1. Cilt.

Güven, İsmail: **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Naturel Yayıncılık, 2010.

Hace-i Cihan Mahmud b. Muhammed Geylanî: **Menâzirü'l-İnşâ**, y.y., t.y., İstanbul.

Hacı Halife Kâtip Çelebi: **Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn**, Tercüme: Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Cilt.

Hafız Eşref Efendizâde Şevketî: **Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı**, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1329.

Hanioğlu, M. Şükrü: "Batılılaşma-Giriş", **DİA**, 1992, C. V., s. 148-152.

Harding, Richard: "Deniz Savaşları 1453-1815", **Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815**, Editör: Jeremy Black, Çev.: Yavuz Alogan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003, s. 104-127.

Harman, Ömer Faruk: "el-Milel ve'n-Nihal", **DİA**, 2005, C. XXX, s. 58-60.

Harp Okulu Tarihçesi 1834-1945, yayın yeri yok, tarih yok, Harp Okulu Matbaası.

Has, Şükrü Selim: "Mülteka'l-Ebhur", **DİA**, 2006, C. XXXI, s. 549-552.

Has, Şükrü Selim: "Halebî, İbrâhim b. Muhammed", **DİA**, 1997, C. XV, s. 231-232.

Hathaway, Jane: "Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Sorunu: XV. ve XVIII. Yüzyıllar", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 165-174.

Hatiboğlu, İbrahim: "Mesâbîhu's-Sünne", **DİA**, 2004, C. XXIX, s. 258-260.

Hatiboğlu, İbrahim: "Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye", **DİA**, 2004, C. XXIX, s. 361-362.

Hegel, G. W. F.: **Tarihte Akıl**, Çev.: Önay Sözer, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1995.

Hezarfen Hüseyin Efendi: **Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Al-i Osmân**, Haz.: Dr. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurum, Ankara, 1998.

Hızlı, Mefail: **Bursa Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Sıbyan Mektepleri**, Bursa, Rahmet Yayınları, 1995.

Howard, Douglas A.: "Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve XVI.-XVII. Yüzyılların 'Gerileme' Edebiyatı", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 223-247.

Hüseyin Avni: **İlm-i Kelâm: Dârulfünûn Dersleri**, Dârulhilâfe, Sırât-ı Müstakim Matbaası, 1328.

Hüseyin Naci: "Usûl-i Fıkıh Nasıl Tedris Edilmeli?", **Dârulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Sene 3, Sayı 18, Mayıs 1341, İstanbul, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1341-1344, s. 695-705.

Hüseyin Remzi: **İlmihâl-i Tıb**, Dersaâdet, Mahmud Bey Matbaası, 1305.

Hüseyin Remzi: **Tıbb-ı Nebevî**, İstanbul, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1309.

Iggers, G. George: **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Darülfünûn Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs", **Belleten**, LIV/210 (Ağustos 1990), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s. 699-738.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Darülfünûn Tarihçesine Giriş: Üçüncü Teşebbüs Darülfünûn-ı Sultanî", **Belleten**, LVII/218 (Nisan 1993), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 201-239.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965): Keşif ve Tasarlama Dönemi", **Belleten**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. LXIV, sayı 240, Ağustos 2000., s. 541-581.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: **Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: **Dârülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, C. I, 2010.

İlâhiyat Fakültesi Albümü: 1949-1960, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1961.

İltaş, Davut: "Tahâvî", **DİA**, 2010, C. XXXIX, s. 385-388.

İmam Burhanuddin ez-Zernûcî: **Tâ'lim'ül-Müteallim: İslâm'da Eğitim Öğretim Metodu**, Tercüme ve şerh: Y. Vehbi Yavuz, İlim ve Kültür Yayınları, t.y.

İmam Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail Buhari: **Sahihü'l-Buhari**, Kitabü'l-Küsûf, 1. Bâb: es-Salâti fî Küsûfi'ş-Şems, 996, Tahkik: Mustafa Dîb el-Buğâ, Dımaşk, Dâru İbn Kesir, 1990/1410, C. I.

İmamzâde Mehmed Esad: **Dürr-i Yekta Şerhi**, nâşir Mehmed Cemal, İstanbul, Cemal Efendi Matbaası, 1315.

İmamzâde Mehmed Esad: **Dürr-i Yekta**, İstanbul. Matbaa-i Âmire, 1294.

İnalcık, Halil: "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 1958, C. XIII, no: 2, s. 102-126.

İnalcık, Halil: "Reîsü'l-Küttâb", **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988, C. IX, s. 671-683.

İpşirli, Mehmet: "Mustafa Efendi, Hamîdîzâde", **DİA**, 2006, C. XXXI, sayfa: 298-299.

İpşirli, Mehmet: "Mülâzemet", **DİA**, C. XXXI, 2006, s. 537-539.

İsmail Hakkı: **Maârifde Bir Siyaset**, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1335.

İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz, Editör: Mehmet Karaca, Yazarlar: Mustafa Kaçar v.d., Yayımcı: Mehmet Karaca, İstanbul Teknik Üniversitesi, Maden Fakültesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü ve Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2012.

İzgi, Cevat: **Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazî İlimler,** İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, C. I.

İzmirli İsmail Hakkı: **Yeni İlm-i Kelâm**, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1341.

Kafadar, Osman: **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma,** Ankara, Vadi Yayınları, 1997.

Kahraman, Abdullah: "Darülfünun Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşri' ve Bir Metin", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı 15, 2010, s. 345-370.

Kahya, Esin: "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz", **Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, Eylül 1985, C. I, sayı 3, s. 685-710.

Kallek, Cengiz: "el-Hidâye", **DİA**, 1998, C. XVII, s. 471-473.

Kallek, Cengiz: "Kudûrî", **DİA**, 2002, C. XXVI, s. 321-322.

Kandemir, M. Yaşar: "Irâkî, Zeynüddin", **DİA**, 1999, C. XIX, s. 118-121.

Kandemir, M. Yaşar: "Mukaddimetü İbni's-Salâh", **DİA**, 2006, C. XXXI, s. 121-124.

Kanun-ı Esâsî ve Suret-i Münîfe-i Hatt-ı Hümâyun, Matbaa-i Âmire, 1293.

Kara, İsmail: "Modernleşme Dönemi Türkiyesi'nde 'Ulûm, Fünûn' ve 'Sanat' Kavramlarının Algılanışı", **Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 249-278.

Kara, İsmail: "Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslam'ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?", **Türkiye IV. Dini Yayınlar Kongresi: Dini Klasikler, Tebliğler-Müzakereler (30-31 Ekim 2009),** Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011, s. 61-86.

Kara, İsmail: "Türkiye'de İlâhiyat Fakülteleri Dinî Kurumlar mı, Laik Kurumlar mı?", **Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi**, Bahar 2009, C. II, sayı 1.

Karakoç Sarkis: **Külliyât-ı Kavânîn: Kavânîn, Nizâmât ve Ferâmîn ve Berevât ve İrâdât-ı Seniyye ile Muâhedât ve Umûma Ait Mukâvelâtı Muhtevidir**, Fihrist-i Tarihi: 16 Muharrem 855-3 Şaban 1293 (1451-1876), Haz.: Mehmet Akif Aydın, Fethi Gedikli, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, M. Macit Kenanoğlu, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006, C. I.

Karal, Enver Ziya: "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri", **Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, İstanbul, Maârif Matbaası, 1940, s. 13-30.

Karaman, Fikret: "Yeni Kelam İlmi Düşüncesinin İnşası ve Abdullatif Harputi'nin Rolü", **Kelam İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2004, s. 204-218.

Karpat, Kemal Haşim: **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Çev.: Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara, İmge Kitabevi, 2002.

Karpat, Kemal: **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev.: Dilek Özdemir, Ankara, İmge Yayınevi, 2006.

Kâtip Çelebi: **Mizânü'l-Hak fî İhtiyâri Ehak**, Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286.

Kazanlı Halim Sabit: "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle", **Sırat-ı Müstakim**, aded 124, 17 Muharrem 1329/5 Kânunusani 1326/18 Ocak 1911, s. 324-336.

Kazanlı Halim Sabit: **Ulemâ ve Taleb-i Ulûm Efendilere: Islâh-ı Medâris Münasebetiyle**, Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1329.

Kenan, Seyfi: "Üniversite", **DİA**, İstanbul, 2012, C. XLII, s. 338-348.

Kenanoğlu, M. Macit: "Nizâmiye Mahkemeleri", **DİA**, İstanbul, 2007, C. XXXIII, s. 185-188.

Kevâkib-i Seb'a Risalesi, Paris Milli Kütüphânesi (Bibliothéque Nationale), Türkçe-Ek, 196. (Çevrimiçi) http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8414996k/f301.planchecontact.r=196 (01.04.2016).

Kirman, M. Ali: "Türk Modernleşmesi ve Yüksek Din Eğitimi", **Darülfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, 2010, s. 55-62.

Koca, Ferhat: "el-Ferâizü's-Sirâciyye", **DİA**, 1995, C. XII, s. 367.

Kocamanoğlu, Emine: "Yabancı Okullarda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Örneği", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Halis Ayhan, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul, 2003.

Koçer, Hasan Ali: **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.

Kodaman, Bayram: **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.

Kurşun, Zekeriya: "Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1991.

Kurtcephe, İsrafil-Mustafa Balcıoğlu: **Kara Harp Okulu Tarihi**, Ankara, Kara Harp Okulu, 1992.

Lee, Stephan J.: **Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980**, Ankara, Dost Kitabevi, 2002.

Lewis, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi: **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, Matbaa-i Âmire, 1338.

Makdisi, George: **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, Çev.: Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009.

Makdisi, George: **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı**, Çev.: Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.

Malche, Albert: **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor**, Maârif Vekilliği, İstanbul, Devlet Basımevi, 1939.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Dersaâdet, Matbaa-i Osmaniye, 1308.

Mehmed Cemil: "Mekteb-i Hukuk ve Programlarına Bir Nazar", **İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânîn Mecmuası**, 1325, 2. Sene, sayı 17, s. 344-345.

Mehmed Esad: **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun (İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi)**, Haz.: Sadık Erdem, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1986.

Mehmed Esad: **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun**, İstanbul, Karabet Matbaası, 1312.

Mehmed Esad: **Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye**, İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310.

Mehmed Fatin: "Tedrisat ve Medâris", **Beyânülhak**, sene 1, aded 8, 28 Şevval 1326/10 Teşrinisani 1324/23 Kasım 1908, s. 166-169.

Mehmed Reşid: **Hıfzıssıhat-ı Ahlâk Yahud Fezleke-i Tıbb-ı Ruhânî**, Dersaâdet, Mahmud Bey Matbaası, 1311.

Mehmed Süreyya: **Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye**, Matbaa-i Âmire, 1311, C. III.

Mehmed Zihni: **el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmi'i's-Sağîr ve'l-Meşârik min Hadisi Hayri'l-Halâik**, 1310, C. I.

Mehmed Zihni: **Nimet-i İslâm**, Dersaadet, 25 Numaralı Matbaa, 1313.

Mehmet Ali Aynî: **Dârülfünûn Tarihi**, İstanbul, İstanbul Dârulfünûnu, 1927.

Mekteb-i Harbiye Matbaası'nda Tab' Olunub Kütüphânesinde Mevcud Kitapların İsimleriyle ve Fiyatlarını Mübeyyin Fihristtir, yayınevi yok, 1324.

Metn-i Fıkh-ı Keydanî ve Risale-i Nesefiye fi'l-Akâid, Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Cenab-i Mülûkâne Matbaası, 1286.

Muallim Cevdet: "Dârulmuallimîn'in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans", **Tedrisat Mecmuası**, Haziran 1333, C. VIII, No: 39, s. 429-430.

Muallim Cevdet: “Dârulmuallimîn’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, **Tedrisat Mecmuası**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 7 Mart 1332, sene: 6, C. VI, numara: 33-1, s. 175-200.

Muallim Cevdet: **Mektep ve Medrese**, Haz. Erdoğan Erüz, İstanbul, Çınar Yayınları, 1978.

Muallim-i Muhterem Emin Beyefendi: “Tarihçe-i Tarîk-i Tedris”, **İlmiye Sâlnâmesi**, Meşihat-i Celile-i İslâmiyye’nin Ceride-i Resmiyesine Mülhaktır, Birinci Defa, Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 647-648.

Muallim-i Muhterem Emin Beyefendi: “Tarihçe-i Tarîk-i Tedris”, **İlmiye Sâlnâmesi: Osmanlı İlmiyye Teşkîlâtı ve Şeyhülislâmlar**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, s. 533-543.

Muğni't-Tullâb, Dârulhilâfeti’l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1315.

Muhammed Cemaleddin bin el-Kâdî Arslan ed-Dağıstanî: **et-Tertibâtü’l-Cemâliyyetü li İsrâi Tahsîli’l-Ulûmi’l-Arabiyyeti**, Matbaatü’l-Evkâfi’l-İslâmiyye min Dâri’l-Hilâfeti’l-Aliyye, 1338.

Muhammed Ubeydullah: **Islâh-ı Medâris-i Kadime**, İstanbul, Matbaa-i Hayriyye, 1328.

Mustafa Mazlumzâde: **Teshîlü’t-Tasrîf**, Matbaa-i Âmire, 1286.

Münif Efendi: “Dârulfünûn’da Ders-i Âm Vukû’-u Küşâdı”, **Mecmua-i Fünûn**, İstanbul, 1279, numara 7, s. 301-304.

Münif Efendi: “Mukaddime”, **Mecmua-i Fünûn**, numara 1, İstanbul, 1279, s. 18-20.

Münif Efendi: “Mukayese-i İlm ü Cehl”, **Mecmua-i Fünûn**, numara 1, İstanbul, 1279, s. 21-35.

Müntesibin-i İlmiyeden Bir Zât: “Islâh-ı Medâris”, **Beyânülhak**, sene 1, aded 12, 27 Zilkade 1326/8 Kânunuevvel 1324, 21 Aralık 1908, s. 250-251.

Müntesibin-i İlmiyeden Bir Zat: “Medâris-i İlmiye”, **Beyânülhak**, sene 1, aded 13, 4 Zilhicce 1326/15 Kânunuevvel 1324/28 Aralık 1908, s. 276-278.

Müntesibîn-i İlmiyeden Biri: “Mütâlaa-i Mahsusa: Islâh-ı Tedris Hakkında”, **Beyânülhak**, sene 1, aded 13, 4 Zilhicce 1326/15 Kânunuevvel 1324/28 Aralık 1908, s. 274-276.

Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi: **Devhatü'l-Meşâyih: Osmanlı Şeyhülislamlarının Biyografileri (Devhatü’l-Meşâyih Mea Zeyl, Rusûmât Muhasebecisi Rıfat Efendi’nin Zeyli)**, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1978.

Namur, P.: **Medhal-i İlm-i Hukuk**, (Çev.: Münif Paşa), İstanbul, Mekteb-i Sanayi-i Şâhâne Matbaası, 1299.

Oğuzkan, A. Ferhan: **Eğitim Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.

Ortaylı, İlber: “Kadı”, **DİA**, İstanbul, 2001, C. XXIV, s. 69-73.

Ortaylı, İlber: "Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 1975, C. XXX, s. 117-128.

Ortaylı, İlber: **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara, TTK Basımevi, 2000.

Ortaylı, İlber: **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2009.

Osmanlı Eğitim Mirası, Haz. Mustafa Gündüz, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2013.

Osmanlı ve Dünya, Haz.: Kemal Karpat, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2000.

Öcal, Mustafa: "Daru'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesinin Öğretim Süresi Ders Programı ve Mezuniyet Belgesi Örnekleri", **Darulfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, Haz.: Tahsin Özcan, Ahmet Hamdi Furat, Hüseyin Sarıkaya, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, 2010, s. 185-192.

Öcal, Mustafa: "Künye Defterleri'ne Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)", **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C. XVII, sayı 2, 2008, s. 175-232.

Öcal, Mustafa: "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, Editör: Fikret Gedikli, Muş Alparslan Üniversitesi, 2013, s. 87-150.

Ömer Fevzi: "Islâh-ı Medâris", **Beyânülhak**, sene 1, aded 15, 18 Zilhicce 1326/29 Kânunuevvel 1324/11 Ocak 1909, s. 324-325.

Öner, Necati: **Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı**, Ankara, Dîvan Kitap, 2012.

Özbalıkçı, M. Reşit: "Katrü'n-Nedâ", **DİA**, 2002, C. 25, s. 59-60.

Özcan, Abdülkadir: "Harbiye", **DİA**, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 115-119.

Özcan, Abdülkadir: "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 441-479.

Özcan, Tahsin: "Saçaklızâde Mehmed Efendi", **DİA**, 2008, C. XXXV, s. 368-370.

Özçelik, İsmail: **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler**, Ankara, Nobel, 2011.

Özdemir, Saadettin: "Yüksek Din Eğitiminin Geleceği ve İstihdam Alanlarına Yönelik Program Önerileri", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, 2013/1, sayı: 30, s. 237-249.

Özdoğan, M. Akif: "Saçaklızâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer'aşî'nin Tertîbü'l-'Ulûm Adlı Eseri Bağlamında İlimlerin Tasnifi", **Uluslarası Osmanlı Dönemi Maraş Sempozyumu (4-6 Ekim 2012, Kahraman Maraş)**, Editör: Cevdet Kabakcı, Serdar Yakar, C. I, Kahramanmaraş Belediyesi, 2013, s. 305-314.

Özek, Ali: "el-Keşşâf", **DİA**, 2002, C. XXV, s. 329-330.

Özel, Ahmet: "Ali el-Kârî", **DİA**, 1989, C. II, 403-405.

Özel, Ahmet: "Bezzâzî", **DİA**, 1992, C. VI, s. 113-114.

Özel, Ahmet: "Kâdîhan", **DİA**, 2001, C. XXIV, s. 121-123.

Özen, Şükrü: "Hilâf", **DİA**, 1998, C. 17, s. 527-538.

Özervarlı, M. Sait: "el-Emâlî", **DİA**, 1995, C. XI, s. 73-75.

Özervarlı, M. Sait: "Tezhîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm", **DİA**, 2011, C. XL, s. 331-332.

Özervarlı, M. Sait: "Yeni İlm-i Kelâm", **DİA**, 2013, C. XLIII, s. 427-428.

Özön, Nijat: **Telaffuzlu Fransızca Türkçe Sözlük**, Remzi Kitabevi, 1972.

Öztürk, Cemil: **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

Öztürk, Cemil: **Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2005.

Öztürk, Osman: **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İstanbul, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1973.

Özyılmaz, Ömer: **Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları: Manzume-i Tertibi Ulûm, Tertîbü'l Ulûm, Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhure fi'l-Ulûm, Kevâkib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserine Göre XVII ve XVIII. Yüzyıllarda,** Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1946, C. II-III.

Pala, İskender: "Nasihatnâme", **DİA**, Ankara, 2006, C. XXXII, s. 409-410.

Pamuk, Şevket: **XIX. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi C. I, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995.

Pilehvarian, Nuran Kara, Muzaffer Tıraş: **Mektebi Mülkiye'nin İstanbul Yılları**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 2013.

Quataert, Donald: "Osmanlı Tarihyazımı ve "Gerileme" Kavramına Yönelik Değişen Tavırlar", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 291-301.

Quataert, Donald: **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Çev.: Sabri Tekay, Ankara, Yurt Yayınları, 1987.

Rıfat: **Ahlâk-ı Nazarî ve Terâcim-i Ahval-i Hükemâ**, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1312.

Rıfat: **Delâilü'l-Îkân fî Beyan-ı Kavâidi'l-Îmân**, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1316.

Rıfat: **Vesiletü'l-Îkân ve Mantık Tercümesi**, Dersaadet, 1317.

Rıza Tahsin: **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye**, Dersaadet, Kader Matbaası, 1328.

Rıza Tahsin: **Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mektebi Tıbbiye)**, Haz.: Aykut Kazancıgil, İstanbul, Özel Yayınlar, 1991, C. I-II.

Risale-i Erbaa, Matbaa-i Osmaniye, 1300/1882.

Rupen Ohannes Karakaşyan: **Mecelle 804-832 Madde: Âriyetin Milel-i Muhtelife İle Tatbiki**, Doktora Risâlesi, fî Gurre-i Ramazan sene 1298 tarihinde takdim ve tavzîh olunmuşdur, La Türkî Matbaasında Tab' Olunmuştur, 1298.

Said Paşa'nın Hatıratı, Dersaadet, Sabah Matbaası, C. I-II, 1328.

Sakaoğlu, Necdet: **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Saraç, Tahsin: **Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük**, Adam Yayınları, İstanbul, 1985.

Sarı, Mehmet Ali: "el-İtkân", **DİA**, 2001, C. XXIII, s. 464.

Sarı, Nil: "Mekteb-i Tıbbiyye", **DİA**, 2004, C. XXIX, s. 2-5.

Sarıkaya, Yaşar: "Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim**, Milletler Arası Kongresi Tebliğleri, Derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul 12-15 Nisan 1999, IRCICA, İstanbul, 2001, s. 145-158.

Sarıkaya, Yaşar: **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Sarıkçıoğlu, Ekrem: "Yüksek Din Eğitiminde Hedef ve Program", **Yüksek Öğretimde Din Bilimleri Öğretimi Sempozyumu**, 1988, s. 208-215.

Sava Paşa: "Mukaddime", **Mekâtib-i Aliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir**, La Türkî Matbaasında tab olunmuştur, 1293, s. 2-40.

Sayılı, Aydın: "Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk", **Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, C. I, sayı 2, Mayıs 1985.

Selçuk, Mustafa: **İstanbul Dârulfünûnu Edebiyat Fakültesi (1900-1933)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.

Selim Sabit: **Miyarü'l-Kelâm**, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1302.

Selim Sabit: **Rehnümâ-yı Muallimîn**, Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, t.y.

Seyyid Şerîf Cürcânî: **Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi**, Çeviri: Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.

Shaw, J. Stanford, Ezel Kural Shaw: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 1808-1975, C. II, İstanbul, E Yayınları, 1983.

Siler, Abdurrahman: "Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992.

Sinanoğlu, Mustafa: “el-Makâsıd”, **DİA**, 2003, C. XXVII, s. 420-421.

Sinanoğlu, Mustafa: “el-Mevâkıf”, **DİA**, 2004, C. XXIX, s. 422-424.

Somel, Selçuk Akşin: **Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, Çev.: Osman Yener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Soyal, Fikret: “Darulfünün İlahiyat Fakültesi'nde Bir Kelam Müderrisi: Arapkirli Hüseyin Avni Karamehmedoglu”, **Darülfünun İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, 2010, s. 443-452.

Soyupek, Hasan: “Arapça Sarf, Nahiv ve Belâgat İlimleri Üzerine Yazılmış Bir Eser: et-Tertibâtü’l-Cemâliyye li-İsrâi Tahsili’l Ulümi’l-Arabiyye”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Isparta, 2003/2, Sayı 11, s. 199-203.

Sungu, İhsan: “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, **Belleten**, Ankara, TTK, 1943, C. VII, sayı 28, s. 315-347.

Sungu, İhsan: “Tevhid-i Tedrisat”, **Belleten**, C. II, sayı 7/8, Temmuz 1938, s. 397-432.

Şemseddin Sami: **Kamus-ı Fransevi**, Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı, Mihran Matbaası, 1315/1898.

Şerh-i Akâid, Mekâtib-i İdadiye’nin Altıncı ve Yedinci Sınıflarında Tedrisi Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi’nce Tensib Kılınmıştır, Dârulhilâfeti’l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1317.

Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin: **Medreselerin Islahı**, t.y., y.y.

Şeyh Muhammed bin Ebî Bekr el-Mer’aşî eş-Şehîr bi Saçaklızâde: **Tertîbü'l-Ulûm**, Tahkik: Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988.

Şeyh Saçaklızâde Muhammed b. Ebî Bekr el- Mer’aşî: **Tertîbü’l-Ulûm**, Çev.: Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan, Ukde, Kahramanmaraş, 2009.

Şişman, Adnan: “Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi”, **DİA**, 1996, C. XIII, s. 323-326.

Şişman, Adnan: **Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi’nin Kuruluş ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989.

Tanpınar, Ahmet Hamdi: **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Haz.: Abdullah Uçman, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013.

Tanpınar, Ahmet Hamdi: **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1976.

Tanyeli, Uğur: “Bir Historiyografik Model Olarak Gerileme-Çöküş ve Osmanlı Mimarlığı Tarihi”, **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz.: Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 303-317.

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, Haz.: Mehmet Ö. Alkan, Tarih İstatistikleri Dizisi, C. VI, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

Taşköprîzâde Ahmed Efendi: **Mevzûâtü'l-Ulûm**, Mütercimi Kemâleddin Muhammed Efendi, Dersaâdet, İkdâm Matbaası, 1313, C. I.

Taşköprîzâde İsâmüddin Ebu'l-hayr Ahmed Efendi: **eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye**, Neşreden: Ahmed Subhi Furat, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.

Taşköprülüzâde İsâmuddin Ebu'l-Hayr Ahmet Efendi: **Osmanlı Bilginleri: eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2007.

Tercüme-i Şekâik-i Numaniyye: Hadâikü'ş-Şekâik, Tercüme: Mecdî Efendi, Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1269.

Tokatlı Hasanoğlu Lütfullah [Molla Lütfî]: **Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması: el-Metâlib el-İlahiyye fi Mevzuat el-Ulûm el-Luğaviyye**, Eleştirel metin ve inceleme: Şükran Fazlıoğlu, İstanbul, Kitabevi, 2012.

Tunaya, Tarık Z.: **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, ikinci baskı, İstanbul, Arba Yayınları, 1996.

Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye, Editör: Reşat Kasaba, Çev.: Zuhal Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.

Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu: Bildiriler, Müzakereler, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, 2004.

Uluçay, Çağatay-Enver Karatekin: **Yüksek Mühendis Okulu**, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1958.

Unan, Fahri: **Fatih Külliyesi: Kuruluşundan Günümüze**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.

Unat, Faik Reşit: **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.

Usta, Mustafa: **Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Kurumlaşma ve Ekolleşme Sorunları**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı, 2001.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal: Büyük Selçuklar, Anadolu Selçukiler, Anadolu Beylikleri, İlhânîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlüklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış**, Ankara, TTK Basımevi, 1970.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1965.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1984.

Ünver, Ahmet Süheyl: **İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946.

Ünver, Süheyl: **Tıb Tarihi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.

Vak'a Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, Yayınlayan: M. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1984, C. IX.

Veldet, Hıfzı: "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 139-209.

Vildan Fâik: "Islâh-ı Medâris Hakkında Nizamnâme", **Medrese Hatıraları**, t.y., y.y. Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde 11975/YZ0239 demirbaş numarasında kayıtlı olan bu yazma nizamnâme için bak: (Çevrimiçi) http://katalog.marmara.edu.tr/yordambt/sorgu.php?dIstekTuru=sURL&aDemirbas=11975/YZ0239&aURL=/Volumes/Disk2/pdf/YZ0239.pdf&aURLYeri=KatalogHttp 10.12.2016

XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dâir Bir Eser: Kevâkib-i Seb'a Risalesi, Metni yeni harflere ve ekinde Fransızca metinleri Türkçeye çev.: Nasuhi Ünal Karaarslan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2015.

Yahya Afif: "İlâhiyat Fakültesi Nasıl Olmalıdır?", **Sebilürreşâd**, C. XXIII, Adet: 595, 28 Şaban 1342/3 Nisan 1340/3 Nisan 1924, s. 354-355.

Yahya Afif: "İlâhiyat Fakültesi'nin Diğer Nevâkıs-ı İlmiyesi", **Sebilürreşâd**, 19 Şevval 1342/22 Mayıs 1340/22 Mayıs 1924, C. XIV, Adet 601, s. 40-43.

Yahya Afif: "İlâhiyat Fakültesi'nin Vaziyet-i İlmiyesi", **Sebilürreşâd**, C. XIV, Adet 600, 13 Şevval 1342/15 Mayıs 1340/15 Mayıs 1924, s. 17-18.

Yahya Nev'î: **İlimlerin Özü (Netâyicü'l-Fünûn)**, Haz.: Ömer Tolgay, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.

Yakuboğlu, Kenan: **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi**, İstanbul, Gökkubbe, 2006.

Yaltkaya, M. Şerafettin: "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", **Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, İstanbul, Maârif Matbaası, 1940, s. 463-467.

Yavuz, Hulûsi: "Cerîde-i Mehâkim", **DİA**, 1993, C. VII, s. 408-409.

Yavuz, Yusuf Şevki: "Akaidü'n-Nesefî", **DİA**, 1989, C. II, s. 217-219.

Yavuz, Yusuf Şevki: "Beyzâvî", **DİA**, 1992, C. VI, s. 100-101.

Yavuz, Yusuf Şevki: "el-Akaidü'l-Adudiyye", **DİA**, 1989, C. II, s. 216.

Yazıcı, Nesimi: "Cerîde-i İlmiyye", **DİA**, 1993, C. VII, s. 407-408

Yazıcıoğlu, M. Said: "el-Kasîdetü'n-Nûniyye", **DİA**, 2001, C. XXIV, s. 571-572.

Yıldırım, Mehmet Ali: "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Musa Çadırcı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2010.

Yıldız, Kemal-Tayyip Nacar: "Mir'ât-ı Mecelle'de Belirtilen Mecelle Kaynakları", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı 20, 2012, s. 87-105.

Yörük, Ali Adem: "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabalim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2008.

Yurdakul, İlhami: **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Zengin, Zeki Salih: "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islah Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları)", **Diyanet İlmî Dergi**, C. XXXIV, sayı 2, Nisan-Mayıs-Haziran 1998, s. 43-52.

Zengin, Zeki Salih: "Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, C. XLIII, sayı 2, s. 277-313.

Zengin, Zeki Salih: "Tevhid-i Tedrisat Kanunu' nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", **Dinî Araştırmalar**, Mayıs-Ağustos 2002, C. V, sayı 13, s. 81-106.

Zengin, Zeki Salih: **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara, Akçağ, 2002.

Zengin, Zeki Salih: **Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi İstanbul**, Çamlıca Yayınları, 2011.

Zürcher, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

ÖZ GEÇMİŞ

Hasan Sabri ÇELİKTAŞ

1978'de Eskişehir'in Çifteler ilçesinde doğdu. İlk ve orta okulu Afyon/Emirdağ'da tamamladı. Liseyi İstanbul/Kadıköy İmam Hatip Lisesi'nde bitirdi. 2001 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2006'da Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümünde "II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan Mekteplerinde Din Öğretimi" başlıklı tez ile Yüksek Lisansı tamamladı. 2007–2011 yılları arasında İstanbul-Üsküdar'da özel bir okula bağlı ilk, orta ve lise kademelerinde din dersi öğretmenliği yaptı. 2011-2013 seneleri arasında Şanlıurfa/Siverek ilçesinde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı bir ortaokulda din dersi öğretmenliği yaptı. 2013 yılı Eylül ayı itibariyle İstanbul/Üsküdar ilçesinde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı bir ortaokulda din dersi öğretmeni olarak görev yapmaya devam etmekte. Evli ve üç çocuğu bulunmaktadır.